De Statenbijbel en zijn voorgangers

C.C. de Bruin

bron
C.C. de Bruin, *De Statenbijbel en zijn voorgangers*. A.W. Sijthoff, Leiden 1937

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/brui007stat01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

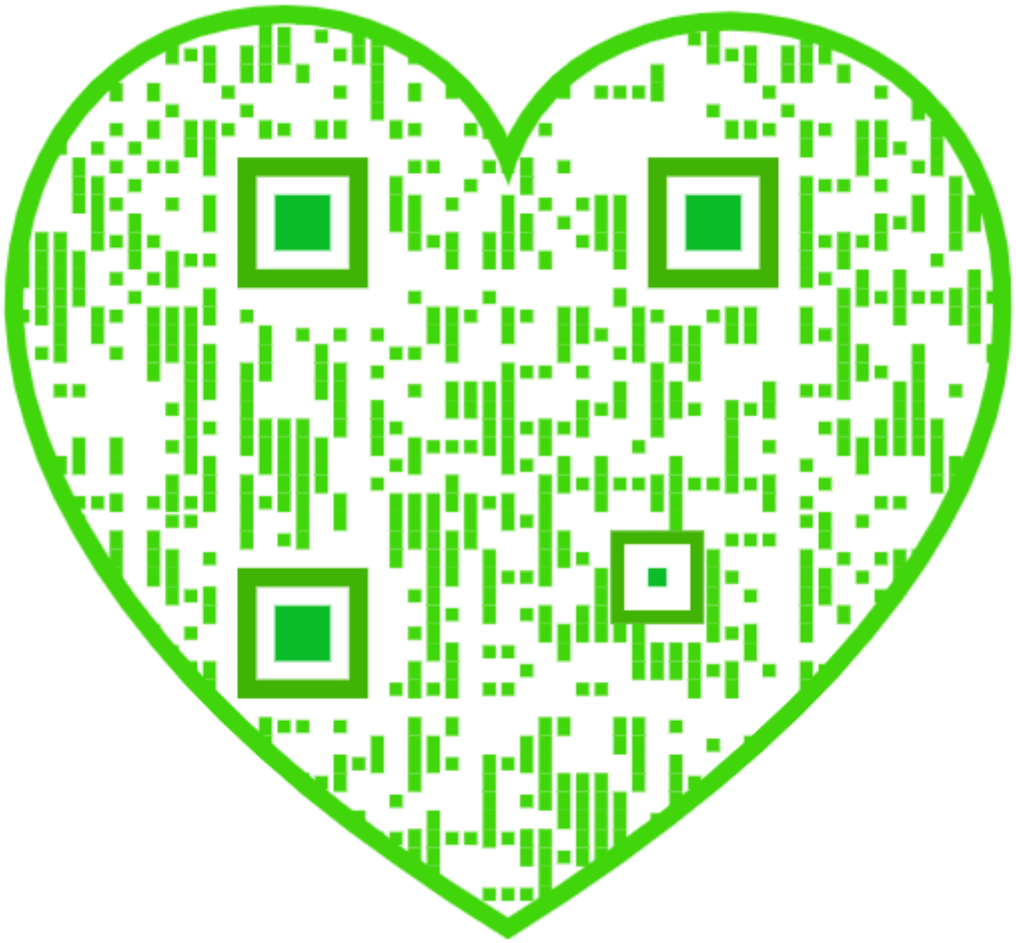

Voorbericht.

Drie eeuwen scheiden ons van den gedenkwaardigen dag, waarop een commissie van drie personen den Staten-Generaal der Vereenigde Nederlanden een lijvig boekwerk, verguld op sneê en in rood fluweel gebonden, aanbood. Het waren de Leidsche hoogleeraar Walaeus, de regent van het Statencollege Hommius en de Haagsche predikant Rivetus, die op dezen 17den September 1637 tevens uit naam van Baudartius, het bewijs kwamen overleggen, dat het werk, waartoe de Nationale Synode van Dordrecht in 1618 het initiatief had genomen en de Staten-Generaal in 1625 onder toekenning van de noodige gelden de officieele opdracht hadden verstrekt, namelijk het vertalen van den eersten volledigen Nederlandschen bijbel rechtstreeks uit de grondtalen, tot een gelukkig einde was gebracht.

De beteekenis die deze Statenbijbel, welks driehonderdjarig bestaan wij dankbaar herdenken, in der tijden loop voor ons volksleven heeft gehad, heeft mij bewogen om de geschiedenis van zijn wording te schetsen. Men versta ‘wording’ hier in den ruimsten zin van het woord. De Statenvertaling was namelijk niet de op zich zelf staande schepping van een aantal geleerden, die den draad van het historisch gewordene hadden afgeknipt. Meermalen hebben zij gebruik gemaakt van bouwstoffen, door voorgangers bijeengebracht. Maar ook zonder zich daarvan bewust te zijn, hebben zij geput uit een schat van eeuwen. Een Nederlandsche bijbel- en kerktaal stond tot hun beschikking, ontstaan in de Middeleeuwen, toen hun voorloopers in taaie worsteling met de taal den bijbel verdietschten, in den hervormingstijd verrijkt en van een Protestantsch stempel voorzien onder den machtigen invloed van Luther. Hun arbeid was geen begin, maar een belangrijke schakel in een keten van overzettingen, welke begon in de dagen kort na Karel den Grooten en doorloopt tot in onzen tijd.

Het is te verwonderen, dat er voor een breederen kring van ontwikkelde bijbelvrienden nog geen uitvoerig overzicht is gemaakt van wat hieromtrent bekend is. Men zou toch verwachten, dat het ontstaan van een gedenkstuk als de Statenbijbel, welks nationale beteekenis door een ieder erkend wordt, reeds meer dan eenmaal in een afzonderlijke studie beschreven is. Blijkbaar heeft men zich laten afschrikken door de vele ingewikkelde vraagstukken, waarvoor de geschiedenis der Nederlandsche bijbelvertaling den onderzoeker plaatst. De twee hoofdwerken, die hierover handelen, hoe verdienstelijk ook in hun soort, voldoen niet aan de eischen, die men thans mag stellen. De ‘Boekzaal’ van den 18de eeuwschen verzamelaar Le Long heeft

veel weg van een beredeneerden catalogus; de schrijver leidt den lezer rond door zijn museum, maar aan een critische schifting van het materiaal komt hij niet toe. Ds. H. van Druten bracht in de jaren om en bij de laatste eeuwwisseling in zijn ‘Geschiedenis’ een rijke hoeveelheid bouwstof bijeen, maar wist hierin geen orde te scheppen, zoodat zijn inwendig onderzoek niet altijd bevredigt. Behalve deze boeken, die zich bovendien tot een kring van vakgeleerden richten, bestaan er wel eenige afzonderlijke studies en een reeks van bijdragen, in allerlei tijdschriften en boekwerken verscholen, maar een samenvatting van dit alles ontbreekt tot nog toe.

In deze leemte te voorzien en daarin de resultaten van eigen onderzoek te verwerken, is de taak die ik mij gesteld heb. Ik heb getracht uit het overstelpende materiaal een sluitend geheel op te bouwen, door het bijkomstige te laten varen en het vereischte licht te laten vallen op den samenhang met godsdienstige stroomingen en in verband hiermee den strijd voor den leekenbijbel; voorts door eenige aandacht te besteden aan de inwendige geschiedenis, waarbij het ‘aspect’ of ‘coloriet’ van den tekst, voor den niet-theoloog immers van meer gewicht dan tekstcritische bijzonderheden, voor de vaststelling van de onderlinge verhouding een beslissende factor was. Een geleerd voetnotenapparaat, uitvoerige tekstvergelijkingen en wetenschappelijke polemiek bleven, als in strijd met den opzet van dezen arbeid, achterwege. De belangstellende lezer kan de belangrijkste litteratuur, welke ik geraadpleegd heb, in een afzonderlijke opgave verantwoord vinden. Voor het slothoofdstuk heb ik verschillende gegevens ontleend aan mijn bijdrage in het gedenkboek, dat het Nederlandsch Bijbelgenootschap ter gelegenheid van de herdenking heeft uitgegeven.

Het is mij een aangename plicht mijn erkentelijkheid te betuigen voor de hulp, die ik bij het schrijven van dit boek van verschillende zijden mocht ondervinden. Bijzonderen dank ben ik verschuldigd aan Dr. L.W.A.M. Lasonder, den archivaris der Ned. Hervormde Kerk, die mij met onverdroten hulpvaardigheid herhaaldelijk in de gelegenheid heeft gesteld de stukken van het Oud-Synodaal archief te raadplegen; aan Prof. Dr. F.W. Grosheide, hoogleeraar aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, die mij spontaan heeft laten deelen in de schat van zijn kennis; aan de familie Rolandus te Bussum, die gastvrij haar huis voor mij heeft willen openstellen; en tenslotte aan mijn vriend Dr. J.J. Boer te Groningen, wiens opbouwende critiek ten goede is gekomen aan het grootste gedeelte van dezen arbeid.

Rotterdam, zomer 1937.

C.C. de Bruin.

Chronologisch overzicht

		Blz.
9de of 10de eeuw.	Oudoostnederfrankische (interlineaire) vertaling der Psalmen, naar een 17de-eeuwschen bezitter de Psalmen van Wachtendonck genoemd	22
12de eeuw.	Vlaamsche Psalmenvertaling (slechts bekend uit een ketterverhoor)	51
± 1270.	Het zgn. Limburgsche Leven van Jezus of Luiksche Diatessaron (vertaler Willem van Affligem?)	24-36, 40-44
2de helft 13de eeuw.	Omwerking van het Leven van Jezus naar de Vulgata. Verbreiding op groote schaal	31
2de helft 13de eeuw.	Westvlaamsche vertaling van de Apocalyps	36-37
2de helft 13de eeuw.	Zuidnederlandsche vertaling van de Psalmen. Groote verbreiding	37-38 en 41
2de helft 13de eeuw.	Zuidnederlandsche vertaling van de Epistelen en Evangeliën. Groote verbreiding	38-41
1359-1361.	De historische bijbelboeken vernederlandscht door een Oost-Vlaming (een zekeren Vranke Callaert?)	52-57
± 1361 - ± 1390.	De overige bijbelboeken in het Zuidnederlandsch bewerkt, waarschijnlijk door den Oostvlaamschen auteur. Bekendheid in de omgeving van Ruusbroec	57-59
1383-1384.	Geert Groote's Getijden, waaronder een aantal Psalmen en andere Schriftgedeelten.	64-66

	Verbreiding op groote schaal	
± 1390.	Het Nieuwe Testament met de Oudtestamentische ‘Epistelen’ , benevens de Psalmen vertaald door Groote's leerling Johan Schutken, klerk in het klooster te Windesheim. Verbreiding op groote schaal	66-68
± 1390 (wellicht vroeger).	Brabantsche vertaling van de Evangeliën, bekend uit een handschrift van Rooclooster. Geringe verbreiding	59-60
1^{e} helft 15de eeuw.	De zgn. eerste Historiebijbel, waarschijnlijk ontstaan in Zuid-Holland. Geringe verbreiding	71-72
1477.	De Delftsche bijbel (het Oude Testament, zonder de Psalmen, grootendeels in de vertaling van den Oostvlaamschen auteur). Eerste bijbeldruk in de Nederlandsche taal; nimmer opnieuw uitgegeven	74-76

1477.	De Epistelen en Evangeliën, in de vertaling van Johan Schutken, voor de eerste maal in gedrukten vorm uitgegeven. Talrijke herdrukken	79-80
1478.	De Keulsche bijbel van circa 1478	76-79
1480.	De Psalmen, in de vertaling van Johan Schutken, voor de eerste maal gedrukt. Vele herdrukken	80
1513.	De ‘bibel int corte’ , herdrukt in 1516	80-82
1518.	‘Den Bibel... vermeerdert’ . Gewijzigde herdruk van den ‘bibel int corte’	83
1518.	De Handelingen en Openbaring, in de vertaling van Johan Schutken, voor de eerste maal uitgegeven	80
1520.	Luther's Boetpsalmen voor de tweede maal in Nederlandschen vorm bezorgd	139-141
1522.	De Franciscaan Johan Pelt vertaalt het Evangelie van Mattheus naar den Latijnschen tekst van Erasmus. Eerste reformatorische bijbeluitgave	129-135
1522-1523.	Het Nieuwe Testament (behalve de reeds uitgegeven Handelingen en Openbaring) voor de eerste maal volledig door de drukpers bezorgd, de Evangeliën naar de Brabantsche Vulgaatvertaling van ± 1390, de rest in de vertolking van Johan Schutken	135-138

1523.	Eerste uitgaven van Luther's Nieuw Testament in Nederlandsche gedaante (auteur Johan Pelt?). Groote verbreiding en verscheidenheid van tekstvormen	142-147
1524.	Het Delftsche Nieuwe Testament naar Erasmus. Eenige malen herdrukt	170-174
1525.	Het Nederlandsche Nieuwe Testament naar Luther, voorzien van een belangrijken proloog, te Keulen verschenen	147-150
1525.	Het Deventer (bekend onder de foutieve benaming ‘Bazelsche’) Nieuwe Testament, letterlijk naar Luther. (Bewerker Hinne Rode?). Eenige malen herdrukt	152-160
1525.	Eerste volledige uitgave van het Oude Testament; het gedeelte tot en met de Psalmen naar Luther	160-161
1526.	Eerste volledige bijbel in de Nederlandsche taal, bezorgd door Jacob van Liesveldt. Het Nieuwe Testament en het Oude tot en met het Hooglied naar Luther, de rest naar de Vulgata	161-164
1528.	De bijbel van Willem Vorsterman. Vele malen herdrukt. Door de Kerk niet als rechtzinnig Roomsch-Katholiek erkend.	176-184
1535.	Eerste volledige bijbel naar Luther, bezorgd door Jacob van Liesveldt	165
1542.	Jacob van Liesveldt voorziet zijn nieuwe bijbeluitgave van sterk reformatorische kantteekeningen	165-169

1548.	Alexander Blanckart bezorgt bij Jaspar van Gennep te Keulen een gewijzigden nadruk van den bijbel van Willem Vorsterman	202-204
1548.	Nicolaas van Winghe bezorgt bij Bartholomeus van Grave te Leuven den eersten, onverdacht rechtzinnigen, Roomsch-Katholieken bijbel. Verbreiding op groote schaal.	201-202 en 204-210
1554.	Eerste Doopsgezinde Nieuwe Testament, later op groote schaal verspreid en naar een lateren uitgever bekend geworden als Biestkens-testament. Omwerking van de reeds bestaande vertaling naar Luther	213-216
1554.	Doopsgezinde uitgave van de Profeten, in de reeds bestaande vertaling naar Luther	212-213
1556.	Eerste Gereformeerde bijbel, naar de Zwitsersche (Zürichsche) vertaling. Nimmer herdrukt	221-224
1556.	Het Gereformeerde Nieuwe Testament van Jan Utenhove, de eerste vertaling rechtstreeks uit het Grieksch. Nimmer herdrukt	224-234
1558.	Eerste uitgave van den volledigen Doopsgezinden bijbel, bewerkt naar de Nedersaksische Luthervertaling en naar een lateren uitgever bekend geworden als Biestkensbijbel. Groote verbreiding	216-219

1559.	Het Gereformeerde Nieuwe Testament van J.D. (waarschijnlijk Johannes Dyrkinus). Grondige herziening van Utenhove's arbeid	235-238
1561-1562.	De Gereformeerde bijbel van Deux-aes; het Oude Testament letterlijk naar de Nedersaksische vertaling van den Luthertekst bewerkt door Godfried van Wingen, het Nieuwe in de redactie van Johannes Dyrkinus	234-235 en 238-245
1571-1595.	Synodale besluiten en officieuze pogingen tot tekstverbetering	250-257
1595.	Officieele opdracht aan Marnix († 1598)	257-262
1600.	Officieele opdracht aan Arnoldus Cornelii († 1605) en Wernerus Helmichius († 1608). Trage voortgang van het werk	262-264
1606.	Verschijning van Baudartius' 'Wech-Bereyder op de verbeteringhe van den Nederlantschen Bybel'	265-273
1608-1618.	Voortzetting van de officieuze pogingen tot tekstverbetering	273-275
1617.	Het Nieuwe Testament van Hermannus Faukelius	278
1618-1619.	De Synode van Dordrecht wenscht een getrouwe overzetting uit de grondtalen. Opstelling van instructie en benoeming van vertalers en herzieners	276-282
1619-1625.	Nieuw oponthoud	282-284

1623.	Verschijning van de ‘Byhelsche Conferentie’ van Sixtinus Amama	283
Juli 1625.	De Staten-Generaal voteeren de noodige gelden voor de bijeenkomst der vertalers	283-284
Nov. 1626.	Eerste vergadering der vertalers van het Oude Testament	284
Oct. 1627.	Eerste vergadering der vertalers van het Nieuwe Testament	286-287
Juli 1633.	Eerste vereenigde vergadering der vertalers en herzieners van het Oude Testament	289
Nov. 1634.	Eerste vereenigde vergadering der vertalers en herzieners van het Nieuwe Testament	291
29 Juli 1637.	Vaststelling van de acte van authorisatie door de Staten-Generaal	312-313
17 Sept. 1637.	Plechtige aanbieding van het eerste gedrukte exemplaar aan de Staten-Generaal. De nieuwe bijbel in den handel	314-315
± 1650.	De Statenbijbel in vrijwel alle kerken ingevoerd	316-321
1655.	Verschijning van het ‘Register van de Verbetering der Druckfauten ende Misstellinghen, die in den Eersten Druck van den Nieuw-Overgesetten Bibel gevonden worden’	323

Opgave van de vindplaats der handschriften, boeken, prenten en schilderijen, waarnaar de afbeeldingen vervaardigd zijn.

Afb. 1.	Universiteitsbibliotheek te Luik.
Afb. 2.	Bibliothèque Nationale te Parijs.
Afb. 3.	Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage.
Afb. 4.	Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage.
Afb. 5.	Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage.
Afb. 6.	Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage.
Afb. 7.	Universiteitsbibliotheek te Utrecht.
Afb. 8.	Universiteitsbibliotheek te Utrecht.
Afb. 9.	Universiteitsbibliotheek te Utrecht.
Afb. 10.	Universiteitsbibliotheek te Gent.
Afb. 11.	Universiteitsbibliotheek te Gent.
Afb. 12.	Universiteitsbibliotheek te Amsterdam.
Afb. 13.	Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage.
Afb. 14.	Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage.
Afb. 15.	Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden.
Afb. 16.	Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage.
Afb. 17.	Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage.
Afb. 18.	Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage.
Afb. 19.	Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage.
Afb. 20.	Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage.
Afb. 21.	Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage.
Afb. 22.	Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage.
Afb. 23.	Museum Meermanno-Westreenianum te 's-Gravenhage.
Afb. 24.	Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage.
Afb. 25.	Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage.
Afb. 26.	Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage.
Afb. 27.	Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage.
Afb. 28.	Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden.
Afb. 29.	Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden.
Afb. 30.	Universiteitsbibliotheek te Amsterdam.

Afb. 31.	Museum Meermanno-Westreenianum te 's-Gravenhage.
Afb. 32.	Museum Meermanno-Westreenianum te 's-Gravenhage.
Afb. 33.	Rijksprentenkabinet te Leiden.
Afb. 34.	Rijksprentenkabinet te Leiden.
Afb. 35.	Rijksprentenkabinet te Leiden.
Afb. 36.	Naar een geschilderd portret van C. van der Voort, eigendom van de familie Rolandus te Bussum.

Afb. 37.	Rijksprentenkabinet te Amsterdam.
Afb. 38.	Naar een geschilderd portret van D. Bailly, berustend in het Rijksmuseum te Amsterdam.
Afb. 39.	Rijksprentenkabinet te Amsterdam.
Afb. 40.	Rijksprentenkabinet te Amsterdam.
Afb. 41.	Naar een handschrift van de familie Rolandus te Bussum.
Afb. 42.	Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage.
Afb. 43.	Oud-Synodaal archief van de Ned. Herv. Kerk te 's-Gravenhage.

Hoofdstuk I.
Vulgata.

§ 1. Ontstaan van de Vulgata.

In de geschiedenis der Nederlandsche bijbelvertaling nemen de vertolkingen van de Vulgata, den Latijnschen bijbel van de Roomsch-Katholieke Kerk, een belangrijke plaats in. Ongeveer alle bewerkingen in de volkstaal uit den tijd vóór de Kerkhervorming berusten op dien kerkbijbel, en de vertalingen die tijdens de Reformatie verschenen, zijn voor een goed deel een reactie tegen de bijbelopvatting van de Kerk. Haar houding ten aanzien van de Schrift in het algemeen en overzettingen in de landstalen ten behoeve van leeken in het bijzonder rechvaardigt en wettigt een voorafgaande bespreking van de Vulgata.

De boeken van het Oude Testament zijn reeds in de derde en tweede eeuw voor Christus' geboorte overgezet in de omgangstaal van Alexandrië, het Koinè-Grieksch, dat toen algemeen in de landen rondom het oostelijk bekken van de Middellandsche Zee gesproken en verstaan werd. Een bekende legende heeft dezen tekst op rekening gesteld van 72 Joodsche schriftgeleerden, die, elk in een studeercel arbeidend, onafhankelijk van elkaar geheel eensluidende vertalingen zouden vervaardigd hebben. De kern van waarheid, in deze legende opgesloten, is, dat de zoogenaamde ‘Septuaginta’ of de bijbel van de Zeventig het werk is niet van één, maar van vele vertalers. De vertaaltechniek vertoont in de verschillende boeken alle schakeeringen tusschen slaafsche getrouwheid aan en vrije bewerking van den grondtekst. Aanvankelijk bestemd voor de Joden die in de verstrooiing leefden, werd de Septuaginta met de eveneens in het Grieksch opgestelde boeken van het Nieuwe Testament vereenigd tot den Griekschen wereldbijbel, die in de handen der predikers het machtigste middel werd bij hun gezegenden arbeid.

Zoodra het Christendom de grenzen van de Grieksch sprekende wereld overschreden had, ontstonden vertalingen van de Septuagint. In Italië en Noord-Afrika maakten verkondigers van het Evangelie

voor hun gemeenten een overzetting in het Latijn. Het aantal dezer bewerkingen moet zeer groot geweest zijn, het gehalte zeer uiteenloopend. Eén tekst, dateerend uit de tweede eeuw, was veelvuldiger verspreid dan de andere. De Kerkvader Augustinus, die hem in Milaan had leeren kennen, noemde dezen bijbel de ‘Itala’. Hij oordeelde hem, om zijn getrouwheid aan de vereerde Septuagint, beter dan de vele andere vertalingen. Voor ons doet die letterlijkheid, althans wat het Oudtestamentisch gedeelte betreft, afbreuk aan de waarde.

Weldra deed zich in de Kerk van het Westen de behoefte gevoelen aan een beteren bijbeltekst. Eindelijk gaf bisschop Damasus van Rome († 384) in 382 aan Hieronymus opdracht het Nieuwe Testament en de Psalmen te herzien. De Kerkvader heeft later, zonder daartoe bijzonderen last ontvangen te hebben, een geheel nieuwe overzetting gemaakt van het Oude Testament, rechtstreeks uit den Hebreeuwschen grondtekst, althans grootendeels. Meer dan iemand anders beschikte de groote Kerkvader over de gaven voor zulk een geweldigen arbeid. Jaren lang had hij zich in Jeruzalem onder leiding van Joodsche schriftgeleerden bekwaamd in het Hebreeuwsch en Chaldeeuwsch. Een gave, gesloten eenheid kon zijn werk door het verschil in de vertaalmethode - voor het Nieuwe Testament had hij alleen de Itala aan een herziening onderworpen - niet worden, maar bijbelonderzoekers van alle tijden prijzen zijn bearbeiding van het Oude Testament als resultaat van degelijk tekstonderzoek.

Nadat zijn bijbel in 404 voltooid was, heeft Hieronymus er weinig vreugde van beleefd. Trouwens, reeds tijdens de bewerking is critiek, blijkens de geprikkelde voorredenen voor afzonderlijke bijbelboeken, hem niet bespaard, en toen hij in 420 overleed, waren nog steeds niet de klachten verstomd, dat hij het gewaagd had te tornen aan den gewijden Septuaginttekst. Zelfs Augustinus had bezwaren, ofschoon hij later de wetenschappelijke waarde volmondig erkende. Het heeft nog twee eeuwen geduurd, voor het werk zich begon in te burgeren. De geloovigen klemden zich vast aan den Itala-tekst, wilden van geen verandering weten en de kerkelijke overheid ontzag deze gevoelens. Pas toen in de zesde eeuw de band tusschen geestelijken en leeken losser werd, kwam de nieuwe tekst in zwang. Eerst werd hij aangehaald in godgeleerde geschriften, daarna verdrong hij de Itala ook in de liturgie. Het voornaamste bestanddeel van het misboek, zooals dat in de zesde eeuw ontstond, wordt namelijk gevormd door Epistelen Evangelie-gedeelten van Hieronymus' vertaling. Merkwaardig is het derhalve, te zien, dat de Kerk aanvankelijk met eenige terughouding

een bijbeltekst heeft aanvaard, dien zij later authentiek zou verklaren. Eenmaal in de plaats getreden van den ouden tekst, heeft Hieronymus' bewerking een verder reikenden invloed en grooter gezag verworven dan de Septuagint ooit had bezeten. In de 12de eeuw ontving zij den naam ‘Vulgata’ [= de algemeen gangbare, onder het volk gebruikte] welke benaming vroeger alleen werd gegeven aan de Latijnsche vertaling van de Septuagint. Verspreid in tallooze exemplaren was de Vulgata in de Middeleeuwen de eenige grondslag van alle Schriftstudie, die in dienst van de Kerk ondernomen werd.

§ 2. Bestudeering van de Vulgata.

Met betrekking tot de studie van den bijbel in de Middeleeuwen zijn twee uitspraken gedaan, die lijnrecht tegenover elkaar schijnen te staan, maar, in het juiste licht gezien, de voor- en de keerzijde van één medaille vertoonen. Wij bedoelen de uitspraak, dat de Christenheid der Middeleeuwen, over het geheel genomen, maar één boek heeft gelezen, namelijk den bijbel, naast de bekende constateering van Luther, dat voor zijn optreden de bijbel ‘onder de bank’ gelegen had. Gaan wij in deze en de volgende paragraaf de juistheid en vereenigbaarheid dezer beide uitlatingen na.

De geschriften van kerkelijke schrijvers uit de Middeleeuwen leggen doorgaans een groote vertrouwdheid met de Heilige Schrift aan den dag. Bijbelverklaarders onder hen kwamen tot de ontdekking, dat de tekst der verschillende Vulgata-handschriften, die in grooten getale in omloop waren gekomen, onderling sterke verschillen vertoonden, veroorzaakt door het invoegen van bijbelcitaten uit de werken der Kerkvaders en niet het minst door de achteloosheid der afschrijvers. Reeds Cassiodorus maakte in de 8ste eeuw een begin met de zuivering van ‘bedorven’ plaatsen. Karel de Groote strekte zijn zorgen ook uit over het copieeren van bijbelhandschriften. Krachtig werd de zaak van de tekstverbetering ter hand genomen door geleerde Dominicanen aan de Parijsche universiteit. Hun Correctorium of Exemplar Parisiense, den zoogenaamden Parijschen bijbel, hebben zij, met gebruikmaking van een reeds door den Engelschen geleerde Langton toegepaste indeeling in hoofdstukken, ongeveer 1236 voltooid. Gedurende de geheele Middeleeuwen na dien tijd heeft deze tekst als model gegolden, ofschoon nog herhaalde malen pogingen zijn gedaan om ook hem weer te zuiveren. Vermelding verdienen verder nog

het eerste Latijnsche bijbelwoordenboek, dat terzelfdertijd tot stand kwam, en de zorgen der Parijsche Dominicanen voor een vertaling van verschillende bijbelboeken in de landstaal.

Behalve aan de Sorbonne werd ook door Dominicanen elders en door kloosterorden als de Franciscanen en de Karthuizers gezocht naar betrouwbare handschriften. Elk voor zich stelden zij een eigen standaardtekst vast. Ook in de Nederlanden heeft men, en wel in de kringen van de Windesheimer congregatie, die aangesloten was bij de orde der Augustijnen, zich toegelegd op de tekstzuivering. Met behulp van een drietal manuscripten van, naar men ten onrechte meende, hoogen ouderdom, stelden de ‘vaders’ een standaardtekst vast, die de goedkeuring van het kapittel verwierf. Hun werkzaamheid legt in ieder geval getuigenis af van een ernstige en liefdevolle bijbelstudie in den geest van hun vereerden voorganger Geert Groote.

De wijze waarop nu deze tekst in de Middeleeuwen werd uitgelegd, is grootendeels bepaald door de exegetische methode der Kerkvaders, afgezien van eenige incidenteele pogingen van begaafde enkelingen om daar verandering in te brengen. Twee hoofdrichtingen zijn in de heerschende uitlegkunde op te merken. De school van Antiochië, vertegenwoordigd door den H. Chrysostomus en zijn navolgers, legt den meesten nadruk op de letterlijke of ‘historische’ beteekenis van het Schriftwoord. Grooter aanhang verwierf daarentegen de Alexandrijnsche school, die op voorgang van den Kerkleeraar Origenes een overdrachtelijken uitleg voorstond. Door Augustinus, Beda Venerabilis en anderen werd deze wijze van Schriftverklaring zoo verfijnd, dat men ten slotte kwam tot het aannemen van vierderlei Schriftbeteekenis. Uitgaande van de letterlijke beteekenis onderscheidde men namelijk drieërlei overdrachtelijken zin: een allegorische, die van toepassing was op de geloofsleer; een ethische, die betrekking had op de zedeleer; een anagogische, die den geloovigen leering verschafte omtrent het hiernamaals. Zoo kon Jeruzalem in overdrachtelijken zin achtereenvolgens beteekenen: de schare der geloovigen, de deugd en de belooning, Babylon in tegenstelling hiermee: de ongeloovigen, de zonde en de straf. Het is duidelijk, dat deze werkwijze, die door den scholasticus Thomas van Aquino streng is gesystematiseerd, eenerzijds een dieper doordringen in den zin van de Schrift bevorderen kan, maar anderzijds spitsvondigheid in de hand werkt en het aanzijn heeft helpen geven aan de Roomsche opvatting omtrent de ‘duisterheid’ der H. Schrift.

Deze allegorische uitleg ligt ook ten grondslag aan den meest

gebruikten Schriftcommentaar der Middeleeuwen, de zoogenaamde glossa ordinaria, een verzamelwerk, samengesteld door Duitsche bisschoppen als Haymo en Rhabanus Maurus en den abt van het Beiersche klooster Reichenau, Walafrid Strabo, en dat eerst in de tweede helft van de 12de eeuw in Frankrijk zijn definitieven vorm kreeg. De kantteekeningen zijn grootendeels een aaneenrijging van uittreksels uit de werken van Kerkvaders, naast woordverklaringen op den rand en tusschen de regels, de zgn. interlineaire glossen. Daardoor ontstonden die enorme bijbelfolianten in handschrift en later in druk, verscheidene deelen groot, waarin de eigenlijke bijbeltekst in forsche letter slechts een klein gedeelte van de bladzijde beslaat, omgeven en gelardeerd als hij is door een massa klein geschreven glossen. Zoo kwam het dat het begrip Scriptura Sacra of Heilige Schrift voor den Middeleeuwer minder scherp belijnd was dan voor ons, al waren de deskundigen het onderscheid tusschen Schrift en uitleg zich zeer wel bewust. Het gevaar was echter niet denkbeeldig, dat al die kantteekeningen, waaronder de eigenlijke tekst schuil ging, zich kwamen inschuiven tusschen den bijbel en den geloovigen lezer.

Tusschen 1322 en 1330 heeft een Franciscaan uit Normandië, Nicolaas van Lyra, hieraan nog een verzameling Postillen of bijbelverklaringen van eigen hand toegevoegd, die de verdienste hebben zich vooral te baseeren op de natuurlijke woordbeteekenis. Het Oude Testament is dank zij zijn kennis van het Hebreeuwsch, in dien tijd uitzondering, met voorliefde behandeld. Het is evenwel niet verantwoord om in Lyra, wegens zijn waardeering van de letterlijke beteekenis, den man te zien, die Luther tot een andere Schriftopvatting heeft gebracht. Het rijmpje: ‘Si Lyra non lyrasset, Lutherus non saltasset’ (als Lyra niet op de lier had gespeeld, zou Luther niet gedanst hebben), bevat al een even sterke overdrijving als het pendant: ‘Si Lyra non lyrasset, Totus mundus delirasset’ (had Lyra niet op de lier gespeeld, dan zou de geheele wereld waanzinnig geworden zijn), dat de populariteit van zijn werk demonstreert.

Bekender nog was de minder omvangrijke Historia Scolastica van Petrus Comestor [= ‘Boekenverslinder’], die ± 1175 kanselier van de hoofdkerk te Parijs was. De historische bijbelboeken zijn met behulp van Hieronymus, Augustinus en de ‘glossa ordinaria’ voorzien van woordverklaringen en toegelicht met veel legendarische en apocryphe stof, welke voor het meerendeel geput is uit den Joodschen geschiedschrijver Flavius Josephus. Deze gewijde geschiedenis, bestemd voor onderwijs in klooster- en kapittelscholen, voor predi-

kende bedelmonniken en dorpsgeestelijken, vertoont die vermenging van bijbelinhoud met uitlegkundige stof.

Gewapend met dergelijke hulpmiddelen begaf men zich tot bestudeering van de Schrift. Bijbelstudie gold voor de meer ontwikkelde geestelijken als een ongeschreven wet. Er zouden bladzijden te vullen zijn met aanhalingen uit kerkelijke geschriften, waarin de gezette studie van de Schrift wordt aanbevolen als het middel bij uitstek om te komen tot de goddelijke wijsheid, het einddoel van alle wetenschap. Daarnaast staan een geheele reeks van aanmaningen aan het adres van de wereldlijke geestelijkheid om zich in den strijd tegen de ketters te wapenen met het schild van Gods Woord. De ernst, waarmee Schriftstudie ondernomen werd, wisselde naar plaats en omstandigheden.

Een bijzonder gunstige gelegenheid voor Schriftonderzoek boden de kloosters, vanouds de bewaarplaatsen der wetenschap. Elk convent was wel in het bezit van meer dan een bijbel of bijbelgedeelte. De Benedictijner abdij van Egmond bezat reeds vóór de elfde eeuw een evangeliarium, geschonken door graaf Dirk II van Holland, een completen bijbel, afkomstig van Egbert, aartsbisschop van Trier, twee psalteria, waarvan één met Dietsche glossen en verder vele andere bijbelboeken. Nog rijker schijnt de abdij Kloosterrade of Rolduc in Limburg geweest te zijn. Een boekenlijst tusschen 1221 en 1252 opgemaakt noemt 64 bijbelgedeelten. De bewoners van de Premonstreiter abdij Bloemhof te Wittewierum in het Noorden des lands vermeerderden (± 1214) hun voorraad door zelf, onder geestdriftige leiding van hun abt Emo, handschriften te copieeren. In de Karthuizer kloosters, vooral dat van Nieuwlicht onder den rook van Utrecht, hield men zich bezig met stelselmatige vervaardiging van bijbelmanuscripten.

Nauw met de Karthuizers verbonden heeft Geert Groote († 1384), wekker en hervormer van het godsdienstig en zedelijk leven in breede lagen, de studie van het Evangelie, waar men het leven van Christus kon lezen in zijn oorspronkelijksten vorm, aangemoedigd en daarnaast ook het lezen van andere bijbelboeken, met de werken van Kerkvaders en Kerkleeraars, aangeprezen. Voor zich zelf liet hij afschriften vervaardigen te Deventer, Praag en elders. De Broederschap des Gemeenen Levens groeide geleidelijk uit een groep Deventer ‘broeders van de penne’. Weldra verrezen in en buiten de Nederlanden tientallen fraterhuizen, waar het afschrijven van manuscripten, ook bijbelhandschriften, de hoofdbron van inkomsten was. Een broeder van het Zwolsche huis vervaardigde voor rekening van een geleerden Utrechtschen deken een bijbel voor een bedrag van 500 goudguldens. Als men

zulk een bedrag genoemd ziet, is het licht te begrijpen, dat de broeders te Keulen in 1490 een kerk konden laten bouwen van de winst, die hun arbeid had opgebracht. De Windesheimer congregatie, voortgekomen uit de Broederschap en evenals deze bezield door een heiligen drang naar studie en arbeidzaamheid in de lijn van beider geestelijken vader Geert Groote, hield bijbelstudie in hooge eere. Reeds vermeld is dat de vaders van Windesheim zochten naar den standaardtekst. Groote zorg werd ook in de aangesloten conventen besteed aan het afschrijven. Voor zijn klooster op den Agnietenberg bij Zwolle heeft Thomas a Kempis den kloosterbijbel vervaardigd, een werk van vijf zware deelen in folio. Op bestelling ondernam hij dienzelfden arbeid nogmaals, en dit werk, in ‘rotunda scriptura’ geschreven, werd door den besteller geschonken aan het Zwolsche fraterhuis.

Talrijke bewijzen zijn voorhanden, dat ook kloosterzusters den Latijnschen bijbel afschreven en lazen. Het oudste bewaard gebleven, in de Nederlanden geschreven boek is zelfs een Latijnsch evangeliarium, hetwelk door twee nonnen is gecopieerd. Toen Bonifacius eens met Willebrord een zendingsreis maakte, bezocht hij ook het Benedictinessenklooster Aldeneyk bij Maeseyk in Limburg, waar hij het werk van die twee zusters, Harlindis en Relindis, aanschouwd heeft. Het archief van de kerk te Maeseyk is nog in het bezit van dezen bundel Evangelielessen. De zusters van het klooster Rozenkamp bij Wittewierum hielden onder leiding van abt Emo zich eveneens bezig met dezen vromen arbeid. Toen Berta van der Lyst, een Zwolsche jongedochter, ten klooster ging in Diepenveen, een zusterinstelling van Windesheim, kreeg ze van haar oom, den deken Rembert van der Lyst, een bijbel mede, ‘zóó groot dat het wonder was dat zij hem dragen kon’. Lube Snavels gaf in dit klooster aan haar medezusters onderuit wijs in het Latijn. In de verwante conventen te Hildesheim en Helmstedt ontvingen de nonnen eveneens Latijnsche les. In de adellijke abdij van Rijnsburg leerde heer Pouwels, de schoolmeester, den zusters de Heilige Schrift verstaan. Ook in de boekerijen van de Zusterhuizen des Gemeenen Levens, o.a. het Adamanshuis te Zutphen, waren geheele of gedeeltelijke Latijnsche bijbels aanwezig.

Kweekplaatsen van bijbelstudie waren uiteraard de universiteiten. Hoezeer het onderzoek van de Sacra Scriptura, in ruimeren zin genomen, aan de theologische faculteit in het middelpunt stond, blijkt uit de eenige malen voorkomende benaming ‘faculteit der Heilige Schrift’. Studenten moesten eerst den graad van baccalaureus biblicus behalen, welke hun het recht gaf om volgens een bepaald rooster hun minder

gevorderden medestudenten bepaalde bijbelboeken uit te leggen. De bibliotheek van de Sorbonne telde in 1338 niet minder dan 33 volledige en 197 gedeeltelijke bijbels, alles ten gebruike harer discipelen. Voor de studenten uit Vlaanderen afkomstig was zelfs een aparte afdeeling. Naar Middeleeuwschen trant werden de kostbare banden met een ketting aan de leesbank in de boekerij bevestigd, zoodat ze door alle studenten konden worden geraadpleegd. De bijbel ‘aan de ketting’ had dus geen andere beteekenis dan onze aanduiding ‘wordt niet uitgeleend’. De orde der Dominicanen eischte dat haar discipelen, die ter universiteit togen, voorzien waren van drie boeken, in de eerste plaats den bijbel, dan de Historia Scolastica van Petrus Comestor en de Sententiën van Petrus Lombardus, het compendium der Middeleeuwsche scholastiek. Toch werd zelfs aan de Parijsche universiteit de bijbelstudie wel eens veronachtzaamd, getuige een aansporing van paus Clemens VI.

Het onderwijs aan klooster- en kapittelscholen was er evenzeer op gericht meer gevorderden leerlingen kennis van den bijbel bij te brengen. Beginnelingen leerden het Credo, het Onze Vader en Ave Maria, terwijl het bijbelonderricht werd beëindigd met de lectuur van de Epistelen en Evangeliën en de geschriften der Kerkvaders. De bibliotheken der kapittels waren veelal ook van bijbels welvoorzien. Bekend is de intact gebleven Zutfensche Librije, behoorende bij de Sint Walburgiskerk, die zoowel geschreven als gedrukte bijbels bezat. Sinds 1215 moesten, volgens een besluit van het concilie te Rome, klerken en priesters aan aartsbisschoppelijke kapittelscholen zich speciaal bekwamen in de Heilige Schriften, om bij de bestrijding van de toen krachtig opkomende ketterij goed beslagen ten ijs te komen.

Hoe stond het intusschen met de bijbelkennis van de lagere geestelijkheid, de parochiegeestelijken en de als boetepredikers rondreizende bedelmonniken, die beiden de geestelijke verzorging van de breede volksmassa tot taak hadden? In het algemeen mag men zeggen, dat de onwetendheid in deze kringen zeer groot was. Groote's prediking en Erasmus' spot waren voor een goed deel tegen domme priesters gericht. Het kerkelijk verval, gepaard gaande met geringe wetenschappelijke belangstelling, deed zijn noodlottigen invloed hier wel het sterkst gevoelen. Aan den anderen kant moet er toch ook weer de aandacht op gevestigd worden, dat kloosters, kapittels en universiteiten met hun rijk voorziene boekerijen bevoorrecht waren boven arme parochiegeestelijken. Dezen bezaten niet de middelen om zich zulke kostbare handschriften aan te schaffen. Wilde zoo iemand van

een naburig klooster een bijbel in bruikleen ontvangen, dan gebeurde het, althans in de 13de eeuw, dat hij daarvoor àl zijn roerend en onroerend goed, zoowel zijn kerkelijk als wereldlijk bezit, in onderpand moest geven. Dat overkwam een pastoor in een Fransch dorp. De bescheiden bibliotheek van een parochieherder moest bovendien allereerst de boeken voor den heiligen dienst bevatten en eenige werken voor biechtonderwijs: een misboek, een Psalmboek, een gezangboek, een biecht- en martelaarsboek, maar geen volledigen bijbel. Toch is ons een pastoor bekend, die aan het klooster te Windesheim een bijbel schonk.

Zulke schenkingen waren veelal ook afkomstig van rijke burgers of vorstelijke personen. Graaf Dirk V van Holland gaf in 1083 aan de St. Adalberts-abdij te Egmond een ‘ewangelien boec’ ten geschenke, zooals Melis Stoke zegt, ‘Ghemaect met groter dierhede Van edelen stenen, van finen goude’, thans een der schatten van de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage. Toch schijnt in de boekerij van Philips van Bourgondië, bisschop van Utrecht († 1524), slechts een ‘cleyne Bijbel’ aanwezig geweest te zijn.

De Latijnsche bijbel werd niet alleen gebruikt voor studie en stichting, maar voor voorlezing tijdens den maaltijd in kloosters, kapittel-scholen en andere geestelijke instellingen. De kloosterhervorming van Cluny herstelde een oude gewoonte, de voorlezing van den geheelen bijbel in den loop van een jaar, in eere. In het college van St. Dionysius te Heidelberg, waar studenten samenwoonden, moest men bij ontbijt en middagmaal aandachtig luisteren naar de bijbellezing. Soortgelijk gebruik heeft ongetwijfeld aan andere hospitia bestaan. De huisregel van het kapittel van St. Salvator te Utrecht gaf nauwkeurige aanwijzingen omtrent de voor te lezen Schriftgedeelten. Hoe licht echter kon de bijbellezing ontaarden in een werktuiglijk voorlezen en plichtmatig toehooren! Weer is het Geert Groote geweest, die, ook op dit terrein, louterenden arbeid heeft verricht. Met nadruk bond hij zijn leerlingen op het hart, dat zij den bijbelinhoud in eigen ziel ook moesten doorleven. De Statuten van de Windesheimer kloostervereeniging schrijven dan ook, geheel in den geest van Groote, het volgende voor: ‘Het is niet noodig, dat de lezing van den bijbel in één jaar ten einde loope: laat zij haren loop hebben, zooals het betaamt. De voorlezer leze luid en duidelijk voor, opdat hij verstaan worde, en met dien nadruk, dat het de aandacht opwekke’. Spreekt niet een streven naar frissche, practische vroomheid uit zulk een bepaling? De voorlezing sloot zich voorts veelal nauw aan bij de liturgie.

Gaandeweg was in de Kerk de gewoonte ontstaan, om als onderdeel van de mis ook bijbelstukken voor te dragen. Een handschrift, dat al deze Schriftgedeelten met de andere onderdeelen van de mis bevatte, werd een plenarium genoemd, de bijbelgedeelten samen lectionarium, omdat het een verzameling lectiones, dat is lessen of fragmenten bevat. Een lectionarium valt op zijn beurt weer uiteen in twee hoofddeelen, het evangeliarium of de Evangelielessen, die in den namiddag werden voorgelezen, het epistolarium of de Epistellessen, die des morgens gelezen werden. De laatste waren ontleend aan de Brieven, maar ook aan de Handelingen, de Openbaring en de boeken van het Oude Testament. Naar den inhoud gezien loopt de indeeling van het evangeliarium evenwijdig met den gang van het kerkelijk jaar, zoodat ook hier weer, als zoo vaak in de Middeleeuwen, het leven van Christus het voorbeeld gaf. Zulk een lessenverzameling begint dus met enkele schriftgedeelten, die gelezen werden op den eersten Zondag van den advent, vier weken vóór Kerstmis. De samenstelling dezer lectionaria, waarvan in de Middeleeuwen, door hun opneming in de overal aanwezige misboeken, tallooze exemplaren in omloop geweest zijn, komt in groote lijnen overeen, maar de nadere inrichting werd overigens aan ieder bisdom of elke kloosterorde overgelaten. De naam plenarium is later overgegaan op bundels bijbellessen, die gevolgd werden door korte preeken en tekstverklaringen, glossen of postillen genoemd. Men treft voor het woord ‘les’ ook wel den naam ‘pericoop’ aan, maar houde daarbij in het oog, dat de Roomsch-Katholieke Kerk sinds Origenes die benaming alléén gaf aan de schriftgedeelten van den dag, die bij stelselmatige lezing van den geheelen bijbel in aanmerking kwamen. Eerst aan het einde van de 16de eeuw hebben Duitsche Protestanten den naam pericope ook toegepast op de kerkelijke Epistelen en Evangeliën.

Het meest gelezen bijbelboek was in de Middeleeuwen het psalterium of Psalmboek. In het misboek waren eveneens Psalmen verwerkt. Als onderdeel van het brevier of gebedenboek hebben ze, geheel of gedeeltelijk, het dagelijksch geestesvoedsel van vele priesters enz. uitgemaakt. Velen van hen waren verplicht om wekelijks alle Psalmen te lezen. Ook aanzienlijke, geletterde leeken hadden op school sommige Latijnsche Psalmen uit speciaal voor dit doel vervaardigde schoolboeken met vertaling tusschen de regels, leeren kennen. En op kloosterscholen leerden de aankomende geestelijken uit dit bijbelboek de eerste beginselen van het Latijn.

§ 3. Verspreiding en verzorging van handschriften en drukken.

De bijbel is, dat bleek wel uit het voorafgaande, in de Middeleeuwen het meestgelezen boek geweest. Alleen in Europa zijn in openbare of particuliere boekerijen nog ruim 2400 exemplaren van Vulgaat-handschriften aanwezig, waarbij de plenaria en psalteria niet meegerekend zijn. Nog steeds komen nieuw aan den dag tredende boekenlijsten van Middeleeuwsche kloosterbibliotheken en mededeelingen van tijdgenooten en kroniekschrijvers ons herinneren, dat vele manuscripten in den maalstroom der tijden zijn ondergegaan. Het perkament van zulke codices werd na de uitvinding van de boekdrukkunst gebruikt voor het stevig inbinden van boeken, en de Hervorming zal deze voortbrengselen van kerkelijke arbeidzaamheid en kunst wel evenmin ontzien hebben. Het is onzes inziens niet mogelijk op grond van de voorhanden zijnde gegevens met eenige kans op juistheid het totale aantal Vulgaat-handschriften te schatten, dat in dien tijd veraardigd zou zijn. Men heeft het geprobeerd, maar even willekeurig als de een het aantal bewaard gebleven handschriften gaat vertienvoudigen, durft de ander een verhonderdvoudiging aan! Hoe het zij, het aantal moet zeer groot geweest zijn, en men ziet de verspreiding pas in het juiste licht, wanneer men zich realiseert, hoeveel onuitputtelijk geduld en naarstigheid de vrome afschrijvers bezeten moeten hebben om letter voor letter, woord voor woord aaneen te rijen tot de omvangrijke en kostbare bijbelmanuscripten.

Het beste bewijs dat de bijbel het meest gevraagde boek was, is, dat van alle boeken de Vulgata het eerst gedrukt is. Onder leiding van Johann Gutenberg verscheen deze editio princeps te Mainz in 1455. Tot het jaar 1500 zagen niet minder dan 81 complete bijbels zonder commentaar het licht, 13 met de verklaringen van Nicolaas van Lyra en anderen, benevens 90 psalters. In de periode van 1500 tot 1520 telt men 57 uitgaven van den bijbel. Nederlandsche boekdrukkers durfden in dezen tijd een volledige Vulgaat-uitgave niet aan. Zij bezaten blijkbaar niet de groote bedrijfskapitalen die daarvoor toen, meer nog dan tegenwoordig, noodig waren. Bovendien beschikten zij op de internationale boekenmarkt niet over zulke handelsrelaties als vóór 1500 hun Duitsche en na 1500 hun Fransche vakgenooten, terwijl het Nederlandsche afzetgebied te klein was. De gedrukte bijbels in onzen boekhandel waren uit den vreemde ingevoerd. Wel zijn in de IJselstreek voor 1500 een drietal uitgaven van de Latijnsche Epistelen en Evangeliën ter perse gelegd.

De oplage der bijbeldrukken werd, naarmate het aantal uitgaven toenam, grooter en de prijs lager. Aanvankelijk was het aantal exemplaren per druk vrij gering. Men heeft berekend, dat van den zoogenaamden 42-regeligen bijbel van Gutenberg - elke bladzijde daarvan had namelijk twee kolommen met 42 regels - 16 perkamenten en 54 papieren exemplaren ter perse zijn gelegd, waarvan er respectievelijk 12 en 33 bewaard zijn. De 36-regelige bijbel van dezelfde uitgave had een oplage van slechts 2 + 12. Maar in 1471 vervaardigde de Duitsche drukker Sweynheym te Rome reeds 275 exemplaren, en geleidelijk zal dit aantal wel grooter geworden zijn. Men schat daarom het totale aantal, dat tot 1500 op de boekenmarkt verscheen, op ongeveer 50.000.

De waarde van geschreven en gedrukte bijbels was zeer groot, maar nam toch bij het naderen van het jaar 1500 geleidelijk af. Wij hebben reeds melding gemaakt (zie blz. 9) van den Franschen dorpspastoor die in 1284 heel zijn bezit als onderpand moest stellen voor het leenen van een compleet exemplaar. Een Duitsch nonnenklooster kocht in 1309 een bijbel in vier deelen voor 16 mark zilver, vertegenwoordigende een waarde van verschillende landerijen. In ons land werd in 1428 voor een bijbel 200 Rijnschgulden ontvangen. Het klooster Windesheim ontving een driedeeligen bijbel ten geschenke, waarvan de waarde op ongeveer honderd kronen werd getaxeerd. Meester Herman Droem kocht in 1476 voor het kapittel van St. Marie te Utrecht voor 500 goudgulden een grooten bijbel in zes deelen. De copiïst van het Zwolsche fraterhuis had hier niet minder dan twaalf jaren aan gewerkt. Het door broeder Herman van Coevorden prachtig verluchte exemplaar berust thans in de Utrechtsche universiteitsbibliotheek. De belangstellende lezer kan zelf bij benadering de waarde van zulk een kostbaar werk en van de ‘goedkoopere’ bijbels bepalen, wanneer hij weet, dat een goudgulden ongeveer 28 stuivers waard was en dat in 1448 te Leiden voor één stuiver te krijgen was resp. 28 liter tarwe, 41 liter gerst, 341/2 liter grauwe erwten, 5/12 varken, 1/26 koe, 1/4 vat bier of ⅓ last turf.

Het spreekt vanzelf dat de kostprijs van een bijbel grootendeels afhankelijk was van het gebezigde materiaal en van de zorg, die besteed werd aan verluchting, band enz. Maar ook de eenvoudiger exemplaren, waarvan vele waren geschreven op het goedkoopere papier dat sinds ± 1320 het dure perkament zeer geleidelijk begon te verdringen, waren toch altijd nog een bezit van beteekenis. In Duitschland, en ook wel in Nederland, was de gemiddelde prijs van een bijbelhandschrift in de vijftiende eeuw ongeveer 60 goudgulden. Ter verge-

lijking diene, dat het jaarlijksche inkomen van den stedelijken architect te Leipzig 50 gulden bedroeg.

Zooals Gutenberg zich beijverde om aan zijn bijbel zooveel mogelijk het uiterlijk van een handschrift te geven, heeft hij ook den prijs aangepast aan de waarde der bijbelcodices. Volgens een aanteekening op het schutblad van het fraaie, perkamenten exemplaar, dat in de verzameling van Robert Hoe te New-York bewaard wordt, is hiervoor 100 gulden betaald. Men houde evenwel in het oog, dat dit exemplaar fraaier versierd is dan andere van denzelfden druk. De randversiering, de verzorging der hoofdletters en opschriften, niet zelden met behulp van bladgoud, moest nog met de hand geschieden. Curiositeitshalve vermelden wij, dat de handelswaarde van den Gutenbergbijbel thans ruim 100.000 gulden is, terwijl een niet gecontroleerd krantenbericht uit den hoogconjunctuurtijd melding maakt van den aankoop van een exemplaar ten behoeve van de Amerikaansche Congresbibliotheek voor een bedrag van anderhalf millioen dollar. In den tijd van de uitgave, dus 1455, was de waarde ongeveer 50 gulden, waarvoor de kooper een voortreffelijken bijbel rijk werd, terwijl de drukker een niet onaanzienlijke winst in de wacht sleepte.

De toenemende concurrentie veroorzaakte echter een snelle prijsdaling. In 1479 en 1481 werd de bijbel, door Amorbach te Bazel bezorgd, getaxeerd op 2, die van Koberger te Neurenberg, in vier deelen met den commentaar van Nicolaas van Lyra, op 6, en die van Froben te Bazel, anno 1491, op 1 gulden. In vergelijking met de prijzen die vroeger voor handschriften en de eerste gedrukte uitgaven werden betaald, zijn zulke bedragen uiterst laag, ofschoon naar onze begrippen, gezien de koopkracht van het geld in dien tijd, nog hoog genoeg. In ieder geval kon nu elk arm klooster, elke pastoor of ontwikkelde leek, die zich in bijbelstudie wilde verdiepen, door zich eenige geldelijke opoffering te getroosten, zulk een gedrukten bijbel aanschaffen.

Dat de Vulgata in hoog aanzien stond, blijkt voorts nog uit de zorgen, die aan de uiterlijke versiering werden besteed. Naast de misen gebedenboeken zijn bijbels, in het bijzonder evangeliaria, voortdurend door kundige verluchters en binders geworden tot kunstwerken. Met gouden letters werden de fijne perkamenten bladzijden bedekt. De schutbladen werden voorzien van edelgesteenten en platten van ivoor of fraai geciseleerd metaal. Hoofdletters werden onder de bekwame hand van den illustrator tot toonbeelden van versieringskunst. Sommige voorstellingen, vooral bij het boek der Openbaring, besloegen den geheelen bladspiegel. De eerste gedrukte bijbels

vertegenwoordigen een overgangsstadium in de geschiedenis van het boek. De drukkers trachtten het uiterlijk van de handschriften zooveel mogelijk na te bootsen. Zoo hebben zij ineens typografische kunstwerken geschapen, die in later tijd nimmer overtroffen en ternauwernood geëvenaard zijn. Een bladzijde druks uit zulk een bijbel is een weldaad voor het oog, door de fraaie, regelmatige letter en de harmonische ruimteverdeeling. Aanvankelijk werden de versieringen en kapittelopschriften nog met de hand aangebracht, maar weldra kwamen houtsneden de plaats der miniaturen innemen.

Wanneer we nu tot ons uitgangspunt, gekozen in het begin van de tweede paragraaf, terugkeeren, dan constateeren we eerst, dat de Vulgata in de Middeleeuwen het meest verspreide en gelezen boek is geweest. Zorgvuldige afweging van de feiten zal tot geen ander resultaat voeren. Maar een zware slagschaduw valt achter dit tafereel. Dan denken we nog niet in de eerste plaats aan de geringe bijbelkennis van de lagere geestelijkheid of aan de verwaarloozing van bijbelstudie aan hoogescholen, maar aan de geleidelijke vertroebeling van het juiste inzicht in den bijbelinhoud, doordat aan de geschriften van Kerkvaders en doctoren en de uitspraken van concilies in feite het hoogste gezag werd toegekend. Het leerstuk van het door de traditie geheiligd kerkelijk leergezag, dat in en na het tijdperk der Kerkvaders zich geleidelijk had geschoven onder het oorspronkelijk aangenomen Schriftgezag, deed de Heilige Schrift zien in het licht der Kerkvaders, Kerkleeraren en kerkvergaderingen, en niet in het licht van de Schrift zelf. Het vuur van de allegorische uitlegmethode met haar aannemen van een viervoudige beteekenis, veroorzaakte, heeft men terecht gezegd, meer rook dan licht. Bovendien, de gehééle bijbel werd alleen gekend aan universiteiten, in kloosters en sommige kapittels. Wanneer wij de feiten zoo zien, dan behelst de uitspraak van Luther, dat de bijbel voorheen onder de bank had gelegen, niets ongerijmds meer. Zij sluit de erkenning in, dat een complete bijbel in elke kerkelijke boekerij aanwezig was, maar ‘onder de bank’, d.w.z. op de plank onder den lessenaar van de leesbank bij de niet gelezen boeken. Luther wil zeggen: aan de eigenlijke bijbelstudie, die een ‘ware en zuivere kennis van het geheele Woord Gods’ tot doel heeft, kon men niet toekomen, doordat men zich eerst moest heenworstelen door een menigte tekstverklaringen, waaronder de Schrift als het ware bedolven was. Aan Luther niet het minst komt de eer toe den sluier, die over Gods Woord geworpen was, stoutmoedig weggenomen te hebben.

Hoofdstuk II.
Oudgermaansche voorloopers.

§ 1. De Gotische bijbel van Wulfila.

Een vermelding van de oudste Germaansche bijbelvertaling mag hier niet achterwege blijven, in de eerste plaats omdat van de door haar geschapen kerktaal eenige invloed is uitgegaan op de kerstening van de Westgermaansche talen (zie blz. 18) en daarmede indirect ook op de Nederlandsche kerk- en bijbeltaal, maar ook omdat Nederlandsche geleerden uit onzen bloeitijd de eigenlijke ontdekkers zijn geweest van deze vroegste oorkonde der Germaansche Christenheid.

De Goten waren afkomstig uit Zweden en hadden ± 230 na vele omzwervingen vaste woonplaatsen gekregen ten noorden van de Zwarte Zee en later aan den rechteroever van den Donau. Grieksche gevangenen, van plundertochten door het Kleinaziatische Cappadocië meegevoerd, hebben onder deze heidenen de eerste beginselen van het Christendom gepredikt. Wulfila, zoon van een Westgotischen vader en een Grieksche slavin, voelde al vroeg de roeping, onder zijn stamgenooten het Evangelie te verkondigen. Reeds op dertigjarigen leeftijd werd hij bisschop van de jonge Christengemeenten onder de West-Goten. Als kerkelijk organisator en wereldlijk hoofd heeft hij lange jaren over zijn volk geregeerd, totdat hij in 381 te Constantinopel overleed.

Er waren priesters en voorlezers in zijn Christengemeenten, die de Grieksche Schriftgedeelten tijdens de godsdienstoefening niet zelfstandig voor hun stamgenooten verstaanbaar konden maken. Voor hen in de eerste plaats ondernam Wulfila nu zijn bijbelvertaling. Of hij den bijbel geheel vertaald heeft, staat niet vast. Er zijn namelijk slechts groote stukken van het Nieuwe en enkele korte fragmenten uit het Oude Testament bewaard. Een geschiedschrijver vertelt, dat hij de boeken der Koningen onvertaald zou hebben gelaten om de oorlogzuchtige neiging van zijn volk niet aan te wakkeren, een ongeloofwaardig verhaal. Twee zijner leerlingen hebben nog de

Psalmen in hun landstaal overgebracht. Wulfila's bijbel vertoont een getrouwe vertaling van den Griekschen grondtekst. De taak, die hij op zich genomen had, namelijk een Gotische bijbeltaal te scheppen, was buitengemeen zwaar. De moeilijkheden heeft hij echter glansrijk overwonnen. Oogenschijnlijk zonder eenige moeite weet hij zijn Westgotisch om te buigen naar het Grieksche model. De vertolking is letterlijk, maar dank zij de rijke woordenkeus, waarover zijn Gotisch reeds beschikte, behoefde hij zijn moedertaal geen geweld aan te doen bij zijn welgeslaagde poging, een op het Grieksch berustende bijbeltaal te vormen. Als typeerend voorbeeld laten we hier het Onze Vader volgen:

Atta	unsar	Þu	in	himinam,	weihnai	namo	Þein.
Vader	onze	gij	in	de hemelen	heilig worde	naam	Uw

Qimai	Þiudi-nassus	Þeins.	WairÞai	wilja	Þeins	swe	in	himina
Kome	Konin-krijk	Uw	Ge-schiede (Worde)	wil	Uw	zoo	in	den hemel

jah	ana	airÞai.	Hlaif	unsa-rana	Þana	sinteinan	gif	uns
en	op	de aarde.	Brood	ons	het	dage-lijksch	geef	ons

himma	daga.	Jah	aflet	uns	Þatei	skulans	sijaima,
heden	den dag.	En	vergeef (verlaat)	ons	wat	schuldig	wij zijn

swaswe	jah	weis	afletam	Þaim	skulam	unsa-raim.	Jah	ni
zooals	ook	wij	vergeven	(de)	schulde-naren	onze	En	niet

briggais	uns	in	fraistub-njai,	ak	lausei	uns	af	Þanima
breng	ons	in	verzoe-king	maar	verlos	ons	van	den

ubilin;	unte	Þeina	ist	Þiudan-gardi	jah mahts	jah	wulÞus

booze (euvel)	want	Uw	is	het Koninkrijk	en de macht	en	de heerlijk-heid

in	aiwins.	Amen.
in	eeuwigheid.	Amen.

De bijbelvertaling van Wulfila heeft groote verbreiding gevonden, zoowel onder de West- als onder de Oost-Goten, die zich later in Italië vestigden. Chrysostomus, de patriarch van Constantinopel, liet in de Pauluskerk voor de Gotische gemeenteleden de Schriftgedeelten in hun moedertaal naar Wulfila's bewerking voorlezen. Het merkwaardigste manuscript, waarin zijn vertaling ons bekend is, is de Codex Argenteus. Uitvoeriger brokstukken behelzend dan andere handschriften - het bevat nog 187 van de 330 bladen - met zilveren en gouden letters op fijn purperkleurig perkament geschreven en dateerend uit de 6de eeuw is het om zijn omvang, vorstelijke uitvoering en hoogen ouderdom het merkwaardigste gedenkstuk van het Oudgermaansche Christendom. Langs onnaspeurlijke wegen was het Zilveren Handschrift terechtgekomen in de abdij Werden aan de Ruhr. Tot hun groote vreugde ontdekten Vlaamsche humanisten, die in Keulen woon-

den, het oudste document van Germaansche taal. Zij schreven er groote gedeelten uit over en deelden die mede aan geleerde vrienden in de Nederlanden en Duitschland. Uit Vlaanderen en Brabant afkomstige geleerden als de Antwerpsche geneesheer Goropius Becanus, de Leidsche hoogleeraar Bonaventura Vulcanus en de Heidelbergsche hoogleeraar Janus Gruterus drukten in 1569, 1597 en 1602 in geleerde werken fragmenten van den Gotischen bijbeltekst af.

Intusschen kwam het handschrift eerst terecht in de bibliotheek van den Boheemschen koning te Praag en werd het daarna door de Zweden als deel van den oorlogsbuit meegevoerd naar hun vaderland. De bibliothecaris en leermeester van koningin Christina, Isaäc Vossius, zoon van den bekenden Amsterdamschen hoogleeraar Gerard Vossius, zag terstond het belang van den nieuw verworven schat in. Door een eigenaardigen samenloop van omstandigheden kwam de codex na het aftreden van Christina in 1654 in het bezit van Isaäc Vossius zelf. Men heeft hem in verband hiermee van verduistering en zelfs van diefstal beschuldigd. Er bestaat evenwel reden om onzen landgenoot van dezen blaam te zuiveren, althans zijn gedrag te verklaren. Teekenend is reeds, dat zij, die dan toch anders zich als de rechtmatige eigenares had kunnen doen gelden, ex-koningin Christina, nimmer meer aanspraken op den bijbel heeft gemaakt. Op haar bevel had Isaäc Vossius indertijd voor haar bibliotheek boeken aangekocht. Toen zij na haar troonsafstand in gebreke bleef, om het door hem voorgeschoten bedrag uit te betalen, ontving hij verlof om een aantal handschriften, voor een waarde gelijk aan haar achterstallige schuld, als vergoeding mee naar Holland te nemen. Het is heel goed mogelijk, dat deze afspraak alleen betrekking had op de handschriften die Vossius persoonlijk had verworven, maar als men bovendien nog weet dat hij ook nog recht had op uitbetaling van een aanzienlijk deel van zijn salaris, dan wacht men nog even met het meevoeren van den Gotischen bijbel te bestempelen als diefstal of vervreemding. Hij kende het hooge belang van den tekst. Hij wist ook, dat zijn geleerde oom Franciscus Junius, de zoon van den gelijknamigen theoloog, zich voor den tekst bijzonder interesseerde. Is het dan te verwonderen, dat Vossius onder zulke omstandigheden het eerst het oog liet vallen op den Codex Argenteus en dezen meevoerde naar Holland om zijn oom in de gelegenheid te stellen, zich rustig te verdiepen in den hem gedeeltelijk reeds bekenden tekst? In 1665 heeft deze te Dordrecht de eerste uitgave van den tekst bezorgd, parallel afgedrukt naast een Angelsaksische Evangeliënvertaling uit de 9de eeuw, waarmee hij den

grondslag hielp leggen voor de vergelijkende talenstudie. De samenhang der Oudgermaansche dialecten en hun verwantschap met het Oudgrieksch werd door den genialen taalkundige reeds vermoed.

Drie jaar voor deze uitgave, in 1662, was het handschrift naar Zweden teruggekeerd. De rijkskanselier, graaf De la Gardie, had het namelijk voor 600 Zweedsche daalders of 2000 Hollandsche guldens van Isaäc Vossius teruggekocht. Hij liet het vatten in een zwaren zilveren band, waaraan het mede zijn naam dankt. Eindelijk belandde het door schenking in zijn tegenwoordige veilige verblijfplaats, de universiteitsbibliotheek van Upsala.

§ 2. Andere Oudgermaansche bijbelvertalingen.

De verkondigers van het Christelijk geloof onder de Westgermaansche heidenvolken zijn als scheppers van een kerktaal de wegbereiders van de bijbelvertaling. Het terrein was voor hun arbeid eenigszins ontgonnen, doordat Romeinsche kolonisten hun hooger staande beschaving in den heidenschen tijd reeds hadden gebracht onder de onderworpen stammen. Soldaten, kooplieden en handwerkslui brachten met de nieuwe dingen ook de namen daarvoor in gebruik. Aanleg van wegen en dijken, de inrichting van legerplaatsen en huizen, tot nog toe onbekende handelswaren en landbouwproducten, het gebruik van nieuwe maten, munten, gewichten en gereedschappen, dat alles werd met de bijbehoorende benamingen overgenomen. Door deze voorafgaande romaniseering is het werk van de geloofspredikers aanzienlijk verlicht.

Een zware taak bleef hun echter weggelegd: het scheppen van een woordvoorraad voor de grondbegrippen en liturgie van het nieuwe geloof. De Christelijke ethiek vereischte evenzeer een reeks benamingen van begrippen, die in de heidenwereld volslagen onbekend waren. Twee middelen konden zij daartoe aanwenden. Zij konden aan het Latijn de termen van godsdienst en kerk ontleenen en zij konden zich aanpassen aan de inheemsche talen. Van beide is, ofschoon in verschillende mate, gebruik gemaakt.

Of al deze missionarissen gedeelten van den bijbel in de landstaal hebben overgebracht? Hét is zeer waarschijnlijk, dat zij bij hun prediking de bekendste gedeelten van de Schrift zoo al niet hebben vertaald dan toch in vrije bewoordingen hebben weergegeven. Gelijktijdig met de vorming van de kerktaal ontstond door hun pioniersarbeid een bijbeltaal met eigen woordvoorraad. Zij hebben den grond omgewoeld, waarin de latere vertalingen konden ontkiemen.

In het laatst van de Middeleeuwen kwam de legende in omloop, dat onder Karel den Grooten een Frankisch-Duitsche bijbelvertaling tot stand gekomen zou zijn, het werk van Walafrid Strabo. De werkelijkheid is, dat onder dezen abt van het beroemde Beiersche klooster Reichenau vlijtig de bijbel werd bestudeerd en, waar noodig, toegelicht met glossen (woordverklaringen) in de landstaal (zie blz. 5) zonder dat van een eigenlijke vertaling sprake was. Wel heeft de keizer prediking en onderwijs in de landstalen bevorderd. In een algemeene rijkswet van 801 beval hij, dat 'ieder priester op alle zon-en feestdagen het evangelie zou verkondigen'. Als handleiding konden de geestelijken het homiliarium of den preekenbundel gebruiken, dien Paulus Diaconus ± 790 op last van den keizer uit de werken der Kerkvaders had samengelezen. Het gebeurde namelijk niet zelden, dat gemakzuchtige of onwetende geestelijken het schriftgedeelte van den kerkdag den geloovigen voorlazen in het Latijn, de taal die in de liturgie der Westersche kerk zich had vastgezet, zonder de moeite te nemen de Schriftles met de bijbehoorende preek te vertalen. Karel de Groote kwam nu met kracht op voor het gebruik van de volkstaal in sommige onderdeelen van den kerkdienst. Zoo verordende het concilie van Tours in Frankrijk in 812 'dat de bisschoppen hun preeken moeten overzetten in de romaansche landstaal der boeren of in het duitsche taaleigen'. De concilies van Mainz en Reims, beide in 813 gehouden, gelastten den bisschoppen eveneens om de sermoenen 'in de volkstaal uit te spreken, opdat een ieder ze verstaan kan'.

De geestelijkheid bléef evenwel, gunstige uitzonderingen daargelaten, nalatig. Nog verscheidene malen werden op latere kerkvergaderingen de besluiten van Tours en Reims woordelijk herhaald. De band tusschen de schare der geloovigen en den bijbel was gaandeweg losser geworden. Zooals de avondmaalskelk den leeken onthouden werd, zoo bleven dezen ook verre van den bijbel zèlf. Deze was immers geschreven in het langzamerhand voor den Romaanschen leek onverstaanbaar geworden, heilig geachte Latijn, een boek voor priesterlijk gebruik. Leeken behoefden slechts het Onze Vader en het Credo, de algemeene Christelijke geloofsbelijdenis in eigen taal te kennen. Wellicht waren er meer ontwikkelden onder hen, die bovendien nog enkele Psalmen kenden. In de laatste jaren der 8ste eeuw leerde Liudger den Frieschen zanger Bernlef de Psalmen zingen. Waarschijnlijk is hier niet sprake van een prozavertaling.

Er zijn wel gedeeltelijke vertalingen van de Schrift, vooral van de Psalmen en Evangeliën, in gebruik geweest. In kloosterscholen had

men vroeger reeds den Latijnschen bijbel voorzien van toelichtingen in de Duitsche taal. Onder Angelsaksischen invloed werd de abdij Reichenau ± 700 middelpunt en uitstralingshaard van zulk een glossenliteratuur, doordat de handschriften van klooster tot klooster werden afgeschreven en uitgebreid. Een volgend stadium vormen de zoogenaamde interlineaire vertalingen. Elk woord van den Latijnschen bijbeltekst werd tusschen de regels telkens voorzien van de overzetting in de landstaal, in nauwen samenhang met genoemde glossenverzamelingen. Het behoeft geen betoog dat deze 'vertalingen' onbeholpen waren en doorgaans alleen dienden als hulpmiddel bij het onderwijs in het bijbellatijn aan kloosterscholen.

Het is niettemin merkwaardig, dat de oudste bewaard gebleven samenhangende vertaling, namelijk het Monseeër Mattheus-Evangelie, waarvan helaas slechts enkele brokstukken tot ons gekomen zijn, interlineaire stroefheid zooveel mogelijk vermijdt en zelfs een voor dien tijd onbegrijpelijke vlotheid van uitdrukkingswijze vertoont. De Rijnfrankische vertaler van ± 750 zal wel een geestelijke van hooger rang geweest zijn. Minder voortreffelijk, maar toch altijd nog vrijer van beweging dan een interlineaire vertaling, is de Oostfrankische Evangeliënharmonie, waaraan omstreeks 830 een of meer Benedictijnen van de abdij Fulda gewerkt hebben. Beter geslaagd is de Psalmvertaling van Notker Labeo. Deze heeft omstreeks 1000 voor zijn leerlingen van de Benedictijnerabdij te St. Gallen de psalmen vertaald en toegelicht in een bewonderenswaardig Duitsch. Het Hooglied werd op soortgelijke wijze bewerkt door den Beierschen abt Williram († 1085). Het werk werd tal van malen afgeschreven en heeft o.a. in Nederduitsche copie berust in de kloosterboekerij te Egmond, welk exemplaar thans in de Leidsche universiteitsbibliotheek bewaard wordt.

Er zijn nog tal van fragmentarische Psalm- en Evangeliënvertalingen uit de 9de tot en met de 12de eeuw bewaard, die met elkaar in verband staan en teruggaan op oudere teksten. Veel moet ook verloren gegaan zijn. Zoo gaf graaf Heccardus van Bourgondië in 876 aan iemand een 'evangelium theudiscum' ten geschenke. De bisschop van Freisingen, Valdo (884-906), heeft een Evangeliënharmonie vertaald. De Angelsaks Beda († 735) moet in het laatste jaar van zijn leven het Johannesevangelie vertaald hebben. Uit de 9de eeuw dateert een Angelsaksische vertaling der vier Evangeliën, uit de jaren 997-998 de vertolking van den Pentateuch en Jozua door Aelfric.

Onze groote taalvorscher Franciscus Junius is weer de eerste

geweest, die in hartstochtelijken kennisdrang en bezield met het verlangen de bronnen van de Germaansche Christelijke oudheid te ontsluiten, de aandacht op de belangrijkste dezer vertalingen heeft gevestigd. Naast de reeds genoemde editio princeps van Wulfila's bijbel en de Angelsaksische Evangeliën heeft hij in 1655 de Hoogliedparafrase van Williram en de Evangeliënharmonie van Fulda uitgegeven, terwijl hij bovendien nog studie heeft gemaakt van glossen-verzamelingen enz. In 1664 werd door hem ‘t Vader ons in XX oude Duytse en Noordse Taelen’ uitgegeven, een bijdrage tot de vergelijkende taalwetenschap van den bijkans vergeten geleerde.

Een vraag, die zich nu gaat opdringen is: wat is er nog over van bijbelvertalingen in het Nederlandsch voor de twaalfde eeuw? Het antwoord kan kort zijn: niets. Ongetwijfeld hebben in deze streken actieve geestelijken voor de leeken de Schriftlessen vertaald en hebben op kloosterscholen de leerlingen zich even goed als elders met behulp van glossen bekwaamd in de lectuur van Psalmen en andere bijbelboeken, maar overblijfselen van een samenhangende vertaling zijn ons niet bekend. De boekenlijst van de abdij te Egmond vermeldt een ‘Psalterium teutonice glosatum’, dat is een Psalmboek met glossen in de volkstaal, maar zelfs hier is waarschijnlijk niet eens sprake van Oudnederlandsche verklaringen. Het Oudnederlandsch, dat is ons dialectenconglomeraat voor de twaalfde eeuw, was namelijk Oud*west*nederfrankisch. Het handschrift echter, tegelijk met een geglosseerd Johannesevangelie aan het klooster geschonken door Egbert, aartsbisschop van Trier († 993), zal wel Oud*oost*nederfrankische glossen bevat hebben, dus in de taal van het Limburgsche en Frankische gebied ten zuiden en zuid-oosten van onze tegenwoordige provincie.

Dat er toch vertalingen in gebruik geweest zijn, leert het volgende: In de Latijnsche vertaling van een Frankisch heiligenleven uit de zevende eeuw, handelend over den H. Richarius († 645), wordt verhaald hoe diens lijfeigene Sigobardus ‘de nachtwake houdend bij het lichaam van zijn dooden leermeester, door het lezen van het Evangelie voedsel bood aan zijn ziel tegen de droefheid van het verscheiden, en .... weerstand aan de slaap’. De boekenlijst van het klooster Centula ten noorden van de Somme, in het jaar 831 opgemaakt, vermeldt bij de afdeeling schoolboeken een ‘Passio Domini in theodisco et latino’, het Lijden des Heeren in de volkstaal en het Latijn. Blijkbaar gebruikten de leerlingen van de kloosterschool hier de lijdensgeschiedenis van Christus, uit de vier Evangeliën samen-

gesteld, met op de eene bladzijde den Latijnschen, op de andere den Frankischen tekst.

Wanneer wij het Oud*oost*nederfrankisch als zeer na verwant met het Oudnederlandsch mogen beschouwen - en er is niets dat zich daartegen verzet - dan valt er te wijzen op een 25-tal Psalmen in dat dialect, die in een zeer laat, nl. 17de-eeuwsch afschrift, voor den ondergang behoed zijn. Het origineel moet een interlineaire vertaling uit de 9de of 10de eeuw vertoond hebben. Naar den 17de-eeuwschen bezitter, den kanunnik Arnoldus van Wachtendonck, worden ze wel de Wachtendoncksche, naar den veronderstelden tijd van ontstaan de Karolingische Psalmen genoemd. Oorspronkelijk zal de vertaling wel thuis gehoord hebben in een of ander klooster op Oudoostnederfrankisch gebied, bijvoorbeeld de abdij van Echternach. De taal wijst er duidelijk op, dat deze interlineaire Psalmenvertaling direct of indirect op een Hoogduitschen grondtekst berust. Als proeve volgen hier eenige verzen uit Psalm 55. Om het interlineair karakter des te beter te laten uitkomen, zetten wij den Latijnschen tekst er boven:

Psalm 55, 17-20.

	Ego	autem	ad	Deum	clamavi:	et	Domi-nus	salvabit	me
17	Ik	eft	te	gode	riep,	in	hêrro	behielt	mi.
	Ik	echter	tot	God	riep	en	de Heer	behield	mij.

	Vespere	et		mane	et			meridie
18	An âvont	in	an	morgan	in	an		mitdon dage
	In den avond	en	in	den morgen	en	in		den mid - dag

	narrabo		et	annun-ciabo	et		exaudiet.	
	tellon sal	ic	in	kundon,	in	he	gehôren	sal.
	vertellen zal	ik	en	verkon-den,	en	hij	hooren	zal.

	Redi-met		in	pace	animam	meam	ab	his	qui
19	Irlôsin	sal	an	frithe	sêla	mîna	fan	thên	thia
	Verlos-sen	hij zal	in	vrede	de ziel	mijne	van	dien	dat

	appropin-quant	mihi	quoniam	inter	multos	erat		mecum.
20	ginâcônt	mi,	uuanda	under	managon	he uuas		mit mi.

genaakt mij, want onder menigen hij was met mij.

Nog ouder zijn eenige Oudsaksische Psalmenfragmenten, die eenige jaren geleden voor den dag gekomen zijn uit het bindwerk van een wiegedruk. De vertaling, waartoe ze behooren, moet omstreeks 850 in het Nederduitsche gebied, wellicht bij Werden, tot stand gekomen zijn. Ook hier werkten Hoogduitsche invloeden. De taal dezer schamele brokstukken vertoont nog het meest verwantschap met een

Westfaalsch Psalmboek uit de eerste helft van de 14de eeuw, waarvan de Leidsche universiteitsbibliotheek een handschrift bezit. De volgende proeve uit Psalm 30 bewijst den samenhang van beide teksten, ondanks het tijdsverschil van 41/2 eeuw.

***Psalm* 30, 3-5.**

	Domine	Deus	meus	clamavi	ad		
3.	drohtin	god	min	riof	toti		Here ic rip tu di
	te	et	sanasti	me			
	thi	ende	giheldes	mik			ande du heledes mi
	Domine	eduxisti	ab	inferno			
4.	drohtin	uzgi-leddes	from	helliu			Du lidigedes mine
	animam	meam	salvasti	me	a		
	sele	mine	gihelti	mik	from		sele van der helle: du beheildis
	descen-dentibus	in	lacum				
	nitherua-randiun	an	grouun			mi van den nider-stigenden in de gruuen	
	Psallite	Domino	sancti	ejus			
5.	singad	drohtine	helegan	is			Singet gode sine hiligen;
	et	confite-mini	memoriae	sancti-			
	ende	bigiant	gihugti	heleg-			ende danket der gehug-nusse
	tatis	ejus.					

domes	is.	siner hiligheit.

Een terugblik over het geheel der Oudgermaansche vertalingen leidt tot de vaststelling van het feit, dat er niet alleen in plaats en tijd, maar ook in bestemming een aanzienlijk verschil bestaat tusschen den bijbel van Wulfila en de vertalingen in West-Europa. De eerste was gemaakt voor den kerkelijken eeredienst. In de Gotische kerken hoorden de geloovigen den bijbel in de moedertaal. De westelijke vertalingen kwamen echter krachtens aard en bestemming nooit in kerkelijk gebruik, laat staan dat leeken ze lazen voor persoonlijke stichting. Het waren ondernemingen van hooggeplaatste geestelijken, abten en bisschoppen, of van leermeesters in kloosterscholen, die, door tusschen de regels of op de nevenbladzijde een vertaling in de volkstaal aan te brengen, hun leerlingen een hulpmiddel wilden verschaffen bij het aanleeren van het Latijn. Maar al is hun werk beperkt gebleven tot een kleinen kring, het heeft toch de grondslagen helpen leggen voor de bijbelvertaling van later eeuwen.

Hoofdstuk III.
Dertiende eeuw.

§ 1. Het leven van Jezus.

Afgezien van bovengenoemde Psalmvertalingen, die thuis behooren in het randgebied van het Oudnederlandsch, ontbreekt het ons aan eenig overblijfsel van een samenhangenden vertaalarbeid vóór de 13de eeuw. Het cultureel zwaartepunt had zich inmiddels uit het Limburgsche gebied verlegd naar het opbloeiende Vlaanderen en Brabant. Eerst aan het einde van de 14de eeuw zouden de Noordelijke Nederlanden door de moderne devotie actief gaan deelnemen aan het geestelijk leven des tijds. Het behoeft derhalve niet te verwonderen, dat de eerste Nederlandsche bijbelvertalingen ontstaan zijn in de Zuidelijke Nederlanden en dat pas ± 1400 het Noorden op dit terrein zijn bijdrage gaat leveren.

De taal, waarin de Nederlandsche bijbelvertalingen in de Middeleeuwen geschreven werden, noemt men het 'Middelnederlandsch' of 'Dietsch', dat omstreeks 1100 ontstond uit het 'Oudnederlandsch' en een nieuwe periode in de geschiedenis van de Nederlandsche taal inluidde. De lezer gelieve evenwel te bedenken, dat *het* Middelnederlandsch een samenvatting is van verschillende streektalen als het Vlaamsch, Brabantsch, Limburgsch, Hollandsch, Overijselsch. Vandaar dat hij deze aanduidingen hier meermalen gebezigd zal vinden. Een algemeene taal, aan welker vorming latere bijbelvertalingen, denk aan den Statenbijbel, krachtigen steun zouden verleenen, bestond nog niet.

Een complete bijbelvertaling in onzen zin is in de Middeleeuwen niet tot stand gekomen, ahhans niet bewaard. De onderzoeker is aangewezen op de schaarsche exemplaren van gedeeltelijke vertalingen, in verschillende tijden en streken vervaardigd. Veel handschriften moeten verloren geraakt zijn. Omtrent den tijd van ontstaan veler teksten tasten we daardoor in het duister. Met behulp van wat de teksten zelf aan gegevens opleveren en gebruik makend van palaeo-

grafische en taalhistorische toetsingsmiddelen kunnen wij echter in groote lijnen de ontwikkeling schetsen. Het ligt voor de hand dat een chronologische behandeling hier de eenig juiste is. Bijbelsche rijmwerken als Maerlant, Boendale geleverd hebben, zullen hier buiten beschouwing blijven (zie blz. 98-99), aangezien zij niet behooren tot de bijbelvertaling in engeren zin.

De geschiedschrijvers der Nederlandsche bijbelvertaling hebben vroeger in het geheel niet of slechts in het voorbijgaan melding gemaakt van een ouden Evangeliëntekst, die, naar achteraf bleek, de merkwaardigste en wellicht ook als kunstwerk de beste overzetting is, die de Middeleeuwen niet enkel in de lage landen bij de zee, maar zelfs in geheel West-Europa opgeleverd hebben. Wel hadden de onderzoekers, die zich met het zoogenaamde Limburgsche Leven van Jezus, want hierover gaat het, hadden beziggehouden, den lossen, natuurlijken stijl geprezen, maar wegens de vele afwijkingen van den Vulgaattekst hadden zij aan deze ‘vrije’ vertaling verder geen aandacht geschonken. Weinig konden zij vermoeden, dat deze vertaling eenmaal in het middelpunt der belangstelling zou komen te staan van de geleerden die een bijzondere studie maken van den oudsten tekst der Grieksche Evangeliën. Het klinkt ook bijna niet om te gelooven: een Nederlandsche Evangeliënvertaling uit de Middeleeuwen wordt gerangschikt onder de vertegenwoordigers van den tekstvorm der Evangeliën uit de tweede eeuw, eenige lezingen bevattend die ouder zijn dan de oudste in de beste Grieksche handschriften; een Nederlandsche bijbelvertaling uit de 13de eeuw wordt door Nederlandsche en Engelsche theologen uitgegeven met een vloed van aanteekeningen en aanhalingen in het Grieksch, Armenisch, Syrisch en Arabisch!

Gedurende de Middeleeuwen zijn tal van Evangeliënharmonieën in omloop geweest, zoowel in het Latijn als in de volkstaal. Daaronder verstaat men een harmonische vereeniging van den inhoud der vier Evangeliën, waarin uitsluitend gebruik is gemaakt van den bijbeltekst. Zooals in een vloer van inlegwerk de verschillende steentjes gezamenlijk een figuur of voorstelling vormen, zijn in een Leven van Jezus de hoofdzaken uit de vier Evangeliën in elkaar gepast tot één geheel. Een ander beeld heeft de soms voorkomende benaming concordantie doen ontstaan, ‘een muzikaal accoord van vier samenstemmende tonen’. Het lag nu voor de hand, dat wie voor persoonlijke stichting het leven van onzen Heiland wilde overdenken of aan eenvoudigen

het leven van Jezus wilde verhalen, gebruik maakte van een Evangeliënharmonie, gelijk nog ieder doet, die bijbelsche geschiedenis vertelt.

De bouw van de meeste Levens van Jezus der Middeleeuwen is, ondanks talrijke verschillen op ondergeschikte punten, vrijwel gelijk. De grondslag was, gelijk men toen reeds vermoedde, in de tweede eeuw onzer jaartelling gelegd door Tatianus (± 150), den apostel der Syriërs. Van hem is de klassieke oervorm afkomstig, waarvan alle latere redacties zijn afgeleid. Van geboorte een Syriër werd hij, na een Grieksche opvoeding ontvangen te hebben, door den martelaar Justinus te Rome tot het Christendom gebracht. Op ongeveer vijftigjarigen leeftijd trok hij terug naar zijn vaderland om onder zijn volksgenooten het Evangelie te verkondigen. Daartoe heeft hij in het Oudsyrisch een Leven van Jezus bewerkt, dat hij Diatessaron noemde, een Grieksche benaming, die letterlijk ‘door vier heen’ beteekent. Het staat vast, dat van het Diatessaron ook Grieksche en Oudlatijnsche, bewerkingen hebben bestaan; minder zeker is, of deze bewerkingen van Tatianus zelf afkomstig zijn, en zoo ja, aan welke van de twee dan de prioriteit toekomt. In ieder geval heeft zijn werk in de Syrische kerk, die door hem georganiseerd was, en daarbuiten grooten invloed uitgeoefend. Een tijdlang is het in de Syrische gemeenten zelfs in kerkelijk gebruik geweest, maar ten slotte hebben de vier afzonderlijke Evangeliën, oudste oorkonden van het Christendom, de plaats ingenomen waarop zij recht hadden. Het gezag, dat Tatianus en zijn werk bezaten, verminderde geleidelijk, toen bleek, dat hij in zijn godsdienstige opvattingen overhelde naar het half-Christelijke, half-heidensche gnosticisme. In de oogen der rechtzinnigen was hij een ketter. Alle handschriften, die men van zijn Oudsyrisch Diatessaron kon opsporen, werden opgehaald en verbrand.

Het gevolg hiervan is geweest dat er, voor zoover bekend, geen enkel exemplaar van over is. Het eenige wat wij bezitten, zijn aanhalingen in de werken van Syrische Kerkvaders, een Armenische commentaar en een volledige Arabische vertaling, waarin evenwel de tekst in overeenstemming gebracht is met den officieelen standaardtekst der Evangeliën, met weglating van die afwijkende lezingen, die aan den oorspronkelijken vorm zulk een buitengemeene beteekenis gegeven moeten hebben. Want dat juist zette aan den oervorm van Tatianus' Diatessaron zooveel gewicht bij: de samensteller heeft handschriften uit de tweede, wellicht uit de eerste eeuw van onze jaartelling gebruikt.

Het lot van Tatianus' Diatessaron: de aanpassing aan een officieelen standaardtekst van den bijbel, heeft zich in later tijd nog eenige malen herhaald. Zooals reeds gezegd is, moet er ook een Oud-Christelijke bewerking in het Latijn bestaan hebben. In 546 werd in opdracht van bisschop Victor van Capua een afschrift voltooid naar een Latijnsche Evangeliënharmonie, die reeds in de 5de eeuw met den Vulgatatekst in overeenstemming gebracht was. Een exemplaar van een Oudlatijnsch handschrift, of later afschrift hiervan, met den oorspronkelijken tekst is niet meer voorhanden, de vele Latijnsche manuscripten uit de Middeleeuwen toonen eveneens den gezuiverden tekstvorm. De Oudhoogduitsche vertaling van Fulda, die ten onrechte onder den naam ‘Tatian’ is uitgegeven, heeft alleen den uiterlijken vorm met het Diatessaron gemeen, de tekst is uitsluitend gebaseerd op de Vulgata.

Hoe men ook zocht, men kon geen handschrift met den Oudsyrischen of Latijnschen tekst van het Diatessaron op het spoor komen. De verschillende Middeleeuwsche vertalingen in de West-europeesche volkstalen werden onderzocht en het gelukte den bekenden Zwitserschen nieuwtestamenticus Zahn in een Zürichsch handschrift van ± 1300, dat een Middelhoogduitsche bewerking in Alemannisch dialect bevatte, tal van merkwaardige lezingen aan te wijzen, terwijl hij ook een Middelnederlandsch handschrift, te Stuttgart berustend, in zijn onderzoek betrok.

Ook een Nederlandsche geleerde, wijlen Prof. Dr. D. Plooy, zette zich tot de bestudeering van de Middelnederlandsche Evangeliënharmonieën. Hij kwam tot de opzienbarende ontdekking, dat het zoogenaamde Limburgsche Leven van Jezus, reeds tweemaal door taalkundigen uitgegeven naar een handschrift van de Luiksche universiteitsbibliotheek, dat omstreeks 1280 in de Benedictijnenabdij van St. Truyen in West-Limburg afgeschreven moet zijn, in hoofdzaak den lang gezochten tekst bevat. Er bestaat naast dezen tekst nog wel een geheele reeks Middelnederlandsche en Duitsche Levens van Jezus, die nauw verwant zijn met deze oude Evangeliënharmonie, maar alle, ook de bovengenoemde uit Zürich en Stuttgart, zijn ze min of meer gecorrigeerd naar de Vulgata, zoodat de geschiedenis zich hier ten tweeden male heeft herhaald. Het Luiksche handschrift evenwel vertoont in groote trekken den oorspronkelijken vorm van het Oud-Christelijke Diatessaron. Met behulp van de Oudsyrische citaten en den Armenischen commentaar heeft Prof. Plooy aannemelijk gemaakt, dat een groote hoeveelheid lezingen, die van de Vulgata afwijken,

niets anders zijn dan oude Diatessaronlezingen. Wij veroorloven ons uit een verhandeling van den geleerde een citaat over den vorm van een bede in het Onze Vader. ‘Daar staat nl. in plaats van: “Leid ons niet in verzoeking” deze bede: “Ende en beghef ons nit in onsen koringen” (verlaat ons niet in onze verzoekingen) en ook zonder speciale theologische kennis voelt ieder wel, dat hier achter zit de gedachte dat God, die immers goed is, ons niet in verzoeking leidt, en dat wij veeleer te bidden hebben dat, wanneer wij in verzoeking komen, God ons niet moge verlaten. Hiermede zijn wij in een godsdienstige quaestie, welker geschiedenis reeds aanvangt bij Jacobus 13: “Niemand zegge als hij verzocht wordt, ik word van Gods wege verzocht. Want God kan niet tot booze dingen verzocht worden en zelf verzoekt hij niemand.” Het is deze door Jacobus uitgesproken gedachte die Marcion omstreeks 150 n. Chr. de bede van het Onze Vader aldus deed formuleeren: “Laat ons niet in verzoeking worden geleid”, een lezing die ook in den oudsten Latijnschen Evangelietekst ..... voorkomt. Zóó als het Luiksche handschrift de bede geeft, vinden wij die echter nauwkeurig bij Hilarius, bisschop van Poitiers († 367 n. Chr.) en hij deelt mede, dat deze vorm de *kerkelijk* gebruikte was, een bewijs naar het schijnt dat het oude Latijnsche Diatessaron ook eenigen tijd en in bepaalden kring in kerkelijk gebruik is geweest.’

Het gewicht van het zoogenaamde Leven van Jezus als hulpmiddel bij de tekstcritiek der Evangeliën wordt na Plooy's ontdekking algemeen erkend. Deze erkenning sluit echter niet onvoorwaardelijken bijval in. Bestrijding is niet uitgebleven; om allerlei redenen slaan sommigen de waarde minder hoog aan, maar allen moeten toegeven, dat de vertaler een zeer ouden tekst voor zich heeft gehad, ouder nog dan de Evangeliënharmonie van Victor van Capua en afhankelijk van Tatianus.

Nu hiermede de theologische beteekenis van dit Nederlandsche Leven van Jezus eenigszins in het licht gesteld is, kan een behandeling volgen van het werk als episode in de geschiedenis onzer bijbelvertaling. En dan mag men, laten we het maar dadelijk zonder eenigen schroom zeggen, onze Evangeliënharmonie op één lijn stellen met een meesterstuk van vertaalkunst als de Evangeliënvertaling van Luther. Ter inleiding volge hier een proeve met de vertaling in modern Nederlandsch van Mej. Dr. G.C. van Kersbergen:

Cap. 46 (*Matth.* 6, 24-27 + *Luc.* 12, 26 + *Matth.* 6, 28-34).

Van den sermone dat niemen en mach II heren dienen ende dat men niet en sal sorfechtech syn om eten oft drinken ocht ander dinghen op der erden.

Nimen en mach tween heren dienen ochte hi moet den enen haten ende den andren lief hebben. ochte hi moet den enen lief hebben ende den andren verkuschen. Gine mogt nit Gode dienen ende der quader verwentheit. Dar omme seggic u. en syt nit al te sorfechtech om uwen lichame war met dat ghine vuden ende cleeden selt. En is uwe zile nit beter dan spise ende u lichame dan cleeder? Siet ane de vogle die vliegen in der locht. sine sayen nit noch sine ogsten nit. noch sine ghedren nit in schuren. ende nochtan vudt se uwe hemelsche vader. Ende sidi nit werder vor Gode dan si syn? wie es van u allen die hem selven mach langer maken enen voet dan ne nature hef gemakt? ende och gi nin cont ghedon dat Gode so cleine es te doene war omme sidi besorgt van din dat hem toe behorrende es? Ende waromme sorgdi omme cleder tuwen lichame? Siet ane de lilien die wassen in den velde. noch sine pinen noch sine spinnen nochtan so seggic u dat Salomon in alle sire glorien en es also wale nit gecleedt alse ene van hen. Ende ochte dat gars ende die bloeme die heden es ende margen werdt geworpen in den oven om te verbernne. Got also wale cleedt wis onssiedi u dan volc van cleinen gheloeve? En syt dan nit alte sorfechtech noch en segt nit wat sele wi eten. wat sele wi drinken. wat sele wi ane don? want u vader die in den hemele es weet wale dat gi alles des behoeft. mar sukt talre irst dat rike Gods ende sine gereghtegheit. ende al dit

Over de leerrede dat niemand twee heeren kan dienen en dat men niet bezorgd moet zijn om eten of drinken of andere aardsche zaken.

Niemand kan twee heeren dienen: òf hij moet den ééne haten en den andere liefhebben, òf hij moet den ééne liefhebben en den andere versmaden. Gij kunt niet God dienen èn de booze lust. Daarom zeg ik u, weest niet al te bezorgd voor uw lichaam, waarmee gij het voeden en kleeden zult. Is uw ziel niet beter dan spijs en is uw lichaam niet meer dan kleeren? Ziet de vogelen, die vliegen in de lucht, zij zaaien niet en zij oogsten niet, en zij verzamelen niet in schuren, nochtans voedt uw hemelsche vader hen. En zijt gij niet meer waard voor God dan zij? Wie is er onder u allen, die zich zelf een voet langer maken kan dan de natuur hem gemaakt heeft? Wanneer gij dus niet kunt doen, wat voor God zoo gering is te doen, waarom zijt gij dan bezorgd over dat, wat hem behoort? En waarom zijt gij bezorgd om de kleeren voor uw lichaam? Ziet de leliën, die groeien in het veld. Zij arbeiden niet en spinnen niet, nochtans zeg ik u, dat Salomon in al zijn glorie niet zoo wel gekleed was als één van hen. En wanneer God het gras en de bloem die heden is en morgen in den oven geworpen wordt om te verbranden, zoo wel kleedt, waarvoor vreest gij dan, volk van klein geloof? Weest dan toch niet al te bezorgd en zegt niet wat zullen wij eten, wat zullen wij drinken en wat zullen wij aandoen? Want uw Vader die in den hemel is, weet wel dat gij dit alles noodig hebt. Maar zoekt allereerst het rijk Gods en zijn gerechtigheid, en dit alles zal u toegeworpen worden. Weest dus niet

sal u toe geworpen werden. En syt dan nit sorgende om den margen, want de margen sal sorgen vor hem selven. elken daghe es gnoch syns selves sorge.	bezorgd om den (dag van) morgen, want de (dag van) morgen zal voor zich zelf zorgen. Elke dag heeft genoeg aan zijn eigen zorg.

Wil deze oudste Nederlandsche Evangeliëntekst tot zijn recht komen, dan moet men hem hardop lezen. Wie dit Evangeliewoord ‘met ghoeder willechheit ende met ghoeder ernstechheiden’, zooals de vertaler het in den proloog uitdrukt, op zich laat inwerken, zal getroffen worden door den ontroerenden eenvoud en de zuiverheid van zegging. Hier is de Blijde Boodschap in al haar soberheid ‘uten latine in didscher talen’ gebracht. Bij nauwkeurig toezien blijkt die eenvoud het gevolg te zijn van een ongewoon meesterschap over de taal. Het wonderlijke, dat juist de groote aantrekkelijkheid dezer bijbelvertaling uitmaakt, is de levendige vertelstijl, die in zijn uitdrukkingswijze volmaakt modern aandoet. Opgegroeid als wij zijn bij den Statenbijbel met zijn stijl vol hebraïsmen en graecismen, die ons vertrouwd in de ooren klinken, kunnen wij ons toch niet onttrekken aan de frissche bekoring van dit 13de-eeuwsche werk. Tot onze verrassing bemerken wij, dat er toch niet zoo'n groote afstand tusschen de uitdrukkingsmiddelen van dien tijd en de onze is. In ongedwongen bewoordingen, in de taal, toen en nu gebezigd om op eenvoudige wijze iets duidelijk te maken, wordt het leven van Jezus verhaald. Men zou zich vergissen, indien men dacht dat ook een middelmatig vertaler dat wel had kunnen doen. Om dicht bij huis te blijven kunnen wij wijzen op de vele andere Middeleeuwsche vertalingen, waarin het Latijn te sterk doorklinkt. Onze schrijver is er echter in geslaagd dat te bereiken, wat het ideaal van iederen vertaler behoort te zijn: den weer te geven tekst zóó in zijn moedertaal te transformeeren, dat hij zijn hoorders en lezers volmaakt vertrouwd in de ooren klinkt.

De tegenwerping wordt wellicht gemaakt, dat die vrijheid van zegging wordt verkregen ten koste van den grondtekst. Nu geldt van iedere vertaling, dat zij min of meer inbreuk maakt op de bedoeling van den voorliggenden tekst. Er schuilt een kern van waarheid in het Fransche spreekwoord: ‘traduire, c'est trahir un peu’. De auteur van het Leven van Jezus heeft dit wel degelijk gevoeld. In zijn proloog doet hij namelijk een beroep op de vergevensgezindheid van zijn lezers, wanneer hij ‘in te vele te seggene ochte te lettel’ de Heilige Schrift geweld zou aandoen. Zijn eerbied voor Gods Woord waarborgt ons nu juist, dat zijn vrijheid ‘getrouwer’ is dan een woorde-

lijke vertolking geweest zou zijn. Hij weet, dat een omschrijvende vertaling, zooals hij die zoo vaak aanbrengt, veelal verre te verkiezen is boven een letterlijke weergave. De eerste laat aan duidelijkheid niets te wenschen over, de tweede is voor een niet Latijn kennenden leek soms allesbehalve te verstaan, en zeker voor een leek, die het bijbelverhaal in zijn oorspronkelijken vorm nooit gehoord had.

Een kleine moeilijkheid biedt het ontbreken van den tekst, welken de auteur voor zich gehad heeft. Bevatte die bijvoorbeeld reeds vele omschrijvingen, verduidelijkende woorden en losse gedeelten aaneenhechtende zinnetjes, of zijn deze alle van den Nederlandschen auteur afkomstig? Volgens Prof. Plooy zijn ze grootendeels van Tatianus afkomstig, zijn critici ontkennen dat evenwel. Bij de volgende keuze van enkele sprekende staaltjes uit dit Limburgsche Leven van Jezus (L) hebben we ons bepaald tot niet 'omstreden' gevallen. Hoezeer het uitmunt boven ander, soortgelijk werk, kan het best blijken uit een vergelijking met de latere omwerking naar den Vulgaattekst, o.a. overgeleverd in het Stuttgartsche handschrift (S).

Hoe levendig klinkt niet het begin van Joh. 2: 'Op enen dach so was ene brulocht in ene stat die heet Chana int lant van Galileen ende daer was Marie Ihesus moeder. Al daer so was oc Ihesus ende sine yongren ghenoedt ter brulocht. In dire brulocht so ghevil dat daer wyn gebrac.' Leg hier nu naast het latinistische proza van S: 'In den derden dage was gemaect ene brulucht in Cana Galilee. ende dar was Ihesus moeder. ende Ihesus was dar ooc geroupen ende sine jongere ter brulucht ende dar gebrac wijns'. Diezelfde vlotte vertelstijl van L blijkt uit den aanhef: 'Ens tyds....' die elders voorkomt. Teekenend is Joh. 8, 9: 'alse dat hoerden die phariseuse so strekense enwege [= slopen stil weg] uten temple deen na den andren' in vergelijking met de angstvallig nauwkeurige weergave in S: 'Doe si dat gehorden doe ginc deen na den andren ut.' De schrijver knoopt aan bij voorstellingen, die het volk kent, zooals in Joh. 7, 15: 'hoe comt dat dese so wale gheleert es, die noit ter scholen en ghinc om letter te leerne?'; vgl. S: 'waer af can dese die scrift ende hise niet geleert en hevet?' Wie denkt niet aan Middeleeuwsche schilderingen van Bethlehem's stal in Luc. 2, 7: 'loge van riseren' [= afdak van rijshout, prieel]. Hoe aanschouwelijk is de lamme vrouw voor oogen gesteld in Luc. 13, 11: 'si hadde den rugge so gekrumt dat si niet opwert ghesin en conste' en hoe mat klinkt daarnaast S: 'ende ginc gecrommet. ende al te male en mochte si niet up waerd gesien'. De taal van den dagelijkschen omgang hooren we in Luc. 5, 28: 'lit tol ende al', vgl. S: 'liet

alle dinc'; Luc. 14, 9: 'stant op, laet desen daer sitten', naast S: 'gef desen die stat'. Hij vermijdt vreemde begrippen, bijv. Joh. 11, 18: 'also op een virdendeel van der milen', waar S het letterlijke 'omtrent XV stadien' vertoont. Tollenaars noemt hij 'ghemeine liede' of 'liede van der werelt', Schriftgeleerden 'mestre van der wet'. De Hebreeuwsche genitieven vervangt hij het liefst door meer inheemsch klinkende omschrijvingen. Zoo noemt hij 'de vogelen des hemels' 'de vogle die vliegen in der locht'; 'visschers der menschen' zijn 'vescheren om liede te vane [= vangen] ende menschen'. Ook zelfstandige naamwoorden omschrijft hij, wanneer het zinsverband dat naar zijn oordeel vereischt. In plaats van 'dit es dat ordeel' schrijft hij Joh. 3, 19: 'Ende dit es die sake waromme dat de werelt sal gheordeelt syn'. Alliteraties komen veelvuldig voor, bijv. Luc. 7, 24: 'en riet dat de *w*int yagt *w*ar *w*ert dat hi *w*ayt', Luc. 19, 13: '*w*int ende *w*erft hir met', Luc. 8, 24: 'hi gebiedt den *w*inden ende den *w*atre'.

Wie is nu de vertaler geweest van dit voortreffelijke werk? Hij moet een vroom man geweest zijn, vervuld van grooten eerbied voor de Heilige Schrift. Vooraf wekt hij zijn lezers en hoorders op, het Heilig Evangelie 'sonder begrijp', dat is onbevangen, te naderen. Voorts doet hij zich kennen als een geleerde, die de kunst van popularisatie verstaat. Tot de eenvoudigen en ongeletterden, voor wie zijn werk kennelijk bedoeld is, spreekt hij over de uitlegkundige werken van Kerkvaders en Schriftverklaarders als 'grote bueke ende grote ghescreften die vele meerre [= omvangrijker] sijn dan de text van der ewangelien alte male'. Alleen die passages, die toelichting noodig hebben, voorziet hij met groote vaardigheid van een korte aanteekening. Behalve een vroom man en een geleerde is de auteur ook een kunstenaar geweest. Hij doorleeft en begrijpt het Latijnsche Evangeliewoord niet alleen, maar hij weet er de gelijkwaardige uitdrukking van in de moedertaal te scheppen. De woordkeus is treffend van juistheid, de zinsbouw, ondanks de perioden die soms een groote lengte beslaan, glashelder, terwijl de rhythmische deining van zijn proza een kunstgevoelige persoonlijkheid verraadt. Oogenschijnlijk heeft het, in het kader der Nederlandsche bijbelvertaling, iets raadselachtigs, dat onze oudste Evangeliënvertaling ineens de beste is geworden, die wij bezitten. Komt een dergelijk werk dan kant en klaar uit de lucht gevallen? Er moet toch een bodem geweest zijn, waaruit zijn arbeid is opgegroeid, een achtergrond, waartegen zijn persoon als vroom geleerde en kunstenaar zich laat afteekenen?

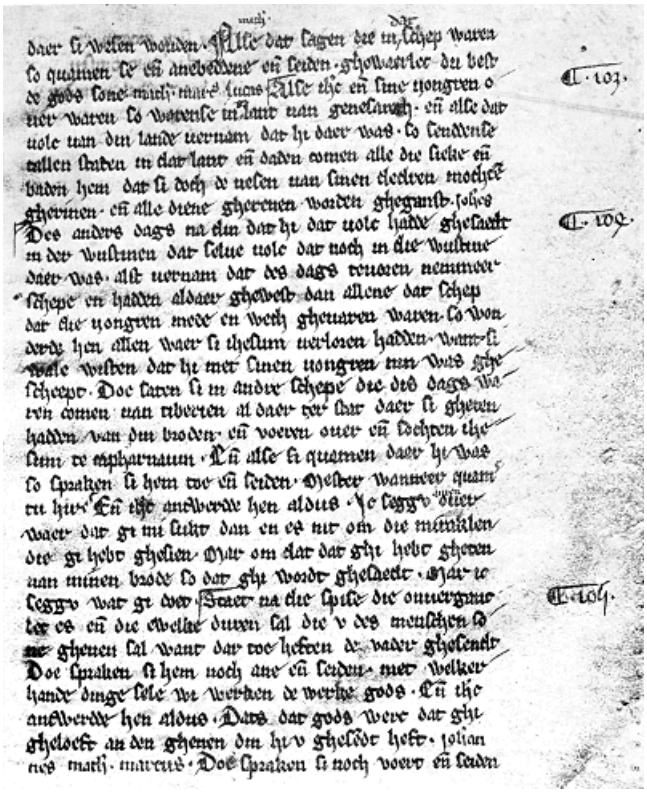

Afb. 1 - Bladzijde van het zoogenaamde Limburgsche Leven van Jezus (Matth. 14, 33-36 + Joh. 6, 22-30*a*). Handschrift van de universiteitsbibliotheek te Luik, afgeschreven ± 1280 in de Benedictijnenabdij te St. Truyen (zie blz. 27).

Afb. 2 - Vlaamsche miniatuur uit het eind der veertiende eeuw, voorstellend het eerste gezicht van Johannes, uit de dertiende-eeuwsche Vlaamsche vertaling van de Openbaring (zie blz. 36). Handschrift van de Bibliothèque Nationale te Parijs.

Een antwoord op al deze vragen verkrijgt men, wanneer men met ons op grond van de overeenkomsten in taal en stijl in den dichter van het Leven van Sinte Lutgard den vertaler van het zgn. Limburgsche Leven van Jezus wil zien. Willem van Affligem, die van 1277 tot aan zijn dood abt van het Benedictijnenklooster te St. Truyen in West-Limburg is geweest, wordt door den kroniekschrijver van de abdij geprezen als ‘een man van buitengewone godsvrucht ...., een vurig beoefenaar van de Heilige Schrift .... even bedreven in de poëzie als in het proza’. Zóó iemand kan ons kunstwerk gemaakt hebben. En nu wordt tevens duidelijk, voor welken kring van eenvoudigen hij zijn bijbelvertaling gemaakt heeft. Niet voor de geleerde ‘monniken en heeren van Sint-Truiden, vele aanzienlijke en geletterde mannen die uitstekend Dietsch, Fransch en Latijn kenden’, gelijk de kroniekschrijver hen noemt, maar voor de mystieke begijnenbeweging, welke in zijn dagen in Limburg en Brabant bloeide en waarmee Willem van Affligem in levendig verkeer stond.

De bakermat van deze beweging die in de 13de eeuw op het vasteland van West-Europa zulk een wijde vlucht nam, stond in de Zuidelijke Nederlanden. Daar het eerst vereenigden vrouwen zich in groote gemeenschappen, om in een leven van armoede en zelfverloochening God te dienen. Het is moeilijk van zulk een machtig geestelijk réveil de dieper liggende oorzaken aan te wijzen. De kloosteren Kerkhervorming, sinds de 10de en 11de eeuw ondernomen vanuit het klooster Cluny, de behoefte aan een persoonlijk doorleefden godsdienst, afkeer van de wereld en haar begeerlijkheden, dat alles dreef vrouwen van adellijke en aanzienlijke afkomst er toe, gezamenlijk een Godgewijd leven te leiden. Het ideaal van de apostolische armoede en wereldverzaking, reeds tot uiting gekomen bij een Franciscus van Assisi en een Petrus Waldus, bezielde ook deze vrouwen. Het woord van Matth. 19, 20; ‘Eene dinc ghebrekt di. weltu volmakt syn so ghanc ende verkoep dat tu hefs ende gheft den armen. ende com ende volgh mi. so soutu vinden enen schat in hemelrike’, was hun een lichtend spoor. Die begeerte om ‘ontbonden te worden en met Christus te zijn’, dat streven naar onthechting van al het aardsche, wekte duizenden vrouwen op om zich voor te bereiden op de vereeniging met hun hemelschen bruidegom Christus.

Als de onmiddellijke aanleiding tot de vorming van deze vrouwengemeenschappen zonder bindende kloostergeloften worden de Kruistochten genoemd. Talrijke mannen verlieten in heiligen geloofsijver huis en haard. In de volkrijke steden van de Zuidelijke Nederlanden

en het naburige Rijnland ontstond een teveel aan vrouwen, voor wie in de maatschappij geen plaats meer was. Ook zij waren aangegrepen door een vurig verlangen, zich in dienst te stellen van God alleen. Die drang zocht een uitweg en zoo vormden zich reeds tegen het einde van de 12de eeuw in deze gewesten en in de stad Keulen zulke vrouwen-vergaderingen op religieuzen grondslag.

Kloosterorden van verschillende soort hebben zich beijverd om den stroom in kerkelijke bedding te leiden. Het gevaar was namelijk groot, dat die vrije leekenvergaderingen, staande buiten alle kerkverband, broeinesten van ketterij zouden worden. In het begin, en ook later nog wel, zijn herhaaldelijk beschuldigingen van ketterij tegen begijnen en hun mannelijke tegenhangers, de begarden, ingebracht. De orde der Cisterciënsers in het bijzonder heeft zich de geestelijke leiding en verzorging der begijnen aangetrokken. Wanneer er in de reeds bestaande nonnenkloosters hunner orde nog gelegenheid tot plaatsing was, traden de begijnen toe als leekezuster of non. Nieuwe kloosters voor Cisterciënserinnen werden in de 13de eeuw opgericht, en toen ook die waren volgestroomd, zijn er op vele plaatsen begijnhoven en -parochies opgericht onder onmiddellijken invloed van Cisterciënser geestelijken. Zoo telde de begijnenparochie van Nijvel in Brabant ruim 2000 vrouwen! Weldra beijverden ook de geestelijken der bedelorden, de Franciscanen en Dominicanen, vooral de laatsten, zich voor de organisatie en geestelijke verzorging der vrome stichtingen. Niet zelden werden deze omgezet in Dominicanessenkloosters.

Met opmerkelijke snelheid heeft de begijnenbeweging zich over geheel West-Europa verbreid. In de 13de eeuw vinden we haar overal in het Rijngebied, Frankrijk en Spanje. Een soortgelijke vereeniging vormden de Godsvrienden, mannen, die streefden naar een innige gemeenschap met God, en in het Rijnland, ook in het gebied langs den Boven-Rijn, en in Nederland in grooten getale zich groepsgewijze vereenigden. Er zijn getuigenissen te over dat Zuidnederlandsche begijnen, Dominicanessen en Godsvrienden geregelde correspondentie onderhielden met hun geloofsgenooten in Duitschland. Keulen, Straatsburg en Bazel waren daar de middelpunten van de geloofsbeweging. Behalve door onderlinge briefwisseling werd het contact levendig gehouden door rondreizende predikers van de orde der Dominicanen.

In en voor dezen kring van begijnen, Cisterciënserinnen en Dominicanessen is een rijke godsdienstige letterkunde in de volkstaal ontstaan. De verborgen omgang met God kan alleen met behulp van de

moedertaal, voertuig van de innigste gedachtenuitdrukking, ver-woord worden. Mystieke ervaringen en visioenen werden door begenadigde vrouwen te boek gesteld, sermoenen en stichtelijke tractaten werden door haar geestelijke verzorgers voor haar vervaardigd. In de eerste helft en het midden der 13de eeuw had zich zoo in Brabant een tot hooge ontwikkeling gebrachte mystieke letterkunde gevormd, voorname kunst die in verfijnd proza de roerselen van het religieus gemoedsleven schilderde. Wij denken hier aan den rijken schat aan liederen, visioenen en brieven van Hadewijch, een vrouw van aanzienlijke afkomst die de bezielende leidster was van een vrouwengemeenschap; aan het werk van Beatrijs van Nazareth, priores van het zoo geheeten klooster van Cisterciënserinnen bij Leuven; aan het werk van nog oudere, onbekende schrijvers.

Ziehier den geestelijken achtergrond van het zoogenaamde Limburgsche Leven van Jezus. Willem van Affligem was geestelijk met deze vrome vrouwen verwant. In mystieke sermoenen, die wellicht van zijn hand zijn, verwerkte hij gedeelten uit het werk van Hadewijch en Beatrijs van Nazareth; hij heeft in Dietschen dichtvorm het leven beschreven van de later heilig verklaarde Lutgardis van Tongeren, een der zuiverste vertegenwoordigsters dezer vrouwenbeweging. De heilige Lutgard was eerst priores van het Benedictinessenklooster St. Catharina bij St. Truyen, maar had later uit deemoed haar aanzienlijke positie vaarwel gezegd om als gewone non toe te treden tot het klooster Aquiria van de strengere orde der Cisterciënserinnen. Voor een kring van zulke vrouwen, niet zoozeer dus begijnen als wel Cisterciënserinnen, Dominicanessen, Tertiarissen enz. heeft de abt van St. Truyen het Leven van Jezus in de landstaal bewerkt, voor haar heeft hij het Diatessaron van Tatianus in ontroerend schoon Nederlandsch vertaald. Bij haar leefde de behoefte om haar Bruidegom te volgen door onmiddellijk te putten uit de bron zelf van alle geestelijk leven, den bijbel. Het is het verschijnsel, dat wij overal waarnemen, waar een waarachtig persoonlijk geloof ontwaakt en zich verdiept: de terugkeer tot God en Zijn Woord.

Kon men beter zijn ideaal van wereldverzaking en zelfverloochening nastreven dan door zich te richten naar ‘de schone historie van den wesene ende van den levene ons heren Ihesu Christi dat hi leidde op ertrike’? Willem van Affligem heeft op onnavolgbare wijze aan dit verlangen naar een bijbelsch Christendom uitdrukking gegeven.

Is het gerechtvaardigd hier van een reformatorische daad te spreken? Wij zijn ons bewust van de vele bezwaren die daartegen kunnen

worden ingebracht. De rechtzinnige vertaler had grooten eerbied voor kerkleer en kerkgezag; van een uitsluitend zich baseeren op het Schriftgezag zoo men dat al reformatorisch mag noemen, is bij hem nog geen sprake. Zijn bedoeling is alleen geweest om aan vrome zusters en broeders, die hun leven zochten in de navolging van Christus, het leven van Jezus als spiegel voor te houden. Maar wanneer we in breederen zin de Hervorming daar reeds potentieel werkzaam zien, waar de bijbel aan de leekenwereld in handen gegeven wordt, dan mogen we in den arbeid van Willem van Affligem een symptoom begroeten van een zich herstellend contact tusschen den geloovigen leek en de openbaring van God in Zijn Woord.

§ 2. Vertalingen van de Apocalyps, de Psalmen en de Epistelen en Evangeliën.

Alvorens over te gaan tot de bespreking van de belangwekkende lotgevallen van het Leven van Jezus, zullen wij eerst eenige andere vertalingen van bijbelgedeelten uit de 13de eeuw de revue laten passeeren. Het geluk wil namelijk, dat onder onze oudste letterkundige handschriften, die niet verder terugklimmen dan tot het midden van de 13de eeuw, eenige vertalingen van bijbelgedeelten voorkomen. Van te voren kan men er welhaast zeker van zijn, dat mystieke kringen in dien tijd reeds een Hoogliedparafrase in de volkstaal en een Getijdenboek bezeten hebben, maar aangezien hiervan wel verschillende afschriften uit de 14de en geen enkel uit de 13de eeuw bestaan, mag men geen dezer met stelligheid aan deze periode toeschrijven. De volgende teksten dateeren echter uit de tweede helft van de 13de eeuw.

In de eerste plaats een vertaling van de Apocalyps of de Openbaring van Johannes, waarvan twee Vlaamsche handschriften uit ± 1280 tot ons gekomen zijn. Een er van berust in de Bibliothèque Nationale te Parijs, het andere in de bibliotheek van de Academie van Wetenschappen te Leningrad. Dat juist dit bijbelboek voor een vertolking in aanmerking kwam, is niet te verwonderen. In Johannes van Patmos zagen de extatische vrouwen en mannen van de mystieke beweging den grooten visionnair, aan wien het voorrecht te beurt was gevallen, God te schouwen. Het Parijsche handschrift bevat bij elk van de 22 hoofdstukken een heerlijke miniatuur, die in later tijd op de volle, daartoe opengelaten nevenbladzijde is aangebracht. De onbekende Vlaamsche kunstenaar weet zich op verrassende wijze vrij te houden van de verstarde Apocalyps-uitbeelding van zijn tijd. Als

oorspronkelijk, kunstgevoelig werker neemt hij een eervolle plaats in te midden van groote kunstenaars als Dürer, die hun beste krachten hebben gegeven om het schier onbereikbare te bereiken: den apocalyptischen visioenen van den grooten ziener vorm te geven.

In tegenstelling tot deze miniaturen is de vertaling zelve van gering gehalte. Het zij verre van ons, den overzetter daarvan eenig verwijt te maken. Het Leven van Jezus, als het werk van een genialen vertaler die met artistieke middelen in volkseigen taal het Diatessaron als het ware herschept, kan moeilijk als maatstaf bij vergelijking met anderen vertaalarbeid dienen, de kunstenaar doorbreekt in vrijen scheppingsdrang de lijn die er loopt van de gebrekkige, interlineaire vertolkingen naar de geleidelijk zich ontwikkelende vertaaltechniek van later tijd. De Vlaamsche Apocalyps daarentegen past geheel in de aangeduide ontwikkelingslijn. Zij vertegenwoordigt de overgangsfase van de stroeve interlineaire naar de vrijere vertaling. De werkwijze van den auteur komt in het kort gezegd hierop neer, dat telkens eenige bij elkaar behoorende Vulgaatwoorden letterlijk verdietscht worden, met het gevolg dat er een latinistisch getint vertaalproza ontstaat, dat ons stijf en onnatuurlijk aandoet. Men leze den aanhef van Openb. I.

Openb. 1, 1-3.

> Die openbaringhe Jhesu Christi die hem God gaf te openbaerne sinen knechten, die haestelike moet geschien ende beteekende, sendende bi sinen inghel sinen knecht Janne, die oirconde gaf van den woorde Gods entie orconde Jhesu Christi van allen den dinghen die hi sach. Salich es die leest ende hoort de woort deser prophetien (des boukes), ende onthout de woort die daer in ghescreven staen, want die tijt es na.

Een andere verdietsching van eerbiedwaardigen ouderdom is een Vlaamsche Psalmenvertaling, waarvan de tekst te vinden is in een handschrift van ± 1280, dat voor ongeveer dertig jaren nog berustte in de bibliotheek der Academie van Wetenschappen in het toenmalige St. Petersburg. Op de linker bladzijde staat de Latijnsche, op de tegenover liggende pagina de Vlaamsche tekst. Wij zijn helaas niet in de gelegenheid een fragment van deze oeroude Psalmenvertaling bekend te maken, omdat er nooit een afschrift van gemaakt is.

Er zijn evenwel in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel eenige oude, 14de-eeuwsche afschriften bewaard, die, naar wij om straks te vermelden redenen vermoeden, teruggaan op een 13de-eeuwsch origineel. Wanneer dit niet juist de Leningradsche tekst is, dan is het in elk geval een nauw verwante redactie geweest, aangezien het weten-

schappelijk onderzoek heeft uitgemaakt, dat de oude Psalmenvertalingen één complex vormden. Om den lezer een indruk te geven van de wijze, waarop de Psalmen ten onzent in de 13de eeuw vertaald werden, deelen wij uit het Brusselsche handschrift den 1sten Psalm mede.

Psalm 1.

Salech es die man die niet af en ghinck in den raet der onghenadegher ende in den wech der sondaren niet en stont, ende in den stoel der plaghen niet en sat. Maer in die wet des heren es sijn wille ende sine wet dinct hi nacht ende dach, ende wert alse dat hout dat gheplant es biden henelopene [= loop] der watre, dat sine vrocht gheeft in siere tijt. Ende sijn blat en sal niet te vlieten [= afvallen] ende alle dinc die hi doet werden vruchtbaer. Niet also ghi onghenadeghe, niet also. Maer alse die moude [= stof] die de wint werpt van den anschine der erden. Daer omme en staen niet op die onghenadeghe in den ordele, noch die sondare in den raet der gherechter. Want die here heeft bekint den wech der gherechter ende die wech der onghenadegher sal verderven.

Naast een Evangeliënharmonie, een Apocalyps en een Psalmenvertaling moeten hier te lande omstreeks 1300 ook de kerkelijke Epistelen Evangelielessen in de landstaal bekend geweest zijn. De liturgische Schriftgedeelten, zooals die in alle kerken gelezen werden, kwamen uiteraard eveneens voor vertaling in aanmerking. Trouwens, predikers die hun taak goed verstonden, zullen de les van den kerkdag, waarover hun sermoen handelde, ook wel in de volkstaal hebben voorgelezen. Zoo ontstonden de Dietsche lectionariën, zoo genoemd wanneer de bundels alleen de kerkelijke bijbelpericopen bevatten, of de Dietsche plenariën, zoo genoemd wanneer ze ook nog glossen of toelichtingen in den vorm van korte preeken behelsden. Minder ontwikkelde kloosterlingen, en later ook leeken, konden zich voor de preek voorbereiden door eerst het Schriftgedeelte van den dag te lezen of te hooren. De omvang van de verschillende Nederlandsche Epistel- en Evangelieverzamelingen loopt in de Middeleeuwen sterk uiteen. Kloosterlingen, die vanzelf meer feestdagen kerkelijk hadden te vieren en over het algemeen meer kerkelijke plichten te vervullen hadden, gebruikten een collectie van 536 schriftpericopen, vrome leeken konden met de helft volstaan.

Er is nu in de Amsterdamsche universiteitsbibliotheek een bundel Westvlaamsche Epistelen en Evangeliën bewaard uit het jaar 1348. De ‘exposicies’ of korte preeken, die bij een 25-tal Evangelielessen geplaatst zijn, ademen alle een mystieken geest. Dit brengt ons op het spoor van de herkomst: in een omgeving van ‘eersamer vrouwen die met goeder namen siin ende in wandelinghe behoet’, van vrouwen

die een vromen levenswandel leiden en gaarne ‘iets goeds lezen’, is deze bundel in gebruik geweest. Een Westvlaamsch nonnenklooster, waar de mystiek in eere was, moet dit handschrift in bezit hebben gehad. De vertaling der Evangelielessen is frisch en vloeiend, met een rijke afwisseling in de keuze der woorden. Vooral de verhalende gedeelten munten uit door levendigheid. De toevoeging van allerlei woorden of zinnetjes, die door onderstreping met rooden inkt duidelijk aangegeven worden als toevoegsel bij den eigenlijken bijbeltekst, dient om de vertaling duidelijker, minder latinistisch te maken. Wel heeft de bewerker een lateren, aan de Vulgaat aangepasten vorm van het Leven van Jezus gekend en gebruikt, maar zijn werk is geheel zelfstandig. Een voorbeeld van zulk een Evangelieles moge hier een plaats vinden, en wel de les van Kerstmis.

Luc. 2, 1-14.

In dien tiden was uut ghegheven een ghebod van augustuse den keyser dat men soude bescriven al die werelt. Dese eerste bescrivenesse was ghedaen van cyrinusse die was baeliu[1)] van syrien. Ende alle die lieden ghingen om hem te beliene[2)] elkerlijc[3)] in sine poort[4)]. Ende ioceph die ghinc up van galylea van der poort te nazareth int lant van iudea in davits poort die men heet bethleem. Ende om dat hi was vanden huse ende vanden gheslachte davits dat hi soude bliven met marien sinen ghetrouweden wive die kint drouch[5)]. Ende het gheviel doen si daer waren dat vervult siin hare daghen dat soe[6)] soude baren. Ende soe baerde haren zone den eerst ghewonnen, ende soe bewantene in cledren, ende leidene in ene crebbe, bedi[7)] daer en was hem ghene andre stede dan dat stal te sinen bouf[8)]. Ende in dat rike waren herden wakende ende wachtende de wakinge vander nacht up hare beesten. Ende ziet waer die ingel ons heren stont neffens hem lieden. Ende de claerhede gods omme sceense ende si waren vervaert met groter vreesen. Ende die ingel seide tote hem lieden: ‘Ne ontsiet u niet[9)] want ziet ic bootscepe u grote bliscepe, die wesen sal alden volke, bedi ons es gheboren heden die behoudere die es (onse here) kerst ihesus in die stat davids. Ende dit sal wesen u litekin[1)]. Ghi sult vinden dat kint ghewonden in cledren ende gheleit in ene crebbe’ Ende thants was metten ingel ene grote menechte van rudderscepe vanden hemelsce heercrachten[2)], lovende gode ende si seiden: ‘Glorie (moete[3)] wesen) int alre hogeste gode ende in erdrike[4)] pays[5)] (allen) lieden die sijn van goeden wille.

[1)]baljuw
[2)]hun naam op te geven
[3)]een iegelijk
[4)]stad
[5)]zwanger was
[6)]zij
[7)]omdat
[8)]tot zijn ‘behoef’, voor hem
[9)]vreest niet
[1)]teeken
[2)]heerscharen
[3)]moge
[4)]aarde
[5)]vrede

Dit is de taal die een Jacob van Maerlant in de 13de eeuw schreef, zoodat wij deze Evangelielessen wel in of kort na zijn tijd, ± 1300, mogen plaatsen. De Epistelpericopen in dezen bundel berusten eveneens op een zeer ouden tekst, die òf Nederlandsch òf Duitsch van oorsprong is. Naast elkaar drukken wij van beide redacties een fragment af, links de oudere naar een Londensch handschrift in 1353 in Brabantsch dialect, rechts de Westvlaamsche bewerking, en wel de lectio, die in het misboek voorkomt op den eersten Zondag van den advent.

Rom. 13, 11-14.

Broedre wet dat die stonde nu te hans[2] es ons op te stane van den slape. Mer nu es naerder[3] onze zalecheit dan doen wi geloofden. Want die nacht es vergaen entie dach es genaect[5]. Der omme selen wi en wech worpen die werken der deemsternessen[6] ende selen ane doen die wapene des lichts. Ende wi selen alse inden daghe eersamlike[7] wandelen, niet in werscapen[8] ende niet in dronkenheden ende niet inden bedden ende niet in bevlectheiden ende niet in crige[10] no in hate. Mer doet ane Onsen Here Ihesum Christum.	Broeder weet wel dat[1] nu de tijt es dat wi up staen van onsen slape, want nu es naerre[3] onse zalechede dan wi gheloveden. Die nacht es leden[4] ende die dach es ons ghenaect[5]. Laet ons danne wech werpen die ghewerken van deemsterheden[6]. Ende laet ons andoen die wapenen van lechte. Also dat wie inden dach eerlike[7] moghen wandelen. Niet in groten maeltiden, no in dronkenscepen, niet in onsen bedden, no[9] in eneghen oncuusscen dinghen, niet in sceldene, no in stridene. Ne ware[11] doet an onsen here ihesus kerst.

Aandachtige lezing en vergelijking van beide proeven doen zien, dat de tweede tekstvorm een aanzienlijken vooruitgang beteekent: hij is gevarieerder van stijl en uitdrukkingswijze.

§ 3. Verspreiding en invloed der 13de eeuwsche teksten.

Al deze vertalingen, vóór of kort na 1300 ontstaan, verdienen bijzondere aandacht om hun groote verbreiding en daarmee gepaard gaanden invloed, ook ver buiten het Nederlandsche taalgebied. Voorop gaat weer het Leven van Jezus.

1) dat het
2) terstond
3) dichter bij
3) dichter bij
4) voorbijgegaan
5) genaderd
5) genaderd
6) duisternis
6) duisternis
7) in eerbaarheid
7) in eerbaarheid
8) maaltijden
9) noch
10) twist
11) maar

De oorspronkelijke vorm hiervan, alleen in het Luiksche handschrift volledig bewaard, week te zeer van den officieelen Vulgaattekst

af dan dat een omwerking in kerkelijken zin lang kon uitblijven. Die aanpassing deed noodwendig het kunstwerk groote schade, maar er bleef van de oorspronkelijke schoonheid in deze verminkte redactie toch nog zooveel over, dat Wilhelm Walther, als geschiedschrijver der Duitsche bijbelvertaling in de Middeleeuwen deskundige bij uitstek, het werk te midden van de tientallen Duitsche overzettingen, die hij behandeld heeft, prees als een modelvertaling, als 'ein relativ meisterhaftes Werk'. Onverdachter getuigenis voor de kunstwaarde van het Nederlandsche werk is wel nooit gegeven, aangezien de geleerde niets wist omtrent de afkomst van den Duitschen tekst, die voor hem lag. Hij verkeerde in den waan een werk van eigen bodem voor zich te hebben. En een anderen nauw verwanten Duitschen tekst prees hij zelfs als 'die vollendetste Blüte der mittelalterlichen Bibelverdeutschung'.

Omstreeks 1300 moet het werk namelijk in het Nederrijnsch en in het Alemannisch, het Hoogduitsch van Zwitserland, vertaald zijn. Een wijdvertakte tekstenfamilie strekte zich al spoedig uit 'vom Fels zum Meer'. Tegelijkertijd werden ook de bovengenoemde Epistelen en de Vlaamsche Psalmenvertaling in het Duitsch vertaald, en beide blijven, gezamenlijk met den harmonietekst, gedurende de geheele Middeleeuwen een grooten invloed uitoefenen op de meest verbreide Evangeliën, Epistelen en Psalmen op Duitsch taalgebied.

Waardoor is nu die verbreiding veroorzaakt? Het antwoord ligt voor het grijpen: de Nederlandsche mystieke beweging heeft, door haar connecties met geestverwanten in het Boven- en Beneden-Rijngebied, de verspreiding in de hand gewerkt. Rondreizende predikers hebben den Nederlandschen tekst in de kloosters der Duitsche Dominicanessen bekend gemaakt; pelgrims, die den weg langs den Rijn volgden op hun doorreis naar Rome en in de conventen van ordegenooten of gelijkgezinden logeerden, hielpen zorg dragen voor uitwisseling van mystieke geschriften en ook bijbelvertalingen in de volkstaal; onderlinge briefwisseling voltooide deze wisselwerking. In de orde der Dominicanen had bijbelstudie vanouds in hooge eere gestaan. Juist deze orde had zich de zaak der verspreiding van bijbelteksten onder Dominicanessen aangetrokken. Het is van een aantal Duitsche Evangeliën-harmonieën bekend, dat ze deel hebben uitgemaakt van een boekerij in zulk een nonnenconvent.

Het beste bewijs, dat deze van oorsprong Nederlandsche teksten zeer geliefd waren, is wel dat zij, na natuurlijk vele wijzigingen te hebben ondergaan, ter perse werden gelegd, toen de boekdrukkunst

sneller vermenigvuldiging mogelijk maakte. Zoo werd een Nederlandsche bijbelvertaling, die in het land van herkomst vrijwel in het vergeetboek was geraakt en verdrongen door andere, twee eeuwen na haar ontstaan in Duitschland door de drukpers gemeen gemaakt! Hier en daar is in de gedrukte Evangelielessen van deze tal van malen herdrukte 'Ewangely und Epistel Teutsch' de harmonievorm nog herkenbaar. Ten bewijze halen wij aan een gedeelte uit een 'mozaïek-pericoop', links den ouden Nederlandschen, rechts den Duitschen tekst van twee eeuwen later.

***Matth.* 7, 1-2 + *Luc.* 6, 37-38 + *Matth.* 7, 3-4.**

Ghine sult nit ordelen sone werdi niet geordeelt, want in wat ordele dat gi ordeelt suldi geordeelt werden. En verdomt niet, sone werdi niet verdomt. Vergeift so wert u vergeven, ende geift so wert u gegeven. In wat maten dat gi meit wert u weder gemeten. Ene goede mate ende ene vulle, ende ene up gehoopte ende ene overvloeiende sal men u gieten in uwe scoot. Wat siestu dat gestubbe in dijns broeder oge. ende den balke in dinen oge en siestu niet.	ir so^{e}llen nit urteilen dz ir nicht geurteylet werden, wenn in dem ir urteilent so^{e}llent ir geurteilet werden. Verdampnent nicht das ir nicht verdampnent werdent. Vergebent so wurt uch vergeben. In was mosse ir messen wůrt ůch wider gemessen. Ein gu^{e}te mosse und ein volkommen und eyn uff gehuffte mosse und ein ůberflussige mosz sol man uch geben in uwer schosz. Wes sihest du das gestu^{e}ppe in dins bru^{e}der ougen und einen balcken in dime ougen sihest du nicht.

Het zou niet de moeite loonen hierbij zoo lang stil te staan, wanneer er niet een zeer belangwekkend vraagstuk mee gemoeid was, namelijk in hoeverre Luther als bijbelvertaler onder invloed stond van zijn voorgangers. Een tijd lang liet men zich bij de beantwoording dezer vraag te veel leiden door zijn godsdienstige overtuiging. Katholieken bestempelden den bijbel van Luther eenvoudig als een plagiaat van de Duitsche Vulgata der Middeleeuwen, Protestanten ontkenden alle verband tusschen beide. De eenig juiste weg om tot een oplossing van het vraagstuk te geraken, werd ingeslagen door den Duitschen geleerde Vollmer. Door tientallen en nog eens tientallen verschillende vertalingen van de vroegste tijden af tot Luther met elkaar te vergelijken bewees hij zonneklaar, dat er een vaste vertaaltraditie bestaat, die reeds begint bij Notker (± 1000) en doorloopt tot Luther. De Lutherbijbel blijft volgens het oordeel van den onbevangen onderzoeker de souvereine schepping van een genialen taalkunstenaar, maar zelfs een Luther heeft zich niet kunnen en willen onttrekken aan

de historische continuïteit. Bewust en onbewust nam hij uit de reeds bestaande bijbeltaal over, wat hem bruikbaar toescheen of zich in zijn geheugen had vastgezet. In zijn jeugd heeft hij wellicht meermalen in de kerk het Epistel en Evangelie in bovengenoemden tekstvorm hooren voorlezen. Als vijftienjarige jongen kocht hij, toen hij vermoedelijk leerling was van de kathedrale school te Maagdenburg, van zijn bijeengespaard zakgeld een ‘Postil’, dat is zulk een gedrukte pericopenbundel, voorzien van de bijbehoorende korte sermoenen of ‘postillen’. Van groote beteekenis is verder, dat het godsdienstonderwijs aan de kathedrale school te Maagdenburg werd verzorgd door de daar wonende Broeders des Gemeenen Levens, die wel niet nagelaten zullen hebben de ontwakende belangstelling voor den bijbel bij hun discipel aan te moedigen en hem te wijzen op het Evangelie als het richtsnoer bij uitnemendheid voor geloofsleven en studie. In het wonderlijk sterke geheugen van den toekomstigen Hervormer moeten zich toen reeds groote gedeelten van den vertaalden bijbel hebben ingegrift; toen reeds moet zich de bijbelkennis gevormd hebben, waaruit hij later vrijelijk zou putten. Zoo is het te verklaren, dat de oude vertaling, vooral van de Evangeliën, als een zuurdeesem in den Lutherbijbel heeft doorgewerkt. Behalve de ‘Postill’ heeft Luther waarschijnlijk ook de Hoogduitsche vertaling van onze Evangeliën-harmonie gebruikt. Melanchthon vertelt namelijk driemaal, dat Luther een Frankische Evangeliën-harmonie, die in opdracht van Lodewijk den Vromen vervaardigd was, bezat en vlijtig raadpleegde. Dat dit wel niet de Oud-Saksische Heliand is geweest, maar het Leven van Jesus, wordt bewezen door talrijke overeenkomsten tusschen het laatste en Luther's Evangeliënvertolking. Zoo krijgt dan Van Druten achteraf nog gelijk, op een wijze als door hemzelf allerminst vermoed is. In zijn ‘Geschiedenis der Nederlandsche Bijbelvertaling’ meende hij, op verschillende plaatsen gelijkenis opgemerkt te hebben tusschen het Nieuwe Testament van Luther en de later te bespreken Noordnederlandsche vertaling van het Nieuwe Testament (zie blz. 66). Deze overeenkomst is, zooals nu blijkt, een gevolg van de omstandigheid, dat beiden, Luther en de Nederlandsche vertaler, indirect door den Diatessarontekst zijn beïnvloed. Twee voorbeelden halen we hier aan. In het boven medegedeelde fragment komt Matth. 7, 4 de vertaling ‘balke’ voor. Het woord ontbreekt op deze plaats in alle andere Duitsche vertalingen van het Mattheus-evangelie, maar komt wel voor in de Ewangely und Epistel Teutsch, waaraan Luther het ontleend heeft. In de tweede plaats heeft Luther

op dezelfde wijze de vertaling van Joh. 21, 21 ‘was geet das dich an’ overgenomen uit den ouden, op Nederlandsch voorbeeld berustenden tekst.

Zooals er dus een lijn loopt van Notker Labeo naar Luther, zoo is er ook een vertaaltraditie van Willem van Affligem tot den Hervormer op te merken. Beiden waren geniale vertalers, souverein ten aanzien van den tekst, dien zij herschiepen. Hoezeer ook in tijd en omgeving van elkaar verwijderd, mogen zij toch in één adem genoemd worden. In den 13de-eeuwschen Benedictijner abt van een Brabantsch klooster en in den 16de-eeuwschen Duitschen reformator leefde en werkte eenzelfde drang, die de stuwkracht is van alle ware reformatie: de drang om velen te laven uit de bron van het Evangelie.

Hoofdstuk IV.
Veertiende eeuw.

§ 1. De Roomsch-Katholieke kerk en de bijbel in de volkstaal voor de Hervorming.

De 14de eeuw wordt met eenige overdrijving de eeuw van den leekenbijbel genoemd. In verscheidene landen van West-Europa ontstonden toen verschillende bijbelvertalingen, die vooral in de volgende eeuw aan vele leeken het geestelijk voedsel bij uitnemendheid hebben verschaft. Er openbaarde zich meer en meer een behoefte aan Schriftlectuur. De godsdienstige beweging, die reeds anderhalve eeuw eerder was begonnen, maar nu tot volle ontplooiing kwam, was daarvan een der voornaamste oorzaken. Het ideaal van een apostolisch leven in armoede en dienende liefde, de Navolging van Christus, wilde men nastreven aan de hand van Gods Woord. Ook de leekenmassa werd aangegrepen door dit ideaal. Maatschappelijke en staatkundige woelingen, het optreden van pestepidemieën, die duizenden ten grave sleepten, maar vooral het slechte voorbeeld, dat vele geestelijken van hooger en lager rang gaven door hun ergerlijken levenswandel en ten slotte het schisma, dat het gezag van de Kerk geen geringen afbreuk deed, al die factoren gezamenlijk oefenden een demoraliseerenden invloed op de massa uit. Is het wonder, dat menige edele geest, van verontwaardiging en bezorgdheid vervuld, het volk van zijn dwaalwegen wilde terugbrengen door het den bijbel in handen te geven? Nu de pijler van het kerkelijk gezag scheen te wankelen, nam men zijn toevlucht tot het Woord Gods, dat eeuwig blijft. In weerwil van den passieven tegenstand en de heimelijke tegenwerking van de wereldlijke geestelijkheid, werden vertalingen alom voltooid en velen in handen gegeven. In Frankrijk ontstond in deze eeuw uit de reeds bestaande Historia Scolastica-vertaling van Guyart Desmoulins de groote ‘Bible historiale’. Van de vele Duitsche noemen we die van het klooster Tepl in Bohemen, welke na de uitvinding van de boekdrukkunst, vóór de komst van Luther's bijbel, niet minder dan

14-maal ter perse is gelegd. De Engelsche vertaling van Wiclif past geheel in deze biblicistische beweging. Ook de Nederlanden hebben op waardige wijze hun bijdrage geleverd. In den loop van deze eeuw ontstonden hier, van de hand van verschillende auteurs, de boeken die, in de 15de eeuw tot een grooten bijbel vereenigd, in talrijke handschriften verspreid en later door den druk vermenigvuldigd zouden worden.

Zonder tegenwerking van de seculiere geestelijkheid zijn deze Nederlandsche overzettingen echter niet tot stand gekomen. Een afzonderlijke beschouwing van het kerkelijk standpunt ten aanzien van den leekenbijbel is hier daarom op zijn plaats.

De afwijzende houding van de Roomsch-Katholieke Kerk tegenover den bijbel in de volkstaal in de Middeleeuwen moet verklaard worden uit haar principieel standpunt tegenover de Heilige Schrift en uit de omstandigheden, die naar haar oordeel groote omzichtigheid noodzakelijk maakten. Beide punten vereischen hier eenige bespreking.

Op de groote, alles beheerschende vraag, waar de Christus te vinden is, antwoordt de Kerk: volkomen in de overlevering en gedeeltelijk in den bijbel. Het Christendom is namelijk in de eerste tientallen jaren van zijn bestaan uitsluitend door mondelinge prediking verbreid. Zoo vormde zich een gewijde traditie, waarvan de later ontstane Heilige Schriften der Apostelen niet meer dan een toevoegsel zijn. Beide, Heilige Schrift en overlevering, vormen de bron der Godsopenbaring en staan als zoodanig op één lijn. De eerbiedwaardigheid der bijbelsche geschriften gaat evenwel uit boven die der traditie, omdat zij, geïnspireerd door den Heiligen Geest en door de Apostelen zelf opgeteekend, Gods Woord in zijn oorspronkelijksten vorm bewaard hebben. De traditie, waaronder men de prediking van Christus verstaat, die door de Apostelen mondeling is voortgeplant en door de Kerk trouw bewaard, behelst evenzeer het onfeilbaar Woord van God, maar niet in zijn oudsten vorm.

Al wil dus de Kerk in het betoonen van eerbied aan de Schrift tegenover niemand te kort schieten, zoo leert zij toch, dat de geloovigen, evengoed als de eerste Christenen, desnoods zonder den bijbel kunnen leven en sterven. De Heilige Schrift alléén is voor de geloovigen niet genoegzaam, aangezien zij niet geschreven is met de bedoeling om de leer van Christus in haar geheel uiteen te zetten. Vandaar, dat het lezen er van den Christenen nergens als een gebiedende plicht wordt voorgehouden. De woorden van Joh. 5, 39: ‘Onderzoekt de Schriften’ moeten opgevat worden als een verwijt aan het adres van

de Farizeeërs of als een verwijzing naar het Oude Testament, en niet als een voorschrift. Noodzakelijk is derhalve de lezing geenszins, maar zij is naar Paulus' woord in II Tim. 3, 16: ‘nuttig tot leering’.

Het goddelijk karakter der Heilige Schrift, aldus nog steeds de Katholieke schrijvers, ligt in haar zelf opgesloten, maar het is de Kerk, die door haar leergezag, waarmede Christus zelf haar heeft bekleed, de goddelijke afkomst, de echtheid, dus het gezag van den bijbel waarborgt. Augustinus formuleerde het op de volgende wijze: ‘ik zou aan het Evangelie niet gelooven, wanneer het gezag van de Katholieke Kerk mij daartoe niet bewoog’. De Kerk ommantelt als het ware den bijbel met haar autoriteit. Zij is het ook, die vaststelt, welke boeken canoniek zijn, dus erkend moeten worden als van Godswege gegeven regel en richtsnoer voor geloof en leven. Alleen bij haar zijn Schrift en Schriftgezag in veilige handen. De Schrift is namelijk ‘duister’, omdat zij tal van verborgenheden bevat, die zonder gedegen studie niet te begrijpen zijn. Het zou in strijd zijn met de waardigheid van den bijbel, wanneer alle geloovigen, dus ook ongeletterden, het recht verkregen haar naar eigen inzicht te verklaren. De Kerk alleen bezit het haar door God verleende gezag om den bijbel aan de geloovigen uit te leggen, en heeft daarom de plicht Gods Woord tegen onoordeelkundige verklaring van onbevoegden te beschermen. Evenmin als men een klein kind een scherp mes of een ondeskundige een fijn samengesteld werktuig in handen zal geven, omdat er dan ongelukken zouden gebeuren, kan de Kerk gedoogen, dat de heiligheid van de Schrift bezoedeld zou worden door den willekeurigen uitleg van dwaalleeraren.

De practijk van de Oud-Christelijke Kerk legt getuigenis af van groote waardeering voor den bijbel in de volkstaal. Wanneer de vergadering der geloovigen den Griekschen grondtekst niet verstond, werd de voorlezing gevolgd door een vertaling. Zoo ontstonden de verschillende Latijnsche vertalingen. Chrysostomus, de patriarch van Constantinopel, liet omstreeks 400 voor de Goten onder zijn gemeenteleden, Schriftlezing en preek in hun moedertaal houden. In sommige kerken werden handschriften ter openbare lezing neergelegd. In het gezin en voor persoonlijk gebruik werden de Schriften ijverig gelezen. Door voorlezing in den huiselijken kring aan den maaltijd of onder den arbeid en door onderwijs werd de kennis van Gods Woord aangekweekt, die predikers bij hun hoorders onderstelden. Bijbelhandschriften werden uitgeleend of door rijken geschonken aan armen. In verschillende steden boden boekhandelaars ze te koop

aan. De marteldood van vele geloovigen spreekt op roerende wijze van hun aanhankelijkheid aan de gewijde boeken. Vele Christenen hebben tijdens de vervolgingen onder Diocletianus standvastig geweigerd hun bijbelboeken af te staan, een stoutmoedigheid die zij met den dood moesten bekoopen. Van beperkende bepalingen van de zijde der Kerk ten aanzien van bijbellezing door leeken is geen spoor te bekennen. Integendeel, Athanasius verwijt ketters juist, dat zij de geloovigen er van afhouden.

Een geheel ander schouwspel biedt de Kerk van het Westen in de vroege Middeleeuwen. In den eeredienst nam de voorlezing van bijbelgedeelten, als onderdeel van de mis, nog wel een voorname plaats in, maar de taal, waarin de voorlezing plaats had, het Latijn, verstond de eenvoudige kerkganger niet. Het niet begrepen Latijn, dat langzamerhand het karakter had gekregen van een gewijde taal, waarvan de priesters zich tijdens den eeredienst moesten bedienen, verhoogde wel het ontzag voor de priesterlijke handelingen, maar wierp tegelijk een slagboom op tusschen de schare der geloovigen en den bijbel zelf. Het lezen en bestudeeren van de Heilige Schrift gold in de practijk als een aangelegenheid van den geestelijken stand. De ontwikkeling en ijver van de lagere geestelijkheid lieten echter veel te wenschen over. De herhaalde aanmaningen van Karel den Grooten om de preek na voorlezing in de volkstaal over te zetten, spreken een duidelijke taal. Van officieel kerkelijke zijde ging nooit eenig initiatief uit om een vertaling onder het volk ingang te doen vinden. Wanneer de Kerk een dergelijke poging gewaagd zou hebben, dan had zij eerst een belangrijken hinderpaal uit den weg moeten ruimen, door het groote aantal analfabeten te leeren lezen. En toen later de meer welgestelden tot grooter ontwikkeling kwamen, heeft de inmiddels opgekomen ketterij de kerkelijke overheid er van weerhouden het volk den bijbel in handen te geven.

De verslagen van de Middeleeuwsche inquisitie maken tallooze malen gewag van bijbelvertalingen, die bij ketters in gebruik waren. De afkeer van de wereldlijke macht der Kerk en het verzet tegen haar leergezag en bestuursmacht deed hen teruggrijpen naar dat, wat zij als zuiverste bron van Godsopenbaring hadden leeren beschouwen: den bijbel. Door vertaling en bespreking van den inhoud werd de Heilige Schrift nu, buiten de Kerk om, onder leeken bekend gemaakt. Het verlangen hiernaar openbaarde zich het eerst in het Zuid-Oosten van Frankrijk, reeds onder Paus Gregorius VII, later onder Paus Alexander III, toen Petrus Waldus, lakenkoopman in

Lyon, zijn broederschap van arme leeken stichtte. De bijbel was voor hem en zijn volgelingen de eenige norm voor religieus leven. Zelf vertaalde hij er groote gedeelten uit in zijn Provençaalsch en verspreidde dit werk op groote schaal onder zijn aanhangers. Wel weigerde de Paus in 1179 zijn goedkeuring voor het gebruik van dien volksbijbel en vergunning voor prediking in de landstaal, maar de Waldenzen gingen rustig door met hun bijbelonderzoek. In het bisdom Metz kwamen in 1199 leeken, zoowel mannen als vrouwen, in geheime conventikels bij elkaar, om samen uit vertaalde bijbelboeken te lezen en elkaar daaruit te onderwijzen. De toenmalige Paus, Innocentius III, heeft in een schrijven aan de Christenen van het bisdom gewaarschuwd tegen het houden van separatistische bijeenkomsten. Op zich zelf was het lezen van de Heilige Schrift een lofwaardige zaak, maar leiding van een deskundige geestelijkheid was daarbij onontbeerlijk. In een afzonderlijken brief drukte hij den geestelijken van het bisdom op het hart om eerst na voorzichtig onderzoek misbruiken af te schaffen. Ze moesten zich er voor wachten met het onkruid ook de tarwe uit te roeien.

De eerste brief van Innocentius III is later opgenomen in het kerkelijk wetboek en heeft daardoor algemeene kracht. Een uitdrukkelijk verbod van bijbellezing werd in dit alleszins gematigd schrijven niet uitgesproken, maar de uitwerking van het decreet is toch - ook door de omstandigheden waaronder en de bedoeling waarmee het werd uitgevaardigd - zoodanig geweest, dat de wereldlijke geestelijkheid huiverig kwam te staan tegenover de bijbels in de volkstaal. Al was het niet gericht tegen de vertalingen zelf, maar tegen een buiten-kerkelijken uitleg daarvan door leeken, toch hebben de priesters zich voortdurend verzet tegen overzettingen in de landstaal, omdat zij vreesden dat bijbellezen buiten de Kerk om zou overgaan in eigendunkelijke verklaring, waardoor leeken zich de bevoegdheden der priesters zouden aanmatigen.

De waarschuwing van Innocentius III werd in 1229 gevolgd door een eigenlijk bijbelverbod, dat de synode van Toulouse tegen de kettersche secte der Katharen uitvaardigde. Het gold alleen het graafschap en had alleen plaatselijke beteekenis, evenals de soortgelijke besluiten van latere Fransche en Spaansche synodale vergaderingen, die o.a. gericht waren tegen begijnen en begarden. Maar al waren deze beperkende bepalingen en verboden slechts voor een bepaald diocees bestemd, ze zullen toch de geestelijkheid van andere bisdommen geprikkeld hebben tot waakzaamheid en steeds groeienden argwaan.

Het eenige land, waar de geloovigen een tijdlang in den kerkdienst na de voorlezing van het Latijnsche liturgisch Evangelie een vertaling in de volkstaal te hooren kregen, was Bohemen. Niettegenstaande het verzet der Boheemsche vorsten heeft Paus Gregorius VII dit gebruik afgeschaft. De onthulling van de verborgenheden des geloofs, zoo schreef hij, zou den heiligen tekst maar blootstellen aan de verachting en het onverstand van de menigte. De bijbelsche beweging der Waldenzen, begijnen en begarden verwierf ook in Bohemen en Duitschland tal van aanhangers, met het gevolg dat ook daar overzettingen van bijbelgedeelten in gebruik kwamen. Karel IV, de 'Pfaffenkaiser', en Paus Gregorius XI vaardigden resp. in 1369 en 1367 wel scherpe edicten uit tegen boeken, die over de Heilige Schrift handelden, maar zonder resultaat. Zelfs in de onmiddellijke omgeving van den keizer stoorde men zich niet aan zijn wenschen. Heinrich von Mügeln, de meesterzanger van adellijke afkomst en doctor in de Heilige Schrift, man van aanzien aan het hof en vooraanstaand figuur in het daar toenmaals bloeiend geestelijk leven, heeft een Psalmvertaling gemaakt en die doen voorafgaan door een forsch pleidooi voor den bijbel in de volkstaal, dat doet denken aan de verdediging van den Nederlandschen vertaler van 1360, met wien we aanstonds kennis zullen maken. Een andere Duitsche bijbelvertaler uit dien tijd schrijft het verzet der geestelijkheid toe aan nijd en afgunst, die zij tracht te bemantelen door de uitvlucht: 'Waarover moeten wij prediken, sinds men de Heilige Schrift in kasteelen en huizen leest?' De tegenkanting bleef evenwel aanhouden. Nog in 1485 vaardigde de aartsbisschop van Mainz een edict uit, waarin ook de uitgave van kerkelijk niet goedgekeurde bijbelvertalingen werd verboden, een vorm van boekencensuur dus, die als uitwerking had, dat na genoemd jaar in het aartsbisdom maar enkele Duitsche bijbels de drukpers hebben verlaten.

Zoo zien wij, hoe gedurende de latere Middeleeuwen de zaak van den bijbel in de volkstaal bij voortduring aan de orde geweest is. Aan den eenen kant stond de geestelijkheid, die, beducht haar greep op de massa te verliezen, het leergezag en verklaarrecht met hand en tand verdedigde, anderzijds de schare der naar bijbelkennis dorstende leeken. Er zouden bladzijden te vullen zijn met aanhalingen uit geschriften van allerlei aard, waarin het lezen van de Schrift in de moedertaal wordt aanbevolen, maar waaruit tevens de officieuze tegenstand der 'klerken' blijkt.

De Nederlanden hebben zich in dezen strijd pro en contra den

leekenbijbel allerminst afzijdig gehouden. Het Zuiden was reeds vroeg een haard van bijbelsch-religieuze volksbewegingen. Wevers en kooplui hadden uit Frankrijk de ketterij meegebracht, en zooals daar Waldenzen en Katharen bijbelgedeelten in de moedertaal bezaten, begon men ook in het geleidelijk tot economischen bloei komende Vlaanderen en in het Luiksche gedeelten te vertolken. De inquisitie heeft door haar gestrenge onderdrukking van deze kettersche beweging elk spoor van bijbelvertaling uitgewischt. Maar we weten toch dat Lambert le Bègue, de bekende prediker in het Luiksche gebied, om het goed recht te betoogen van zijn eigen Fransche vertaling van de Handelingen der Apostelen, zich in een verweerschrift tegenover den Paus beriep op een Psalmboek, dat vóór 1177 door een Vlaamschen magister met alle bijbehoorende glossen in de volkstaal was overgebracht en door het volk werd gebruikt. Bij de Waalsche en Dietsche boeken over de Heilige Schrift, die volgens de bepalingen van het bisdom Luik in 1203 aan den bisschop ter goedkeuring voorgelegd moesten worden, zullen zich ook wel stukken van bijbelvertalingen bevonden hebben. In Trier waren in 1231 drie kettersche conventikels, waarvan de bezoekers zeer bedreven waren in de Heilige Schriften, die zij in Dietsche vertaling bezaten. Een bericht uit veel later tijd, het midden der vijftiende eeuw, verhaalt, dat de Haarlemsche kleermaker Edo of Epo, zonder kerkelijke machtiging, als volksprediker optrad en daartoe vertalingen van den bijbel placht te bestudeeren. In 1472 beriep te Doornik een ketter zich tegenover zijn rechters op zijn bijbel in de volkstaal.

De wereldlijke geestelijkheid gedroeg zich hier al even argwanend als elders. Ofschoon het er in beginsel alleen op aan kwam hoè de bijbel gelezen werd, gold in de practijk een eenvoudige vertaling van den bijbel reeds als ongeoorloofd. Jacob van Maerlant, de dichter van den welbekenden Rijmbijbel, had reeds kennis gemaakt met de verbolgenheid der ‘paepscap’, omdat hij ‘leeken weten dede uter Biblen die heimlichede’. Dat hij naar Rome gereisd zou zijn om voor den Paus rekenschap af te leggen, is intusschen een legende, die elken grond mist.

§ 2. Zuidnederlandsche vertalingen.

De oude dertiende-eeuwsche vertalingen werden in de volgende eeuw herhaaldelijk afgeschreven en gebruikt. Het gezag van het Leven van Jezus, in zijn omgewerkten vorm, blijkt wel het best hieruit, dat iemand als Ruusbroec er regelmatig uit citeert. Bovendien werd

het door 14de-eeuwsche vertalers geraadpleegd of zelfs ten grondslag gelegd aan hun arbeid. Het heeft daardoor een blijvend, eigen karakter gegeven aan alle latere Evangelievertalingen. Maar ook de 13de-eeuwsche overzetting der Epistelen en der Psalmen heeft ingewerkt op de vertolkingen van later tijd. Kortom, we kunnen zeggen dat de Middelnederlandsche bijbelvertalingen één groot complex vormen, waarvan de grondslag wordt gevormd door de vertalingen van de 13de eeuw. Wij mogen hier den onderlingen samenhang niet aantoonen, evenmin afzonderlijke vertalingen van Epistelen en Evangeliën bespreken die buiten dit verband schijnen te staan, omdat we alleen de hoofdlijnen zouden laten zien. Vandaar dat wij ons direct wenden tot den zoogenaamden ‘Tweeden Historiebijbel’, welke foutieve benaming wij maar ineens vervangen door: ‘de Historiebijbel van 1360’, die het begin was van een vrijwel volledige vertaling.

De auteur hiervan heeft het Middeleeuwsch devote ‘amo nesciri’, de begeerte om onbekend te blijven, in toepassing gebracht. Alleen met behulp van wat hij in de prologen van zijn vertaalwerk over zichzelf mededeelt, is het mogelijk ons een beeld te vormen van zijn persoonlijkheid. Het moet een man geweest zijn van ongewone werkkracht, want behalve een vrijwel volledige bijbelvertaling heeft hij nog tal van andere boeken verdietscht. Het spreekt vanzelf dat zoo iemand behoorde tot een kloosterorde, maar het is niet eens bekend tot welke orde hij behoord heeft, zelfs niet of hij ooit de priesterlijke waardigheid bekleed heeft dan wel convers [= leekebroeder] gebleven is. Het klooster waar hij geleefd en gewerkt heeft, moet gestaan hebben in Oost-Vlaanderen, in de buurt van Aalst zooals sommigen willen. Waarschijnlijker is, dat het stond in of bij Gent.

Zijn breede ontwikkeling, zijn grondige kennis van het Latijn en zijn beheersching van de moedertaal, zijn niet geringe theologische scholing kwamen hem te stade bij zijn veelzijdigen vertaalarbeid, inzonderheid bij het bewerken van de Heilige Schrift. Van vertalen moet hij zijn levenswerk gemaakt hebben. Het eerste werk, dat van hem bekend is, is het ‘Passionael’ (1357); verder noemen we het ‘Vaderboec’, de ‘Omelien’ van Gregorius en Bernardus, een Getijdenboek, tractaten als ‘Der minnen gaert’ en ‘Vanden houte slevens’; op hoogbejaarden leeftijd, in 1388, vertaalde hij nog den ‘Dialogus’ van den H. Gregorius, alle min of meer omvangrijke geschriften. Aan het slot van het voorlaatste werk staat in een afschrift het rijmpje: ‘Hier gaet ute [= eindigt] der minnen gaert Dien ic u dietschte vranke

callaert.' Het is niet onmogelijk, dat Vranke Callaert de naam van onzen auteur was.

Wat zijn nu zijn beweegredenen geweest tot het groote werk der bijbelvertaling? Het meest werd hij hiertoe aangespoord door het ontstellend gemis aan ware godsvrucht bij zijn tijdgenooten. Somber is het beeld, dat hij in den proloog van zijn historiebijbel daarvan ophangt. De 'weerlike liden', de menschen die in de wereld leven, zijn hoogmoedig en hebzuchtig. Liever dan op Zon- en feestdagen naar de kerk te gaan, brengt men de heiligedagen door met dansen en brassen in de taveernen en het bedrijven van allerlei onkuischheid. En zij die het goede voorbeeld moesten geven, de 'personen der heilegher kerken', de 'papen' en in het bijzonder de 'prochiane' [= parochiegeestelijken], verderven het volk door hun schandelijken levenswandel, 'want selc pape [menige geestelijke] es blidere als hi een onscalc [= gemeen] wijf te sinen wille bringen mach, dan ochte hi hondert sielen behouden mochte'. Ook de 'religiose', de geestelijken in ordeverband, leven in huichelarij en onderlingen afgunst. De groote sterfte, waardoor ook Vlaanderen in die jaren geteisterd werd, met haar demoraliseerende uitwerking, en de burgeroorlog van 1380-1384, waarin hij de straffende hand van een rechtvaardig God over een zondig volk ziet, bewegen hem later om zijn leeken-bijbel te voltooien. Is het wonder dat de vrome Oost-Vlaming, vervuld van heilige verontwaardiging over het zondige gedrag van zijn tijdgenooten, hen door zijn arbeid wil afhouden van den weg des verderfs? Hij hoopt dan ook, dat menigeen zijn bijbel op heiligedagen lezen zal om den tijd te korten in plaats van zich te wenden tot ijdelheden. Voor hen die in donkerheid leven, voor de schare die de wet niet kent, was zijn bijbel in de eerste plaats bestemd. De naam leeken-bijbel is er daarom ten volle van toepassing op.

Zijn critiek spaarde niemand; noch zondige leeken, noch hun plicht verzuimende geestelijken. Critiek op kerk en clerus is in de Middeleeuwen heel gewoon en behoeft in het geheel geen bewijs van onrechtzinnige of anti-hiërarchische gevoelens te zijn. De leerzuiverheid van onzen vertaler is onverdacht. Maar treffend is weer de forsche toon, die hij aanslaat tegen de bekrompenheid onder de 'clergie'. In zijn voorredenen levert hij een krachtig pleidooi voor den leeken-bijbel; laten we er eenige regels uit aanhalen:

'Dit werck dat ick neme te onderstane en is negheen cleen dinck, mar hets een werck van groter pinen ende aerbeyde, dat mi menighe ruste ende nachtslaep benemen sal, eer iet volbrenghe. Nochtan weet

ic wel dat het zal sijn zeere benijt onder die clergie, hoe dat si nochtan wel weten ende merken zelen die orbaerlicheit daer af [= het nut daarvan] .... Want enighen clerken toornt [= vertoornt het] datmen die heymelicheit der scrifturen den ghemeynen volke ontbinden soude. Ende en willen niet weten dat Christus' apostelen in alle tonghen ende spraken hare leringhe bescreven ende predicten den volke.' Dus de wereldlijke geestelijkheid wilde niet, uit vrees voor ketterij zooals we later zullen zien, dat leeken de verborgenheden der Schrift leerden kennen. Hij schijnt een bepaalden tegenstander te bedoelen, wanneer hij elders zegt: 'Want ic weet wel dat dit werek bi hatyen [= uit haat] noch zeer doirknaget sal worden van den quaden die benijt datmen enighe boeke te duytsche scrivet.' Hier openbaart zich dus clericaal verzet tegen *alle* Dietsche boeken! Een proloog voor een later vervaardigd bijbelboek zegt, dat zulke menschen zich niet ontzien om in het openbaar zijn werk te beschimpen, terwijl zij het nochtans heimelijk bezitten en lezen. En in 1388 schrijft hij nog aan het slot van zijn voorwoord bij den Dialogus: 'Mer vele geleerde liede becnagen ende lachteren [= smaden] dat men den leecken menschen de scrifture in dietsche maect, selke [= sommigen] omdat sijt niet gedoen en connen dat andere doen, andere omdat men verholenheit der scrifturen den gemeenen lieden oppenbaert. Maer in wat dat ic te dietsche getrocken [= verdietscht] hebbe, daer ic gedoelt [= gedwaald] mach hebben met miere onconstecheit [= onkunde], biddic ende begere dat elc dat betere, dies wel vroet es [= er verstand van heeft], want mijn wille en es niet yet iegen [= iets tegen] gods geloeve ocht iegen de heilege kerke te doene. Hier omme magie iegen dusdane becnagers met davitte antwerden: De here es mijn hulpe, icken sal niet ontsien, wat mi de mensche doen sal.' Ziehier het krachtig slot-accoord van zijn strijd vóór den leekenbijbel. Luisteren we scherp toe, dan hooren we hier een zelfde fiere taal als Hieronymus bezigde tegen zijn critici in zijn prologen, die onzen vertaler uiteraard bekend geweest zijn.

De strijdbare kampioen voor den leekenbijbel was overigens een man van christelijken deemoed. Hij verzoekt zijn lezers om, wanneer hij ergens gefaald mocht hebben, dat te wijten aan zijn gebrekkige kennis en God te bidden hem die misdaad te vergeven. Kon evenwel iemand met behulp van zijn vertaling vorderingen maken op den weg der zaligheid, dan moest hij daarvoor den Gever aller genade dank toebrengen. In een van zijn laatste werken vraagt de grijze vertaler zijn lezers om voor zijn eeuwig heil te bidden, want hij vreest,

dat hij veel kostbaren tijd heeft verbeuzeld, treffende nederigheid van een auteur, wiens gezichtsvermogen, waarschijnlijk tengevolge van zijn langjarigen ingespannen vertaalarbeid, op hoogen ouderdom sterk was verzwakt. Een waarachtige apostolische bezieling heeft hem er toe gebracht, om met volledige overgave en zelfverloochening zich te wijden aan zijn grootsche taak: ‘menich salich mensche die ongheleert is van clergien’, ja ‘elken mensche’ de schatten van Gods Woord te ontsluiten.

Groot is zijn eerbied voor de Heilige Schrift. Hij neemt zich voor een getrouwe vertaling te maken, ‘die lettere houdende van woorde te woorde ofte van zinne te zinne of van beyden onderminghet, so dattet die liede verstaen moghen na den sede van onsen lande’, wat hierop neerkomt dat hij een vrijere vertaling pas dan geeft, wanneer de ‘sede van onsen lande’, dus de verstaanbaarheid dat eischt. Zijn er echter woorden, waarvoor geen nauwkeurige weergave te vinden is, dan zal hij in een ‘paragraaf’ of ‘glosa’ daarvan nader uitleg geven op grond van gezaghebbende geschriften. Duistere en moeilijk te begrijpen plaatsen zullen worden toegelicht met fragmenten uit de Historia Scolastica van Petrus Comestor. Vandaar, dat zijn bijbel doorweven is met elementen van niet-bijbelsche herkomst. Maar hij waarschuwt afschrijvers, om den heiligen bijbeltekst aan den eenen, en de stukken uit de Historia Scolastica en verklarende aanteekeningen aan den anderen kant, wèl te onderscheiden; de laatste had hij door onderstreping met rooden inkt gemarkeerd. In verband met zijn juiste opvatting van het begrip Heilige Schrift zij nog vermeld zijn mededeeling, dat de Kerk de Apocryphe boeken slechts leest om de schoone leering daarin vervat, en niet omdat het geloof daardoor versterkt zou worden.

De lezer stelle zich niet voor, dat de ‘vertaler van 1360’ zijn bijbelwerk zonder onderbreking aan den dag heeft gebracht. Met groote tusschenpoozen heeft de vertaling haar beslag gekregen. Alleen de zoogenaamde Historiebijbel is ongeveer 1360 ontstaan, de andere bijbelboeken verschenen veel later, grootendeels op aandrang van zijn Brusselschen vriend, een zekeren Jan Tay, die hem voortdurend aanmoedigde de Heilige Schrift ‘al uut’ te vertalen.

Met de bewerking van den Historiebijbel heeft onze auteur waarschijnlijk in 1359 een begin gemaakt. Het eerste gedeelte kwam gereed in den zomer van het volgende jaar, het tweede in 1361. Slaat de moderne lezer dien Historiebijbel op, dan zal hij zien, dat het begrip ‘bijbel’ voor den Middeleeuwer een anderen inhoud had dan voor

ons, ondanks het feit dat de bewerker den ‘text der bibelen’ zorgvuldig gescheiden houdt van alle toevoegselen. De schrijver volgt namelijk de Historia Scolastica van Comestor op den voet, verdietschte de meeste historische boeken van Genesis tot en met de Handelingen der Apostelen, zoodat er een gewijde geschiedenis in onzen zin ontstond, maar heeft verder een massa toelichtingen uit de Historia Scolastica opgenomen, soms bladzijden lang, benevens tallooze ‘glosa’ 's en ‘verclaringen’. Het complete werk behelst zoo de volgende bijbelsche en niet-bijbelsche boeken: Genesis, Exodus, Leviticus, Numeri, Deuteronomium, Jozua, Richteren, Ruth, Samuel, Koningen, Manasse's gebed, Tobias, Ezechiël (niet naar de Vulgata, maar naar het uittreksel daarvan in de Hist. Scol.), Daniël, Habbacuc (deels naar de Vulgata, deels naar de Hist. Scol.), Cyrus (naar de Hist. Scol.), Judith, Esdras en Josephus' boeken (naar de Hist. Scol.), Esther, Job, Alexander (naar boek IV van Maerlant's Spieghel Historiael), I-II Maccabeën, III Maccabeën of Jan Hyrcanus (naar de Hist. Scol.), een Evangeliën-harmonie (naar den bekenden tekst), Handelingen der Apostelen, en Destructie van Jeruzalem (naar Maerlant's Wrake van Iherusalem). Ongeveer een vierde gedeelte wordt ingenomen door stukken van niet-bijbelsche herkomst! Om den lezer een indruk te geven van dezen bijbeltekst, geven wij hier twee fragmenten een plaats, een uit het Oude, een uit het Nieuwe Testament.

Genesis 37, 6-11.

In dien daghen seide ioseph tot sinen broederen: ‘Hoert minen droem dien ic sach. Mi dochte dat wi scove bonden in den acker, ende dat mijn sante [= schoof] opstont ende bleef staende, ende dat uwe sante omtrent mine sante stonden te anebeedene.’ Sine broedere antwerden: ‘En selstu onse coninc sijn, ocht [= of] en selen wi onder dine heerscap werden gedaen?’ Hieromme dese sake van desen droeme ende van deser redenen gaf voetsele van hate ende van nide. Hi sach oec enen droem, ende dien vertelde hi sinen broeders ende seide: ‘Ic sach bi droeme als ochte mi de sonne ende de mane ende XI sterren anebeedden.’ Ende doe hi dit sinen vader ende sinen broederen geseit hadde, so beresptene sijn vader ende seide: ‘Wat wil hem desen droem dien du gesien hebs? Selen wi, ic ende dijn moeder ende dijn brueders di anebeden boven der erden?’ Hier omme haettenne sine brueders, mer de vader mercte de dine al swigende.

Handelingen 2, 1-4.

Ende doe de dage der tsincsenen [= Pinksteren] vervult worden, doe waren de iongeren alle te gadere in die selve stat. Ende haestelec wert gemaect een luut [= geluid] van den hemele als een anxtelec toecomende wend, ende hi vervulde al thuus daer si sittende waren. Ende hen oppenbaerden gespraide tongen als vier ende het sat op elken van hen. Ende si worden alle vervult vanden heilegen

> geest, ende si begonsten te sprekene met menegerande tongen, alsoe hen de heilege gheest gaf ute te sprekene.

Dit is werk van een geroutineerd vertaler. Doordat hij bewust streeft naar een uitdrukkingswijze ‘na den sede van onsen lande’, wordt zijn werk niet door latinistische constructies ontsierd. De zinsbouw is eenvoudig en doorzichtig, hier en daar verlevendigd door een deelwoord of woordomzetting. Laat ons weer verwijzen naar het onpartijdig oordeel van den Duitschen onderzoeker Walther: ‘Wanneer men deze vertaling nader onderzocht, dan zou het niet gemakkelijk vallen daar een gelijkwaardige naast te stellen.’

Een vraag die zich opdringt is: hoe is de schrijver op het denkbeeld gekomen om den historischen bijbeltekst te vermengen met de Historia Scolastica van Petrus Comestor? Ongetwijfeld heeft hij hierin gehandeld naat het voorbeeld van Guyart Desmoulins' Fransche Bible historiale (1291-1294; zie blz. 45). Het staat vrijwel vast, gezien de vele opmerkelijke overeenkomsten, dat het werk van den Picardischen kanunnik op zijn schrijftafel gelegen heeft. In opzet en bouw, vooral in de plaatsen waar telkens de fragmenten uit Comestor worden ingeschoven, loopen beide werken evenwijdig. Ook Guyart ondernam zijn werk op dringend verzoek van een vriend, ten behoeve van leeken, en wil den bijbeltekst streng gescheiden houden van vreemde bijmengselen. Verder heeft de Oostvlaamsche auteur gebruik gemaakt van Maerlant's gedichten en in zijn Evangeliënharmonie de oude redactie aan een herziening onderworpen.

In later jaren heeft de schrijver zijn bijbelvertaling voortgezet. In de eerste plaats vertolkte hij, weer aan de hand van de oude 13de-eeuwsche vertaling, de Psalmen, welk ‘psalter’ of ‘souter’ in sommige handschriften van den historiebijbel aangetroffen wordt. Sommige dezer Psalmen komen ook voor in een Getijdenboek van zijn hand.

Op aansporing van zijn Brusselschen vriend hervatte hij den telkens gestagneerden arbeid, waartegen hij erg opzag, en bewerkte achtereenvolgens de vijf ‘boeken van Salomo’: Spreuken, Prediker, Hooglied, Wijsheid en Jezus Sirach. Hij waarschuwt voor een ‘wereldlijken’ uitleg van het Hooglied.

Op hoogen leeftijd gekomen zette hij zich nog tot de bewerking van de groote en kleine Profeten. De laatste zijn ons alleen fragmentarisch bewaard. Alles wijst er op, dat zijn latere vertalingen van bijbelgedeelten nimmer zulk een verbreiding hebben gevonden als de historische en Salomonische boeken. Uit het boek Jesaja, in 1384 voltooid, vinde de volgende proeve hier een plaats.

Jesaja 11, 1-5.

> Ende een roede sal comen uter wortelen van iesse, ende wt sijnre wortelen sal op comen een bloeme, ende op die bloeme sal rusten sheren geest, de geest der wijsheit ende der verstennessen [= verstand], de geest des raets ende der staercheit, de geest der cuest [= kennis] ende der goedertierenheit, ende de geest van sheren vreesen sal hem vervullen. Hi en sal niet ordeelen naden siene vanden ogen, noch hine sal niet berespen na den horne der oren, mer hi sal ordeelen de arme in gerechtecheiden, ende hi sal berespen in effenheiden [= rechtmatigheid] over de saechtmoedege vanden lande. Ende hi sal dlant slaen metter roeden sijns monts, ende metten geeste sijnre leppen sal hi de ongenedegen slaen, ende de gerechtecheit sal wesen tgordel sijnre lendenen, ende tgeloeve de rieme sijnre nieren.

Gaarne zouden we iets meer weten omtrent het milieu, waarin de vruchtbare vertaler geleefd en gewerkt heeft. Dat hij een bewoner geweest zou zijn van het Brabantsche klooster Groenendael onder het prioraat van Johan van Ruusbroec, is niet waarschijnlijk. Dan zou hij in sommige toelichtingen niet spreken van: hier in Vlaanderen. Zwaarder weegt nog, dat hij in zijn strijd voor het goed recht van den leekenbijbel blijkbaar alleen stond. Hij moet in onmiddellijke aanraking met de leekenwereld gestaan hebben. Had hij in Groenendael geleefd, dan was zijn werk ook nooit bestemd geweest voor openbaarheid onder het leekenvolk, maar hoogstens voor eenengen kring van leekebroeders, die deel uitmaakten van de kloosterbevolking. Maar al behoorde hij dan niet tot de onmiddellijke omgeving van Ruusbroec, toch stond hij midden in de mystieke strooming van zijn tijd. Meer practisch dan beschouwend mysticus, wilde hij door zijn vertaalwerk ongeletterde leeken ‘verporren’ tot grootere ‘devocie’. Hierdoor is hij een voorlooper van de spoedig na hem opbloeiende Overijselsche mystiek. Maar ook wil hij stichten alle menschen ‘die hem [= zich] te gode waert keeren in afghescheeden levene’, dus degenen die de wereld vaarwel hebben gezegd.

In Groenendael en Rooclooster, de twee Augustijnenconventen onder den rook van Brussel, heeft zijn bijbel de waardeering gevonden die hem zoozeer toekwam. Hij werd daar echter niet critiekloos aanvaard, maar voor een deel meer met den Vulgaattekst in overeenstemming gebracht. In Rooclooster schreef de bibliothecaris van de Dietsche boeken het tweede gedeelte van het Nieuwe Testament af, naar een voorbeeld dat, als we ons niet vergissen, een omgewerkte vorm is van een arbeid van onzen vertaler. Een klein fragment uit de Brievenvertaling volge hier:

I Cor. 13, 1-3.

> Al sprakic metten tongen der menscen ende der ingele, en hebbic der minnen niet, so benic worden als eer [= koper] dat klingert, ocht een ludende scelle. Ende al haddic prophecie, ende al bekindic alle verholenheit ende alle const [= wetenschap], ende al hebbic alle geloeve, so dat ic de berge overvoere, en hebbic der minnen niet, ic en ben niets. Ende al eest dat ic geve alle mine hebbinge in spisen der armere, ende al gevic minen lichame, so dat ickene berre [= ik het verbrand], en hebbic der minnen niet, het en vroemt [= baat] mi niet.

Alles wijst er op, dat de schrijver, bij zijn leven althans, zijn doel niet bereikt heeft. De heimelijke tegenwerking der wereldlijke geestelijkheid is in zooverre geslaagd, dat zijn werk in de 14de eeuw onder Vlaamsche leeken niet verbreid werd. Aanvankelijk is de bekendheid er van hoofdzakelijk beperkt gebleven tot de onmiddellijke omgeving van den schrijver en de sfeer van de Brabantsche mystiek. Langs dit kanaal is het in de Noordelijke Nederlanden terecht gekomen, waar het in de 15de eeuw onder begunstiging der moderne devotie op grooter schaal verspreid werd.

Er rest ons nog de vermelding van de eerste volledige verdietsching der vier Evangeliën, waarvan maar één compleet handschrift, uit Rooclooster afkomstig, bewaard is. Waarschijnlijk is zij ± 1390 tot stand gebracht door een bewoner van dat klooster of het naburige Groenendael. De vertaling is zeer gebrekkig. Tal van Latijnsche woorden heeft de vertolker eenvoudigweg onvertaald laten staan, andere zijn foutief weergegeven, de zinsbouw is slaafsch-latinistisch, doordat de bewerker noch het Latijn noch zijn moedertaal voldoende beheerschte. En wanneer zijn werk beter geslaagde gedeelten bevat, dan komt dat doordat hij het Leven van Jezus gebruikt heeft. Dergelijk vertaalwerk was ten onzent in de Middeleeuwen een zeldzaamheid. Men leze bijv. Matth. 13, 47-48: ‘Noch es ghelijc dat rike der hemele eenre saghene [= sleepnet] gheworpen in de zee ende van elkere gheslechte der vessche vergaderende. De welke als si vervult was, uteleidende ende neven dat oever sittende cosense ute de goede in hare vate ende worpen ute de quade’; en Matth. 24, 24: ‘Want het selen opstaen pseudo christi ende pseudo propheten ende geven grote tekene ende ghescienessen also datse in gheleidet werden in dolinghen ware dat ghescien mochte oec de ute vercorne.’

Zulk werk beteekent een teruggang tot het interlineaire stadium in de vertaalkunst. Deze Evangeliën konden door de hoorders onmogelijk begrepen worden. Geen wonder dat men in Rooclooster

dezen tekst niet meer liet voorlezen in den reefter (eetzaal), toen de veel betere Noordnederlandsche vertaling van de vier Evangeliën ± 1395 in het convent kwam. Het was overigens tot nog toe niet bekend dat die onbeholpen Brabantsche Evangeliënvertaling in den Hervormingstijd te Antwerpen in gedrukten vorm, met eenige wijzigingen in de bewoordingen, is verschenen! Toen hier te lande bij velen de wensch opkwam om de vier Evangeliën compleet te bezitten, heeft de ondernemende uitgever Jacob van Liesveldt dezen lang vergeten tekst in 1522 gebezigd voor zijn eersten bijbeldruk! Blijkbaar had hij zoo vlug niet de beschikking over een volledig handschrift van de meer verbreide Noordnederlandsche vertaling en nam hij daarom den tekst, dien hij het eerst bij de hand had.

§ 3. Noordnederlandsche vertalingen.

Geert Groote en de moderne devotie.

Bezitten we omtrent herkomst en aanvankelijken lezerskring onzer Zuidnederlandsche vertalingen slechts weinig positieve gegevens, veel beter zijn we ingelicht met betrekking tot de Noordnederlandsche uit het laatst van de 14de eeuw. Deze zijn ontstaan naar het persoonlijk voorbeeld en onder den bezielenden invloed van Geert Groote, den vader van de moderne devotie. De gelegenheid, die zich hier weer voordoet, een Middeleeuwsche bijbelvertaling te plaatsen in de lijst van haar tijd, mogen we niet ongebruikt voorbij laten gaan.

In onze Middeleeuwsche geschiedenis is geen man aan te wijzen, die als wekker van een waarachtig, evangelisch geloofsleven met Geert Groote te vergelijken is. Zijn historische beteekenis schuilt meer nog in het geestelijk fluïdum, dat van hem is uitgegaan, dan in zijn stichtelijk-letterkundigen arbeid. Zonder het belang van dit laatste te ontkennen, moet de geschiedschrijver constateeren dat de uitstralende en inspireerende, ‘ingeestende’ zei Groote, kracht van zijn persoonlijkheid het godsdienstig leven van talloozen weldadig heeft doortrokken.

De levensloop van Groote vertoont groote overeenkomst met die van zoovele andere grondleggers van godsdienstige bewegingen. De rijke Deventer poorterszoon studeerde aan de hoogescholen van Parijs, Keulen en Praag, verwierf zich een groote faam van geleerdheid, maar zei niettemin in 1374, nadat zich een omkeer in hem voltrokken had, wereldsch aanzien en vette prebenden vaarwel om een leven van wereldverzaking te leiden en door prediking zijn tijdgenooten op te

wekken tot boetedoening en bekeering. Het grootste gedeelte van zijn huis in Deventer stelde hij beschikbaar voor vrouwen uit de burgerij, die evenals hij de wereld den rug hadden toegekeerd en in een vroom en arbeidzaam leven, door vrouwelijke handwerken of het geven van eenvoudig onderwijs, zich wilden oefenen in een Gode gewijd leven. Onbedoeld en haast ongemerkt werd Meester-Geertshuis, langs lijnen van geleidelijkheid, een vrouwenvergadering naar het voorbeeld van de vrije begijnengemeenschappen in het Zuiden. Zonder een bindende kloostergelofte te hebben afgelegd leefden de Zusters des Gemeenen Levens in gemeenschappelijk bezit en beoefening van kuischheid en gehoorzaamheid. De Zusters hadden het recht te allen tijde het huis te verlaten en in de wereld terug te keeren. Het huis te Deventer is het prototype geworden van een geheele reeks zusterinstellingen, overal in de Nederlanden verspreid, niet minder dan 83 in getal.

Het onzedelijk levensgedrag van de lagere geestelijkheid, de slechte invloed van het kerkelijk schisma, de lichtzinnigheid onder de leeken, die nog toenam als gevolg van de herhaaldelijk optredende pestepidemieën, bewogen Groote om bij den bisschop van Utrecht een preekverlof aan te vragen, ten einde als rondreizend boeteprediker zijn tijdgenooten te kunnen wijzen op hun zedelijke verplichtingen en bovenal hun eeuwig heil. In de steden van Overijsel, Gelderland, Utrecht en Holland hield hij sinds 1378 zijn sermoenen, voor de geestelijken in het Latijn, voor de leeken in de landstaal. Zijn hartstochtelijke welsprekendheid veroorzaakte grooten toeloop. Het hoofdthema van zijn prediking was hetzelfde als dat van de ‘Besluiten en Voornemens’ die hij, als richtsnoer voor het leven, na zijn bekeering had opgevat en te boek gesteld. Hij hield zijn hoorders voortdurend het leven van Christus en de heiligen voor als eenigen leidraad bij de betrachting van de ware godsvrucht. Den vollen nadruk liet hij vallen op den gebiedenden eisch van een persoonlijk beleefd Evangelie. Hoe licht is het te begrijpen, dat ook hij, nu de Kerk door het onwaardig gedrag harer dienaren niet meer als voorbeeld ter navolging kon worden voorgehouden, den meesten steun zocht bij den tweeden pijler van het Roomsch-Katholieke geloof, den bijbel. Hij predikte een Christendom, dat den bijbel, vooral het Evangelie, als zuiverste kenbron voor den godsdienst aanneemt, dus een biblicistisch, of, wil men, evangelisch Christendom. Hiermede bleef hij volkomen in de lijn van de kerkelijke rechtzinnigheid en keerde hij terug tot de beginselen van de vroeg-Christelijke wetenschap.

Intusschen ging in den boeteprediker de geleerde niet verloren.

Op zijn reizen had hij steeds een koffer met boeken bij zich, uit alle oorden in binnen- en buitenland liet de hartstochtelijke boekenverzamelaar handschriften komen. Op verschillende plaatsen, zelfs te Praag, waren afschrijvers op zijn kosten aan het werk om copieën te vervaardigen naar zoo correct mogelijke teksten. In Deventer stelde hij arme leerlingen van de kapittelschool in staat om op deze wijze in de kosten van hun onderhoud en studie te voorzien. Soms waren vijf jongelieden tegelijk voor hem bezig. Florens Radewijns, een bekeerling van Groote en na diens dood zijn opvolger; heeft ± 1381 met instemming en onder toezicht van Groote uit deze groep van afschrijvers geleidelijk, naar het voorbeeld van de vrouwengemeenschap in Meester-Geertshuis, het Broederhuis des Gemeenen Levens gesticht, naar den eersten rector veelal Heer-Florenshuis genoemd. Bidden en werken vulden ook hier het leven van elken dag. Op bestelling of voor eigen gebruik maakten de fraters handschriften, vooral van den bijbel of van bijbelcommentaren der Kerkvaders. De naam Hieronymus-huizen, verscheidene malen gegeven aan dochterinstellingen van de weldra zich vormende Broederschap, o.a. te Utrecht en te 's-Hertogenbosch, is het zooveelste blijk van de bijbelvereering onder de moderne devoten. Onder de bewoners van elk Broederhuis waren priesters, klerken (geestelijken, die niet de priesterlijke wijding ontvangen hadden) en leekebroeders, die zorgden voor de ‘mindere’ werkzaamheden. Tientallen fraterhuizen verrezen, niet alleen in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden, maar zelfs ver oostwaarts in het Duitsche gebied. Elk fraterhuis was als het ware een fabriek van handschriften. De Broeders zijn wellicht ook de eersten geweest, die hier te lande de boekdrukkunst hebben beoefend, getuige enkele armenbijbels (prentbijbels), ongedateerd en zonder naam van den uitgever, die afkomstig moeten zijn uit een boekdrukkerij in een fraterhuis.

Hun godsvrucht en kennis bleven niet binnen de wanden van het fraterhuis verborgen. Geheel in den geest van hun voorganger hebben zij duizenden daarin laten deelen door in de huiskapel op Zon- en feestdagen de burgers van hun stad ernstig op te wekken tot een God geheiligd leven, een gewoonte, die indertijd ook bij de Godsvrienden in het Rijngebied bestaan had. Bovendien gaven zij den leerlingen van stedelijke, parochie- en kapittelscholen godsdienstonderwijs en verzorgden zij hun zedelijke vorming. Prediking en onderwijs waren weer gegrond op bijbelsche voorschriften.

De invloed van Groote op de volksmassa wekte de afgunst en den

naijver op van de wereldlijke geestelijkheid en de als predikers rondtrekkende bedelmonniken. De laatsten achtten vrije gemeenschappen als die der Broeders en Zusters niet geoorloofd, omdat alleen een kloosterorde de voorwaarden kon verschaffen voor een volkomen en zuivere beoefening van de Christelijke deugd. Beiden vreesden bovendien, dat het leekenelement de oorzaak kon worden van conventikel-vorming en kettersche afdwalingen. Het gevolg van hun drijven is geweest, dat aan Groote, door een algemeen preekverbod voor onbevoegden, in 1383 de vergunning om als prediker in het bisdom op te treden, werd ontnomen. De aanval op de Broederschap en Zusterhuizen werd dank zij Groote's bedrevenheid in het kerkelijk recht met succes afgeslagen. Op zijn sterfbed (1384) gaf hij toestemming tot de stichting van een klooster onder de orde van de reguliere kanunniken der Augustijnen, dat in tijd van nood Groote's taak als beschermer van de Broederschap kon overnemen en waarheen in het uiterste geval de Broeders een veilig heenkomen konden zoeken. Het klooster Windesheim, in 1387 opgericht, werd op zijn beurt de kern van een geheele congregatie, waarbij mettertijd ruim honderd conventen in en buiten de Nederlanden waren aangesloten, terwijl het nonnenklooster Diepenveen de moederinstelling werd van een soortgelijke kloostervereeniging van reguliere kanunnikessen. Dat ook in Windesheim de bijbelstudie in hooge eere stond, bleek ons reeds uit de zorg der vaders voor een zuiveren Vulgaattekst (zie blz. 4). Zij stonden uiteraard minder in contact met de leekenwereld dan de Broeders des Gemeenen Levens, maar hebben toch niet nagelaten het ziele-heil van de bij hen inwonende leekebroeders door het verstrekken van bijbellectuur en stichtelijke boeken in de volkstaal te behartigen.

Een omvangrijke ascetische letterkunde is uit dezen vruchtbaren voedingsbodem opgebloeid. Toch is deze niet geheel en al een plant van eigen bodem. Er bestaat een onmiskenbaar verband tusschen deze stichtelijke letterkunde en die van Ruusbroec en zijn kring. Hoe meer men in de literatuur van de moderne devotie doordringt, des te meer zal men tot het inzicht komen dat zij een, zij het zelfstandige, voortzetting is van de Brabantsche mystiek, met dien verstande, dat in de Noordnederlandsche strooming, geheel overeenkomstig Groote's aard, op het practische element meer nadruk wordt gelegd dan op het bespiegelende. Groote is meer dan eens, eenmaal in gezelschap van zijn vriend Johan Cele, rector van de stedelijke parochieschool te Zwolle, de gast geweest van Ruusbroec, met wien hij veel over de Heilige Schriften heeft gesproken. De groote boekenliefhebber heeft

bij die gelegenheden ongetwijfeld een geheelen voorraad stichtelijke lectuur in de landstaal, waaronder dok een getijdenboek en bijbelvertalingen, in bruikleen mee naar huis genomen of naderhand laten komen. Werken van Ruusbroec vertaalde hij in het Latijn. Schrijvers uit den kring der moderne devotie ontleenen onbeschroomd zonder nadere aanduiding, gedeelten uit de geschriften van den Brabantschen mysticus. Daartegenover zijn ook bewijzen voorhanden, dat in Groenendael en Rooclooster de letterkundige voortbrengselen van de moderne devotie, waaronder een- vertaling van het Nieuwe Testament, niet onbekend waren. In 1424 lieten beide conventen zich zelfs bij de jonge, levenskrachtige congregatie van Windesheim inlijven.

Geert Groote als bijbelvertaler.

Toen door het ingrijpen van den bisschop van Utrecht in 1383 aan Groote het verlof onthouden werd als rondreizend boeteprediker op te treden, werd door dien maatregel de invloed van den werkzamen man allerminst gefnuikt. Nu hij niet meer door het gesproken woord de massa kon bereiken, greep hij naar de pen en zette zich tot de bewerking van een Dietsch getijdenboek. De inhoud hiervan beantwoordt in groote trekken aan de Latijnsche en reeds bestaande Vlaamsch-Brabantsche gebedenboeken. Zijn verzameling bevat een groot aantal met bijbelverzen doorvlochten liturgische teksten, gebeden en hymnen, waaronder 54 Psalmen in hun geheel en 6 gedeeltelijk, benevens eenige ‘lessen’ uit het Oude en Nieuwe Testament. In zekeren zin is Groote dus ook bijbelvertaler geweest, al beschouwde hij de niet-bijbelsche gedeelten van zijn getijdenboek evengoed als ‘ingegeest’ door den Heiligen Geest en daarom als Heilige Schriften.

Groote heeft naar eigen zeggen een reeds bestaand getijdenboek, welk is niet zeker, radicaal omgewerkt. Waarschijnlijk heeft hij in Groenendael zulk een bewerking leeren kennen, misschien het getijdenboek van den vertaler van 1360, en die naar Deventer meegebracht. Critische geest als hij was, achtte hij om verschillende redenen de oudere vertaling niet geschikt, zooals hij ook de Brabantsche vertaling van Suso's Horologium op wetenschappelijke gronden heeft afgekeurd en daarvan een nieuwe bewerking heeft gemaakt of laten maken. Trouwens, ook in zijn Latijnsche vertalingen van Ruusbroec's werken heeft hij verschillende passages gewijzigd op grond van uitspraken der Kerkvaders. Zijn wijze van vertalen heeft hij in den proloog als volgt verantwoord: ‘Dese ghetide onser vrouwen [= Maria] sijn in

Afb. 3. - Bladzijde (geschiedenis van het dochterken van Jaïrus) van de Evangeliënharmonie in den zgn. Haagschen bijbel, met vertaalde fragmenten uit de Scolastica historia, van Petrus Comestor (zie blz. 52-57, 73 en 86).

Afb. 4 - Tekstbladzijde (Psalm 53, 54 en 55 in de Noordnederlandsche vertaling) met miniatuur en randversiering van den zgn. Haagschen bijbel (zie blz. 66-68, 73 en 86). Handschrift van de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage, ± 1430 in het Karthuizer klooster Nieuwlicht bij Utrecht gecopieerd en verlucht.

duutsche gheset van woerde toe [= tot] woerden, als hi naest consste diese oversette, beholden [= met behoud van] heelheit ende verstandelheit ende waerheit des sinnes. Want die woerde sijn ende dienen omme die sinne, ende die sinne niet omme die woerde. Daer omme hevet hi in sulken steden [= plaatsen], daer die slechte [= eenvoudige] duytsche woerde niet proper en stonden nae den sinne, of den sin verdonckerden, daer hevet hi gheset die naeste duytsche woerde, die den rechsten ende den apensten [= duidelijkste] sin gheven. Waer omme biddet hie dat hem gheen eenvoldich mensche daer aen en stote, want alsoe ist noet ende alsoe doen die heilighe lerars in oversettene.' Met andere woorden: evenals de vertaler van 1360 streeft hij naar een getrouwe vertaling; mocht evenwel een woordelijke vertolking de bedoeling niet nauwkeurig genoeg weergeven, dan geeft hij aan een benaderende, vrije vertolking de voorkeur. Het resultaat van zijn werkwijze moge blijken uit het volgende Psalmfragment.

Psalm 7, 2-6.

Heer mijn god, in di heb ic ghehopet; beholt mi van alle dien di mi vervolghen, ende verlosse mi. Opdat hi sulc stont [= te eeniger tijd] als een lewe niet en gripe mine siele, als hie niet en is, die mi verlossede ofte behoelde. Heer mijn god, ist dat ic dit heb ghedaen, ist dat boosheit is in minen handen. Heb ic weder ghegoelden dien die mi quaet weder doen, so sal ic terechte van vallen ydel van minen vyanden. Soe vervolghe de vyant mine siele, ende begripe ende tetrede mijn leven in die eerde, ende vermake mine glorie toe ghestubbe [= stof].

Men kan zich niet aan den indruk onttrekken, dat Groote, ondanks zijn voornemens, niet voldoende recht heeft laten wedervaren aan de eischen der moedertaal. De letterlijke weergave: 'so sal ic terechte van vallen ydel van minen vyanden' van het Latijnsche 'decidam merito ab inimicis meis inanis' sluit zich al te angstvallig aan bij den grondtekst. Zelf heeft hij zulke bezwaren reeds voorvoeld en verontschuldigt hij zich in den proloog door een beroep op 'die heilighe lerars'. Maar dergelijke latinismen zijn in zijn werk niet schering en inslag, over het geheel laat de duidelijkheid weinig te wenschen over. Het was trouwens ook bestemd voor 'eenvoudigen', waarbij we in de eerste plaats aan de Zusters van Meester-Geertshuis en andere leeken te denken hebben. Voor hen heeft hij de moeilijker Psalmen ook voorzien van uitlegkundige kantteekeningen.

De populariteit van Groote's getijdenvertaling is enorm geweest. In vele duizenden afschriften en eenige tientallen gedrukte uitgaven werd ze in de 15de eeuw verspreid, vertaald in het Nederduitsch en

Nederrijnsch en zoo tot ver in Duitschland gelezen. Aan de uitvoering der manuscripten werd meermalen bijzondere zorg besteed. Er zijn kostbare exemplaren bewaard met de heerlijkste miniaturen, ware pronkstukken van Middeleeuwsche boekverzorging, afkomstig uit de boekerijen van aanzienlijke en adellijke personen. Eenvoudiger verzorgd, maar niet minder devoot gebruikt zijn de afschriften, die in vele exemplaren te vinden waren in elk Zusterhuis of in elk klooster van reguliere kanunnikessen. Wie zal zeggen, hoeveel geloofskracht en godsvrucht duizenden vrouwen en mannen in de uren van stille meditatie geput hebben uit Groote's getijdenboek en dus ook uit zijn Psalmenvertaling?

Het Nieuwe Testament en de Psalmen van Johan Schutken.

Tot zijn dood in 1384 heeft Groote zich gewijd aan zijn vertaalarbeid. Maar zooals het program van deze veelzijdige persoonlijkheid, immers asceet, prediker, hervormer van het zedelijk leven en geleerde, door vrienden en leerlingen na zijn overlijden is overgenomen en ten uitvoer gelegd, zoo heeft Groote ook als vertaler school gemaakt. Er ontstond in den kring der moderne devotie ten behoeve van leekebroeders en ongeletterden een rijke stichtelijke letterkunde, die voor een deel uit het Latijn verdietscht was. Als vertalers worden genoemd de ‘apostel van Holland’ Willem van Buscop, de rector van het Zwolsche fraterhuis Dirc van Herxen, maar vooral Johan Schutken. Hollander van afkomst, was deze klerk van Heer-Florenshuis met eenige andere klerken als blijvende gast opgenomen onder de kloosterbewoners van Windesheim. Een aantrekkelijke verschijning door zijn eenvoudige vroomheid en vriendelijkheid in den omgang, de aangewezen persoon om als ‘consiliarius’ (raadsman) aan zijn medeklerken en de leekebroeders geestelijken bijstand te verleenen. Men roemt zijn arbeidzaamheid als copiïst, zijn kunstvaardigheid als schoonschrijver, zijn begaafdheid als dichter van kerkelijke feesthymnen in de volkstaal. Met veel ernst en voortvarendheid heeft hij zich van zijn taak als zielverzorger der leekebroeders gekweten. Als ‘boecwaerder’ van de afdeeling Dietsche boeken der kloosterbibliotheek leende hij stichtelijke lectuur in de volkstaal uit; den boekenvoorraad heeft hij vermeerderd door zelf vertalingen in de volkstaal te vervaardigen; twaalf jaar lang las hij hieruit tweemaal daags voor tijdens den maaltijd aan de tafel der leekebroeders. Zijn sterfjaar is niet bekend, in ieder geval was hij in 1423 een ‘senex’, dus bejaard.

Toen Schutken het plan opvatte om ook de Epistelen en Evangeliën en de Psalmen voor te lezen, had hij voor dat doel eenvoudig de Zuidnederlandsche vertalingen kunnen bezigen. Ze waren hem bekend en een aanpassing aan het Noordnederlandsche taaleigen was voldoende geweest. Hij heeft echter een geheel nieuwe bewerking gemaakt, voorzien van vele glossen, die hij uit het uitlegkundig werk van de Kerkvaders en Kerkleeraars had verzameld. Blijkbaar keurde hij om soortgelijke redenen als Groote de oude vertaling af en wilde hij het werk overdoen. De verzameling Epistelen en Evangeliën heeft hij daarna uitgebreid tot een volledige, geglosseerde vertaling van het Nieuwe Testament, waarin we derhalve de Oudtestamentische Epistellessen onder den naam van ‘Prophecien’ als aanhangsel terugvinden. In de handschriften met den completen tekst van het N.T. zijn evenwel de liturgische Schriftgedeelten nauwkeurig aangegeven, zoodat ze ook gebruikt kunnen worden als pericopenbundel.

Een passage in den proloog voor de Paulinische Brieven licht ons in omtrent zijn beweegredenen en vertaalmanier. De schrijver verwondert zich er over, dat de Brieven van Paulus, die voor de Nederlanders toch even nuttig zijn als voor Joden, Grieken en Romeinen, onder de ‘ghemene leede, die minne hebben tot christus leven’ niet méér bekend zijn. Hiermede heeft hij ongetwijfeld de niet-Latijn kennende leeken uit de invloedssfeer der moderne devotie op het oog. Na de Evangeliën bevatten de Brieven de ‘leerzaamste Schriftuur’. De kernachtige uitdrukkingswijze van de Vulgaat kan moeilijk even beknopt in het Nederlandsch weergegeven worden. Daarom neemt hij zich voor de moeilijke gedeelten met behulp van de glossen der heilige Vaderen en Kerkleeraars op te helderen.

Inderdaad treft men in zijn vertaling der Brieven, Handelingen en Openbaring, en ook in enkele handschriften van zijn Epistelen- en Evangeliën- en Psalmenoverzetting uitvoerige glossen aan. Om den lezer met Schutken's werk in kennis te stellen deelen wij hier eenige fragmenten mede, met weglating van de glossen.

Luc. 10, 21-22.

In dier uren verblide hi hem inden heileghen gheest ende seide: ‘Heer vader des hemels ende der aerden, ic belye di dattu dese dijnghen verborghen hebste vanden wisen ende vanden vroeden, ende hebstese den kijnderkijns gheopenbaert. Mede [= ja], vader, want also heeftet voer di behaghet. Alle dijnghe sijn mi ghegheven van minen vader. Ende niemant en weet wie een soen is dan die vader, ende wie die vader is dan die soen, dient die sone openbaren wil.

I Cor. 13, 1-2.

Al waert dat ic sprake mit tonghen der menschen ende der enghelen, en haddic gheen minne, so bin ic gheworden als een ludende matael of een clinkende belle. Ende al haddic die prophecie, ende ic alle verborghenheit kennede ende alle const, ende al haddic alle ghelove, dat ic berghe versettede, heb ic gheen minne, ic en bin niet [= niets].

Psalm 130, 1-5.

Here, vanden diepen heb ic geropen tot di: o here, verhoer mijn stemme. Dine oeren moeten [= mogen] toehoeren in die stemme mijns biddens. Oftu die boesheit verhoudes [= bewaart], heere, o heere, wie sal dat liden mogen? Want bi di is ghenadicheit, ende om dine eewe [= wet] verbeyde ic di, here. In sinen woerde heeft mijn siele verdragen. Myn siel hoepte inden here.

De vertaling is vlot en gevarieerd. De verschillende stijlsoorten van den bijbel, van den verheven eenvoud der Evangeliën tot de hartstochtelijke bewogenheid der Psalmen, komen in zijn wijze van wedergeven eenigszins tot hun recht. Walther, de Duitsche geleerde, stelt haar hierom zelfs boven den bijbel van 1360. Toch blijkt bij nadere vergelijking met den Vulgaat-tekst de vrijheid der vertolking niet zelden te grenzen aan achteloosheid. Soms ook zijn die vrijheden niets anders dan vertaalde omschrijvingen, ontleend aan de werken van Kerkvaders en Kerkleeraars. In onzen tijd zou een dergelijke exegetiseerende vertaalmanier, voor zoover deze te vermijden is, ontoelaatbaar zijn. Voor Schutken had evenwel het begrip Heilige Schrift een anderen inhoud dan voor ons.

De beteekenis van Schutken's verdietschingen is gelegen in de groote verspreiding. Zij zijn in de Middeleeuwen de meest gelezen Nederlandsche bijbeltekst geworden, verspreid niet alleen in de lage landen bij de zee, maar ook ver daarbuiten. Er kwamen bewerkingen in het Nederduitsch en Moezelfrankisch tot stand, kortom, overal waar de moderne devotie op het Germaansch gebied had doorgewerkt, genoot Schutken's arbeid bekendheid.

Voortzetting van den strijd voor den leekenbijbel.

Was Schutken Groote's opvolger als bijbelvertaler, anderen weer hebben zijn taak van wetenschappelijke verdediging der Broederschap tegen vijandelijke aanvallen overgenomen. De critiek, waaraan de moderne devotie blootstond, was vooral gericht tegen de godsdienstige letterkunde in de volkstaal, die door haar in het leven werd geroepen. Ook de prediking der Broeders in hun huiskapellen voor de burgerij

werd door bedelmonniken en pastoors slechts noode geduld. Toen de Zwolsche schoolrector Cele voor de mannelijke burgers der stad op Zondag schriftuurlijke collaties hield, maakte de pastoor van de stad aanstonds bezwaren, die alleen door toedoen van Groote afdoende werden weerlegd. Van veel beteekenis is het, dat Eylard Schoeneveld, de Dominicaan, die omstreeks 1393 belast werd met een onderzoek naar de rechtzinnigheid der Gerardinen te Utrecht, het noodig vond, in zijn verslag het lezen van Schriftgedeelten in de moedertaal aan tafel of bij godsdienstige plechtigheden afzonderlijk te vermelden.

Juist uit den kring der moderne devotie, door welke beweging de Nederlanden een werkzaam aandeel gingen nemen in het geestesleven van West-Europa, stamt het uitvoerigste en beste pleidooi, dat in de Middeleeuwen ter verdediging van den bijbel in de landstaal is gehouden. Het oorspronkelijk in het Latijn opgestelde tractaat ‘Over Dietsche boeken en gebeden in de volkstaal’ is even voor 1398 geschreven door Gerard Zerbolt van Zutphen, den bibliothecaris van Heer-Florenshuis te Deventer en na Groote's dood den geleerden pleitbezorger der Broederschap. Toegerust met zijn groote kennis van de Heilige Schrift, de werken der Kerkvaders en het kerkrecht, gewapend met argumenten, die hij deels aan de schriftelijke nalatenschap van zijn vereerden leermeester ontleend en deels nog uit diens eigen mond vernomen had en voorgelicht door het advies van eenige hooggeplaatste geestelijken en Keulsche rechtsgeleerden, heeft hij in een geharnast betoog de argumenten der tegenstanders stuk voor stuk ontzenuwd. Laat ons eenige zijner bewijsgronden, voor zoover ze betrekking hebben op de Heilige Schrift in de landstaal, opnoemen. Om te beginnen maakt hij voorzichtig onderscheid tusschen boeken met diepzinnige leeringen, die voorleeken ongeschikt zijn, en geschriften met licht bevattelijken inhoud, die voor hen ongevaarlijk en nuttig om te lezen zijn. Wanneer hij dit onderscheid op den bijbel toepast, acht hij boeken als Jesaja, Jeremia en Ezechiël te zwaar voor ongeletterden, uit het Nieuwe Testament ook de Brieven en de Openbaring, maar de geschiedkundige boeken des bijbels rekent hij tot de tweede groep. Wanneer het kerkrecht, zoo vervolgt hij, de leeken aanspoort de Heilige Schrift te lezen, dan gaat het uit van de veronderstelling, dat zij in een voor leeken verstaanbare taal te lezen is. Eenzelfde veronderstelling ligt ten grondslag aan den gebiedend voorgeschreven kerkgang. De prediking zal namelijk alleen dan vrucht dragen, wanneer de leek vooraf het Schriftgedeelte van den dag thuis kan lezen en overdenken. Ter verheldering van zijn zedelijk zelfbewustzijn behoort de

leek devote boeken in de volkstaal te lezen. De heiligen, die heiden-volken het Evangelie brachten, hebben de Schrift in de taal dezer volken overgezet. De geleerden hebben indertijd den bijbel in het Latijn vertaald, niet om hem verborgen te houden en onverstaanbaar te maken, maar juist om zooveel mogelijk menschen in staat te stellen, de bijbelboeken te leeren kennen. Voor Zerbolt zijn de Schriften de beste handleiding op den weg naar de zedelijke volmaaktheid. Hij wil een herleving van de Oud-Christelijke traditie der eerste eeuwen, toen de geloovigen hun leven richtten naar de Schriften.

Het tractaat van Zerbolt behandelde, blijkens de ruime verspreiding ook in vertalingen en omwerkingen, een actueel onderwerp. Het is zeer waarschijnlijk dat Gerson, de kanselier van de universiteit te Parijs, op het concilie van Constanz (1414-1418), waar niet alleen de beweging van Huss, maar ook een aanklacht tegen de Broederschap des Gemeenen Levens behandeld werd, door dit geschrift gekomen is tot een mildere beoordeeling van bijbelvertalingen voor leeken. Hij had er namelijk geen bezwaar tegen, dat onder bepaalde voorwaarden aan leeken de geschied- en zedekundige boeken van den bijbel ter lezing werden gegeven. En toen later de prior van het Dominicanen-klooster te Zutphen openlijk van den kansel verklaarde, dat het leeken niet geoorloofd was eenig godsdienstig boek in de volkstaal te lezen, heeft de kloosterhervormer Johan Busch hem tot herroeping gedwongen, daartoe wellicht in staat gesteld door het pleidooi van Zerbolt.

Gaandeweg vormden zich dus in de Kerk zelf twee partijen. De eene, die we de conservatieve kunnen noemen, wilde den ouden toestand, waar men zich wel bij bevonden had, laten voortbestaan. Hoe aanbevelenswaard bijbellectuur voor leeken mocht zijn, zij bracht toch steeds het gevaar van conventikelvorming en ondermijning van het kerkgezag met zich mee. Men meende dat het best te voorkomen door eenvoudig stichtelijke boeken in de landstaal, dus ook den bijbel, aan leeken te onthouden. Naast en in sommige gevallen tegenover deze kringen stond een groep van bijbelvrienden, niet minder trouwe zonen der Kerk, maar vooruitstrevender van opvatting. Bezield met den oprechten wensch om ook leeken te doen drinken uit de bronnen des heils, wilden zij de hoofdzaken van den bijbelinhoud ontsluiten voor de groote massa. Hun bijbelopvatting bleef zuiver Katholiek, de bijbel was hun meer norm voor leven dan voor geloof, maar juist daarom achtten zij een gezette lezing door leeken nuttig en zelfs noodzakelijk.

Een algemeen bijbelverbod, dat heeft het bovenstaande ons wel

geleerd, heeft de Kerk in de Middeleeuwen nooit uitgevaardigd. Er is eer aanleiding om te spreken van beperkende bepalingen ten opzichte van bijbellectuur, die meerendeels slechts golden voor een bisdom en niet altijd nauwkeurig in acht genomen werden, behalve in Spanje, waar jaan de besluiten der synodes streng de hand werd gehouden. Een repressieve uitwerking hadden die besluiten intusschen wel. De wereldlijke geestelijkheid heeft in dien tijd nooit uit eigen beweging een vertaling laten vervaardigen. Waar er een werd gebezigd, heeft zij, in plaats van de lezing aan te moedigen, slechts lijdelijk toegezien en in de practijk vaak tegengewerkt.

De zoogenaamde eerste Historiebijbel.

In de geschiedenis der Nederlandsche bijbelvertaling wordt melding gemaakt van een eersten en van een tweeden Historiebijbel. De laatste is dan het werk van den Oostvlaamschen vertaler van 1360, terwijl de eerste in 1358 geschreven zou zijn. Aangezien echter de acht bewaarde handschriften hiervan alle dagteekenen uit de tweede helft van de 15de eeuw, neemt men aan, dat het jaartal 1358, dat in een der afschriften voorkomt, een antedateering is en dat de vertaling zelf op zijn vroegst in het begin van de 15de eeuw ontstaan is. Naar het dialect te oordeelen moet men een onbekenden Zuid-Hollander als auteur aannemen. Geen enkel gegeven wijst er op, dat hij in onmiddellijke aanraking met de moderne devotie stond. In zooverre staat zijn arbeid dus buiten de Middelnederlandsche bijbeltraditie.

Maar ook in een ander opzicht valt deze Historiebijbel buiten het kader van een behandeling der bijbelvertaling in engeren zin. De schrijver geeft namelijk slechts een uittreksel van de historische bijbelboeken. Naar het voorbeeld van Petrus Comestor heeft hij hieraan tal van legendarische en apocryphe bijzonderheden, benevens ontleeningen aan de ongewijde geschiedenis toegevoegd en niet geschroomd daarvoor gebruik te maken van Maerlant's Rijmbijbel en Der Sielen Troost, oorspronkelijk een Nederduitsch catechetisch werk over de Tien Geboden. Op die wijze heeft hij het gedeelte Genesis tot en met II Koningen behandeld, van een vervolg is geen spoor over. Het is duidelijk, dat zulk een Historiebijbel, waarin de bijbeltekst in het geheel niet onderscheiden wordt van de velerlei inlasschingen, eer thuis hoort in een bespreking van Rijmbijbels, Rijmkronieken enz. Als prozabehandeling geven ze in elk geval een kijk op wat het begrip ‘bijbel’ voor den Middeleeuwer kon inhouden.

In de voorrede, die voor een deel ontleend is aan die van Der Sielen Troost, wordt krachtig het lezen van de Schrift aanbevolen. ‘Want het is der sielen salicheit datmen die heilige scrift gaerne leest ende hoert lesen, want gelijc dat dat lichaem leeft van aertscher spisen, also leeft die ziel van der heiliger scriften.’ Het is beter, zegt de bewerker verder, de Heilige Schrift te lezen dan allerlei ‘waerlike [= wereldlijke] boken van consten ende van craften ende storiën van ouden heren die der werelt dienen’. Als proeve volge hier een gedeelte van Genesis 1.

Bewerking van Genesis 1.

> Opten sesten dach doe seide god: ‘Comt voirt beesten opter aerden mit levende sielen ende vervult die aerde een ygelic na sinen geslacht ende na sijn gedaent.’ Doe sciep god die engelen inden hemel elc in sijn choer ende geboet hem onderdanicheit. Doe seide die drievoudicheit: ‘Laet ons den mensche maken na onsen beelde ende na onsen gelijc.’ Int dal van iosaphat daer lach een cluut aerde, daer blies god op ende seide: ‘Adam staet op.’ Ende rechtevoert [= terstond] was hi een levende volmaect mensche in die gedaent van XXXIIII iaren. Doe nam hem god ende sette hem int aertsche paradijs, dat had god vercyert mit wonderlike cyerheit van bomen ende van cruden. Doe seinde [= zond] god in hem een vake. Doe sliep adam. Doe toech god sinen geest inden hemel. Daer sach hi inden spiegel der drievoudicheit dingen die gesciet sijn, als vander dyluvyen [= zondvloed] ende ander wonderlicheit die gesciet sijn. Oec sach hi dingen die noch gescien sullen, als van entekerst [= antichrist] ende vanden doemsdach [= oordeelsdag]. Ende dat bescreef adam daer na al in tweerhande stenen.

De eentonige verteltrant geeft ons van 's schrijvers ontwikkeling geen hoog denkbeeld. Zijn lezers waren blijkens bezittersaanteekeningen meer te vinden onder de eenvoudige burgerij. Curiositeitshalve vinde de volgende naïeve, eenigszins dwaze aanteekening uit een der handschriften hier een plaats: ‘Dit boeck hoert toe Margrita Gerrits, dochter van Deventer ende heeft tot enen man ende heet Dirck Jansz ende (is) van Schiedam ende sij wonen in Schiedam ende hebben dat lijndraien opgeset ende doen grote machtige neringh ende grote comenschap ende deswegen geschreven van mijn eygen hant Dirck Jansz. van Proyen; hy gaet Sondaechs uut hoyen.’

Hoofdstuk V.
Vertalingen in druk tot 1522.

§ 1. Verspreiding der vertalingen in handschrift.

De 15de eeuw kan geboekstaafd worden als de eeuw der bijbelverspreiding. Waren in de 13de eeuw door Willem van Affligem en anderen in Brabant en Vlaanderen de grondslagen van den Dietschen bijbel gelegd, waarop in de 14de eeuw de onbekende Oostvlaamsche vertaler van 1360 en mannen uit de omgeving van Ruusbroec hebben voortgebouwd, aan het eind dezer eeuw werd de zaak der bijbelvertolking en -verspreiding nog meer bevorderd door de moderne devoten die immers in de eerste plaats uit het Evangelie hun geloofskracht putten. In honderden, neen, duizenden exemplaren werden de Getijden van Groote verbreid over het geheele Nederlandsche en Noordduitsche gebied; de Psalmen benevens de Epistelen en Evangeliën en de hieruit voortgekomen volledige Nieuwe-Testamentvertaling van zijn leerling Johan Schutken werden eveneens in tallooze exemplaren over het geheele gebied, waar de moderne devotie haar broederen zusterhuizen en kloosters had, afgeschreven. In het Noorden kwam ook, in het begin der 15de eeuw, door de verbinding van de Oostvlaamsche vertaling der historische en Salomonische boeken met het tweede gedeelte van het Nieuwe Testament en de Psalmen van Schutken's hand, een groote standaardbijbel tot stand, waarvan verschillende prachtexemplaren zijn bewaard. Door het ontbreken van de profetische boeken van het Oude Testament en de aanwezigheid van een Evangeliënharmonie in plaats van de vier Evangeliën afzonderlijk mag deze bijbel allerminst volledig heeten.

Waar het alleen zaak is de ontwikkeling van den Nederlandschen bijbel in groote lijnen te schetsen, blijven allerlei op zich zelf staande vertalingen van bepaalde bijbelboeken uit vroeger en later tijd onbesproken. Het gebeurde namelijk meermalen, dat zelfstandige bewerkingen werden gemaakt naar reeds bestaande, soms ook werden geheel nieuwe vertalingen vervaardigd. Daartoe werden bij voorkeur de

Psalmen, de Epistelen en Evangeliën, de Oudtestamentische profetische boeken en het Hooglied gekozen. Het zijn getuigenissen van een levendig gevoelde behoefte aan bijbellectuur, maar blijkens het gering aantal bewaarde afschriften waren ze bestemd voor beperkten kring, soms zelfs uitsluitend voor individueel gebruik.

Er bestaat een nauwe samenhang tusschen de handschriftelijke traditie en de eerste voortbrengselen der boekdrukkunst. De uitgevers streefden er naar, hun boeken naar vorm en inhoud zooveel mogelijk in de lijn van de historische ontwikkeling te houden. Toen zij derhalve Dietsche bijbelboeken gingen drukken, kwamen zij niet met nieuwe vertalingen voor den dag, zooals men misschien denken zou, maar legden de reeds lang bekende en algemeen gelezen teksten ter perse om zoo aan de behoeften en eischen van het publiek te voldoen. De boekdrukkunst heeft dus geen ingrijpende wijziging in de ontwikkeling onzer bijbelvertaling veroorzaakt.

§ 2. De Delftsche bijbel van 1477.

Het is teekenend voor de behoefte aan bijbellectuur, dat een van de eerste Nederlandsche boeken, die ter perse werden gelegd, de bijbel was. Op 10 Januari 1477 hebben Jacob Jacobszoon van der Meer en Mauricius Yemantszoon van Middelborch te Delft een tweedeelige folio-uitgave van het Oude Testament zonder de Psalmen bezorgd. Deze uitgave, op zwaar, geschept papier gedrukt, is een mooi voorbeeld van wat de toenmalige Hollandsche boekdrukkunst vermocht. De fraaie Gothische letters vullen den bladspiegel in rustige reeksen, sobere eenvoud kenmerkt de uitvoering. Houtsneden, zooals die in latere uitgaven voorkomen, ontbreken nog geheel.

Het colophon met de beginwoorden: ‘Deese ieghenwoerdighe bible mit horen [= haar] boecken’ zou doen vermoeden, dat hier een volledige bijbel wordt aangeboden. Het woord *Biblia* werd echter in de Middeleeuwen niet zelden uitsluitend op het Oude Testament toegepast, zoodat het niet behoeft te verbazen, dat er ook hier deze beteekenis aan gegeven is. Een volledigen gedrukten bijbel, zooals wij dien kennen, heeft de Kerkhervorming pas gebracht.

De Delftsche compagnons hebben voor hun uitgave de gangbare vertaling van het Oude Testament, voor zoover die binnen hun bereik was, gebruikt. Den vertaler van 1360, dien zij wel net zoo min gekend zullen hebben als wij, leidden zij bij hun lezers prijzend in als een ‘notabelen meester’. Van groot belang is, dat zij diens proloog grootendeels hebben gehandhaafd, wat met name geldt van de passages,

Afb. 5 - Eerste bladzijde van den bijbel, in 1477 verschenen bij Iacob Iacobs soen en Mauricius yemants zoen van middelborch te Delft. De versiering van beginletter en rand is met de hand aangebracht.

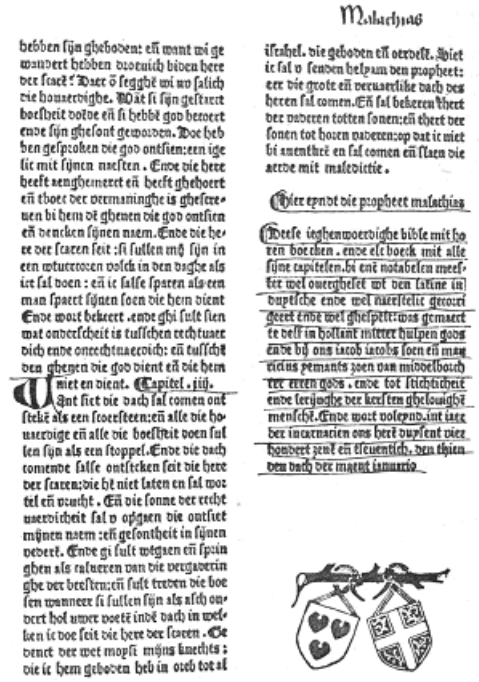

Afb. 6. - Laatste bladzijde (minder sterk verkleind dan in afb. 5) van den Delftschen bijbel, met colophon en drukkersmerk.

waarin gesproken wordt over den ongemotiveerden tegenstand der ‘clerken’ tegen den leekenbijbel. De strijd was dus in 1477 nog geenszins beslecht. De corrector of bewerker heeft den bijbeltekst zelf eenigszins gemoderniseerd en hem aangepast aan het Hollandsch taalgebruik van dien tijd. Wat verder bij vergelijking met de handschriften de aandacht trekt, is de totale afwezigheid van de vele verklarende aanteekeningen, waarmede de vertaler van 1360 zijn Historiebijbel had voorzien. Moet men hieraan deze beteekenis toekennen, dat zich gaandeweg een zuiverder bijbelbegrip had baan gebroken? Naar onze meening kan hiervan geen sprake zijn. In de uitgaven der Epistelen en Evangeliën uit denzelfden tijd zijn meermalen de glossen ternauwernood onderscheiden van den eigenlijken tekst. De verschijning van den straks te vermelden ‘bible int corte’ pleit nog sterker tegen zulk een onderstelling. Veeleer moeten wij met De Hoop Scheffer aannemen, dat de drukkers hun uitgave, die voor een Nederlandsch boekwerk toch al een ongewonen omvang had, niet te kostbaar wilden maken. De Oostvlaamsche auteur had trouwens het zwaartepunt van zijn arbeid gelegd in den ‘text der bibelen’ en de corrector van de Delftsche compagnons handelde dus geheel in diens geest door de vele brokstukken Historia Scolastica, die te zamen een derde deel hadden noodig gemaakt, weg te laten.

De twaalf kleine Profeten zijn hier opgenomen in een andere vertaling dan de Oostvlaamsche auteur reeds had geleverd. Het is niet bekend, of de corrector ze zelfstandig heeft verdietscht, of dat een reeds bestaande vertaling van Noordnederlandsche herkomst als voorbeeld heeft gediend. Een specimen uit dit gedeelte volge hier.

Amos 9, 13-15.

Die here seit: Siet die daghen sullen comen ende die ploger sal aengripen den maeyer, ende die treder der wijnparsen den genen die tsaet saeyt. Ende die berghen sullen wt gheven soeticheit, ende alle die hovelen sullen ghebouwet worden. Ende ic sal bekeren die vanghenisse mijns volcs van israhel, ende si sullen timmeren steden die woest sijn ende ghelaten [= verlaten] ende sullen daer in wonen, ende sullen planten wijngaerden ende drincken den wijn daer van, ende sullen maken hoven ende sullen eten die vruchten daer of. Ende ic salse planten op hoer aerde, ende en salse voertmeer niet oftrecken van hoer lant dat ic hem ghegheven heb, dit seit die heer dijn god.

§ 3. De Keulsche bijbel van circa 1478.

Wie in de Nederlanden een volledigen bijbeldruk in de landstaal wilde bezitten, was aangewezen op den zoogenaamden Keulschen

bijbel. Omstreeks 1478, dus ruim een jaar na den Delftschen bijbel, verscheen te Keulen van de persen van Heinrich Quentel een complete bijbel in twee kloeke foliodeelen. De drukker bezorgde twee uitgaven in verschillend dialect. Die editie, welke was opgesteld in het 'Westnederduitsch, bijna Geldersch', is in de Nederlanden, speciaal het oosten, veel gelezen, getuige het betrekkelijk groot aantal exemplaren dat van dit boekwerk in ons land bewaard is, alsmede sommige bezittersaanteekeningen. De tekst van het Oude Testament berust trouwens voor een groot deel op dien van den Delftschen bijbel, terwijl ook de Psalmentekst in laatsten aanleg teruggaat op een Nederlandsch origineel.

Merkwaardig is ook in dezen bijbel de proloog. Als uitgangspunt voor een opwekking om de Heilige Schrift te lezen kiest de schrijver den tekst van Johannes 5, 39: 'Undersoeket die schrifft in welker gi meynet dat ewyge leven to wesen.' Een geheele reeks van bewijsplaatsen uit den bijbel en de Kerkvaders dient dan, om elken Christen te wijzen op zijn plicht om de Heilige Schrift 'myt groeter ynnicheit ende werdicheyt' te lezen. In de bijbelboeken ligt de goddelijke wijsheid besloten, maar 'dese warheyt is grundeloes ende unbegrieplick, ende soe hoeghe, dat se die hoegeleerden hillyge lerer nye toe grunde bekant en hebben. Des nyet toe myn is die hillighe schrift, dat boeck der gotliker wysheyt, die bibell, seer claer end unbedeckt.' Geleerden moeten de Latijnsche vertaling van Hieronymus gebruiken, maar 'dye ungeleerden simpell mynschen beyde gheistlick ende werentlick ende bysunder geystlicke beslaeten kinder [= kloosterlingen]' moeten dezen 'Duytschen' bijbel hebben, om op heiligedagen, als zij niets te doen hebben, zich hiermede te wapenen tegen de verleidingen van den duivel. Daarom heeft 'ein lyeffhebber allre mynschen selicheyt.... dye oeversettinge der bybelen uyth dem latine to duytschen dye welke voer mennygen iaeren geschyet ende gemaeckt is, ende in velen geschreven boken by mennygen devoten mynschen oeck yn kloesteren ende in conventen gewest is, ende lange voer deser tydt ende in overlant: ende in sommygen steden beneden ghedruckt ende gevoert in mennygen landen ende verkofft is niet sonder groten vlyt, kost ende arbeit, myt hulpe ende raede veler hoegheleerden doen verbeteren ende verklaeren.' Deze verklaringen zijn ontleend aan de Postillen van Nicolaas van Lyra en duidelijk van den tekst onderscheiden.

Het pleidooi voor den leekenbijbel uit de Delftsche uitgave van 1477 vindt hier dus weerklank, alleen, het is minder forsch uitgevallen.

De schrijver komt voor het goed recht van dezen Keulschen bijbel op door te wijzen op de onverdachte afkomst; al vele jaren is hij immers in ‘kloosters en conventen’ in gebruik geweest. Geleerden hebben toezicht gehouden op de samenstelling en de aanteekeningen zijn ontleend aan het algemeen bekende werk van Nicolaas van Lyra. Toch vond de drukker het maar beter om, met het oog op den tegenstand, dien de leekenbijbel nog altijd ondervond, zijn naam en woonplaats onvermeld te laten.

De Keulsche bijbel is verlucht met niet minder dan 113 houtsneden, die de volle breedte van de bladzijde beslaan. Volgens den proloog zijn deze ‘figuren’ aan den tekst toegevoegd, opdat ‘meer genochte en lyeffde kryge dye Mynsche dese werdige Hillige Schrifft toe lesen, ende syn tyt daermede nuttelik to ghebruken’. De houtsnijder heeft, evenals de bewerker van den bijbeltekst, zich gericht naar reeds lang bestaande voorbeelden, figuren ‘soe sy van oldes ouck noch in velen Kerken ende Cloesteren gemaelt staen’. De illustraties schijnen voor een deel verwant te zijn met de Noordnederlandsche miniaturen in de groote bijbelhandschriften. Curieus is de voorstelling van het laatste gericht, waar men duidelijk een Paus, een kardinaal en een bisschop kan onderscheiden te midden van de eeuwig verdoemden, een bewijs, dat ook in de beeldende kunst vèrgaande critiek op de geestelijkheid in de Middeleeuwen mogelijk was en geduld werd.

Ter toelichting volge hier een klein fragment uit het Oude Testament.

> *Jesaja* 11, 1-3*a*.
>
> Ende een rode sall komen uith der wortelen van iesse ende uith synre worthelen sal uith komen een blome, ende uppe der blomen sal resten des heren geist der wisheyt ende der verstentnisse, dye gheest des rades ende der starckheyt, dye gheest der wethenheyt ende der guderterenheyt, ende die gheist des heren vrochthe sal dye blome vervuellen.

De Psalmen zijn niet in het Westnederduitsch, maar in het Nederrijnsche Keulsche dialect geredigeerd. Waarschijnlijk lagen ze in druk al gereed op het oogenblik, dat de eigenlijke bijbel nog ter perse moest worden gelegd. Het verdient opmerking, dat Walther dezen Psalmtekst, die buiten zijn weten vermoedelijk indirect teruggaat op een Vlaamsch of Brabantsch origineel, prijst als ‘voortreffelijk’, ‘zuiver Duitsch’, ondanks de trouw aan den grondtekst, en vooral de woordplaatsing, in vergelijking met die in andere Duitsche vertalingen, bewonderenswaardig vindt.

Een andere bijbel van Duitsche afkomst, in Nedersaksisch dialect, die van Stephan Arndes te Lübeck anno 1494, is eveneens in de Nederlanden bekend geweest. Doordat hierin zeer groote gedeelten uit Lyra's compilatie zijn opgenomen, is het werk tot een boek van meer dan een millioen woorden uitgedijd. De tekst toont veel overeenkomst met den Keulschen bijbel van 1478, de houtsneden zijn eveneens hierdoor beïnvloed, ofschoon de teekenaar, waarschijnlijk een Hollander van afkomst, telkens zeer zelfstandig en frisch de voorstelling uitwerkt.

§ 4. Epistelen en Evangeliën.

Wat mag toch de reden zijn, dat hier te lande vóór de Kerkhervorming nimmer een volledige bijbel is gedrukt? Van den incompleten Delftschen bijbel is nooit een herdruk verschenen, terwijl bij onze oosterburen in dien tijd 14 Hoogduitsche en 3 Nederduitsche volledige bijbels werden bezorgd. De verklaring is deze, dat de Nederlandsche uitgevers rekening hadden te houden met de behoeften en de koopkracht van het lezend publiek. Zij wisten, dat het geen gewoonte was den geheelen bijbel te lezen, maar dat de Epistel- en Evangelielessen des te meer werden geraadpleegd. In de handschriften van het Nieuwe Testament en den geheelen ‘bijbel’ waren het begin en het einde van elk liturgisch Schriftgedeelte nauwkeurig aangegeven. Een ‘tafel’ of register der lessen vergemakkelijkte het opzoeken, en blijkens aanteekeningen werden die volledige bijbelhandschriften in de eerste plaats als lectionaria (zie blz. 10) gebezigd. Waarom nu zulk een uitvoerigen tekst uit te geven, wanneer het publiek genoegen zou nemen met de minder omvangrijke Epistelen en Evangeliën, die door hun opeenvolging naar den cyclus van het kerkjaar gemakkelijker te raadplegen waren en door hun geringer omvang tegen een veel lageren prijs konden worden geleverd?

Er bestond behoefte aan zulk een uitgave. Nog in hetzelfde jaar 1477, waarin de Delftsche bijbel verscheen, deed Gerard Leeu te Gouda een uitgave van de ‘Evangelien van den gheheelen iare.... mitten glosen’ het licht zien, welke hij in hetzelfde jaar aanvulde tot een completen bundel met Epistelen en Evangeliën. De bijbeltekst komt vrijwel geheel overeen met de veelgelezen vertaling van Johan Schutken. Het succes van deze uitgave blijkt uit de nadrukken, die elkaar met groote regelmaat opvolgden. Jan Veldener te Utrecht bezorgde het eerst, in 1478, een uitgave ‘mitten sermonen’ [= met de preeken]. Bij de Evangelieles van elken Zondag staat hierin een

sermoen van onbekende herkomst. De uitgaven van Gerard Leeu meegerekend verschenen er ten onzent tot 1522 niet minder dan 32 van zulke plenaria, voor een land met een betrekkelijk beperkt afzetgebied als het onze een niet gering aantal. De Epistelen en Evangeliën zijn het geweest, die het meest hebben bijgedragen tot de vorming van een Nederlandsche bijbeltaal in dien tijd. Hun moeilijk te overschatten, diep indringende invloed blijkt door te werken in den Hervormingstijd, wanneer ook de schrijvers van de eerste reformatorische geschriften in hun bijbelsch woordgebruik en Schriftcitaten nog afhankelijk blijven van den ouden Epistelen- en Evangeliëntekst, waarmee zij waren opgegroeid.

De eenige Nieuwtestamentische boeken, die vóór de Hervorming in hun geheel uitgegeven werden, waren de Handelingen der Apostelen en de Openbaring van Johannes. Circa 1512 heeft Jan Zeversz. te Leiden beide werken onder den titel ‘Dat werc der apostelen met veel schoone prophecien, ende Apocalipsis dat daer hiet die heymelike openbaringe gods’ doen verschijnen in de vertaling van Schutken. In 1518 werd deze tekst als aanhangsel herdrukt in den nog te bespreken ‘bibel.... mitten figueren’ van Claes de Grave te Antwerpen.

De in handschrift reeds zeer verbreide complete Psalmenvertaling van Schutken werd door de drukpers eveneens algemeen gemaakt. Het voorbeeld werd in 1480 gegeven door Jacob Jacobszoon van der Meer te Delft, die hiermede een aanvulling gaf op den bijbel van 1477. Zijn uitgave van ‘Die duytsche souter’ werd nadien, tot 1522, minstens 8-maal nagedrukt. Nog grooter succes viel ten deel aan de ‘Getijden van onser liever vrouwen’, het boven besproken werk van Geert Groote, dat tal van Psalmen en andere bijbelgedeelten bevat. Na de eerste uitgave, bezorgd door de drukpers van de Broeders des Gemeenen Levens te Nazareth bij Brussel, zijn, tot 1522, in totaal 26 nadrukken vervaardigd.

§ 5. De ‘bibel int corte’.

Een merkwaardig en leerzaam voorbeeld van wat nog aan den vooravond der Kerkhervorming als ‘bijbel’ bij het publiek kon worden aangediend, levert de ‘bibel int corte’, waarvan te Antwerpen twee uitgaven in klein-folio-formaat verschenen, achtereenvolgens

in 1513 en 1516, beide verlucht met houtsneden. De titel van den eersten druk luidt: ‘Den bibel int corte ghetranslateert wten [= uit het] latine ende walsche [= Waalsch, Fransch]. Metten figueren [= houtsneden].’ Deze verscheen bij Nicolaas die Grave en Thomas van der Noot, de tweede alleen bij Claes de Grave.

Deze ‘bibel int corte’ is een vertaling en bewerking van een soortgelijke Fransche ‘Bible pour les simples gens qui n'entendent pas Latin’ of ‘Bible abrégée’, welke op haar beurt een in zeer populairen trant gehouden bewerking van Petrus Comestor's Historia Scolastica behelst. De Nederlandsche vertaling telt 251 hoofdstukken, verdeeld over den Pentateuch, Jozua, Richteren, I-II Samuel, I-II Koningen, de Historien van Jonas, Ruth, Tobias, Daniël, Susanna, Esther en Job. Men zou het nog een onvolledige bijbelsche geschiedenis kunnen noemen, wanneer het eigenlijke verhaal niet doorweven was met een menigte uitbreidingen van apocryphen aard, die wel geschikt waren om den lezer aangenaam bezig te houden, maar allerminst om de stichting te verhoogen. De bewerker gaat nog verder dan die van den zgn. eersten Historiebijbel in het toevoegen van ‘verdichtselen’ en het weglaten van bijbelgedeelten. De schepping van Adam en Eva wordt als volgt verhaald:

> Opten sesten dach was Adam ghemaect. Ende God droechen [= droeg hem] vander eerden van damas dair hijen gemakt hadde van den slijm der eerden int eertsche paradijs dien god inblies den geest des levens ende hi hadde een manlijcke levende siele. Hier na seyde god: ‘Ten is niet goit dat die man es alleene, laet ons daer omme maken een hulpe vanden selven voer hem.’ Doen gaf god onse here Adam wille dat hi slapen soude ende hi sliep. So haest als hi sliep, nam god een van sinen rebben wt sijnder siden ende vulde die plaitse dair hi die rebbe wt ghenomen hadde met vleessche. Van dier selver rebben die hi van den manne nam, maecte hi ende formeerde die vrouwe. Als hise gemaect hadde, so leyde hise voer Adam om te besiene hoe hise heeten soude. Also saen alse Adam [= zoodra Adam haar] sach, so seyde hi: ‘Siet hier been van minen beene ende vleesch van minen vlesche. Dese sal worden gheheeten (virago) dats also vele te seggen een manlijck wijf. Want si es van den manne ghemaect.’

Is hier de bijbeltekst nog eenigszins gevolgd, van elders toegevoegd zijn allerlei historiën, zooals die van de gouden baarden in Capittel CII, welke ook in Maerlant's Rijmbijbel te vinden is:

> Moyses was seer ghestoort van dat tvolc hadde gedaen ende hi badt onsen heere dat hi hem woude kennesse geven aen de ghene die de cause waren die dit werck bedreven hadden. Hi dede nemen dit calf ende dedet al tot poeder mineren. Daer na dede hijt leggen int watre. Van desen watere dede hi alle dat volck drincken ende die ghene die cause gheweest hadden van desen wercke creghen eenen

> guldenen baert. Doen gheboot moyses alle den genen die vander linaigien van levi waren dat si haer wapenen namen ende datse gode beminnen souden ende datse ghehoorsam souden sijn ende doin tghene dat hi hem bevelen soude te doen. Daer na geboot hi hem datse alle die gene ter doot brochten die gulden baerden hadden ende hem te sweerde daden sonder iement te sparen noch bruers noch vrienden dwelc si deden ende si brochtender ter doot xxiiij dusent op dien selven dach om dye sonde der afgoderien.

Hoe moet ons oordeel zijn over een dergelijke behandeling van bijbelstof? Eenerzijds kan men ‘den bibel int corte’ beschouwen als een van de vele naïeve volksboeken, welke in dien tijd, ook van de persen van Claes de Grave verschenen. Zooals de uitvoerige ridder-romans en berijmde levens van heiligen en helden en beknopter prozavorm onder de gegoede burgerij werden verspreid als lectuur voor ontspanning en stichting, kreeg hier de Rijmbijbel van Maerlant als het ware zijn tegenhanger in proza. De historicus gewaagt dan van de vertrouwdheid der toenmalige volksziel met het heilige en gewijde. Lijnrecht hiertegenover staat de door antipapisme ingegeven veroordeeling van Isaäc le Long. Meer dan 70 bladzijden van zijn ‘Boekzaal’ ruimt deze eerste geschiedschrijver der Nederlandsche bijbelvertaling in voor de ontmaskering van de ‘Roomschgezinde’ vervaardigers van de ‘vervalschte Nederduytsche Bybels’. Volgens hem zou de geestelijkheid de hand in het spel hebben gehad en met boosaardig opzet Gods Woord hebben vervalscht om het volk verre te houden van de bronnen des heils. Zulke onbewijsbare beweringen, culmineerend in een ‘ô Wee! Ja nogmaals ô Wee! den geenen, die d'eerste Autheuren van sulke Godtloose en Godts-lasterlyke Uytvindingen geweest zyn’ vermogen den modernen lezer slechts oogenblikken van vermaak te bezorgen. Toch was de bewerker van den verkorten bijbel ook naar de meening van een Roomsch-Katholieken tijdgenoot de perken te buiten gegaan. De minderbroeder Jan Elen besluit een catechetisch werkje van zijn hand, in 1518 te Antwerpen verschenen, met de volgende aanmaning tot de ‘gemeen borghers ende simpel lantlieden’: ‘Laet achter [= laat ongelezen] duytsche bibelen die onvolcomelic ende ooc valschelic sijn overgheset uten latine, ende historien ende legenden die dicwils niet waer en sijn, ende ander materien die u niet noot en sijn te weten, mer dicwils scadelic sijn.’ Zulk een uitlating bewijst duidelijk, dat men een onvervalschten bijbel verlangde, dat men ontgroeid was aan het beschavingsstadium van een Jacob van Maerlant en een dergelijken bijbel vol legenden als een anachronisme ging zien.

§ 6. ‘De bibel.... vermeerdert’, Antwerpen 1518.

De stem van Jan Elen was niet die eens roependen in de woestijn. Er openbaarde zich blijkbaar algemeener verzet tegen den verkorten bijbel van Claes de Grave. De drukker trachtte aan de wenschen van het publiek eenigszins te voldoen, door in 1518 voor den dag te komen met ‘Den Bibel ghetranslateert, ende vermeerdert, vervolghende alle die Boecken als in den Latyn, ende mitten figuren’. Als men denkt hier nu eindelijk een volledigen bijbel naar de Vulgata te vinden, zal men bij nader onderzoek bedrogen uitkomen. Wel zijn nu naar den Delftschen bijbel van 1477 en naar de uitgave van Jan Zeversz. te Leiden a^{o} 1512 enkele boeken vrijwel in hun geheel overgenomen, maar daar staat tegenover, dat in het Oude Testament bijv. ontbreken Leviticus, Deuteronomium, de twee boeken der Kronieken, Ezra, Nehemia en de Psalmen, terwijl in vele andere boeken de weggelaten gedeelten vervangen zijn door wonderlijke geschiedenissen. Gehandhaafd is bijvoorbeeld het volgende karakteristieke toevoegsel omtrent den dood van Zedekia:

> Als Nabuchodonosor in Babylonien gecomen was, so hielt hij een grote feeste om die victorie, die hi gehadt hadde. Ende als hi over tafel sat [= zat te eten], so dede hi Sedechias den coninc van Iherusalem voer hem halen ende hi geboot dat men hem een laxatijf te drincken geven soude om hem schande te doen. Als Sedechias desen dranck ghedroncken hadden, soe en conde hi hem niet onthouden, hi en moeste daer zijn gevoech doen voer haer allen. Ende doen si hem langhe bespot hadden, so setten si hem weder in den kercker daer hi in groter cativicheyt [= ellende] stierf. Ende aldus nam dat coninckrijck der ioden eynde.

Hoofdstuk VI.
Verspreiding van bijbelvertalingen en omvang van bijbelkennis hier te lande voor de hervorming.

§ 1. Auteurs, afschrijvers, resp. drukkers, en lezers.

Er was een gestadige wisselwerking tusschen den auteur, de afschrijvers of drukkers en de lezers van een bijbelvertaling. Zij vormden een groep van gelijkgezinden, waarin de eerstgenoemden door hun dienenden en bemiddelenden arbeid de godsdienstige behoeften van een breederen lezerskring trachtten te wekken of te bevredigen. Zoo gezien is het voor den geschiedschrijver van het grootste belang, te weten, welke vertalingen de meeste lezers gevonden hebben en wie daarvan de auteurs zijn. Aan de Middeleeuwsche bijbelvertalers was, als kinderen van hun tijd, elke zweem van auteursijdelheid vreemd. Zij hadden er niet de minste behoefte aan hun naam wereldkundig te maken. Ootmoedige dienaren van een levensgemeenschap voelden zij zich als atomen in een groot geheel. De stelregel van Thomas à Kempis: ‘vraag niet, wiè dat gezegd heeft, maar let alleen op datgene, wàt gezegd wordt’, gaf uitdrukking aan wat ook zij in het diepst van hun ziel als overtuiging met zich droegen. Zoo komt het, dat van geen enkele bijbelvertaling de auteur met absolute zekerheid is aan te wijzen. Alleen door het combineeren van allerlei gegevens en het maken van gevolgtrekkingen hieruit is het den onderzoeker mogelijk, met zeker voorbehoud bepaalde auteurs als bijbelvertalers aan te wijzen en daarmede hun werk te plaatsen in het raam van hun tijd.

Willem van Affligem, Vranke Callaert en Johan Schutken, die wij als de vermoedelijke auteurs van de drie belangrijkste vertalingen hebben leeren kennen, hebben gewerkt voor menschen uit hun onmiddellijke omgeving, maar, opgenomen door de mystieke strooming van den tijd, is hun arbeid ver daarbuiten bekend geworden. Waar en door wie zijn deze teksten nu het meest gelezen? Laten wij

voorop stellen, dat het gros onzer bijbelhandschriften vervaardigd is in de vijftiende eeuw, onder den invloed van de moderne devotie, die meer dan eenige andere geestelijke beweging de verspreiding van stichtelijke boeken en vooral van bijbellectuur in de volkstaal in de hand heeft gewerkt. De kroniekschrijver Busch zegt hiervan: ‘Alleen reeds in het Utrechtsche gebied bezitten meer dan honderd vrije congregaties van zusters en begijnen een groot aantal boeken in de volkstaal; zij lezen daarin elken dag ieder voor zich of gemeenschappelijk in de eetzaal .... De aanzienlijken, het gewone volk, mannen en vrouwen hebben hier overal veel Dietsche boeken, waarin zij lezen en studeeren .... In Zutfen, Zwolle en Deventer, overal in de steden en dorpen leest men of hoort men zulke boeken lezen.’

In de eerste plaats zijn dus de vrouwenkloosters en vrije zustervergaderingen de plaatsen geweest, waar bijbelgedeelten werden gelezen. Boekenlijsten van nonnenkloosters en zusterhuizen uit Delft, Oegst-geest, Zutphen, Maaseyck en Gent vermelden dan ook verscheidene souters [= Psalmboeken], een of meer ‘evangelieboeken’ [= Epistelen Evangelieboeken] en Levens van Jezus. Aanteekeningen in handschriften zelf wijzen als oorspronkelijke bewaarplaats aan nonnenkloosters in of bij Amsterdam, Delft, Enkhuizen, Hoorn, Haarlem, Gouda, Weesp, Nijmegen, Hasselt, Nazareth in Gelre, Noordhorn (in het Bentheimsche), Keulen, Lier en begijnhoven te Amsterdam en Haarlem. In het Maria-Magdalena-vrouwenconvent te Amsterdam mocht niemand in ‘die boecken des Oudes ende Nyewes testaments’ zonder toestemming van het kapittel veranderingen aanbrengen. Erasmus herinnert zich op later leeftijd, hoe hij in zijn jeugd de begijntjes Psalmen had hooren zingen in de volkstaal.

In de mannenkloosters hadden de leekebroeders bijbellectuur in de volkstaal tot hun beschikking. Een boekenlijst als van Rooclooster bij Brussel bevat verschillende nummers. In het naburige Groenendael, het klooster van Ruusbroec, bezat de kleermaker een eigenhandig geschreven pericopenbundel, die later in bezit kwam van den schoenmaker aldaar. Het klooster waarin Thomas a Kempis gewoond heeft, de St.-Agnietenberg bij Zwolle, bezat een Dietschen bijbel, eveneens de Augustijnenkloosters Frenswegen bij Noordhorn en te Gent, het klerkenhuis te Zwolle en niet te vergeten het Karthuizerklooster Nieuwlicht bij Utrecht.

Zoowel de Broeders des Gemeenen Levens als de Karthuizers van Nieuwlicht, die als zwijgende monnikenorde bij voorkeur zich bezig hielden met copieerarbeid, hebben stelselmatig het aantal afschriften

vermenigvuldigd. De eersten legden zich niet zoozeer toe op de uiterlijke verzorging, omdat zij op de eerste plaats de stichtelijke volksletterkunde wilden vermeerderen en van de opbrengst gemeenschappelijk in hun onderhoud moesten voorzien. De Karthuizers van Nieuwlicht echter hebben met bijzondere kunstvaardigheid bijbelhandschriften met miniaturen verlucht. Daar zal ook wel de verbinding tot stand gekomen zijn van den bijbel van 1360 met het werk van Schutken tot wat wij in zekeren zin een completen standaardbijbel zouden kunnen noemen, den volledigsten bijbelvorm die ons uit de Middeleeuwen is overgeleverd en waarvan de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage een prachtexemplaar van ± 1430 in twee zware deelen bezit, bekend als de Haagsche bijbel. De miniaturen in deze copie en in andere manuscripten van deze ‘handschriftenfabriek’ behooren tot het beste wat de Noordnederlandsche schilderkunst in de Middeleeuwen heeft voortgebracht. Met vaste hand hebben de bekwame verluchters in levendige, frissche tinten de bijbelsche historiën in beeld gebracht. De miniaturen hebben nog niets van hun oorspronkelijke helderheid verloren. De omvang is in den regel niet grooter dan het formaat van een speelkaart, welke ruimte telkens was opengelaten door den afschrijver, die in kleine letters aanwijzingen had gegeven voor den verluchter. Zoo las deze als zijn opdracht voor de illustratie van Richt. 16, 30: ‘hoe samson den burch nederwerp’ en van Daniël 6, 24: ‘hoe die wroegers mit wive ende kynder voor die leewe worden geworpen ende scoerden te hant also voirscr. is.’ Kleuren en bladgoud werden evenmin gespaard voor de versiering van de hoofdletters en den rand. Van niet minder dan 12 bijbelhandschriften, stuk voor stuk kostbare voortbrengselen van kunstnijverheid, is bekend, dat zij in dit klooster vervaardigd zijn.

Het spreekt vanzelf, dat zulke handschriften gemaakt zijn voor rijke bestellers. De meeste andere bijbelexemplaren zijn eenvoudiger van uitvoering. Wel is groote zorg besteed aan de duidelijkheid van het schrift, maar afgezien van fraai uitgewerkte beginletters of sobere randversieringen, ontbreekt elke verluchting. Onder de copiïsten bevinden zich zusters, die voor haar klooster of voor persoonlijk gebruik een afschrift maakten, maar ook priesters, hoewel die Latijn kenden; zelfs een secundarius en een seculiere kanunnik te Leiden hebben het niet beneden hun waardigheid geacht den bijbel in de volkstaal af te schrijven.

Maar ook leeken hebben hun aandeel gehad in de bijbelverspreiding. In een Utrechtsch convent lazen leeken en donaten [= kloosterbewo-

ners, die al hun bezittingen aan het convent geschonken hadden, maar niet de kloostergelofte hadden afgelegd] op feestdagen o.a. psalteria, welke zij zelf hadden afgeschreven. Er zijn bijbels gecopieerd door een heelmeester te Noordwijk en een barbier te Dordrecht.

Gezeten burgers schonken of legateerden niet zelden bijbels aan kloosters of gaven ze aan dochters mee, die ‘religiose’ werden. Al de bovengenoemde bijbels uit het klooster Nieuwlicht zijn blijkens familiewapens en aanteekeningen, eigendom geweest van Utrechtsche aanzienlijke geslachten als Lochorst, Abcoude, Sterkenburg, Zuylen en Gruther. Een ander exemplaar werd vervaardigd op bestelling van Evert Soudenbalch, sedert 1445 domheer, stichter van het St-Elizabethsgasthuis te Utrecht. Het was in dien tijd onder den hoogen stand aldaar blijkbaar ‘bon ton’ een fraai verluchten Dietschen bijbel te bezitten, zooals ook tal van Fransche vorsten en adellijke families bijbels in de volkstaal in eigendom hadden. Hertog Adolf van Cleve ontving in 1449 van zijn neef, hertog Gerard van Gulik en Berg, een ‘duytschen Bybel’ ten geschenke. Toen hertogin Sibylla van Cleve in 1526 op veertienjarigen leeftijd met keurvorst Johan Frederik I van Saksen in het huwelijk trad, ontving zij een Nederlandsch gebedenboek in de vertaling van Geert Groote. Het voorname Brugsche geslacht Gruythuyse had in zijn boekerij een Westvlaamsch Evangelieboek.

Aan het klooster Nieuwlicht, dat zelf zooveel voor de bijbelverspreiding had gedaan, schonk Aleydis Hesselt een ‘goeden Dietschen bijbel in drie deelen, schoon geschreven op goed perkament en in duidelijke letter en bovendien fraai verlucht, onder voorwaarde, dat deze bijbel ten eeuwigen dage in het convent moest blijven en niet uitgeleend mocht worden.’ De laatste bepaling diende om te voorkomen, dat zulk een kostbaar boekwerk ontvreemd zou worden. Dat blijkt duidelijk uit de aanteekening achterin een bijbel, die ± 1435 te Nieuwlicht tot stand gekomen is en in 1453 door een aanzienlijke dame, Joffer Alijt Lauwers, bij testamentaire beschikking werd vermaakt aan een nonnenklooster te Nijmegen ‘mit voerwaerden dat dat convent dese duyssche bibel in geenre wijze van den cloester afhendich sullen maken. Ende des gelave [= dat beloof] ic priorynne voer mi ende mien convent voers. dat te doen na der begeerten Joffer Alijt lauwers voers. ende dat saeke waer dat [= indien] yemant dese voers. bibel den convent afhendich macten of vervremden, die sal van recht denselven geven hondert franxryssche [= Fransche] alde schilde.’ Het is bij de veelsoortige en ingewikkelde

muntverhoudingen in de Middeleeuwen moeilijk te bepalen, welk een waarde ‘honderd Fransche oude schilden’, die als boete- of waarborgsom allicht de reële waarde iets overtreffen, in ons geld uitgedrukt, vertegenwoordigen. Een schild werd wel gerekend op ‘anderhalf gouden gulden’, voor een paard werd eens 15 schilden betaald. In ieder geval geeft dit eenig denkbeeld van de hooge waarde.

Eenvoudiger van uitvoering, minder omvangrijk en daarom minder kostbaar was het handschrift, dat ter beschikking van de begijnen te Haarlem werd gesteld. De prijs hiervan was drie nobels, wat overeenkwam met 71/2 gouden schild. Toch was het altijd nog een waardevol bezit, getuige de bepalingen omtrent de uitleening: ‘wie dattet begheert, salt een maent moghen houden ende niet langher sonder te huus brenghen ende een yghelic wilt bewaren scoen ende onbesmet, als hij sijn eighen boeken doet ende alsmen boeken sculdich is te bewaren.’ Is het te verwonderen, dat men, uit vrees om een handschrift te verliezen, aan het slot het volgende, ons komisch in de ooren klinkende dreigement plaatste: ‘die dat vindet, die brenget .... weder om Gods wil, of die duivel sel se peken met een pic stoeck’!

Behalve aanzienlijke families konden ook welvarende poorters zich de weelde van het bezit van een bijbelvertaling veroorloven. In Vlaamsche steden hadden gildeleden naast andere lectuur niet zelden de ‘ewangelien in Vlaamsch’ of een ‘zoutre’ in hun bezit, bijv. een handschoenmaker te Gent.

Om nu ook de minder gegoede burgers in de gelegenheid te stellen Gods Woord in eigen taal te lezen, heeft de Leidsche kanunnik Willem Heerman in 1462 eigenhandig een bijbel in de versie van den Oostvlaamschen vertaler en Schutken afgeschreven en dit exemplaar ter algemeene lezing gedeponeerd in de St-Pieterskerk van zijn stad door het met een ketting bevestigd te doen leggen op een speciaal daarvoor gemaakten lessenaar. Deze bijbelstichting, waarvan in Duitschland soortgelijke voorbeelden zijn aan te wijzen, was van zooveel belang, dat wij den lezer den inhoud van de hierop betrekking hebbende oorkonde niet mogen onthouden. Daarin werd vastgesteld door de ‘kerkmeesteren van Sinte Pieterskerk te Leiden, dat Willem Heerman doen maken ende geset heeft in S. Pieterskerk, opt Choer vier scappraen [= houten rekken] elc mit een opgaende doer dair an wesende. In welke lectrijn [= lessenaar] Willem Heerman voirsz. gemaickt ende geleit heeft, gevesticht mit ysere ketenen, die bible in Duytsche, die hy mit syn eygen hant gescreven heeft, ende syn twie stucken, alse dat oude testament, ende dat nuwe testament, om alle goede eer-

baere mannen (gelegenheid te geven) onder gelegen tijden ende onbehindert den dienste Goids dair inne te mogen lesen, ende wat goets te studeeren, soedat die lectrijn mitten voirsz. twie boicken van der bybel aldair tot ewigen dagen in der kercke ende opt choer an die lectryn sullen bliven liggen, sonder in eniger wyze wt te leenen, of van dair te vertrecken in eniger manieren.'

De gebruikers van de gedrukte bijbelteksten, dus den Delftschen bijbel, de vele Epistel- en Evangelie-uitgaven en Souters, zijn in dezelfde categorieën te verdeelen als die van de geschreven exemplaren. Opmerkelijk is, dat blijkens aanteekeningen op het schutblad de meeste in bezit geweest zijn van vrouwen: kloosterzusters, begijnen en vrouwen uit de burgerij. Het Nederlandsche Bijbelgenootschap bijv. bezit een exemplaar, dat toebehoord heeft aan 'joffrou van ruyven', weduwe van den rijken Haarlemschen schout Claes van Ruyven, die in 1492 een gruwelijken dood gevonden had tijdens het oproer van het Kaasen Broodvolk.

Het bedrag, dat doorgaans wordt opgegeven als de prijs, die aan het einde van de vijftiende eeuw voor den Delftschen bijbel werd betaald, namelijk 4 à 5 kronen, wat overeen zou komen met een tegenwoordige waarde van 200 gulden, moet op fantasie berusten. Wel vermeldt Le Long, dat voor den eersten Vulgaat-druk in Parijs aanvankelijk 60 en later slechts '4 of 5 Kroonen' werd betaald, maar dat de waarde van den Delftschen incunabel hiermede gelijk stond, wordt door niets bevestigd. Hoe het zij, in ieder geval was de prijs van de gedrukte bijbels, ondanks de eenvoudige wijze van vermenigvuldiging, toch altijd nog te hoog dan dat zij binnen ieders bereik gebracht konden worden. De aanschaffing bleef voorloopig nog een voorrecht van de beter gesitueerden. De prijs der Epistelen en Evangeliën zal hier, evenals in Duitschland, geleidelijk wel gedaald zijn. Een gedrukte Duitsche bijbel kostte in 1466 twaalf gulden, in 1470 negen gulden en in 1483 zes gulden. Op de jaarbeurs te Leipzig werden in 1510 vijf plenaria voor één gulden aangeboden. De koopkracht van dit geld blijke uit het feit, dat een vette os op de markt drie gulden opbracht.

Hoeveel bijbelhandschriften zijn er in de Middeleeuwen vervaardigd en hoeveel exemplaren heeft de oplage van een bijbeldruk bedragen? Laten wij bij de beantwoording dezer vragen uitgaan van vaststaande feiten. Volgens de opgave van Prof. De Vreese, onzen besten handschriftenkenner, zijn nog ruim 300 Dietsche bijbelhandschriften bewaard, de lectionaria meegerekend, voorts over de 100 souters benevens

meer dan 2000 getijdenboeken, die, zooals men weet, ook vele Psalmen bevatten. Zulke getallen zeggen ons oogenschijnlijk weinig, maar er komt toch meer perspectief in, wanneer men weet, dat van den gedrukten Delftschen bijbel op zijn minst nog 39 exemplaren in openbaar en particulier bezit zijn. De oplage is ons niet bekend, maar toch mogen we, op grond van wat omtrent het aantal ter perse gelegde exemplaren van gelijktijdige Duitsche bijbels bekend is, een aantal van 370 stuks als mogelijk aannemen, waarbij we dan nog rekening houden met het geringer debiet. Wanneer dus slechts tien procent van de oorspronkelijke oplage gered is, mogen we ten aanzien van de handschriften bovengenoemde getallen gerust vertienvoudigen. Talrijke perkamenten codices werden versnipperd in strooken die dienden als versterking van boekbanden, papieren manuscripten kwamen terecht in den papiermolen of bij den lijmkoker, Protestanten hebben in vurigen geloofsijver vele handschriften vernietigd. Zeker, onze berekening krijgt hooge getallen als uitkomst, maar over een tijdsverloop van ruim twee eeuwen is het totaal nog betrekkelijk gering. Al die handschriften en vroege drukken waren in het bezit van enkele bevoorrechte groepen: kloosterbewoners, leden van vrije godsdienstige gemeenschappen en de welgestelde burgerij. Een volksboek in den zin, dien wij daaraan hechten, is de Nederlandsche bijbel vóór de Hervorming nooit geweest. Het 32-maal herdrukte plenarium, dat te zamen met de 9 oplagen van het souter het gemis van een volledigen bijbel moest vergoeden, bewijst wel dat geleidelijk meer behoefte aan bijbellectuur begon te ontstaan, maar welk een achterstand er nog in te halen viel, is na 1522 overduidelijk aangetoond door de Hervorming.

§ 2. Wijzen van gebruik.

De gegevens wijzen niet uit, dat de groote bijbelhandschriften regelmatig voor persoonlijke stichting gelezen werden. Een spontaan zich verdiepen in bijbellectuur, los van eenigerlei liturgische regels of voorschriften, zal wel geen zeldzaamheid geweest zijn. Naar de bedoeling van den Oostvlaamschen vertaler zullen de lezers op feest- en heiligedagen zijn vertaling wel gelezen hebben; de Leidsche burgers waren daartoe in de gelegenheid gesteld door de bijbelstichting van Heerman, maar of daarvan veel gebruik werd gemaakt, is ons niet bekend.

Nauwkeuriger zijn we ingelicht omtrent het gebruik van de Psalmen,

welke meer dan eenig ander bijbelboek, hetzij in hun geheel hetzij bij gedeelten, werden gelezen. Bij het leesonderwijs werd vanouds een psalter gebruikt. Het kwam wel voor, dat kinderen sommige Psalmen in de moedertaal reeds uit het hoofd kenden voor ze de school bezochten. Ook gebeurde het, dat een meisje van zeven jaar voorbereidend onderwijs ontving van ‘eenre geestlicker personen’, dus een non, die de kleine eerst het abc en daarna de Psalmen leerde. Aanvankelijk waren dit alleen de zeven boetpsalmen, maar later werden op school ook de andere onderwezen. In 1377 ontving een meisje te Gent ‘eenen zoutre omme scole mede te ghane ende der in te leerne’. Wie had leeren lezen, moest na de biecht als boeteling ‘de zeven psalmen’ bidden. Als gebedenboek deden ze veelvuldig dienst. Aanzienlijke vrouwen droegen volgens den Sassenspiegel behalve een ‘vingherlinc [= ring], armgout, sapeel [=haarwrong]’, ook ‘soutere, boeke die tot den Gods dienst horen’; de Psalmen worden hier dus in één adem met de lijfsieradiën genoemd. De begarden te Brugge, die sinds de dertiende eeuw in hun onderhoud voorzagen door het weven van lakens, moesten voor elkaar een ‘souter van davite’ lezen.

Deze voorbeelden, alle uit den tijd vóór de moderne devotie, bewijzen, hoe geliefd de Psalmen als school- en gebedenboek altijd al geweest waren. Groote's Getijdenboek bracht dus in nieuwe vormen en met nieuwe bezieling de voortzetting van een oude traditie. De leekebroeders van Windesheim waren verplicht elk jaar ‘gedurende de paaschvasten, met uitzondering van de Zondagen, dagelijks de zeven boetepsalmen te lezen’. Bij hun landarbeid zeiden de broeders van Windesheim en Frenswegen de zeven Psalmen op. Dreven zij na afloop van het werk hun paarden en ploegvee huiswaarts, dan geschiedde dat weer onder het uitspreken van de Psalmen in de moedertaal en dan liepen - aldus Busch, de geschiedschrijver van de congregatie - de beesten vlugger voort, als het ware aangespoord door die goddelijke woorden. In de zusterhuizen was het eveneens gewoonte om bij den dagelijkschen arbeid van weven en spinnen de Psalmen gezamenlijk op te zeggen. Lag een zuster op haar sterfbed, dan placht een van de andere zusters de zeven Psalmen te bidden. Toen de tachtigjarige Barte ter Clocke van Meester-Geertshuis te Deventer op sterven lag, ‘doe las zuster Barte si devotelike mede, als si best conde, hent tottien [= tot] verse toe: dijn guede geest sal my leyden in dat gerechte lant ende om dynen naeme, here, salstu my levendich maeken in dijnre gerechticheit’, waarna zij ‘zuetelike oeren [= haar] geest gaf’. Kortom, aan vrijwel alle vrouwen in de Nederlanden,

die ernst maakten met haar godsdienstig leven en de middelen bezaten of in de gelegenheid waren om een Psalmen- of getijdenboek te gebruiken, waren de Psalmen bekend.

Aanteekeningen in handschriften bewijzen, dat soms de Dietsche bijbel in de eetzaal der leekebroeders binnen het tijdsverloop van een jaar in zijn geheel voorgelezen werd. De leesstukken zijn ingedeeld naar het voorbeeld van die in de Vulgata. In Rooclooster en Windesheim hield men nauwkeurig de hand aan die gewoonte. De vertaler Johan Schutken verklaarde tegelijkertijd de Heilige Schriften. Een soortgelijk gebruik, althans voorlezing van de kerkelijke Schriftgedeelten, zal wel bekend geweest zijn in de meeste conventen en instellingen, waar de invloed van de moderne devotie zich deed gelden.

Zijn in de Middeleeuwen hier te lande in de kerken op Zon- en feestdagen de liturgische Schriftgedeelten in de volkstaal herhaald en uitgelegd, met andere woorden: werd door de parochie-geestelijkheid gepredikt naar aanleiding van Schriftgedeelten? In den Roomsch-Katholieken eeredienst staat niet de bediening des Woords, maar de mis in het middelpunt. Dit helpt verklaren, waarom zoo dikwijls synodale vergaderingen, o.a. te Luik in 1287 en te Utrecht in 1294, pastoors en priesters moesten herinneren aan hun plicht om den kerkgangers althans het Onze Vader en de Tien Geboden in de landstaal uit te leggen. Van pericopen is daarin in het geheel geen sprake. De ontwikkeling van de wereldlijke geestelijkheid was van de elfde tot aan het einde van de veertiende eeuw zeer gering. Allerwege openbaarden zich plichtsverzuim en ergerlijke onkunde, ofschoon gunstige uitzonderingen, zooals de Utrechtsche abt Hildebrand, die in 1173 ‘aan het volk Gods Woord verkondigde’, niet ontbraken. Het voorschrift van de synodale vergadering te Doornik in 1366 laat aan duidelijkheid niets te wenschen over: ‘Zoo er pastoors zijn, die zelf niet kunnen prediken, moeten zij, op zijn minst eens in de maand, iemand ontbieden die het in hun plaats zal doen.’ Schoten de meeste pastoors en kapelaans dus in de vervulling van hun plichten te kort, er waren anderen, die voor het volk predikten. Maar of de Dominicanen en Franciscanen, die als boetepredikers rondreisden, in de eerste plaats uit Gods Woord predikten, is ons niet bekend.

In de vijftiende eeuw is de toestand iets verbeterd. De invloed van de moderne devotie werkte ook eenigszins door in de kringen van de wereldlijke geestelijkheid, doordat de fraters aan stads- en parochieen soms aan kapittelscholen godsdienstonderwijs gaven en meehielpen aan de zedelijke vorming van toekomstige pastoors. Wanneer deze

eenmaal aan het hoofd van een parochie kwamen te staan, zullen zij, althans de ijverigsten onder hen, wel niet nagelaten hebben regelmatig uit de Schrift te prediken. De sermoenen bij de gedrukte Zondagsche Evangeliën doen door hun strenge indeeling in punten denken aan preekschetsen. Al is ons uit de Nederlanden geen synodaal besluit bekend zooals het Bazelsche van 1503, waarbij de pastoors opdracht ontvingen om elken Zondag de Evangelieles in de volkstaal voor te lezen, zoo kunnen wij toch uit zijdelingsche aanduidingen opmaken, dat dit gebruik hier te lande op sommige plaatsen in eere was. Trouwens, de vele exemplaren der verscheidene malen herdrukte Epistelen en Evangeliën, die in bezit van burgers zijn geweest, zullen wel niet alleen voor persoonlijke stichting, maar ook ter voorbereiding voor den kerkdienst zijn gebezigd.

§ 3. De moderne devotie en de verspreiding van bijbelkennis.

De moderne devotie is een bij uitstek bijbelsche beweging geweest. Waar kon men beter handleiding vinden voor de navolging van Christus dan in het Evangelie zelf? Groote sprak het reeds uit in zijn Besluiten en Voornemens, die hij na zijn bekeering op schrift stelde: ‘Grondslag van uw studie en voorbeeld voor uw levenswandel zij in de allereerste plaats het evangelie, want daar is het leven van Christus’. Verder beveelt hij de lezing aan van de kanonieke Brieven van Paulus, de Handelingen der Apostelen, Spreuken, Prediker, Jezus Sirach, de Psalmen, de historische boeken van het Oude Testament en de Profeten, die hij in één adem noemt met de werken van Kerkvaders en Kerkleeraars en historiën van martelaren. Bijbelstudie aan de hand van geschriften der Kerkvaders, zoo stond in de oudste statuten van Heer-Florenshuis te Deventer, zou den Broeders leeren te wandelen in de wegen des Heeren, de deugd na te jagen, de zonde te vermijden en met uitsluiting van schadelijke en ijdele gedachten zich te wijden aan dat, wat nuttig was en vruchten af kon werpen. 's Morgens vroeg moesten de Broeders, na het lezen der getijden, voor zij een begin maakten met hun dagtaak, een uur besteden aan ‘vlijtige en gedurige’ Schriftstudie met behulp van de werken der Kerkvaders. Aan tafel moesten zij met stille aandacht luisteren naar de voorlezing van de Heilige Schrift. Lag op Zon- en feestdagen de dagelijksche arbeid stil, dan diende een ieder te mediteeren over een bijbeltekst, die geschikt was om het hart te vernieuwen. Na den avondmaaltijd

moesten de Broeders door een collatie [= samenspraak] over bijbelstof elkander niet slechts onderrichten, maar vooral troosten en opwekken tot vuriger geloofsijver, waardoor de broederlijke liefde versterkt zou worden. Te Zwolle hadden deze collaties, die al spoedig het karakter aannamen van stichtelijke toespraken, tweemaal per dag plaats. Zulke voorschriften werden met de grootste nauwgezetheid nageleefd in alle fraterhuizen. Voor de stille meditatie en de collatie zal door de minder ontwikkelde Broeders wel de volkstaal gebruikt zijn, omdat deze zich het best leent voor uitdrukking van de innigste gedachten.

De Broeders wilden evenwel het licht van het Evangelie niet onder de korenmaat houden, maar het uitdragen in de wereld der leeken. De statuten van het huis te Deventer schreven voor, dat de rector, wanneer op Zon- en feestdagen de avonddienst in de parochiekerk beëindigd was, voor het gewone volk in de huiskapel een collatie zou doen houden. Daartoe werd een eenvoudig Schriftgedeelte gekozen, aan de hand waarvan een der Broeders zijn hoorders leerde, hoe zij de zonde en de wereld moesten vlieden en zich wenden tot een leven in de vreeze des Heeren. In Gouda werden die stichtelijke vermaningen weldra zelfs dagelijks verstrekt. De Zwolsche rector Dirc van Herxen legde een schriftelijke verzameling van zulke collaties aan. Soms leenden de Broeders na afloop aan hun hoorders stichtelijke lectuur in de volkstaal uit. De kronieken der fraterhuizen in ons land en Duitschland spreken van den ernst, die met dit voorschrift gemaakt werd. De collatiebroeders, zooals de fraters naar dat deel van hun werkzaamheid werden genoemd, moeten op de burgerij grooten invloed hebben uitgeoefend. De prediker Groote, wien het zwijgen was opgelegd, herleefde zoo in de collatiebroeders der fraterhuizen.

Opmerkelijk is, dat van meet af in de statuten den Broeders op het hart werd gebonden, dat zij zich tot het volk moesten richten niet met een preek, maar met een eenvoudig vermanend en stichtend woord. Zij mochten zich niet toeleggen op het gebruik van fraaie zinswendingen en geleerde aanhalingen, die slechts het oor streelen, maar zij moesten er alleen op uit zijn om hart en ziel van hun hoorders te ontroeren en het geweten wakker te schudden. Er zijn uit den kring der fraters dan ook tal van bekende predikers voortgekomen, die zonder een kunstige, louter verstandelijke preekindeeling te gebruiken, het gemoed van hun hoorders wisten te bewegen door een ernstige, schriftuurlijke vermaning. Gemoedsverandering was het, wat de moderne devoten beoogden, meer dan overtuiging langs den weg

van redeneering. Zedelijke ernst, practische bijbelsche vroomheid, een evangelisch Christendom waren de deugden welke zij aanprezen.

Maar ook wijze voorzichtigheid heeft de opstellers der statuten bewogen om verschil te maken tusschen preek en collatie. De Broeders wilden geen inbreuk maken op de bevoegdheden van de wereldlijke geestelijkheid en bedelmonniken. Hoe licht zouden dezen anders, afgunstig op de Broeders om den grooten toeloop voor de collaties, de gelegenheid aangrijpen om hun vroeger afgeslagen aanvallen op de Broederschap te hernieuwen!

Dat dit gevaar allesbehalve denkbeeldig was, is wel gebleken uit wat nog tijdens het leven van Groote in Zwolle gebeurde. Diens boezemvriend Johan Cele, met wien hij veel gereisd en gecorrespondeerd heeft, was daar in 1375, mede op zijn voorspraak, aangesteld als rector van de stadsschool. Onder Cele's leiding is deze inrichting tijdens de ruim veertig jaren van zijn rectoraat uitgegroeid tot een der beroemdste en meest bezochte onderwijsinstellingen van dien tijd. Uit alle Nederlandsche gewesten, zelfs uit Duitschland, stroomden duizenden jongelieden toe om zich onder zijn leiding voor te bereiden voor de priesterstudie of zich te bekwamen voor de studie aan universiteit, in klooster of klerkenhuis. Wat is de oorzaak geweest van dezen snellen opbloei? De aantrekkingskracht van zijn onderwijs was gelegen in de devote, dat wil hier zeggen evangelische, gezindheid, waarvan het doortrokken was. Cele heeft Groote's idealen met betrekking tot het onderwijs verwezenlijkt. Een hervorming van het gangbare leerplan heeft hij niet tot stand willen brengen, wel een vernieuwing van de grondslagen. Geheel in overeenstemming met de beginselen van Groote, die in laatsten aanleg teruggingen op eischen, die in vroeger eeuwen door Kerkleeraars gesteld, maar sinds lang veronachtzaamd waren, hield hij zijn discipelen voor, dat een devoot zich verdiepen in de Evangeliën, Epistelen benevens andere bijbelboeken en de werken der Kerkvaders, heilzamer was voor de ziel en nuttiger voor de ontwikkeling van den geest dan spitsvondige redeneering.

Vandaar dat hij de leerstof van zijn school heeft verrijkt door bijbelstudie in het leerplan op te nemen. Voor een stadsschool, waar uit den bijbel slechts de Tien Geboden en het Onze Vader plachten behandeld te worden, was dat iets geheel nieuws. Met name op Zon- en feestdagen werden Schriftgedeelten gelezen en besproken. In de gehoorzaal kwamen dan de honderden scholieren driemaal daags gedurende een uur bijeen. 's Morgens verklaarde Cele

hun aan de hand van patristische geschriften de Epistelles van den dag, 's middags de Evangelieles en 's avonds een ander gedeelte uit de Heilige Schrift of een passage uit het werk van een Kerkvader. Naar aanleiding van de besproken stof dicteerde hij leerzame bijbelteksten en aanhalingen uit de geschriften der vaders.

Het duurde niet lang of de poorters van de stad, tot wie de mare van Cele's voortreffelijke prediking was doorgedrongen, kregen op hun verzoek toegang tot zijn bijbelsch godsdienstonderwijs. De mannen uit de Zwolsche burgerij ontvingen daar zielevoedsel bij uitnemendheid. Zoo werd Cele, door zijn bijbelsche prediking voor leeken, de voorlooper van de bovengenoemde collatiebroeders. Spoedig bleek, hoe voorzichtig hij moest zijn met dezen vorm van godsdienstige volksvoorlichting, De pastoor van de stad diende zijn beklag in over deze openbare prediking, welke alleen toekwam aan hem of zijn kapelaans en niet aan een stadsrector zonder preekvergunning. Door zijn parochianen te verbieden de toespraken van Cele bij te wonen, trachtte hij diens invloed te stuiten. Tevergeefs echter. Groote wist ten slotte den pastoor van zijn ongelijk te overtuigen en hem te overreden zijn verzet op te geven.

Evenals Johan Cele, die zelf eigenlijk geen frater was, hebben ook de Broeders des Gemeenen Levens de kennis van den bijbel onder de schoolgaande jeugd bevorderd. De klerken belastten zich met het godsdienstonderwijs aan de stedelijke, parochiale of kathedrale school in de plaats hunner inwoning. De scholen waar het geheele onderwijs in den geest der fraters gegeven werd, noemde men fraterscholen. Er zijn tal van Nederlandsche en Nederduitsche schoolreglementen uit den tijd voor de Hervorming bewaard, waarin sprake is van een soortgelijk gebruik als aan de school van Zwolle. Een teekenend voorbeeld is het volgende. De vroedschap van Memmingen bepaalde in een schoolreglement van 1513, dat één der meesters op Zon- en feestdagen 's morgens het Epistel en Evangelie van den dag moest voorlezen en verklaren. 's Avonds na afloop van den kerkdienst moest één der leerlingen op zijn stoel gaan staan en die Schriftgedeelten in tegenwoordigheid van al zijn medescholieren nogmaals vertalen en uitleggen op dezelfde wijze als hij dat op het examen zou moeten doen. En dergelijke gewoonte zal wel bestaan hebben aan alle scholen, waar het religieuze onderwijs den fraters was toevertrouwd, ook aan de kathedrale school te Maagdenburg, waarvan Luther waarschijnlijk leerling is geweest. Aan kapittelscholen, waar de jongelieden tot den geestelijken stand opgeleid werden, was, zooals we reeds gezien

hebben (zie blz. 8), die uitleg van de Epistel- en Evangelielessen reeds eeuwen in zwang, maar voor stadsscholen met hun bevolking, die voor een groot gedeelte leek bléef, was zoo iets in den tijd vóór de moderne devotie vrijwel ongekend.

Dat soort bijbelonderwijs werd, althans in het IJselgebied, niet alleen aan de scholen gegeven. In het Weeshuis te Kampen vertaalde een van de knapste weeskinderen op ‘heilige vierdagen’ 's middags het Evangelie en 's avonds het Epistel van den dag. Na de Hervorming heeft men zich nog tientallen jaren van den pericopenbundel als hulpmiddel bij het onderwijs bediend.

De schoolmeesters bepaalden zich in later tijd niet tot de verklaring van Epistel- en Evangelielessen. Er waren scholen, waar, naast de Evangeliën, de Brieven van Paulus en de andere Apostelen in hun geheel werden verklaard. Een bewijs daarvan levert o.a. de Amsterdamsche schoolorde van 1521, die den rector opdraagt zijn jongens liever deze bijbelboeken te leeren dan ‘alle droomen en fickmenten [= verzinsels] der poëten’, welke men beter kan vergeten dan aanleeren. Hier openbaart zich een bijbelsch-humanistische reactie tegen een verouderde methode van onderwijs. De bekende Alkmaarsche rector en humanistische schoolhervormer Johannes Murmellius, oud-leerling van de kapittelschool te Deventer, trachtte hervorming van het onderwijs tot stand te brengen door het geheel op bijbelsche leest te schoeien. In een boek, de Bezem getiteld en geschreven in 1517, heeft hij zijn denkbeelden dienaangaande uiteengezet. De bijbelsche humanist zegt hier o.a. - wij halen de vertaling van Prof. Lindeboom aan -: ‘Psalter, Spreuken, Prediker en Evangeliën moeten den knapen worden voorgelezen ondanks den tegenstand van sommige gepijden, die meer voor hun eigen buik en beurs, dan voor het scheepje van Petrus en het heil hunner naasten bezorgd zijn .... Eenigen van dezen, gehoord hebbende, dat wij in onze lessen met enkele begaafde jongelieden van letterkundigen aanleg de Spreuken en enkele Psalmen behandelden, hebben groot spektakel gemaakt, en ach en wee geroepen over het door hen ontdekte misdrijf: in de school van Murmellius werden de Heilige Boeken, door hemzelf niet begrepen, aan de jeugd verklaard, de paarlen werden er voor de zwijnen geworpen! Nietwaar, wat zou het beter zijn, wanneer zij op den degelijken kost van Alexander Gallus en Petrus Hispanus werden onthaald.’ Wat hier voor de zooveelste maal treft, is het officieuze verzet van de wereldlijke geestelijken tegen verspreiding van bijbelkennis onder leeken door anderen dan hen zelven.

Wie zal in twijfel trekken, dat het bijbelonderwijs van de fraters rijke vruchten heeft afgeworpen? Zij kweekten een geest van bijbelsche godsvrucht aan, die een onvervreemdbaar bezit werd van de besten hunner discipelen. De beginselen en leeringen van hun leermeesters hebben zij in practijk gebracht, welke plaats zij naderhand in de maatschappij ook innamen. Het eerherstel van het bijbelgebruik in de volkstaal bij het onderwijs is een van de schoonste vruchten der moderne devotie geweest.

§ 4. Verspreiding van bijbelkennis door de stichtelijke letterkunde in de volkstaal en de beeldende kunst.

De bekendheid met de gewijde geschiedenis was in de Middeleeuwen, toen levens- en wereldbeschouwing gegrondvest waren op kerkleer en bijbel, gemeengoed. Voor die vertrouwdheid met bijbelstof zijn evenwel nog andere oorzaken aan te wijzen dan de lectuur van vertalingen, een bijbelsche prediking of een evangelisch gericht onderwijs. Cultureel en maatschappelijk bevoorrechte groepen, zooals geestelijken en welgestelde leeken, konden hun Schriftkennis vermeerderen door raadpleging van een geheele reeks berijmde bijbelverhalen, waarin wel kwistig gebruik is gemaakt van apocryphe en legendarische stof, maar de gang van de gewijde geschiedenis toch op den voet wordt gevolgd. Aangezien het hier niet bijbelvertalingen in den engeren zin van het woord betreft, kunnen ze niet in den breede besproken worden, maar een vermelding van de voornaamste dichtwerken mag toch niet achterwege blijven.

De rij wordt geopend door het Brabantsche ‘Van den Levene ons Heren’, waarvan het origineel uit de 13de eeuw dagteekent, een aanschouwelijke, bewust naïef-realistische schildering van het leven van Jezus, waarin de onbekende dichter tal van apocryphe en legendarische motieven heeft verwerkt. Jacob van Maerlant bewerkte in 1271 in dichtvorm de Historia Scolastica van Petrus Comestor tot zijn beroemden ‘Rijmbijbel’, een pendant van den prozabijbel van 1360. Het Schriftverhaal is ook hier doorweven met legendarische stof en allegorischen uitleg. De schrijver van het 14de-eeuwsche gedicht ‘Die Passie ons liefs Heren’, dat treft door aangrijpende schildering, toonde zich echter afkeerig van te veel toevoegingen aan het Evangelieverhaal. Jan van Boendale, de leerling van Jacob van Maerlant, vermengt in zijn dichtwerk ‘Der Leken Spieghel’ het bijbelverhaal met bestanddeelen van vreemde herkomst. Intusschen begon er

verzet te rijzen tegen zulke berijmingen van de Heilige Schrift, waarvan wij vele andere hier zwijgend voorbijgaan. Een prozaschrijver uit de veertiende eeuw oordeelde, dat ze slechts het oor kunnen streelen, maar de Schrift zelf ‘confonderen’ [= bederven].

Prozaverhalen over het leven en lijden van Christus, met inlasschingen van anderen oorsprong, kwamen voor de berijmingen in de plaats. De mystiek was daarvoor een vruchtbare voedingsbodem. Naar de Latijnsche voorbeelden van Bonaventura († 1274), generaal van de orde der Franciscanen en van Ludolph van Saksen († 1377), prior van het Karthuizerklooster te Straatsburg, werd een compilatie in onze taal gemaakt. Deze tekst was zeer geliefd en is later menigmaal gedrukt. Hetzelfde is het geval geweest met een beknopte Passie, waarvan de herkomst en schrijver (vertaler) onbekend zijn. Voorts bestaan er nog vele niet-vertaalde Levens van Jezus in den vorm van mystieke gebeden of overdenkingen, waarvan dat van Johannes Brugman zich onderscheidt door eenvoudigen, pakkenden verteltrant.

Stichtelijke lyrische poëzie en catechetisch onderwijs hielpen mede eenige, zij het oppervlakkige, kennis van den bijbel te verbreiden.

Als een ferment doortrok de overdenking van Jezus' leven, lijden en sterven geloof en kunst van de Middeleeuwen. Dit motief beheerschte ook de dramatische en plastische kunsten van dien tijd, die zoo het hunne hebben bijgedragen tot meerdere bekendheid met de Heilige Schrift. Het kerkelijk tooneel zorgde voor de opvoering van Kerst-, Driekoningen-, Passie-, Paasch- en Mariaspelen, waardoor duizenden op boeiende wijze werden ingeleid in de wereld van den bijbel. Onder leiding van geestelijken hebben leekespelers ten aanschouwe van de burgerij deze bijbelsche drama's vertoond, die soms dagen lang duurden. Vooral de minder ontwikkelden zullen van deze gedramatiseerde preeken en tableaux-vivants veel geleerd en genoten hebben.

Het aantal analfabeten was onder de armen nog altijd buitengewoon groot. Scholen waren er in de Nederlanden wel, maar die werden hoofdzakelijk bezocht door de kinderen van welgestelde ouders. Wanneer de Broeders of Zusters des Gemeenen Levens of de begijnen zich het lot van arme kinderen niet aantrokken, groeiden dezen op zonder lezen of schrijven te leeren. Nog in 1537 klaagde Van Branteghem, schrijver van een Latijnsch Leven van Christus, dat er ‘ettelijke duizenden’ waren, die niet konden lezen. Wat had het ook voor zin, zoolang de handschriften en gedrukte boeken door den hoogen prijs toch buiten het bereik van de arme volksklasse

bleven? Vandaar dat beelden, muur- en glasschilderingen in de kerken in de eerste plaats bestemd waren voor de leeken. Augustinus reeds had gezegd, dat eenvoudigen moesten ‘studeeren in het boek van het kruis, dat is het boek van de in de wereld levende menschen’. Paus Gregorius de Groote schreef, dat in de kerken muurschilderingen aangebracht moesten worden, opdat ‘zij, die het geschrevene niet verstaan, althans op de muren mogen zien en lezen, wat zij in de boeken niet lezen kunnen’. Gedurende het geheele tijdperk der Middeleeuwen is dit besef van de dienstbaarheid der kerkelijke beeldende kunst aan de onderwijzing van de leekenwereld levendig gebleven. Bij verschillende schrijvers, o.a. Thomas a Kempis, worden schilderijen en beelden ‘der leeken boeken’ genoemd. In de zestiende eeuw zou Marnix in zijn ‘Biëncorf’ die opvatting hoonen en later zou Vondel die oude zegswijze nog eens in herinnering brengen.

Dezelfde diep ingewortelde overtuiging is ook de aanleiding geweest tot het ontstaan van twee nauw met elkaar verwante bijbelsche plaatwerken, den Armenbijbel en den ‘Spieghel onser behoudenisse’. Duidelijk wordt dat gezegd in het voorwoord van het laatste werk, waar, in de Dietsche vertaling, te lezen is: ‘die leeken sellen werden gheleert wt die boeken der leeken, dat is inder malinge ende picturen [= schilderingen].’ De schrijver hoopt, dat zijn boek ‘den clercken ende den leeken leringhe gheven mach’, zoodat niet alleen leeken, maar ook arme geestelijken als gebruikers worden gedacht. Beide werken berusten op een zeer oude traditie in de beeldende kunst; in het bijzonder schilderingen op altaarschermen en kerkmuren vertoonden soortgelijke voorstellingen.

In de handschriften van de ‘Biblia pauperum’ of den Armenbijbel aanschouwt men 34 of 50 reeksen van telkens drie bij elkaar behoorende tafereelen, waarvan het leven van Jezus het hoofdonderwerp vormt. De middenfiguur geeft namelijk een gebeurtenis hieruit, die als op een altaardrieluik aan de linkerzijde geflankeerd wordt door de typologische voorafschaduwing daarvan uit het Oude Testament vóór de Wetgeving, aan de rechterzijde door een beeld uit het gedeelte nà de Wetgeving, bij voorkeur de profetie die de vervulling van het Nieuwe Verbond aankondigt. De Latijnsche bijschriften dienen slechts om de platen toe te lichten. Enkele voorbeelden ter verduidelijking mogen volgen. De afbeelding van Maria Boodschap wordt eenerzijds vergezeld door een ‘voorstelling van het geven der paradijsbelofte, die thans vervuld werd’, anderzijds door ‘Gideon met het door dauw gedrenkte vlies’, dat de ongereptheid van Maria symboliseert.

De geboorte van Jezus wordt getypeerd door Mozes bij het brandende braambosch en den bloeienden staf van Aäron, het laatste avondmaal door Melchizedek, die Abraham brood en wijn brengt en de spijziging met manna, de graflegging door Jozef in den put en Jona in de zee, de hemelvaart door de opneming van Henoch en die van Elia.

Soortgelijke beeldenreeksen treft men aan in het ‘Speculum humanae salvationis’, dat in het Nederlandsch vertaald is als ‘Spieghel onser behoudenisse’. Het eerste voortbrengsel van de drukpers hier te lande was een uitgave van het Latijnsche Speculum, wellicht bezorgd door een fraterhuis, en weldra gevolgd door herdrukken en uitgaven van een Dietsche bewerking. Die oude edities zijn zoogenaamde blokboeken. Figuur èn letters zijn uitgesneden in een houtblok, waarmee een ‘eenblad-druk’ werd vervaardigd, zonder dat dus gebruik was gemaakt van losse gegoten letters. De houtsneden zijn vaak onbeholpen vervaardigd en slecht afgewerkt. Slordig is ook de wijze, waarop ze uit de hand werden bijgekleurd. Berekend als ze waren voor een minder koopkrachtigen lezerskring, kon men aan de uiterlijke verzorging moeilijk meer aandacht besteden. De begeleidende tekst is ook hier, ofschoon in mindere mate, ondergeschikt aan de illustratie.

Toen de drukkers der Epistelen en Evangeliën hun uitgaven van houtsneden gingen voorzien, ontleenden ze verschillende cliché's aan de Biblia pauperum en het Speculum. De overneming lag voor de hand, want de reeks Evangelielessen behelsde denzelfden cyclus van gebeurtenissen uit het Leven van Jezus als in de prentbijbels in beeld was gebracht.

Terugblikkend op het voorafgaande kan men veilig zeggen dat geen tijdperk zoo doordrenkt is geweest van bijbelsche voorstellingen als juist de Middeleeuwen, maar ook, dat nimmer die voorstellingen zoo weinig bijbelsch in den waren zin des woords zijn geweest. De bijbelkennis was meer breed dan diep. De overdreven toepassing van de allegorische exegese en het voortdurend zich beroepen op Kerkvaders en Kerkleeraars schoven als het ware een voorhangsel voor de Heilige Schrift. Het begrip Heilige Schrift verloor zijn vaste omlijning, werd vaag en zwevend. De Kerkhervorming zou in verband met het Humanisme ook in dit opzicht louterenden arbeid verrichten.

§ 5. Middeleeuwsche en Reformatorische bijbelvertaling in onderling verband.

We zijn hiermede gekomen tot de belangrijke vraag, in hoeverre er principieel verband bestaat tusschen de gangbare Middeleeuwsche bijbelvertalingen ten behoeve van de leekenwereld en den bijbel der Kerkhervorming. Het zou een al te drastische vereenvoudiging van de feiten zijn, indien we den bijbel der Reformatie geheel losmaakten van het verleden. De vraag hangt ten nauwste samen met het probleem van de verhouding der Hervorming tot de Middeleeuwsche geestesstroomingen, want vertalingen van de Heilige Schrift zijn geworteld in bepaalde geloofsovertuigingen. Voor ons land laat de vraag zich aldus formuleeren: zijn de moderne devoten te beschouwen als wegbereiders der Reformatie, was hun stichtelijke letterkunde in de volkstaal, dus hun bijbelvertolking, een voorbereiding van de Hervormingsliteratuur en den Protestantschen bijbel?

Zooals reeds bekend is, hebben zij zich angstvallig gehoed voor allen schijn van ketterij en zich tegen beschuldigingen van dwaalleer steeds krachtig verweerd. Er zijn dan ook maar weinig geleerden, die nog het oude standpunt innemen en in hen baanbrekers van de Hervormingsbeweging zien. Toch hebben de moderne devoten juist door hun zorgen voor de godsdienstige opvoeding van de leekenwereld zijdelings een stoot tot de Hervorming gegeven. Huns ondanks hebben zij den bodem daartoe helpen bereiden en geesten opgeroepen, die zij later niet meer konden bezweren. Zij hebben in breede kringen het verlangen naar een nationalen bijbel wakker gemaakt, niet met de bedoeling, dat de geloovigen daaruit iets anders zouden leeren dan de Kerk voorschreef, maar uitsluitend als middel tot verinniging van godsvrucht.

De Duitsche geleerde Konrad Burdach heeft terecht vanuit één gezichtspunt het streven van verschillende stroomingen als het Franciscanisme, de godsdienstige volksbewegingen van Petrus Waldus in Zuid-Frankrijk, van John Wiclif in Engeland, van Johannes Huss in Bohemen, de begijnen- en begardenbeweging in de Zuidelijke Nederlanden en de moderne devotie in de Noordelijke Nederlanden samenvattend behandeld. Een bewuste of onbewuste reactie tegen de verwereldlijking van de seculiere geestelijkheid en haar verzaking van de zielszorg voor de leekenwereld deed bij velen een heimwee ontstaan naar den onverdorven staat van het Christendom in de eerste eeuwen en wekte zoo het verlangen, Christus en Zijn Apostelen in

een leven van armoede na te volgen. In vrije leekengemeenschappen, naar het voorbeeld der eerste Christengemeenten levend in gemeenschappelijk bezit, trachtte men het apostolisch ideaal te verwezenlijken. Maar wat al deze groepen, ondanks veel onderlinge verscheidenheid, vóór alles gemeen hadden, was de drang om zich den inhoud van den bijbel rechtstreeks, zonder bemiddeling van een grootendeels voor zijn taak niet berekende of verdorven priesterschap, eigen te maken. De Heilige Schrift immers was de oorspronkelijkste oorkonde van het Christendom, met behulp waarvan men het verheven voorbeeld van den Verlosser het best kon navolgen. Deze terugkeer naar de bronnen kondigde de wedergeboorte van het Christendom aan.

Deze stroomingen, die door hun verwanten oorsprong aanvankelijk veel overeenkomstigs hadden, zijn verschillende richtingen uitgegaan. Waar de critiek op de bestuursmacht en soms ook op het leergezag van de Kerk zich in het verborgen of luide deed hooren, leidde die veelal tot ketterij, maar anderzijds werden de meer mystiek gerichte stroomingen door de kerkelijke overheid in rechtzinnige bedding geleid. Zij deed dat, door de beweging te laten uitmonden in een speciaal daartoe opgerichte orde, zooals met de Franciscanen is gebeurd, of door overheveling in een reeds bestaande kloostervereeniging, zooals geschied is met sommige gemeenschappen van begijnen en Zusters des Gemeenen Levens, die opgenomen werden in de conventen van Dominicanessen, Franciscanessen, Augustinessen enz. Zoo wist de Kerk het gevaar, dat haar bedreigde van de zijde der vrije leekengemeenschappen, te localiseeren en het ontwaakte religieuze enthousiasme aan zichzelf ten goede te laten komen.

De tegenstellingen tusschen kerkelijke en niet-kerkelijke groepen zijn aanvankelijk niet zoo sterk geweest als zij zich later hebben toegespitst. Er ligt nu eenmaal een breede strook tusschen orthodoxie en de uit en naast deze zich ontwikkelende ketterij. Evenmin als in een kleurenspectrum voltrekken de overgangen zich hier plotseling. Terecht heeft men gezegd, dat het, populair gesproken, vaak een dubbeltje op zijn kant is, of een leider van zoo'n beweging een aartsketter of een heilige wordt. Hoe weinig heeft het gescheeld, dat een Franciscus van Assisi ketter was geworden. En anderzijds, wanneer Paus Innocentius geslaagd was in zijn ter elfder ure ondernomen pogingen om de gemeenschap der Armen van Lyon om te zetten in een Katholieke groep en zich niet de gelegenheid had laten ontgaan om zoo de beweging der Waldenzen dienstbaar te maken aan de Kerk, dan zou Petrus Waldus wellicht gecanoniseerd zijn.

Zoo gezien bestaat er een onmiskenbare verwantschap tusschen de moderne devotie en de al of niet kerkelijk gezinde religieuze hervormingsbewegingen in West-Europa, blijkens dezelfde Christus-mystiek en behoefte aan onmiddellijke Godservaring, een soortgelijken drang naar herstel van het primitieve Christendom, eendere deelneming in de geestelijke nooden van de leekenwereld, die men trachtte te lenigen door prediking en verspreiding van bijbelsche lectuur in de volkstaal, dezelfde onbewuste neiging om het onderscheid tusschen den stand der geestelijken en dien der niet-geestelijken wel niet geheel uit te wisschen, maar toch te vervagen. In dat alles komen deze stroomingen met elkaar overeen. Wanneer we er met Burdach aan herinneren, dat vooraanstaande figuren uit dit Noordnederlandsch milieu als Johan Cele en Florens Radewijns aan de hoogeschool van Praag gestudeerd hebben, dat Geert Groote met geleerde vrienden aldaar in briefwisseling heeft gestaan, dan willen we hiermee een directe aanraking met de Boheemsche hervormers geenszins als geloofwaardig aannemen, maar dan kennen we aan die feiten toch deze beteekenis toe, dat de Broeders in de sfeer van het bloeiende universitaire leven te Praag en elders ongemerkt onder den invloed gekomen zijn van een religieus réveil, dat ook toen, als zoo vaak met geestelijke bewegingen het geval is, reeds potentieel aanwezig was. Zeker, in de moderne devotie is geen zweem van ketterij te bespeuren. Zoo staat ook, om tot ons onderwerp terug te keeren, in Zerbolt's pleidooi niets, waaraan de Kerk aanstoot zou kunnen nemen. Bij de verspreiding van vertaalde bijbelgedeelten hebben de moderne devoten zich er angstvallig voor gehoed, den gewijden tekst in een predicatie te verklaren, maar hem den leeken alleen willen voorhouden ter vermaning.

Achteraf is het gemakkelijk om in dit onderdeel van hun arbeid niets ongewoons te zien, omdat het volstrekt niet in strijd was met de officieele kerkleer, volgens welke het er bij het geloofsonderzoek niet op aankomt, dàt de bijbel in de volkstaal, maar hoè hij gelezen wordt. De geschiedschrijver moet evenwel dat verlangen naar een leekenbijbel zien tegen den achtergrond van de historie en niet in het licht van eigen tijd. In dit geval steekt het streven der bijbelvrienden sterk af tegen de afwijzende houding van den clerus. De voorstanders van den leekenbijbel moesten over een zekere mate van onafhankelijkheid en moed beschikken om, tegen het officieuze verzet van den clerus in, vertaalde Schriftgedeelten te verspreiden. Het tractaat van Zerbolt, het pleidooi van den Oostvlaamschen bijbelvertaler en zoovele andere getuigenissen zijn de onweerlegbare bewijzen van die tegenwerking.

De wereldlijke geestelijken, die hier bestreden worden, hebben zonder eenigen twijfel geen vertaalden bijbel in de handen hunner parochianen geduld. Zij hebben daarmede aan de leeken de gelegenheid willen benemen om individueel of groepsgewijze, aan de hand van den bijbel, critiek uit te oefenen op de Kerk of haar dienaren. De moderne devoten hebben nu, door hun wel-gefundeerde bewijsvoering voor het geoorloofde van stichtelijke en bepaaldelijk bijbelsche lectuur in de volkstaal, aan de openlijk uitgesproken critiek hunner tegenstanders het zwijgen opgelegd, al hebben zij niet kunnen verhinderen, dat het verzet ondergronds, maar even werkzaam als voorheen, bleef aanhouden. Door hun toedoen is op het gebied der bijbelvertaling een beekje beginnen te vloeien, dat in de dagen der Hervorming zou aangroeien tot een machtigen, dammen en dijken doorbrekenden, stroom. Door hun ijver voor den leekenbijbel hebben zij, zonder het zich bewust te zijn, de vormen helpen scheppen voor een nieuwen inhoud. Zonder het te willen hebben zij den bodem helpen bereiden, waarin het zaad der Reformatie welig op zou schieten.

Hoofdstuk VII.
Bijbelsch Humanisme en Reformatie.
Erasmus en Luther.

§ 1. Erasmus' uitgave van het Nieuwe Testament in den grondtekst.

Het jaar 1522 bracht een beslissende wending in de geschiedenis der Nederlandsche bijbelvertaling. De bijbel, tot nog toe in bevoorrechte kringen een vrij veel gelezen boek, werd toen eerst het volksboek bij uitnemendheid. Deze groote omkeer is veroorzaakt door Luther. Hij gaf zijn tijd den bijbel weer als hechten grondslag voor het geloof, in een vertaling, die niet gebaseerd was op de kerkelijke Vulgata, maar op den grondtekst. De studie van het Grieksch en Hebreeuwsch was door het Humanisme nieuw leven ingeblazen. Kennis dezer talen kwam in de Middeleeuwen bijna niet voor; uitzonderingen waren mannen als de geleerde bijbelcommentator Nicolaas van Lyra en de kardinaal Nicolaas van Cusa. Wessel Gansfort was een der eerste Nederlandsche humanisten die den bijbel in de grondtalen gingen lezen. Toen later uitgaven van den bijbel of van bijbelgedeelten in de oorspronkelijke talen verschenen, waren die voor velen een openbaring. Een nieuw licht ging voor hen op. Maar er waren ook eenvoudige, onwetende monniken, die beweringen als: ‘dat men een nieuwe taal had uitgevonden, die men Grieksch noemde en dat een ieder die Hebreeuwsch leerde, kans had om aanstonds Jood te worden’, uitspraken en anderen, meer ontwikkelden, die het er voor hielden, dat al die uitgaven van den bijbel in de grondtalen onnoodig en zelfs schadelijk waren, omdat ze slechts verwarring konden stichten. Het Humanisme had dus strijd te voeren tegen vooroordeel en wanbegrippen.

Toen de Hervorming het volk den bijbel in de volkstaal in handen gaf en daarvoor teruggreep naar den bijbeltekst in zijn allerzuiversten vorm, maakte zij dankbaar gebruik van den baanbrekenden arbeid,

die het Humanisme op het terrein van de hernieuwde bijbelstudie verricht had.

Voor den waren bijbelschen humanist was de Heilige Schrift meer dan louter voorwerp van taalstudie. In zijn oogen was de bijbel de eenige maatstaf voor geloof en leven, bijbelstudie hoogste vorm van wetenschap, bijbellezing plicht van geestelijken en leeken. Dit herinnert ons den naam van Erasmus, den grooten humanist van Nederlandsche afkomst. Aan zijn uitgave van het Grieksche Nieuwe Testament, die in den Hervormingstijd zulk een onberekenbaren invloed heeft uitgeoefend, mogen wij niet stilzwijgend voorbijgaan.

Erasmus zou er niet aan gedacht hebben reeds in 1516 tot deze uitgave over te gaan, wanneer hem daartoe niet in het voorafgaande jaar een verzoek had bereikt van zijn vriend, den Bazelschen uitgever Johannes Frobenius. Dezen was het namelijk ter oore gekomen, dat te Complutum of Alcala in Spanje op 10 Jan. 1514 de druk van een Grieksch Nieuw Testament was voltooid. Onder leiding van Francisco Ximenes de Cisneros, aartsbisschop van Toledo en als kardinaal hoogsten geestelijke in Spanje, werkten een aantal geleerden, door hem met dat doel aan de hoogeschool te Alcala bijeengeroepen, aan de uitgave van een Polyglot of bijbel in vele talen. Paus Leo X, die de humanistische talenstudie welgezind was, had hun enkele zeer oude handschriften uit de bibliotheek van het Vaticaan ter beschikking gesteld. Na de voltooiing van het Nieuwe Testament arbeidde men nog drie jaren aan den tekst van het Oude, dat in 1517 gedrukt werd, de Vulgata in de middenkolom en links en rechts de Grieksche Septuagint en de Hebreeuwsche grondtekst. De Paus draalde echter nog met het geven van toestemming tot openbaarmaking van deze, voor dien tijd voortreffelijke uitgave. Eerst in 1522 werd deze ‘Complutensische Polyglot’ in zes omvangrijke deelen verkrijgbaar gesteld. Voorzichtigheidshalve had men een kleine oplage van slechts 600 exemplaren ter perse gelegd en den prijs hoog gesteld: de kennis van de grondteksten moest beperkt blijven tot een kleinen kring van vakgeleerden.

Frobenius wist, dat de Spaansche uitgave pas in den handel zou worden gebracht, wanneer de geheele Polyglot gereed was. Daarom vatte hij in 1515 het plan op, om eerder dan de Spaansche uitgever met een Grieksch Nieuw Testament voor den dag te komen. Hij vond Erasmus bereid de zorg voor de uitgave op zich te nemen. Speciaal voor dit doel verliet deze Engeland om te Bazel in eigen persoon ter

drukkerij toe te zien op de verzorging van den tekst. In vroeger jaren had hij door zijn tekstcritische studiën gelegenheid gehad zich voor deze nieuwe taak voor te bereiden. Liever door eigen oogen dan door die van anderen ziende, zooals hij het zelf uitdrukte, had hij handschriften van het Grieksche Nieuwe Testament onderling en met de Vulgata vergeleken voor een uitgave der Annotaties van den Italiaanschen humanist Laurentius Valla en zelfstandig den Griekschen grondtekst in het Latijn vertaald en daar aanteekeningen bij gemaakt, een bewerking, die al eenigen tijd in manuscript gereed lag. Met grooten spoed, ja, met eenige overhaasting hebben Erasmus en zijn helpers de uitgave tot stand gebracht. Reeds 1 Maart 1516 verscheen zij in veel grooter oplage en gemakkelijker te hanteeren formaat dan de Complutensische Polyglot, maar wat vooral van beteekenis was, tegen veel lager prijs. De tekst was in twee kolommen gedrukt, links in het oorspronkelijke Grieksch, rechts in de Latijnsche overzetting van Erasmus' hand. Om bij voorbaat de critiek van tegenstanders te ontwapenen, had Erasmus het werk opgedragen aan Paus Leo X, zonder dezen hiervan vooraf in kennis te stellen. Toch is ongunstige beoordeeling, zelfs heftige bestrijding, niet uitgebleven. De afwijking van de Vulgata beschouwde men als aanranding en heiligschennis; verschillende redacties van den Latijnschen bijbel zouden maar onrust zaaien en onzekerheid teweegbrengen.

Hoe fel de tegenstand ook was, de instemming, waarmee de uitgave werd begroet door allen, die haakten naar een wedergeboorte van Christendom en Kerk, behield op den duur de overhand. Dezen zagen terstond in, dat Erasmus' arbeid een daad was van groote theologische en wetenschappelijke beteekenis. Nu kon men eindelijk de leer der zaligheid uit onvertroebelde bronnen putten. De Grieksche handschriften, welke Erasmus als grondslag heeft gekozen, waren geenszins de beste en oudste. Ze riepen in zijn vertaling een Latijnschen tekst in het leven, die sterk afweek van den algemeen gangbaren. De schellen vielen velen van de oogen, nu de onbetrouwbaarheid van de Vulgata aan het licht kwam. Duizenden exemplaren werden verkocht, herdruk verscheen op herdruk, zoowel in als buiten Zwitserland. De tweede druk van 1519 strekte Luther tot uitgangspunt voor zijn Duitsche vertaling. De latere uitgaven van den Griekschen tekst, verschenen bij Robertus en Henricus Stephanus te Parijs, berustten alle, hoe ook gewijzigd door de opneming van lezingen uit oudere en betere handschriften, op den arbeid van Erasmus. Dat gold ook voor Beza's bewerking uit 1588, die indirect weer ten grond-

slag ligt aan den Griekschen tekst, waarvan de Statenvertalers zich hebben bediend.

§ 2. Erasmus en de leekenbijbel.

Welke houding nam Erasmus aan tegenover den bijbel in de volkstaal? Men zou niet vermoeden dat hij, humanist als hij was, met zijn volslagen gemis aan nationaal bewustzijn, met zijn overtuiging te behooren tot een cosmopolitische aristocratie van den geest, zich ooit over deze zaak heeft uitgelaten. Maar dan zou men weinig begrip toonen van het allen-omvattende karakter van zijn leekentheologie, waarvan zijn uitspraak: ‘Christus is voor allen gestorven en begeert daarom door allen gekend te worden’ de kern vormde. Nimmer heeft hij geaarzeld de consequenties van dit centrale standpunt te aanvaarden. Meermalen heeft hij de vertaling en verspreiding van de Heilige Schrift in de leekenwereld verdedigd. In zijn pleidooien vernemen wij bekende klanken en argumenten, alleen zijn de toon en uitdrukkingswijze persoonlijker, meer op den man af, is de bestrijding der tegenstanders vinniger dan voorheen, toen Zerbolt met groote bedachtzaamheid zijn stellingen poneerde. Aangezien de uitlatingen van Erasmus weinig bekend zijn, maakt het gewicht van de zaak het noodzakelijk hemzelf even aan het woord te laten.

In de ‘Vermaning tot den vromen lezer’, die hij aan zijn Nieuw Testament vooraf laat gaan, schrijft hij bij voorbeeld: ‘Ik verschil ten sterkste van gevoelen met hen, die niet willen, dat de Heilige Schrift, in de volkstaal overgebracht, gelezen wordt. Alsof Christus zulke ingewikkelde zaken had geleerd, dat Hij ternauwernood door een handjevol theologen begrepen kon worden! Alsof het nut van den Christelijken godsdienst alleen daarin gelegen is, dat zij onbekend zou blijven!’ En verder: ‘Ik zou willen, dat het vrouwvolk de Evangeliën en de Brieven van Paulus las. Ach, waren deze Schriftgedeelten maar in alle talen overgebracht, zoodat niet alleen Schotten en Spanjaarden, maar ook Turken en Saracenen ze konden lezen en leeren kennen .... Mocht daaruit de akkerman bij het hanteeren van den ploegstaart en de wever bij het snorren der klossen een stuk voor zich opzeggen en de reiziger daarmee onderweg de verveling verdrijven. Mochten de gesprekken van alle Christenen daarover handelen.’

In 1521, ongeveer terzelfder tijd dat Luther bezig was aan zijn vertaling van het Nieuwe Testament, besprak hij in den proloog van zijn Latijnsche Mattheus-paraphrase dezelfde zaak uitvoeriger. Hij keert

zich hier tegen de geestelijken, wier verstand ‘versleten’ is door de beoefening van de Aristotelische wijsbegeerte en de scholastieke godgeleerdheid. Joodsche manieren vindt hij het, de Heilige Schrift voor het volk verborgen te houden. ‘Bekrompen geestelijken,’ zoo zegt hij ongeveer, ‘beweren dat er iets ongeoorloofds geschiedt, wanneer een vrouw of een schoenmaker over de Heilige Schrift spreekt. Maar ik hoor liever maagden en vrouwen van Christus spreken dan geleerden, die in het oog van de menschen groote rabbijnen schijnen. Zie slechts naar degenen, die Christus zelf onder zijn gehoor heeft gehad. Was het niet het gewone volk, mannen zoowel als vrouwen, en waren onder dezen niet blinden, kreupelen, bedelaars, tollenaars, soldaten, hoofdmannen, arbeiders, vrouwen en kinderen? Of wil Christus dan niet gelezen worden door dezelfde menschen, welke hij wel onder zijn gehoor wilde hebben? Als het aan mij lag, dan zouden de boer, de smid, de metselaar, ja zelfs de publieke vrouwen en ook de Turken de Schrift lezen.’

Het bezwaar der tegenstanders van den leekenbijbel, dat deze een bron van dwaling zou worden en dwaalleeraren zich er op zouden beroepen ter rechtvaardiging van hun goddelooze meeningen, weerlegt hij op afdoende wijze: ‘Wanneer het soms eens is voorgekomen, dat iemand door het lezen van de Schrift in dwaling is gevallen, mag men daarom eenvoudige, ongeletterde menschen niet beletten de Heilige Schrift te lezen, omdat zulks niet veroorzaakt is door het lezen zelf, maar door de zonde van den mensch, die de Schrift misbruikt. Nooit heeft men verboden het Evangelie in de Kerken te lezen, al hebben ook de oude aartsketters daaruit al hun dwalingen gehaald. Evenmin verbiedt men den bijen zich neer te zetten op de bloemen, al zuigt de spin daar soms venijn uit.’

Het verwondert niet bij Erasmus, den oud-leerling van de Deventer-school, het argument terug te vinden, dat in de Middeleeuwsche apologieën voor den leekenbijbel telkens weerkeert: ‘Sommigen houden het voor zonde en misdaad, wanneer de Heilige Schrift wordt vertaald in het Fransch of Engelsch. Maar de Evangelisten hebben niet geaarzeld in het Grieksch te schrijven, wat Christus in het Hebreeuwsch gesproken had. Evenmin hebben de Romeinen geschroomd de woorden der Apostelen over te zetten in het Latijn. En Hieronymus heeft zonder eenige aarzeling de Heilige Schrift vertolkt in de taal van Dalmatië. Ik wilde wel dat zij in alle talen van de wereld overgezet zou worden. Christus begeert dat zijn “philosophie” over de lengte en breedte der aarde verbreid zal worden. Hij is voor alle

menschen gestorven en begeert daarom door allen gekend te worden.' Hij stelt zelfs als ideaal, dat ieder zich eenige kennis van Hebreeuwsch, Grieksch en Latijn zou eigen maken om Christus te leeren kennen.

Erasmus waarschuwt verder tegen het werktuiglijk opdreunen van onbegrepen Latijnsche Psalmen enz. door ongeletterden en vrouwen: 'Waarom zou het onbehoorlijk zijn, dat een iegelijk het Evangelie leest in de taal van het land, waarin hij geboren is, een Franschman in het Fransch, een Breton in het Bretonsch, een Nederlander in het Nederlandsch, een Indiër in het Indisch? Het dunkt mij veel onbehoorlijker en bespottelijker, dat ongeletterden en vrouwen als papegaaien hun Psalmen nabauwen en het Vader Ons in het Latijn prevelen, zonder ook maar iets te verstaan van wat zij zeggen.'

Men houde wel in het oog, dat de gezaghebbende Erasmus dit alles heeft gezegd aan den vooravond van de bijbelverspreiding op groote schaal. Later, toen de breuk met Luther was gekomen, trok Erasmus zijn woorden eenigszins in. Hij had al een achterdeurtje opengelaten door de schuld van de onkunde aangaande de Schrift onder het volk te schuiven op de domme, plichtverzakende pastoors: 'Ik weet wel', schrijft hij, 'dat het de taak der pastoors is het brood, dat Christus gebroken en in hun hoede overgegeven heeft, aan het volk uit te deelen. Maar wat moet men doen, wanneer de pastoors het bij zich houden en niet verstrekken?' Zoo kon hij in later jaren schrijven: 'Ik moet bekennen dat het het beste is, wanneer het volk onderwezen wordt door het levende woord, maar dan moeten er ook goede leeraren zijn.'

Het aanvankelijk warme, daarna getemperde, enthousiasme van Erasmus heeft hem er niet toe gebracht om zelf den bijbel in een of andere volkstaal over te brengen. Dat liet hij aan anderen over. Door Erasmus alleen zou de bijbel nooit een volksboek geworden zijn: daar was het geloof en de durf van een Luther voor noodig.

§ 3. Luther en de bijbel.

Zooals bij het opgaan der zon de sterren verbleeken, zoo heeft de bijbel van Luther, door zijn glans, de Middeleeuwsche vertalingen volkomen verduisterd. Hoewel deze Vulgaatoverzettingen heuglijke symptomen waren van een oplevende belangstelling voor de Heilige Schrift, vermochten zij toch niet den honger naar Gods Woord te stillen. De onbeholpen latinistische taal, waarin zij gesteld waren, moet het volk vreemd in de ooren geklonken hebben. Aan Luther is

het gelukt, om na een haast bovenmenschelijke worsteling met de taal, den bijbel tot een volksboek te maken. De groote Hervormer heeft, beter dan iemand anders, den diepsten nood van zijn tijd gepeild. Door zijn volk een Duitschen bijbel te schenken, maar nu ‘Duitsch’ in den waren zin van het woord, gaf hij het antwoord op de vraag, die veler hart kwelde. Twee factoren troffen dus op gelukkige wijze samen: een volk dat smachtte naar het brood des levens, en een volksman, een profeet, die van God de genade ontvangen had zijn volks-genooten dat brood in overvloedige mate toe te mogen reiken. Zoo is het te verklaren, dat Luther's bijbel, het machtigste werktuig in dienst der Hervorming, binnen eenige jaren over een groot deel van Germaansch Europa een verbreiding vond, als nooit in vroeger of later tijd aan eenig boek te beurt is gevallen. Ook de Nederlandsche reformatorische vertalingen der zestiende eeuw zijn vrijwel alle ontstaan uit den Luther-bijbel. Een korte bespreking van dezen machtigen arbeid mag daarom in dit historisch overzicht niet achterwege blijven.

Luther had reeds als kind den bijbel in de volkstaal leeren kennen. Toen hij nog leerling van de kathedrale school te Maagdenburg was, op ongeveer vijftienjarigen leeftijd, kocht hij van zijn zakgeld een Duitsche ‘Postil’, dat is een bundel Epistelen en Evangeliën met korte toelichtingen. Vijf jaar later las hij als student te Erfurt voor het eerst de complete Vulgata, in de boekerij der hoogeschool. Bij zijn intrede in het Augustijnenklooster aldaar ontving hij voor dagelijksch gebruik een Latijnschen bijbel, in rood leer gebonden. Van dien tijd af heeft hij, naar eigen getuigenis, dagelijks in den bijbel gelezen.

Noch de getrouwe vervulling van zijn kloosterplichten, noch de gezette bijbellezing schonken echter vrede aan de ziel van den ernstigen monnik. Het werd hem bang te moede: Gods Woord stelde voortdurend den eisch van het ‘alles of niets’. Zijn pogingen om langs den weg van kloosterlijke eigengerechtigheid aan dien onvoorwaardelijken eisch te voldoen, leden telkens schipbreuk op zijn sterk besef van de verdorvenheid der menschelijke natuur. Ondanks de regelmatige lezing bleef de bijbel een gesloten boek voor hem. De plechtigheid van zijn promotie tot doctor in de Heilige Schrift op 19 October 1512 gaf een traditioneele symbolische handeling te aanschouwen, waarvan de aanwezigen de verstrekkende beteekenis toen nog niet konden bevroeden. Behalve den doctoralen hoed en ring overhandigde men hem een gesloten bijbel, daarna nog eens dienzelfden bijbel, maar nu geopend.

In den winter van 1513 op 1514, toen hij zich had teruggetrokken

in het Augustijnenklooster te Wittenberg, kwam het in de torenkamer tot een crisis in het zieleleven van den gefolterden monnik. Naarmate hij geringeren dunk kreeg van zijn eigengerechtigheid, nam de straffende rechtvaardigheid Gods in zijn oogen angstwekkender vormen aan. God zelf schonk hem toen eindelijk den troost en vrede, waarnaar zijn vertwijfeld hart gehunkerd had. Het was, zoo getuigde hij later, alsof de poorten van het Paradijs hem in die uren opengingen. Hij heeft ook verteld, welk middel God had gebezigd om de duisternis uit zijn ziel te bannen. Dat middel was diezelfde bijbel, die hem eerst in den gapenden afgrond van eigen ellende had doen staren. Twee tekstwoorden in het bijzonder hadden hem beangstigd, Psalm 33, 2: ‘Bevrijd mij, o God, door Uwe gerechtigheid’ en Rom. 1, 17: ‘de gerechtigheid Gods is geopenbaard in het Evangelie’. Maar plotseling ging hem het ware licht op, toen hij den samenhang zag met het woord van Habakuk, dat Paulus dan laat volgen: ‘de rechtvaardige zal uit het geloof leven’. Toen ervoer hij, dat de ‘justitia Dei’ de gerechtigheid is ‘die God bewerkt’ of ‘die voor God geldt’, zooals hij het later zou vertalen. Toen wist hij, dat de zondaar ‘sola fide’, alléén door het geloof, de gerechtigheid verwerft, die Christus door Zijn zoendood voor ons heeft verworven. ‘Alléén door het geloof’, dat beteekende het wegvallen van 's menschen eigengerechtigheid, het nietswaardige van alle werkheiligheid.

Gaandeweg ontstond in Luther, als gevolg van zijn in eigen ziel doorleefde sola-fide-leer, de zalige zekerheid, dat Christus uit louter genade ook hem rechtvaardig had gemaakt. Deze persoonlijke heilsverzekerdheid, de kerngedachte van het Protestantisme, is hem door de Schrift deelachtig geworden. Zoo legt het Protestantisme als ‘de godsdienst van het geweten’ een groote verantwoordelijkheid op de schouders van den geloovige. Luther heeft dien zwaren last gevoeld. Innerlijke onrust, zelfs angstaanvallen bleven niet uit, maar uit den goeden strijd des geloofs trad hij telkens als overwinnaar te voorschijn. De heroïek van het Protestantisme was op aangrijpende wijze belichaamd in den persoon van den grooten Hervormer.

Zoo ondervond Luther telkens weer aan eigen ziel de verlossende werking van het Evangelie, waarvan de Psalmist reeds gesproken had. Nu ook kon hij zich met geruster gemoed wijden aan de hem opgedragen taak, waartegen hij aanvankelijk erg had opgezien: voor jonge monniken voorlezingen te houden over de Heilige Schrift en predik-arbeid te verrichten. Zelf gered door den bijbel, verlangde hij niets vuriger dan anderen door den bijbel te redden. Van 1513 tot 1521

hield hij colleges over de Psalmen, Romeinen en Galaten. Tijdens de voorbereiding hiervoor drong hij van lieverlee dieper door tot de kern van de Heilige Schrift, waarbij zijn predikarbeid hem te stade kwam.

In deze periode ontwikkelde hij een aantal gedachten, die richtinggevend werden voor zijn later Hervormingswerk. Laten wij de belangrijkste, voorzoover ze met ons onderwerp in verband staan, aanstippen. Buiten de kerkleer om, zelfs ondanks deze, had hij geleerd zich aan den bijbel als het eenige, onfeilbare richtsnoer voor geloof en leven vast te klemmen. De Kerk verloor als genade-instituut en draagster van een gewijde traditie voor hem haar beteekenis. Alleen de Schrift, ‘sola Scriptura’, hield Gods zelfgetuigenis in, had dus normatieve kracht. Dit beginsel vond in Luther een overtuigd belijder en weldra hartstochtelijk verdediger. Nu was evenmin als de sola-fide-leer het sola-Scriptura-beginsel gloednieuw. In de Middeleeuwen waren deze gedachten meermalen uitgesproken, wat geenszins beteekent, dat ze bij Luther niet zelfstandig, als noodzakelijk gevolg van een zielsproces, ontstaan zouden zijn. Maar wat toen als incidenteele opvatting voorkwam werd nu fundamenteel beginsel.

Het door en door menschelijke bekeeringsproces, dat Luther had doorgemaakt en dat zich met verschillende tusschenpoozen had voltrokken, deed hem ook het rechte onderscheid verstaan tusschen Oud en Nieuw Testament. De Vulgata had, doordat zij in één en dezelfde taal geschreven was, het besef van het onderscheid tusschen de bijbelhelften doen verflauwen. De Middeleeuwer zag in de Heilige Schrift een wet en maakte hoogstens verschil tusschen ‘die oude ee’ en ‘die nieuwe ee [= wet]’, zooals men in ons land beide deelen noemde. Luther's innerlijke ontwikkeling, maar ook zijn kennis van het Hebreeuwsch en Grieksch, maakten dat hij de grens scherp ging trekken. Hij had ondervonden, dat de bijbel niet alleen een strengen eisch, maar ook een goede boodschap, inhoudt en zoo het Evangelie in zijn oorspronkelijkste beteekenis leeren verstaan. ‘Evangelischen’ noemden zich dan ook de eerste hervormden. In zijn latere prediking waarschuwde Luther zijn hoorders om van Christus niet een Mozes te maken of een heilige, wiens leven men moet navolgen. Zeker, Christus' leven is een navolgenswaardig exempel, maar Hij is boven alles de Verlosser.

Er is nog een derde punt, waarop Luther herziening van een gangbare meening heeft gebracht. De leer van de duisterheid der Schrift was onhoudbaar gebleken. Het juiste inzicht in den bijbel had hij niet aan kerkelijken uitleg te danken, maar door God aan den bijbel zelf.

Zijn uitspraak: ‘de Heilige Schrift verklaart zichzelf’ is een uitvloeisel van den geschetsten ontwikkelingsgang. Er is geen klaarder boek geschreven dan de bijbel, zegt hij elders. Wanneer de Schrift ‘duistere’ gedeelten bevat, dan ligt die duisterheid niet in het Schriftwoord, maar in ons gebrekkig verstand. Dientengevolge kwam hij tot een verwerping van de veelvoudige Schriftbeteekenis. De eenige beteekenis, waarmee men bij lezing van het Woord rekening heeft te houden, is de letterlijke. De beklemtoning van den ‘sensus litteralis’ is het voornaamste, wat hij in Nicolaas de Lyra waardeeren kan. Het behoeft inmiddels geen betoog, dat Luther niet dan zeer geleidelijk den bijbel heeft kunnen losmaken uit de windselen, waarin de Middeleeuwsche uitlegkunde hem had verstikt; daarvoor was zijn eigen Schriftbeschouwing aanvankelijk nog te zeer doortrokken van Middeleeuwsche begrippen.

Luther's vertaling van den bijbel stond in even nauw verband met zijn bekeering als zijn bovengeschetst standpunt ten aanzien van de Heilige Schrift in het algemeen. Zijn overzetting is zelfs de machtigste hefboom der Hervorming geworden. Het is niet met zekerheid bekend, of hij reeds vóór Worms een vast omlijnd plan om den bijbel te verduitschen, gehad heeft. Wel had hij zich vóórdien, zonder het te weten, op zijn groote taak voorbereid. De humanistische critiek op de Vul-gata had ook hem gebracht tot de studie van de grondtalen, eigenaardig genoeg eerst van het Hebreeuwsch, omdat hij begon met een voorlezing over de Psalmen, later, onder leiding van zijn vriend Johann Lang, hoogleeraar te Erfurt, van het Grieksch. Hij had wellicht een te geringen dunk van zijn kennis van den grondtekst, om het verantwoordelijk werk tot een behoorlijk einde te brengen. Bovendien was hij zich bewust dat het Duitsch niet soepel genoeg was om den gedachtenrijkdom en de stijlvariaties van den bijbel geheel tot hun recht te laten komen. Dat had hij reeds ondervonden, toen hij in 1517 met gebruikmaking van Latijnsche vertalingen naar Hebreeuwschen grondtekst de zeven Boetpsalmen in zijn moedertaal bewerkte. De hoofdzaak van deze bewerking was de uitleg, die een Paulinischen geest ademt, maar de vertaling der Psalmen zelf was toch met groote zorg geschied. Bij vergelijking met zijn latere vertalingen blijkt, dat Luther toen nog de grootste moeite had om het Duitsche geschreven proza los te maken uit de knellende banden van het Latijn. De groote reformatorische geschriften, welke hij de volgende jaren de wereld inzond, bewijzen, dat zijn vaardigheid in het schriftelijk gebruik van de moedertaal snel toenam. Zijn zelfvertrouwen als publicist in de

landstaal groeide. Hij ging zich de profeet van zijn Duitsche volk gevoelen, zoodat hij later kon zeggen: ‘Voor mijn Duitsche volk ben ik geboren, dat wil ik dienen.’

In de afgezonderdheid van den Wartburg, ver van de beslommeringen der reformatorische beweging, vormde zich zijn plan om het Nieuwe Testament te vertalen. Hij begon met dit bijbelgedeelte, omdat het den geloovige den sleutel gaf tot het ware inzicht in de Schrift, maar ook omdat het Grieksch zich ‘gemakkelijker’ liet vertalen. In brieven en polemieken hooren we nu voor het eerst van zijn arbeid en van zijn meening ten aanzien van den leekenbijbel. De Heilige Schrift, zegt hij, is een gemeenschappelijk bezit voor allen, lezing er van is niet het privilege van den priesterstand. Even Erasmiaansch klinkt zijn wensch: ‘Had elke stad maar haar eigen vertaler en ware dit boek maar te vinden in alle talen, handen, oogen, ooren en harten!’, een wensch dien hij ongeveer terzelfdertijd uitspreekt, dat Erasmus zijn Mattheusparaphrase laat verschijnen. De aanmoediging zijner vrienden heeft echter, naar zijn eigen zeggen, den doorslag gegeven.

Gedurende den winter van 1521 op 1522 heeft hij, in den verwonderlijk korten tijd van nog geen twaalf weken, het geheele Nieuwe Testament uit den Griekschen grondtekst vertaald, daarbij gebruik makend van Erasmus' tweede uitgave van het jaar 1519. Bij wijze van vooroefening had hij even te voren, eveneens op den Wartburg, eenige Zondagsche Evangelielessen vertaald voor de omvangrijke Kerk-‘Postill’, welke hij in later jaren volledig zou maken. Zijn groote vertrouwdheid met den bijbeltekst en ongeloofelijke werkkracht stelden hem in staat zijn arbeid zoo snel te voltooien. Als hulpmiddelen gebruikte hij woordenboeken, spraakkunsten en oude handschriften, waaronder wellicht, zooals we reeds weten (zie blz. 43) den Duitschen tekst van de Nederlandsche Evangeliënharmonie. De voor een deel hierop berustende ‘Ewangely und Epistel Teutsch’, het gedrukte Duitsche plenarium of Postill, waarvan Luther ook wel een exemplaar heeft bezeten, althans de bewoordingen sinds zijn jeugd uit het hoofd kende, heeft eveneens een merkbaren invloed gehad op zinsbouw en woordkeuze van Luther's tekst, zonder dat hij ook maar iets van zijn souvereine zelfstandigheid inboette.

Nadat hij bij zijn terugkomst in Wittenberg de vertaling met zijn vrienden nog eens doorgenomen en gecorrigeerd had, kwam op 20 September 1521 bij Melchior Lotther ‘Das Newe Testament Deutzsch. Vuittemberg’ van de pers, zonder naam van drukker of schrijver, het

zoogenaamde Septembertestament. Het boek telde 222 bladen in klein-folioformaat en was dus minder omvangrijk dan de oude bijbel. De tekst was niet ondergebracht in twee kolommen, zooals in de oude handschriften en drukken, maar de regels vulden de bladzijden over de volle breedte. Versindeeling ontbrak nog. Versierde beginletters vormden de eenige verluchting, behalve in de Openbaring van Johannes, waarin Lucas Cranach, geïnspireerd door Albrecht Dürer, houtsneden had aangebracht. Kantteekeningen, bevattend verklaringen van oudheidkundigen en tijdrekenkundigen aard, legden verband tusschen den bijbeltekst en actueele gebeurtenissen, of pasten het gelezene toe op hart en leven. De prologen van Hieronymus, die in de meeste Middeleeuwsche bijbels te vinden waren, zijn vervangen door eenige voorredenen van Luthe's hand.

In den proloog voor het geheele Nieuwe Testament zegt hij, dat dit boek eigenlijk zonder voorwoord behoorde te verschijnen. Aangezien echter het ware inzicht in dit bijbeldeel bedorven is door de willekeurige verklaringen en velerlei prologen van vroeger tijd, acht hij het noodig vooraf een duidelijke uiteenzetting te geven van het verschil tusschen wet en Evangelie, opdat de eenvoudige Christen wete, wat hij aan dit boek hebben zal. Het woord Evangelie beteekent Goede Boodschap. Het is een blijde mare, ‘een prediking van God, den zoon van David, waarachtig God en mensch’. Hij heeft voor ons allen die in Hem gelooven door Zijn dood en verrijzenis dood, zonde en hel overwonnen. Christus geeft geen voorschriften, zooals Mozes, maar richt een vriendelijke uitnoodiging tot den mensch en zegt: ‘Zalig zijn de armen’. ‘En de Apostelen’, zoo gaat Luther voort, ‘gebruiken dezelfde woorden en zeggen: ‘Ik vermaan u, ik smeek, ik bid u’. Mozes oefent pressie uit, en dreigt, slaat en straft gestreng, maar Christus lokt ons met een lieflijke boodschap en troostrijke belofte. In zijn inleiding tot den Brief aan de Romeinen geeft Luther een magistrale uiteenzetting van zijn opvatting omtrent de rechtvaardiging door het geloof.

Op den eersten proloog volgt nog een afzonderlijk antwoord op de vraag ‘welke de echte en edelste boeken des Nieuwen Testaments zijn’. De ‘echte kern en het merg’ onder alle boeken zijn voor Luther het Evangelie van Johannes, de Brieven van Paulus, vooral die tot de Romeinen, Galaten en Efezen en de eerste Brief van Petrus. Ieder Christen zou zich dagelijks met deze geestelijke spijze moeten voeden. Zij handelen immers niet in de eerste plaats over de werken en wonderdaden van Christus, maar over het geloof in Hem, dat zonde, dood en

hel overwint en het leven, gerechtigheid en zaligheid schenkt. Luther zou, als hij ooit voor de keuze gesteld werd, liever de werken dan de prediking van Christus willen missen. Niet op zichzelf, maar *vergeleken met* de genoemde bijbelboeken is de Brief van Jacobus een 'echte strooien brief'. Even onafhankelijk is Luther in zijn oordeel over andere boeken, ofschoon hij zich bewust is van de subjectiviteit van zijn oordeel en het aan niemand wil opdringen. De Openbaring van Johannes kan hij niet zoo hoog stellen als de andere geschriften, 'omdat Christus er niet in geleerd of beleden wordt'. Dergelijke uitspraken doet hij ook ten opzichte van den Brief aan de Hebreën en dien van Judas. Hij gaat zelfs zoover, dat hij de boeken Hebreën, Jacobus, Judas en Openbaring bij elkaar plaatst en ze als een soort deutero-canonisch aanhangsel in de lijst der bijbelboeken onderscheidt van de echte, canonieke boeken van het Nieuwe Testament.

Nog nooit had een boek zooveel opgang gemaakt als het September-testament. De oplage van ± 3000 exemplaren was binnen twee maanden uitverkocht, ondanks den hoogen kostprijs van anderhalven goudgulden, welk bedrag in dien tijd overeenkwam met de waarde van een paard. De gretige ontvangst was een gevolg van de innerlijke hoe danigheden van het werk. Zonder den naam van den schrijver te kennen, alleen afgaand op den inhoud, voelden de Duitschers als bij ingeving, dat nu voor het eerst de Blijde Boodschap hun in de ooren klonk, zooals zij geklonken moest hebben in de ooren der eerste Christenen. Reeds in December 1521 verscheen een tweede uitgave, waarin Luther niet minder dan 500 wijzigingen had aangebracht, grootendeels veranderingen in den zinsbouw, die stuk voor stuk ten doel hadden de bewoordingen meer te laten aansluiten bij den geest van de Duitsche taal. Vertalingen in andere Germaansche talen verschenen weldra, ook in de Nederlanden, waar in 1523 zoowel te Antwerpen als te Amsterdam een druk werd bezorgd. De Roomsch-Katholieke Kerk in Duitschland kon er onmogelijk een gelijkwaardige vertaling tegenover stellen. Daarom pleegde Hieronymus Emser in 1527 vrijmoedig plagiaat door den tekst van Luther, alleen 'gezuiverd' van kettersche bestanddeelen, opnieuw uit te geven. De zegetocht van het Luthertestament werd echter door zulke bedekte tegenwerking niet gestuit. Tijdens Luther's leven verschenen er 95 uitgaven, niet medegerekend de 10 in de complete bijbeledities.

Had Luther slechts twaalf weken noodig gehad om het Nieuwe Testament te vertalen, niet minder dan twaalf jaren heeft hij gearbeid aan de vertolking van het Oude Testament. Het moeilijke

Hebreeuwsch van dit omvangrijker bijbeldeel verzette zich hardnekkig tegen aanpassing aan het Duitsche taaleigen. Het taalgenie van Luther zou deze moeilijkheid wel sneller overwonnen hebben, wanneer niet andere beletselen telkens oponthoud veroorzaakten. De breuk met Erasmus, de sacramentsstrijd en velerlei andere religieuze oneenigheid, maatschappelijke woelingen en staatkundige vraagstukken namen herhaaldelijk zijn aandacht in beslag. Lichamelijk lijden dwong hem eenige malen de pen neer te leggen. De boeken van het Oude Testament kon hij daarom slechts stuk voor stuk of bij eenige tegelijk voor zijn volk toegankelijk maken, hetgeen voor de koopers het voordeel had, dat de vrij hooge aanschaffingskosten over eenige jaren verdeeld konden worden. In 1523 verscheen de Pentateuch, in 1524 eerst het gedeelte Jozua tot Esther, daarna Job tot Hooglied, terwijl de Psalmen in hetzelfde jaar afzonderlijk uitkwamen. Nadat enkele profetische boeken vooraf reeds apart waren uitgegeven, kwamen de de Profeten in 1532 in hun geheel van de pers. Eindelijk zette Luther in 1534 de kroon op zijn vertaalarbeid door de uitgave van een volledigen bijbel in twee deelen, met zijn 124 houtsneden een van de fraaiste boekwerken uit den Hervormingstijd. In afwijking van de Vulgata zijn hier voor het eerst de Oudtestamentische Apocryphe boeken door een afzonderlijke nummering en pagineering als aanhangsel achter de canonieke boeken opgenomen. Ze zijn volgens Luther niet gelijkwaardig aan de Heilige Schrift, maar ‘toch nuttig en goed om te lezen’.

Tot zijn dood toe is Luther († 1546) zich blijven wijden aan de volmaking van zijn levenswerk. Bij de herziening liet hij zich voorlichten door een speciale commissie van vrienden en geleerden, kenners van de grondteksten en de moedertaal. In de vergaderingen, welke op gezette tijden gehouden werden en waaraan mannen als Melanchthon, Aurogallus, Cruciger, Justus Jonas, Bugenhagen en anderen deelnamen, ging het initiatief steeds van Luther uit, zooals ook de beslissing alleen bij hem berustte. Van sommige dezer ‘bijbelzittingen’ zijn verslagen bewaard. Deze stellen ons in staat de werkwijze van den vertaler Luther van nabij te volgen. Zij toonen met welk een heiligen ernst hij de zaak van de bijbelvertaling heeft behartigd. Het groote doel, dat hij voortdurend voor oogen hield, was: het Woord Gods zoo te vertolken, dat het zijn volk even eigen in de ooren klonk als vroeger aan Jood en Griek. De herzieningen, die hij met behulp van geleerde vrienden tot stand bracht, geven iets geheel anders te aanschouwen dan men zou verwachten: niet een nauwere aansluiting bij

den grondtekst, maar een toenemende vrijheid en onafhankelijkheid, een steeds verder gaand toegeven aan de eischen van de moedertaal. Zijn vrienden raadpleegde hij om te weten, of de vrije vertaling de bedoeling van het oorspronkelijke trouw weergaf. Groot was zijn afschuw van een letterlijke vertaling, menigvuldig waren zijn uitvallen tegen de ‘Buchstabilisten’ of letterknechten.

Bijbelvertalen was voor Luther verkeeren in een toestand van gespannen zijn. Wanneer hij omtrent de letterlijke beteekenis van den grondtekst, vaak na veel zoeken en tasten, zekerheid verkregen had, was het zaak om op te stijgen tot iets veel hoogers: in de ziel de bedoeling van den Heiligen Geest te doorgronden. Zooals lezing van het Woord slechts onder leiding van den Heiligen Geest met vrucht kan geschieden, moest naar Luther's overtuiging ook de vertaler door den Geest worden voorgelicht. Maar dan kwam het moeilijkste: het bijbelwoord, dat hij langs den weg van grammaticale verklaring en doorschouwing van zijn dieperen zin in de ziel had leeren verstaan, in de moedertaal te her-scheppen. Hoe dieper hij doordrong in de verborgenheden van den Heiligen Geest, des te meer voelde hij zijn vaardigheid groeien om daaraan in de eigen taal uitdrukking te verleenen. Luther's kennis van den grondtekst en zijn beheersching van de landstaal waren de twee pijlers, die overspannen werden door de brug van zijn zielservaring. Zoo ontstond de vrije bijbelvertaling van Luther; vrij door haar oorsprong, omdat de Hervormer ook als vertaler de vrijmakende kracht van het Evangelie in al haar heerlijkheid wilde openbaren; vrij ook door haar bestemming, omdat alleen een bijbel in volkseigen taal een volksboek kon worden.

Men doet Luther onrecht, wanneer men hem wegens deze vrijheid van slordigheid beschuldigt. De protocollen der revisiecommissie bewijzen, dat hem er alles aan gelegen was zijn werk wetenschappelijk te kunnen verantwoorden. Maar zij geven tevens een treffende belichting van het feit, dat de Lutherbijbel een geloofswerk is. Zij laten zien, hoe Luther naar een harmonisch samengaan van verstand en gemoed streefde. Het ontbreken van deze verbinding was het, wat hem in Erasmus' Latijnsche overzetting zoo tegenstond. Erasmus heeft wel het Nieuwe Testament vertaald, zei Luther, maar daarbij niets in de ziel ondervonden, m.a.w. het is werk van het koele verstand, zonder de warmte van het bewogen gemoed. In de oogen van Luther is de Heilige Schrift in de eerste plaats een prediking van den gekruisigden en verrezen Heiland. Voor hem is Christus het middelpunt van de Heilige Schrift. Die stralende kern verlicht zoowel het Nieuwe als

het Oude Testament. Deze Christocentrische opvatting, die ook ten grondslag ligt aan zijn vrij oordeel over den canon - alleen dat ‘wass Christum treibet’, was naar zijn meening schriftuurlijk -, bracht een eenheid van conceptie, die aan zijn arbeid slechts ten goede kon komen. Zijn overzetting heeft als het werk van één auteur bovendien het voordeel, een gaaf geheel te zijn.

Het zij verre van ons te ontkennen, dat Luther zijn Christocentrische Schriftbeschouwing in zijn vertaalwerk soms al te rigoureus heeft toegepast. Meermalen zag hij in Oudtestamentische uitspraken Messiaansche voorspellingen, terwijl daar van den Christus geen sprake is. Dan maakte hij, zonder zich bewust te zijn anderen aanstoot te geven, den bijbeltekst wel eens pasklaar voor zijn zienswijze. Ook als souverein herschepper van den bijbel is hij wel eens te ver gegaan, vooral in de Psalmenbewerking van 1531, die er kennelijk op aangelegd was om ingang te vinden bij het volk in al zijn geledingen en in de plaats te komen van de oude gebedenboeken. Bij het tegen elkaar uitbalanceeren van de bezinning op de grammaticale beteekenis en de doorleving van het Schriftwoord in de ziel heeft Luther aan de laatste somtijds te veel stem toegekend. In onzen tijd zou een dergelijke parafraseerende vertaling ongewenscht zijn. Men bedenke echter het volgende. Zoowel de kennis van den oertekst als de uitdrukkingsmogelijkheden der moderne talen zijn in de eeuwen na Luther zoo verrijkt, de ‘tale Kanaäns’ is zoo algemeen geworden, dat zulk een mate van vrijheid thans niet meer noodig is. Maar Luther moest den bijbel nog planten in het hart van zijn volk. De huismoeder, den rondtrekkenden ambachtsgezel evengoed als hooggeplaatsten wilde hij, naar eigen zeggen, den bijbel in handen geven. Hij had een reformatorisch recht om op de geschetste wijze dat groote doel te bereiken.

Aan dit doel, de Heilige Schrift door eenvoud en helderheid van uitdrukkingswijze, door kracht van zegging te maken tot een nationaal bezit, werd derhalve alles ondergeschikt gemaakt. Het karakter van de Duitsche taal moest zoo geëerbiedigd worden, dat de lezers geen oogenblik den indruk zouden krijgen een vertaald boek voor zich te hebben. Zoo vertaalde hij niet: ‘Zij hebben de stad verdelgd door den mond des zwaards’, maar ‘door de scherpte des zwaards’. In zijn ‘Sendschreiben vom Dolmetschen’ (1530) heeft hij dergelijke vrijheden verdedigd. Vijandige critici hadden hem namelijk beschuldigd van bijbelvervalsching. Alleen al in het Nieuwe Testament zou hij op 3000 plaatsen de bedoeling hebben verdraaid. In het bijzonder fulmineerden zijn Roomsch-Katholieke tegenstanders tegen de vertaling

‘alleen door het geloof’ in Rom. 3, 28, waar een Grieksch aequivalent voor dat ‘alleen’ ontbreekt. Hierover zegt Luther nu in zijn zendbrief: ‘Het ligt in den aard van de Duitsche taal, dat wij, wanneer we van twee dingen het eene toegeven en het andere ontkennen, het woord *alleen* (*slechts*) gebruiken in verbinding met *niet* of *geen*. Zoo zeggen we: De boer brengt alleen koren en geen geld; neen, ik heb nu geen geld, maar alleen graan; ik heb slechts gegeten, en niet gedronken; heeft u dit alleen maar geschreven en niet overgelezen?’ Zoo ziet men, dat het fijn taalkundig onderscheidingsvermogen van Luther deze vrije vertaling heeft te voorschijn gebracht. Luther noemt in zijn verhandeling nog andere voorbeelden van zulke vrijheden. Welke Duitscher, vraagt hij, zou begrijpen: ‘Uit den overvloed des harten spreekt de mond’ (Matth. 12, 34). Overvloed des harten acht hij in zijn taal evenmin bestaanbaar als overvloed van het huis of overvloed van de kachel. De gewone man zegt in goed Duitsch: ‘Waar het hart vol van is, daar loopt de mond van over’.

Om te bewijzen met hoeveel zorg hij zich had toegelegd op de verstaanbaarheid van den tekstvorm, vertelt hij verder, dat hij mèt zijn vrienden soms twee, drie of vier weken had gezocht en navraag had gedaan naar een bepaald woord, en dan veelal nog zonder het gewenschte resultaat. Bij de vertaling van het boek Job gebeurde het wel, dat hij met Melanchthon en Aurogallus maar drie regels in vier dagen kon voltooien. ‘Nu het af is,’ zegt Luther verder met betrekking tot dit bijbelboek, ‘kan ieder drie, vier bladzijden doorlezen zonder ook maar één oneffenheid op zijn weg tegen te komen. Men wordt niet gewaar, hoeveel gaten er geweest zijn en hoeveel steenen er gelegen hebben, waarover men zich nu gemakkelijk voortbeweegt als over een ge- schaafde plank, terwijl wij hebben moeten zwoegen om de gaten te dichten en de steenen te verwijderen.’ Elders schildert hij aanschouwelijk den bijbel als een uitgestrekt woud, in hetwelk geen boom stond, waaraan hij niet geschud had.

De eigenhandige bijbelhandschriften schenken ons, evenals de aanteekeningen van den secretaris der herzieningscommissie, de gelegenheid Luther bij zijn arbeid te bespieden. We zien, hoe, uitgaande van den grondtekst, een aanvankelijk letterlijke vertaling via verschillende fasen zijn definitieven vorm krijgt. Elke nieuwe formuleering brengt de weergave een stapje dichter bij het Duitsche taaleigen. Het is, zoo zei een van Luther's vrienden, alsof een vloeistof vier-, vijfmaal van de eene kan in de andere wordt overgegoten, totdat eindelijk een heldere substantie overblijft; alsof met groote behoedzaamheid de

deklaag van een vrucht wordt afgepeld, totdat de zuivere, voedzame kern bloot komt te liggen.

In de keuze van de taal, waarin hij zijn bijbel schreef, toonde Luther eveneens zijn practischen zin. Had hij een kunstmatige mengtaal uit bestanddeelen van verschillende streektalen samengesteld, dan zou dat juist een snelle verbreiding van zijn volksbijbel in den weg gestaan hebben. Wat hij noodig had, was de taal met de grootste toekomst. Daarom, en omdat hij zelf een Saks was, koos hij de Keursaksische kanselarijtaal, die ook door haar positie tusschen Noord- en Zuid-Duitschland kans had om in ruimer kring verstaan te worden. De geschiedenis heeft de juistheid van zijn keuze bevestigd. Luther is dus niet de maker van het Hoogduitsch geweest, al heeft zijn bijbel uiteraard de vorming van de algemeene taal aanzienlijk versneld.

Wonderbaarlijk is de woordvoorraad, waarover Luther beschikte in een tijd, toen de Duitsche taal in een toestand van verwaarloozing verkeerde. Zijn bijbel-Duitsch is geworteld in de volkstaal, zooals hij die in zijn jeugd had geleerd. Gesteund door zijn sterk geheugen, kon hij putten uit een fonds van kernachtige, volkseigen uitdrukkingen en zegswijzen. Stelselmatig heeft hij zijn woordenschat verrijkt. Te Wittenberg waren voortdurend gasten uit alle deelen van Duitschland, die hem nieuwe woorden aan de hand deden. Een van zijn vrienden liet hij een spreekwoordenverzameling aanleggen. Een ander bracht uit den huisschat van den Keurvorst juweelen mee, opdat hij zich met eigen oogen kon vergewissen, hoe de naam en kleur was van verschillende edelsteenen, die in Openbaring 21 genoemd worden. Melanchthon correspondeerde voor Luther met geleerden in andere landen over de waarde en afmetingen van sommige Grieksche munten en maten. De namen van allerlei ambten liet hij niet onveranderd, maar gaf die weer met de benaming van dat Duitsche ambt, dat er het meest mee overeenkwam. Een slager liet hij in zijn tegenwoordigheid een schaap slachten en daarna uitbeenen, om zich, met het oog op de vertaling van Oudtestamentische hoofdstukken over offerceremoniën, nauwkeurig op de hoogte te stellen van de namen van ingewanden en lichaamsdeelen. Den tempelbouw lichtte hij voor zichzelf toe door teekeningen, en later voor zijn lezers door bijbehoorende houtsneden te laten maken. Practisch is ook de manier, waarop hij in latere drukken de spelling ging vereenvoudigen en normaliseeren en zijn zorg liet gaan over de illustraties, het lettertype enz. van zijn bijbeldrukken.

Luther was voorts een bijbelvertaler, die op onnavolgbare wijze de

eischen van de practijk wist te vereenigen met een artistieke vormgeving. Hij hield er rekening mee, dat een bijbel gewoonlijk hardop gelezen wordt, hetzij in de kerk, hetzij in het gezin. Omdat dus zijn arbeid in de eerste plaats bestemd was voor hoorders, heeft Luther zich beijverd zijn zinnen zoo doorzichtig mogelijk samen te stellen. Een hoorder kan namelijk niet gemakkelijk een ingewikkelde zinsconstructie overzien. Elke zin werd dus opgebouwd uit een aantal rhythmische eenheden of spreekmaten, die, zonder dat de hoorder zulks merkt, door een spreekpauze gescheiden worden. Bij voorkeur hield hij de verschillende deelen van een werkwoord, met de onmiddellijk daarbij behoorende woorden, bij elkaar. Voor wie den Lutherbijbel hardop hoort voorlezen is het, alsof een spreker in een kerk de verstaanbaarheid en welluidendheid van zijn zinnen versterkt door ze onder te verdeelen in korte spreekmaten, elk met een eigen geluidsvolume. Elke groep bijeenbehoorende woorden kan dan rustig uitklinken, als het ware resoneeren op den klankbodem van de ziel der toehoorders. Welluidendheid en klankkleur, afwisselend van de donkere dreiging van sommige Oudtestamentische gedeelten tot de lokkende uitnoodigingen in het Nieuwe Testament, maken het geheel tot een rijk geschakeerde orgelcompositie, waarvan Luther de begaafde toondichter is. De schoonheid van den Lutherbijbel kan zoo alleen tot haar recht komen, wanneer men hem hardop voorleest. Luther heeft bovendien den bijbelinhoud in de ziel en het geheugen van zijn hoorders willen prenten door kwistig gebruik te maken van allitereerende zegswijzen, praegnante beelden en aanschouwelijke uitdrukkingen.

Men vergelijke de dichterlijkheid van den Lutherbijbel met het onbeholpene der oude Duitsche Vulgaatvertaling in het volgende fragmentje.

Psalm 23, 1-2 (*moderne spelling*)

Vulgata	*Luther*
Der Herr der richt mich, und mir gebrast nit; und an der Statt der Weide, da setzt er mich. Er führte mich ob dem Wasser der Wiederbringung.	Der Herr ist mein Hirte, mir wird nichts mangeln; er weidet mich auf einer grünen Auen und führet mich zum frischen Wasser.

Hoofdstuk VIII.
Reformatorische bijbelvertaling in de eerste helft van de zestiende eeuw.

§ 1. Voorbereiding.

De bijbelvertaling van Luther vond in de Nederlanden geopende harten en wel toebereide zielen, omdat zij het antwoord kwam geven op de vraag, die velen, bewust of onbewust, in zich omdroegen: hoe weet ik met zekerheid dat ik Jezus Christus toebehoor? Nu de Kerk voor menigeen als heilsinstituut door het onwaardig gedrag van vele harer dienaren had afgedaan, klemde men zich des te vaster aan bijbel en bijbelgezag.

Het pad voor de reformatorische denkbeelden en bijbelvertaling was reeds geëffend door het Bijbelsch Humanisme. Deze geestesstrooming had voor velen den bijbel geplaatst in het middelpunt van het theologisch denken en het godsdienstig gemoedsleven. Schoolrectoren, pastoors en vele ontwikkelden beleden in beperkten kring reeds voor de komst der Hervorming gevoelens, die afweken van de rechtzinnige kerkleer. Uit hun midden werden de Hervormers gerecruteerd, die in woord en geschrift de nieuwe leer verkondigden, een stoutmoedigheid, welke hun niet zelden kwam te staan op den marteldood of verbanning. Een van de wijzen, waarop de ‘schoolmeesters’ hun gedachten verbreidden, verdient hier speciale vermelding, omdat daaruit duidelijk een uiterlijke overeenkomst met de verspreiding van bijbelkennis door de moderne devotie te bewijzen valt. Nog altijd was het de taak der schoolrectoren en fraters, om op Zon- en heiligedagen voor een besloten vergadering van leerlingen en burgers het Epistel en Evangelie van den dag te lezen en uit te leggen. De Delftsche rector Canirivus of, zooals zijn naam in het Nederlandsch luidt, Hondebeke ging die geoorloofde buitenkerkelijke bijeenkomsten gebruiken voor prediking in reformatorischen zin. Hij slaakte de verzuchting: hadden wij maar het recht om in het openbaar op te treden, hoevelen zouden dan niet toegebracht worden. Op dezelfde

manier werd het zaad van de Hervorming te Utrecht uitgestrooid door Hinne Rode, rector van de Hieronymusschool, en in 's-Gravenhage door den schoolrector Guilhelmus Gnapheus of Willem de Volder. De Zwolsche pastoor (zie blz. 96) had indertijd wel goed gezien, toen hij aan Johan Cele zulk een prediking voor leeken beletten wilde! Want al was diens prediking nog zoo rechtzinnig, ze vond toch plaats in een omgeving, die allesbehalve immuun zou zijn voor een vroeg of laat opkomende ketterij. De reformatorische schoolrectoren zijn de mannen geweest, die den ouden vorm hebben gebruikt voor het ingieten van een nieuwen inhoud.

Geen beter bewijs voor den omvang van dit voortwoekerend kwaad, zooals het zich in de oogen der ketterjagers voordeed, dan de voortdurende herhaling der plakkaten tegen de schoolmeesters ‘van der secte Lutheriane of andere quade opinien’. Telkens werd hun op het hart gebonden om hun boekje niet te buiten te gaan, maar zich te bepalen tot een ‘grammaticalen’ uitleg van het Epistel of Evangelie, dat aan de orde van behandeling was.

Het is bekend, dat onder de Broeders des Gemeenen Levens de beginselen der Hervorming menigen aanhanger vonden, een verschijnsel dat intusschen niet mag dienen als bewijs van een rechtstreekschen samenhang tusschen moderne devotie en Reformatie, hoogstens als negatieve aanwijzing dat in vele gevallen van de rechtzinnigheid der fraters niet voldoende innerlijke kracht uitging om weerstand te bieden aan de ketterij. Een gewezen frater van het Utrechtsche Hieronymushuis, Hendrik van Bommel, schreef in 1522 als rector van het Magdalena-convent aldaar, een Latijnsche verhandeling, waarvan hij zelf in het volgend jaar een vrije bewerking in het Nederlandsch uitgaf onder den titel ‘Summa der Godliker Scrifturen oft een duytsche Theologie’, bezorgd door Jan Zeversz te Leiden. De titel van dit zuiver reformatorische boek is in ons verband veelzeggend. De schrijver wil door een kort begrip der Heilige Schrift zijn lezers de kern van het Christelijk geloof blootleggen. Eenige malen neemt hij den bijbel in de volkstaal in bescherming. In zijn argumenteering sluit hij zich aan bij Zerbolt en Erasmus. Het Evangelie en de Brieven zijn niet alleen bestemd voor priesters, maar ook voor ‘ghemeen borgers’. Typisch Erasmiaansch klinkt: ‘God heeft soe wel den doot gheleden voer den huysman [= boer], als voer den priesters.’ Het zou goed zijn, zegt hij op een andere plaats, wanneer de burgers het Evangelie en de historische gedeelten van het Oude Testament kenden, dan zouden zij den prediker beter kunnen volgen. Deze

uitspraak herinnert aan Zerbolt, evenals het volgende argument: Paulus schreef zijn Brieven in het Grieksch om door ieder verstaan te kunnen worden; daarna werd de bijbel in het Latijn vertaald, opdat de kerk in Italië en Afrika hem zou verstaan. In dien tijd konden vrouwen lezen en lazen de burgers in huis met hun kinderen den bijbel. Dan houdt hij, als Erasmus, zijn lezers het volgende alternatief voor: 'Nu is een dynck van noede, òf dat men die heylige scrift in duytsch overset, òf dat men die kinderen altemaele latijn leert.' Warm voorstander is hij van de school met den bijbel en bijbelsch volksonderwijs. Alle kinderen moeten leeren lezen, die der armen desnoods op kosten van de gemeenschap, om later wat aan den bijbel te hebben. Het aantal onwetende priesters en monniken zou dan verminderen, leeken zouden de predikers des te beter kunnen volgen en tijdens den dagelijkschen arbeid met elkaar kunnen spreken over de Heilige Schrift in plaats van fabels op te disschen of onbetamelijke grappen te vertellen. De ouders vermaant hij: 'Ende wacht oec scarpelick, ghi ouders, dat u kinder niet en lesen eenighe vreemde historien van amoureusheyt oft van oerlogen ende ander fabulen. Maer coopt hem den duytschen bibel, ende dat heylich Evangelium, ende laetse so van ioncx op leeren ende leesen die godlicke leeringe.'

§ 2. Tekstverscheidenheid en godsdienstige richtingen.

De voorbereidende arbeid der evangelische prediking heeft het verlangen naar een volledigen volksbijbel wakker gemaakt. Zoo kwam de Lutherbijbel, alsof hij geroepen was. Weldra verscheen een Nederlandsche vertaling van den Luthertekst, gevolgd door een reeks andere overzettingen en mengedities, voor een deel berustend op een anderen tekst, maar alle toch ontstaan onder den overheerschenden invloed van den Lutherbijbel. Er ontstond een rijke verscheidenheid van tekstvormen, waarmee we straks kennis zullen maken. Bij den eersten aanblik werkt die bontheid verwarrend op den toeschouwer. Het is daarom gewenscht een korte algemeene beschouwing omtrent het milieu, waarin ze zijn ontstaan, te laten voorafgaan.

Bijbelvertalingen geven een trouwe weerspiegeling van het godsdienstig voelen en denken van een bepaald tijdvak. Hoe meer de godsdienst bloeit, des te meer zal men zich beijveren, door de aanpassing van den volksbijbel aan de eischen van den tijd, de godsdienstige behoeften van de massa tegemoet te komen. Vooral in de bewogen jaren van de Hervorming liep de historie der bijbelvertaling parallel

met de kerkgeschiedenis, die immers voor een groot deel den ontwikkelingsgang der meeningen ten aanzien van de Schrift en haar gezag te aanschouwen geeft.

De differentiatie der vertalingen moet dus beantwoorden aan een veelheid van godsdienstige stroomingen. Het is echter ondoenlijk om een vertaling naar bestemming en gebruik onder te brengen bij een bepaalde groep, om de eenvoudige reden dat in een overgangsperiode als deze, van belijning en afbakening op theologisch gebied, voorzoover daaraan al behoefte bestond, nog geen sprake kon zijn. De strenge kettervervolgingen lieten daar niet de gelegenheid toe, maar bovendien heeft zich de scheiding tusschen Roomsch-Katholiek en Evangelisch niet plotseling voltrokken, evenmin als de waaiervormige uitspreidding van het Protestantisme. Afgezien van de belangrijke minderheid van zelfverzekerden en doelbewusten, was er een groote schare van weifelenden en aarzelenden, die pas na lang zoeken tot een beslissing kwamen. Er waren in de eerste plaats onder Roomsch-Katholieken bijbelvrienden, die er niet aan dachten met de Moederkerk te breken. Dan waren er de Nicodemussen, die valsche schaamte weerhield, openlijk hun afwijkende gevoelens te belijden. De breede middenstrook werd ingenomen door de velen, wien het niet aan belangstelling voor het nieuwe ontbrak, maar wel aan den moed, om den beslissenden stap te wagen. Aan de andere zijde van de scheidslijn stond de geleidelijk groeiende, schoon niet aaneengesloten groep der Evangelischen, voor een goed deel voortgekomen uit een autochthoon-reformatorische beweging, waarvan de geestelijke opvatting van het altaarsacrament weldra het sprekende kenmerk zou worden. Deze richting werd sinds 1530 vrijwel geheel overvleugeld door de volksbeweging van het Anabaptisme, dat later gedeeltelijk in bloed werd gesmoord, maar als de in stilte werkende Doopsgezinde secte onder leiding van Menno Simons herrees. De godsdienstige tegenstellingen waren dus in de eerste tientallen jaren der Hervorming, toen er nog één algemeen-reformatorische, evangelische richting was, niet toegespitst. Een langdurig gistingsproces ging vooraf aan de uitkristalliseering.

De Hervormingsbeweging hier te lande heeft nimmer een specifiek Luthersch karakter gedragen. Wanneer in plakkaten en polemieken van ‘lutherie’ sprake is, dan gaat het over ketterij in het algemeen. Luther heeft voor de Nederlandsche Hervorming wel vrij baan gemaakt en er groote stuwkracht op uitgeoefend, maar in leerstellig opzicht heeft het Lutheranisme op de Nederlandsche Reformatie niet zijn stempel gedrukt. Bij de ketterverhooren weigerden de aange-

klaagden stelselmatig zich op Luther te beroepen. Zij eerden hem als profeet, niet als autoriteit in geloofszaken. Niet uit zucht om hun geloofsrechters schaakmat te zetten beriepen zij zich uitsluitend op de Heilige Schrift, maar omdat naar hun diepste overtuiging hierin alleen de rechtvaardiging van hun standpunt te vinden was.

Na het bovenstaande zal het duidelijk zijn, dat het niet mogelijk is, bepaalde bijbelvertalingen in verband te brengen met bepaalde godsdienstige groepen. En zeker mag men de vertaling van den Luthertekst niet beschouwen als ‘Luthersch’. Veeleer moet men hierin een algemeen-reformatorischen bijbel zien, niet gebonden aan een confessie. Een indeeling der bijbelvertalingen naar godsdienstige schakeeringen stuit af op gewichtige bezwaren, zoodat we wel gedwongen zijn de verschillende tekstredacties in chronologische volgorde te bespreken.

§ 3. De Mattheusvertaling van Johan Pelt van 1522.

Het lijkt wel, alsof het gerucht, dat Luther aan een Nieuwe-Testamentvertaling werkte, aan de verschijning in gedrukten vorm vooraf is gegaan, want nog vóór zijn Septembertestament in de Nederlanden bekend kon zijn, kwamen in Amsterdam en Antwerpen uitgaven van de pers, welke een kentering in de geschiedenis onzer bijbelvertaling te weeg brachten. Wellicht heeft Erasmus' aansporing in zijn Mattheus-parafrase van Juni 1522 hier te lande haar uitwerking niet gemist. Gretig greep men naar de uitgaven, welke in 1522 en volgende jaren verschenen. Den bijbel in zijn geheel te lezen, dat moet voor de geloovigen van dien tijd een openbaring geweest zijn, waarvan wij de verrassing niet meer kunnen bevroeden, maar die ongeveer gelijk geweest zal zijn aan de vreugde der humanisten, toen zij den bijbel in de grondtalen ontdekten. Een nieuwe wereld ging voor hen open. Het geloof hervond zijn eenige kenbron, het zedelijk leven zijn eenig betrouwbaar richtsnoer. De bijbeltekst, ontdaan van alle uitlegkundige franje, was in volle ongereptheid aan den dag gekomen. Met groote snelheid werden de bijbeluitgaven vermenigvuldigd, de belangstelling voor bijbellectuur laaide op als nooit te voren.

Amsterdam is de stad, waar de eerste Nederlandsche reformatorische Evangelie-vertaling verschenen is. Vermoedelijk in den loop van 1522 bezorgde Doen Pietersoen ‘in Engelenburch’, zoo heette zijn winkel, een uitgave, waarvan de in rood en zwart gedrukte titel als volgt luidt: ‘Hier beghinnen die Evangelien ons heren Ihesu christi Dats dye goede boetschappe vander vergiffenisse der sonden, ende

vander eewiger salicheit. Inder duytscer sprake getranslateert. Die welcke sinte Matheus die Apostel ende Evangelist Ihesu Christi bescreven heeft. Met een corte glosacie, om die te badt [= beter] te verstaen. Op dat men weten mach dat elc kerstenmensce schuldich is die Evangelien Cristi te lesen ende dye in sijn herte te dragen boven alle andere leringhen schrifturen Ende daer in vrijlijc, lieflijc ende ghetroulijc te levene ende te stervene.' De naam van den schrijver noch een jaartal wordt genoemd. Het kleine boekje bevat 200 bladzijden in duodecimo-formaat en behelst alleen het Evangelie van Mattheus met vijf houtgravures van Roomsche afkomst.

Reeds de titel houdt een 'evangelische' beginselverklaring in. De opvatting van het Evangelie als goede boodschap, de aansporing tot lezing, maar vooral beleving van het Evangelie en de achterstelling van menschelijke leeringen en geschriften bij het Woord Gods, bewijzen onmiddellijk de hervormingsgezinde strekking. Ouderwetsch zijn nog de vertaalde prologen van Hieronymus, eerst voor de vier Evangeliën gezamenlijk, daarna voor dat van Mattheus afzonderlijk, daarna diens levensbeschrijving van den evangelist, maar wat dan volgt, de Mattheusvertaling zelf met de bijbehoorende aanteekeningen of 'glosen' aan het slot van elk hoofdstuk en vooral 'die Conclusie des Translatoers ofte Overstelders', dat alles is geheel in overeenstemming met de belofte, die de titel inhoudt.

Deze Conclusie licht ons in omtrent de beweegredenen en werkwijze van den vertaler. De arme en gebrekkige menschen, aldus begint hij, kunnen alleen gerechtvaardigd en godzalig gemaakt worden door de genade en verdienste van Jezus Christus. De goede werken, die Hij van ons begeert, moeten wij volbrengen uit liefde voor Christus, niet uit eigengerechtigheid. Om dat te kunnen doen en onzen Zaligmaker te kennen, is kennis van het Evangelie noodig. Daarom heeft de schrijver het plan opgevat de vier Evangeliën te vertalen en alvast een begin gemaakt met Mattheus, 'accorderende den ouden text metten niewe Griecschen text, denwelcken Erasmus met groter neersticheyt ons in latijn ghegheven heeft'. Waar de oude tekst - dat is voor hem de Vulgata - duister was, heeft hij den Griekschen - daarmee bedoelt hij de Latijnsche vertaling van Erasmus - geraadpleegd en soms door het toevoegen van synoniemen opheldering willen verschaffen. De glossen, zegt hij, zijn ontleend aan de kantteekeningen van Hieronymus, Augustinus, Erasmus en anderen. Ze dienen ter toelichting van lastige Hebreeuwsche en Grieksche woorden, soms ook, 'om dat verstant der evangeliën te bet [= beter] te verstaen'.

Hier beghinnē die Euāgeliē
Ons heren Jhūxpi Dats dye
goede boetschappe. vanden vergiffenisse der sonden. ende
vander ewiger salicheit. Inder duytscer sprake. ge
trāslateert. Die welcke sinte Mathe⁹ die Apostel
eñ Euangelist Jhesu Christi beschreuen heeft. Met
een corte glosacie. om die te bedt te vstaen Op dat
mē weten mach dat die kerstēmensce schuldich is.
die Euā-
geliē Cri-
sti te lesen
eñ dye in
sijn herte
te dragen
bouē alle
andere le-
eringhen
schrifturē
Eñ dare
in vrōlijc
lieflijc eñ
ghetrou-
lijc te leue
ne ende te
steruene.

Afb. 7. - Eerste bladzijde van het Mattheusevangelie van Johan Pelt, in 1522 verschenen bij Doen Pietersoen te Amsterdam.

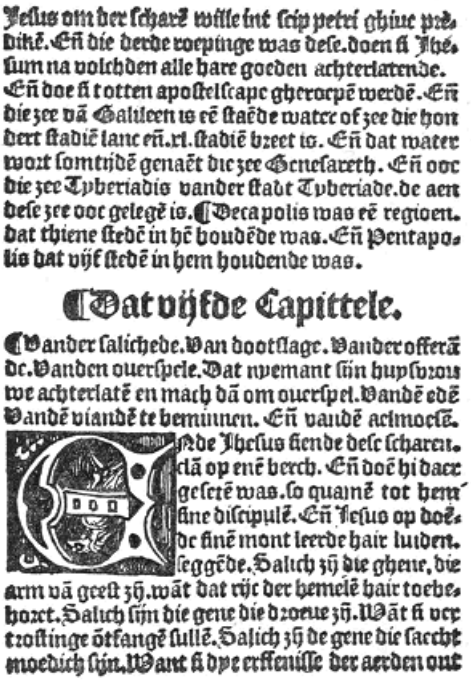

Jesus om der scharē wille int scip petri ghinc prē-
dikē. Eñ die derde roepinge was dese. doen si Jhe-
sum na volchden alle hare goeden achterlatende.
Eñ doe si totten apostelscape gherocpē werdē. Eñ
die zee vā Galileen is eē staēde water of zee die hon
dert stadiē lanc eñ.xl. stadiē breet is. Eñ dat water
wort somtijdē genaēt die zee Genesareth. Eñ oec
die zee Tyberiadis vander stadt Tyberiade. de aen
dese zee oec gelegē is. Decapolis was eē regioen.
dat thiene stedē in hē boudēde was. Eñ Pentapo-
lis dat vijf stedē in hem houdende was.

Dat vijfde Capittele.

Vander salichede. Van doetslage. Vander offerā
de. Vanden ouerspele. Dat nyemant sijn huysvrou
we achterlatē en mach dā om ouerspel. Vandē edē
Vandē viandē te beminnen. Eñ vandē acmoedē.

Dde Jhesus siende dese scharen.
clā op enē berch. Eñ doē hi dare
geserē was. so quamē tot hem
sine discipulē. Eñ Jesus op doē-
de sinē mont leerde hair luiden.
seggēde. Salich zijn die ghene. die
arm vā geest zijn. wāt dat rijc der hemelē hair toebe-
hoert. Salich sijn die gene die droeue zijn. Wāt si ver
troostinge ontfangē sullē. Salich zijn de gene die saecht
moedich sijn. Want si dye erfenisse der aerden out

Afb. 8. - Tekstbladzijde van het Mattheusevangelie van Johan Pelt, in 1522 verschenen bij Doen Pietersoen te Amsterdam.

Zijn arbeid is bestemd voor ‘onnosele ende slechte menschen [ongeletterde en eenvoudige m.] .... dye dagelicx meer met menschelike statuten dan metten woorden ende geboden Gods beswaert ende verlast worden’.

Het best komt het reformatorische karakter uit in de ‘glosen’ van de hand van den schrijver zelf. Bij Matth. 3, 2, waar hij ‘poenitentiam agete’ vertaalt met ‘bekeert u luyden, doet penitencie’ staat bijvoorbeeld: ‘Dat woort doet penitencie en is niet te verstane gelijc vele menschen meynen: ene pijne te lijden voor onse misdaden, die men valschelijc penitencie naemt. Maer het is te seggen, dat een yegelijc sijn quaet ende misdaet bekennen sal ende dat van liefden laten sal, ende totten rechten wech wederkeren sal. Ende dat een yegelijc een goet herte ende goeden wille gecrigen sal, hem vernieuwende van den ouden mensche in den nieuwen mensche.’ De Roomsch-Katholieke boetedoening dient derhalve plaats te maken voor innerlijke vernieuwing en heiliging. De valsche profeten (Matth. 7, 15) en de vijgeboom (Matth. 21, 19) zijn de schraapzuchtige en onkuische monniken met hun werktuiglijken godsdienst. Het primaat van den Paus verwerpt hij in de glosse bij Matth. 16, 18, waar ‘Ghi sijt Petrus’ beteekent: ‘gij zijt vast in het geloof’ en wat daarop volgt zeggen wil: ‘op die vaste belijdinge des geloofs sal ick mijn kercke bouwen’. Een krachtig geluid laat hij hooren tegen het dooden van ketters. Van bijzondere beteekenis is zijn opvatting omtrent de slotwoorden van het Mattheusevangelie, welke volgens hem een bevel voor de discipelen inhouden ‘om alle menschen onverscheydelijc dat heylich evangelium ende die vertroostelicke woorden Christi te leeren’. Midden in den strijd voor den leekenbijbel werpt hij zich, wanneer hij onmiddellijk hierop volgen laat: ‘Ende daerom so lieghen si valscelijck, die segghende sijn, dat wi allen menschen dat evangelium Cristi ende dye woorden Gods niet en behoren te leeren, ende dat si dat niet en behoren te weten. Want alle menschelijcke creatueren dit van node hebben te weten, om vrijelijck daer inne te levene, ende ghetrouwelijck daer inne te sterven.’

De vertaling van den bijbeltekst zelf toont een eenigszins tweeslachtig karakter. Trouwens, de instelling van het heilig Avondmaal beteekent voor hem nog, dat ‘Christus die alder eerste misse dede ende zijn apostelen tot priesteren wijde’. Evenmin als de Roomsch-Katholieke opvatting van het altaarsacrament durft hij de Vulgata overboord te werpen. ‘Den ouden text’ neemt hij als grondslag, slechts wanneer er verschil van lezing aanwezig is, volgt hij Erasmus.

Dikwijls verantwoordt hij zijn afwijkende overzetting in een afzonderlijke noot, maar nog vaker neemt hij in den bijbeltekst ‘synonima oft biwoorden’ op, zonder den lezer de gelegenheid te geven het ‘bijwoord’ van het hoofdwoord te onderkennen. Blijkbaar had hij zich nog niet geheel kunnen losmaken van de Middeleeuwsche vertaalmanier, welke het onderscheid tusschen bijbelwoord en toevoegselen niet altijd nauwkeurig in acht neemt. Enkele voorbeelden zijn: Matth. 5, 9: paysmakelijck ende payselijck, Matth. 6, 12: onse sculdenaers of misdoenders, Matth. 11, 28: ic sal u luyden vermaken ende versoeten, Matth. 2, 6: een leidtsman ende hertoge, Matth. 3, 2: Bekeert u luyden, doet penitencie, Matth. 19, 24: eenen hemele of cabele.

Als proeve van vertaling laten wij een fragment volgen, voorafgegaan door den korten inhoud, welke boven elk kapittel te vinden is. Dubbelvertalingen en toevoegselen zijn duidelijkheidshalve gecursiveerd.

Matth. 27, 1-10.

Hoe Ihesus Pilato ghelevert wert. Hoe Judas hem selven verhinc. Vanden moordenaer Barrabas. Hoe Ihesus bespot wert. Hoe Simon Ihesum moste helpen zijn cruys dragen. Hoe christus metten moordenaren gecruyst werdt. Ende hoe teghen christus geblasphemeert werdt. Hoe Ihesus roepende sterf. Ende vander begravinge christi. Ende vanden wachters die bi ons heren sepultuere geleyt werden.

Ende den morgen gesciet sijnde, soe hebben alle die princen [= eersten] der priesteren ende die ouders des volcs te samen te rade gegaen tegen Ihesum om hem ter doot te leveren. Ende si hebben hem, gebonden zijnde, toe geleyt ende ghelevert Poncio pilato, den president van Rome. Ende Iudas die Ihesum ghelevert hadde, siende doen, dat Ihesus totter doot *veroordelt ende verwesen* was, met *berou ende penitencie* beroert sijnde, so heeft hi den princen der priesteren ende den ouderen die dertich penningen weder gebracht, seggende: ‘Ic heb gesondicht, leverende dat rechtvaerdich ende onnosel bloet.’ Ende si hebben gesproken: ‘Wat leyter ons aen? Ghi sullet besien.’ Ende die silveren penningen geworpen hebbende inden tempel, so is hi van daer gegaen. Ende wech gaende, so heeft hi hem met een stroppe verhanghen. Die princen der priesteren, genomen hebbende die silveren penningen, hebben gesproken: ‘Ten betaemt ons niet, dat wi dese penninghen *inden geltblok* werpen sullen. *oft inder plaetse, daermen dye offeranden des tempels inne werpet. Die Corban ghenoemt was*. Want dit eenen *prijs ende coop* des bloets is.’ Ende daer op raet ghehouden hebbende, so hebben si daer mede ghecoft eenen pottebackers ackere, *die Ager figuli ghenoemt was* om die pelgrems daer in te begraven. Ende hier omme is desen acker ghenoemt gheworden Acheldemach. Dats te seggene, den acker des bloets tot op desen hudelicken dach. Ende doen is vervolt geweest, dat door Iheremias den propheet voorseyt was, seggende: ‘Ende si hebben

> ghenomen XXX silveren penningen, den prijs estimerende. Ende den welcken geestimeert hebbende, si ghecoft hebben vanden kinderen van ysrahel, ende hebben hem ghegheven totten acker figuli. Ghelijck die here mi dat bevolen heeft.'

De medegedeelde pericope met haar talrijke latinistische constructies, dubbelvertalingen en bastaardwoorden is karakteristiek voor het werk als geheel. Een meesterstuk van vertaalkunst is het niet, daarvoor volgt de bewerker al te slaafs den Latijnschen tekst. Eenigszins eentonig doet ook de opsomming in de korte inhoudsopgave aan. Het zij echter verre van ons den auteur over zulke feiten hard te vallen. Hoezeer de geschiedschrijver gerechtigd is een werk te beoordeelen met behulp van maatstaven, ontleend aan den tijd van ontstaan, in dit geval gaat het niet aan den genialen arbeid van Luther als middel ter toetsing te bezigen. Beter is, deze Mattheusbewerking te vergelijken met soortgelijke Middeleeuwsche vertalingen. Dan blijkt zij, evenals deze, middelmatig te zijn en zich noch door gebrekkigheid, noch door uitstekende hoedanigheden te onderscheiden. Een bekwaam vertaler was er in de Nederlanden niet, wel een groote behoefte aan een volksbijbel. Hieruit blijkt te meer, dat de bijbel van Luther kwam als geroepen, om zijn zegenrijke werking te beginnen.

Wie is nu de onverschrokken auteur van deze eerste reformatorische vertaling geweest? Langen tijd is de schrijver, is zelfs het bestaan van dit boekje onbekend gebleven, totdat de Utrechtsche hoogleeraar Doedes in 1872 de gelukkige bezitter werd van het plotseling aan den dag gekomen, eenig overgebleven exemplaar, dat thans in de universiteitsbibliotheek te Utrecht veilig is opgeborgen. Nu was reeds lang bekend, dat een zekere Johan Pelt, gardiaan van het Minderbroederklooster te Amsterdam, in den vroegen Hervormingstijd een Mattheusevangelie had vervaardigd. In 1524 had keizer Karel V een nieuw plakkaat tegen het koopen en verkoopen van kettersche boeken uitgevaardigd. Naast het bovengenoemde 'Die Somme van die godlycke gescriften' wordt hierin met name genoemd: ''t Ewangelie van Sinte Matheus, mit dit glose dair inne gestelt, overmidts dat tselfde qualycken getranslateert is, ende dat inde glosen zekere dwalingen bevonden zijn geweest'. Wie deze boekjes bezat, moest ze binnen acht dagen vernietigen. De naam van Johan Pelt als den auteur van het laatstgenoemde werkje wordt genoemd in het vonnis, dat het Hof van Holland in 1540 heeft uitgesproken tegen den voortvluchtigen Mr. Jan Huybertsz. Deze gewezen Amsterdamsche schout had volgens de acte van beschuldiging met nog andere regeeringspersonen den voortgang der Hervorming in zijn stad niet voldoende gestuit. Zij hadden niet

alleen oogluikend toegelaten, dat ‘Luterije, Sacramentisterije ende Herdoperie’ om zich heen grepen, maar waren zelfs tegenwoordig geweest bij de sermoenen, die Johan Pelt, overste van het Franciscanenklooster, in de reventer [= eetzaal] van zijn convent placht te houden. Bovendien hadden zij verzuimd om het ‘qualijk ghetranslateerde’ Mattheusevangelie van dezen priester, en andere ‘gecorrumpeerde boucxkens’ op te halen.

Zoo kon Prof. Doedes met zekerheid den auteur van de eerste Hervormde bijbelvertaling aanwijzen, en omdat hij op inwendige gronden het werkje in 1522 verschenen denkt, moet men Pelt's arbeid beschouwen als het eerste Nederlandsche verboden boek.

Aangaande de verdere lotgevallen van Pelt is bekend dat hij, na eerst nog in 1524 verlof gekregen te hebben om in een der parochiekerken van de stad de passie te preken, kort na de afkondiging van het keizerlijk plakkaat wegens zijn prediking van de ‘nye leere’ gevangen werd genomen. De schout, Mr. Jan Huybertsz, zal hem de gevangenschap wel draaglijk hebben gemaakt. Zonder veel moeite wist Pelt nog in hetzelfde jaar te ontvluchten. Na een kort verblijf te Brunswijk vestigde hij zich te Bremen, het toevluchtsoord van zoovele Hervormden van Nederlandsche afkomst in dien tijd. In 1525 hervatte hij aan de Anschariuskerk aldaar zijn predikarbeid, waar hij zich een trouw volgeling van Luther toonde. Gezamenlijk met zijn ambtgenoot Johannes Timans of Tieleman, door het volk om zijn bijtende scherpheid spottenderwijs Soetemelck genaamd, is hij op last van Bugenhagen in 1529 naar Oost-Friesland getrokken om daar het Luthersche standpunt in zake de avondmaalsleer tegen de Zwinglianen te verdedigen. In 1562 is hij te Bremen gestorven.

§ 4. De handschriftelijke vertaling van het Nieuwe Testament, in 1522 '23 uitgegeven door Van Liesveldt.

Onmiddellijk na de verschijning van het Amsterdamsche Mattheusevangelie zette Jacob van Liesveldt ‘op die Camerpoort Brugghe’ te Antwerpen een soortgelijke uitgave op touw. Waarschijnlijk op het eind van 1522 liet hij in vier afzonderlijk verkrijgbare bandjes, even klein van formaat als de druk van zijn Amsterdamschen vakgenoot, de vier Evangeliën verschijnen. De tekst van het titelblad luidt: ‘Hier beghinnen die Evangeliën ons heeren Ihesu Christi. Dats die goede bootschappe van der verghiffenisse der sonden. In der duytscher sprake ghetranslateert. Die welke Sinte Matheus die

Apostel ende Evangelist Ihesu Christi bescreven heeft.' Zooals men ziet, heeft Van Liesveldt de inkleeding van den titel overgenomen van Doen Pietersoen. Of de tekst van Mattheus eveneens nagedrukt

Afb. 9. - Eerste bladzijde van het Marcusevangelie naar de Vulgata, in 1522 of begin 1523 verschenen bij Jacob van Liesveldt te Antwerpen.

was, is helaas niet bekend aangezien alleen de deeltjes Marcus, Lucas en Johannes bewaard zijn, oorspronkelijk in één bundel samengebonden met het boekje van Pelt en met dit laatste via de bibliotheek van Doedes terechtgekomen in de boekerij van de Utrechtsche universiteit.

De tekst van deze drie Evangeliën is niet nieuw. Bij de beschouwing van onze Middeleeuwsche handschriftelijke vertalingen hebben we reeds vermeld, dat Jacob van Liesveldt voor deze uitgave een totaal vergeten Evangeliëntekst, afkomstig uit de omgeving van Ruusbroec en ontstaan aan het einde van de veertiende eeuw, heeft afgedrukt (zie blz. 60). De stroeve, onbeholpen verdietsching, waarvan thans slechts één volledig manuscript over is, genoot zoo de eer, die wij zouden hebben toegekend aan de overzetting van Johan Schutken, welke zich gemakkelijker liet lezen en bovendien meer verbreid was. Blijkbaar heeft Van Liesveldt, in zijn haast om in de snel opkomende behoefte aan bijbellectuur te voorzien, het eerste het beste volledige Evangeliënmanuscript dat onder zijn bereik was, aan zijn uitgave ten grondslag gelegd. Als bewijs halen we eenige verzen uit Marcus 8 aan, waar de lezer kan nagaan, hoe de redactor den tekst eenigszins vloeiender heeft trachten te maken.

Marcus 8, 27*b*-33.

***Hs. Brussel Kon. Bibl.* 111.**	***Liesveldt* 1522.**
Ende in den weghe vraghede hi sinen iongeren, hen seggende: Wien seggen mi de menschen sijnde? Die antwerdden hem, seggende: De andere ianne baptiste. De andere helyam, maer de andere alse enen vanden propheten. Doe seidi hen: Maer ghi, wien segdi mi sijnde? Peter seide hem antwerdende: Du best christus. Ende hi esse dreigende dat sijt niemenne en souden seggen van hem.	Ende aldair vraechde hi sijnen jongheren, seggende: Wien segghen mi die menschen sijnde? Sij antwoorden hem, segghende: Die andere Johannes baptista. Dander: Helyam. Maer die ander: als een van den propheten. Hij seyde hem: Maer ghi, wien segdi mi te wesen? Peter antwoorde hem ende seide: Ghi sijt Christus. Ende hi dreychde se, dat sijt niemant en souden seggen van hem.

Terstond daarna gaf Van Liesveldt op het eind van 1522 of in het begin van 1523 de veertien Brieven van Paulus in het licht onder den titel: ‘Dit sijn die epistolen des wtvercoren vates [= van het vat] Christi Sinte Pauwels, die hi ghescreven heeft als nu tot diveersche natien ende somwijlen tot particulare personen vol godlijcker vaster onweerroepeliker ende evangelijcker leeringen, seer neerstelick overgeset ende ghecorrigeert’, daarna de zeven algemeene Zendbrieven, aangekondigd als: ‘Die Canolijcke epistelen ende leeringen der eerwaerdigher apostelen, te weten van sinte Jacob, sinte Peeter, sinte Jan evangeliste ende van sinte Judas. Die welke si, na dat si den heyligen geest ontfangen hadden, gescreven hebben tot stichtinghe ende leeringhe van allen kersten menschen.’ Voor deze uitgaven heeft Van Liesveldt zich bediend van een manuscript der Noordnederlandsche vertaling uit den Windesheimer kring. De tekst is eenigszins gemoderniseerd. Men vergelijke:

2 *Petr.* 1, 19-21.

***Schutken*.**	***Liesveldt* 1523.**
Ende wi hebben dat vaster prophetelike woert. Gi doet wel, neem gi dies woerts waer, als der lichtender lanteernen in die duuster stede. Thent [= totdat] die dach inlichte, ende die lichtdragher ghebaert werde in iuwen herten. Verstaet dat eerst dat alle prophecien der scrifturen van haers selfs bedu- dinghe niet en ghesciet, want mitten menscheliken wille en	Ende wi hebben dat vast profitelijke woort. Ghi doet wel, neemdi des woorts ware, als der lichtender lantaernen in der duysternissen, tot den dach inlichte ende dye lichtdraghere ghebaert werde in uwer herten. Verstaet, dat alle prophecien der scriftueren van haers selfs bediedinge niet en geschiet. Want metten menschelijcken wille en is die prophecie

is die prophecie voertijts niet ghebrocht, mer vanden ingheestenden heylighen gheest hebben die heylige menschen gods ghesproken.	voortijts niet ghebrocht, maer van den ingheestenden heylighen gheest hebben die heilige menschen Gods gesproken.

Een afzonderlijke uitgave der overige boeken van het Nieuwe Testament, Handelingen en Openbaring, schijnt Van Liesveldt niet bezorgd te hebben. Deze waren reeds tweemaal in hun geheel gedrukt (zie blz. 80), maar bovendien was juist toen, in 1523, de Luthervertaling op komst. Al moest Van Liesveldt van den nood een deugd maken door de Vulgaatvertaling ten perse te leggen, toch is de bedoeling dezer uitgaven zonder eenigen twijfel ‘evangelisch’ geweest. Wel ontbreken glossen of voorreden, maar het overnemen van den Amsterdamschen titel zegt genoeg. Van Liesveldt gaf thans reeds een voorproef van zijn latere hervormde bijbeluitgaven, die hem het hoofd zouden kosten.

§ 5. Vertalingen van den Lutherbijbel.

De meeste drukken van den Nederlandschen Lutherbijbel verschenen in de eerste tientallen jaren der Kerkhervorming in de bloeiende koopstad Antwerpen. De vlottende bevolking was door de veelvuldige aanraking met handelaars en reizende kooplieden meer dan elders ontvankelijk voor nieuwe denkbeelden. Het binnendringen van nieuwe leeringen werd nog bevorderd, doordat de stedelijke overheid aan buitenlanders het verblijf in de stad gemakkelijk moest maken en hun volle vrijheid van godsdienstige overtuiging diende te laten, wilde zij de welvaart binnen de wallen houden. Er was nog een tweede kanaal, waarlangs den Antwerpenaars de nieuwe leer werd toegevoerd. De monniken van het kleine, maar actieve Augustijnenklooster aldaar hebben door hun vrije prediking de Hervorming voorbereid. Zij stonden in regelrecht contact met hun ordegenoot Luther. De sub-prior van 1520, Hendrik van Zutphen, en de prior van 1521-'22, Jacobus Praepositus, hadden in Wittenberg onder zijn leiding gestudeerd. Tijdens hun bestuur werd het klooster een haard van ketterij. De Hervorming greep in de Nederlanden zoo snel om zich heen, dat de pauselijke legaat Aleander reeds in 1520 moest constateeren, dat geheel Vlaanderen aangestoken was, terwijl hij in het volgend jaar te Worms van Holland hetzelfde getuigde.

Een uitstekend geoutilleerde drukpers stond te Antwerpen gereed de beginselen der Hervorming overal in de lage landen bij de zee uit

te dragen. Als een magneet trok de machtige handelsstad drukkers van Hollandsche en zelfs van Duitsche afkomst tot zich. Zoodra de geschriften van Luther in Duitschland verschenen en tallooze lezers vonden, hebben Antwerpsche uitgevers die nagedrukt of doen vertalen en op groote schaal verspreid. Reeds in 1519 schreef Erasmus vanuit Antwerpen, dat hij slechts de hand behoefde uit te steken om in het bezit te komen van Luther's geschriften. Voor zoover deze op Nederlandschen bodem werden nagedrukt, verschenen ze tot en met 1521 het meest te Antwerpen, in het Latijn of in Nederlandsche vertaling, nog op naam van Maerten Luther, den ‘gheleerden doctoer inder godheyt’. In sommige van die overzettingen dient een ‘slechte [= eenvoudige] ende onwerdige priester’ of een ‘onnutte priester’ zich aan als vertaler. Het ligt voor de hand, de vertalers te zoeken onder de bewoners van het Augustijnenklooster, ofschoon zekere aanwijzingen ontbreken.

Het kerkelijk verzet tegen verbreiding van deze lectuur, georganiseerd door de theologische faculteit te Leuven en den legaat Aleander, is reeds vroeg begonnen. In 1519 en 1520 hadden te Leuven de eerste boekenverbrandingen plaats, wat Erasmus de uitspraak ontlokte, dat men wel Luther's geschriften kon verbranden, maar ze onmogelijk uit de harten kon bannen. Keizer Karel V heeft sinds 1521 in een reeks van plakkaten auto da fé's van Luther's geschriften gelast. Zoo vonden in 1521 en 1522 verbrandingen plaats te Antwerpen, Gent, Brugge, Amersfoort, Leiden en elders, soms van 400 of 500 exemplaren tegelijk.

De ondernemende drukkers van Antwerpen lieten zich hierdoor niet afschrikken. Mochten zij de boeken van Luther niet meer uitgeven, welnu, dan zouden zij trachten door verzwijging van den schrijversnaam de censuur om den tuin te leiden.

Boetpsalmen.

Het eerste boek van Luther, dat in het Nederlandsch vertaald werd was: ‘Die seven penitencie psalmen.... Bescreven door den hoochgheleerden Doctoor in der Godheyt, ghenaemt Martinus Luther, Broedere van sinte Augustinus oerden’. Luther's bovengenoemde (zie blz. 115) vertaling en verklaring van de zeven Boetpsalmen, was als het ware een voorstudie voor zijn latere bijbelvertaling. De vertolker zal wel een Augustijner monnik geweest zijn. Een exemplaar van den eersten druk is niet bewaard; van den tweeden, uit het jaar 1520,

Die seuen penitencie psalmen.

Met een kerstelijcke ende deuote vclaringe/om Cristus ghenadichept eñ barmhertichept te bekennen/eñ hemseluē te verootmoedighen. Beschreuen doer dē hooch gheleerden Doctoor in der Godheyt. ghenaemt Martinus Luther Broedere van sinte Augustinus oerden. Eñ is nv andwerf ghecorrigeert eñ nerstelijc verbeterr in veel plaetsen (.:.) ✠

Cum Gratia et Priuilegio

Afb. 10. - Titelblad van de Nederlandsche vertaling van Luther's Boetpsalmen, in 1520 voor de tweede maal verschenen bij Claes de Grave te Antwerpen.

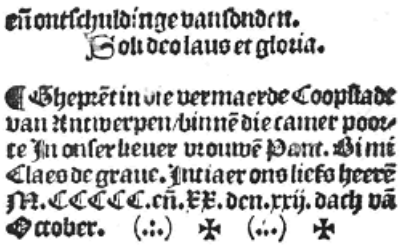
eñ ontschuldinge vanden.

Soli deo laus et gloria.

Ghedruct in die vermaerde Coopstadt van Antwerpen/binnē die camer poorte In onser lieuer vrouwē Baent. Bi mi Claes de graue. Int iaer ons liefs heerē M.CCCCC.eñ.EE. den.xxij. dach vā October. (.:.) ✠ (.:.) ✠

Afb. 11. - Colophon van de Nederlandsche vertaling van Luther's Boetpsalmen, in 1520 voor de tweede maal verschenen bij Claes de Grave te Antwerpen.

bezorgd door Claes de Grave te Antwerpen, is nog slechts één exemplaar, bewaard in de Gentsche universiteitsbibliotheek, over. Zoo grondig zijn deze uitgaven door de inquisitie uitgeroeid.

In de Nederlandsche vertaling, welke hier en daar herinneringen bevat aan de veelverbreide van Schutken, luidt het begin van den zesden 'penitencie psalm' vergeleken met Luther:

Psalm 130, 1-5.

Wittenberg 1517.	*Antwerpen* 1520.	*Wittenberg* 1534.
1. O gott, tzu dyr hab ich geschryen von der tyffen,	God tot u hebbe ic gheroepen wt die diepte.	Aus der tieffen, Ruffe ich Herr zu dir.
2. o got, erhore mein geschrey. Ach das deine oren achtnehmen wollen auff das geschrey meines bittens.	O god verhoort mijner stemme. Och laet u ooren doch toe luysteren na die stemme mijns ghebets.	Herr hre o^{e}mein stimme, Lass deine ohren mercken auff die stimme meines flehens.
3. Szo du wilt achthaben auff die sunde. O mein got, O gott, wer kan dan besteen?	Waert dat ghi wilde achten onse sonden o heere mijn god. O god wie soude dan moghen voer u bestaen?	So du wilt Herr sunde zu rechen, Herr wer wird bestehen?
4. Dann ist doch nur bey dir allein vorgebung, darumb bistu auch allein tzufurchten.	Want bi u alleen is ghenade ende verghevinghe, daer omme zijt ghi alleene te vreesen.	Denn bey dir ist die vergebung, Das man dich fürchte.
5. Ich hab gottis gewartet und mein seel hat gewartet, und auf sein wort hab ich gebeytet.	Ick hebbe op god ghewachtet, ende mijn siele heeft ghewacht. Ende op zijn woert hebbe ick ghebeyt.	Ich harre des Herrn, meine seele harret, Und ich hoffe auff sein wort.

Deze passage bewijst dat Luther in 1517 nog niet die vormbeheersching bezat, die later zijn groote bijbelvertaling zou kenmerken. Daar moest een tijd van zoeken en tasten aan voorafgaan.

Postille.

Luther's tweede vooroefening, de Kerkpostille, op den Wartburg in den herfst van 1521 tot stand gebracht, waarin de Schriftgedeelten direct uit het Grieksch zijn vertaald, is ook in Nederlandschen vorm bewerkt. In 1528 verscheen, zoogenaamd bij Adam Anonymus in Bazel, de 'Postille op die Epistelen ende Evangelien van allen sondaghen ende sonderlinghen heylichdaghen des geheelen iaers'. Modern

bibliografisch onderzoek heeft echter aangetoond, dat onder dezen gefingeerden naam zich de Antwerpsche uitgever Johan Hoochstraten schuil hield, die in den Hervormingstijd tal van malen de boekencensuur bij den neus heeft weten te nemen, door op zijn uitgaven behendig verzonnen buitenlandsche schijnadressen te plaatsen. Adam Anonymus, dat zal wel de Bazelsche drukker Adam Petri zijn, dacht men in de 16de eeuw, de man die immers de Postille van Luther ook in het Duitsch had bezorgd. Het zwaartepunt van de Postille ligt uiteraard in de verklaringen, maar aangezien steeds een Schriftles als uitgangspunt dient, mogen wij dit fel vervolgde boek niet onvermeld laten. De eerste pericope ziet er als volgt uit:

> *Rom.* 13, 11-14.
>
> Lieve broeders, want wi dan sulcs weten, als dat die ure hier is vanden slape op te staen. Aengesien onse salicheyt naerder is dan wi geloofden. Den nacht is voor gegaen, den dach is bi ghecomen. Hierom laet ons nu af werpen die wercken der duysternisse, ende aendoen die wapenen des lichts, laet ons eerbaerlic wandelen als inden dach, niet in vollerie [= brasserij] ende dronckenschap, niet in luyerdie ende oneerbaerheyt, niet in twist ende kijf, maer doet ane den here Jesum christum, ende en doet niet wat dat vleesch soect ter lust.

Het Nieuwe Testament van 1523, *verschenen te Antwerpen en Amsterdam*.

Luther's Nieuwe Testament was nog geen jaar in omloop, of in de Nederlanden verscheen reeds een vertaling, die bij gedeelten van de pers kwam. Te Antwerpen kwamen bij Adriaen van Berghen ‘op die Camerpoort-brugge int Gulden Missael’ den 28en Aug. 1523 de Evangeliën van de pers onder den titel van Doen Pietersoen's en Van Liesveldt's uitgaven uit het vorige jaar: ‘Die Evangelien ons heeren Iesu christi inder duytscher sprake getranslateert. Die welke sinte Matheus, sinte Marcus, sinte Lucas ende sint Ian bescreven hebben. Ende voer elck Capittel een corte bedudenisse, opdat men weten mach, hoe dat elck kerstenmensche sculdich is die Evangelien Cristi te lesen, ende die in zijn herte te dragen, boven alle ander leringhen ende scrifturen. Ende daerin vrilick ende ghetrouwelick te leven ende te sterven. Neerstelick gecorrigeert 1523.’

Het tweede gedeelte, inhoudende de Handelingen der Apostelen en de Openbaring van Johannes, volgde in October, het derde stuk, de Brieven, nog in hetzelfde jaar, maar zonder opgave van de maand van verschijning. Het eenige volledige exemplaar van dit Nieuwe Testament is aanwezig in het BritschMuseum te Londen.

De prologen en kantteekeningen van Luther ontbreken geheel. Geen voorbericht van bewerker of uitgever is er, om ons de motieven van den vertaler te doen kennen. Het eenige, wat hij aan den Luthertekst zelfstandig heeft toegevoegd, zijn de ‘corte bedudenisse’ of beknopte inhoudsopgaven boven de hoofdstukken, benevens een ‘Tafel’ of register om de Epistelen en Evangeliën te vinden. De meeste Nederlandsche Luthervertalingen van den Hervormingstijd konden namelijk als pericopenbundels gebruikt worden.

Men kan niet zeggen, dat de Luthertekst slaafs of zelfs maar nauwkeurig gevolgd is. De eenigszins onafhankelijke houding van den bewerker wordt bewezen door de vele bastaardwoorden, die hij gebruikt, wanneer een woordelijke vertaling goed Dietsch had opgeleverd. Zulke woorden zijn ‘perfect, onperfectelic, sergianten, regioen, guberneren, ymagie, superscripsie, abhominacio, gracie, tribulacie’ enz. Dubbelvertalingen als ‘dede ontbieden ende bi hem comen, wan oft wayere, fame ende rumoer, ridderen ende knechten’ komen niet zelden voor. Een fragment als proeve:

Lucas 16, 1-3.

Luther.

Er sprach aber auch zu seinen Ju□ngern: Es ware in reicher man, der hatte einen haushalter, der ward fur im beru^{e}chtiget, als hette er im seine gu^{e}ter umbbracht. Und er foddert in, und sprach zu im: Wie ho^{e}re ich das von dir? thu rechnung von deinem haushalten, denn du kanst hinfurt nicht haushalter sein. Der haushalter sprach bey sich selbs: Was sol ich thun? mein Herr nimpt das ampt von mir, graben mag ich nicht, so scheme ich mich zu betteln.

***Adr. v. Berghen* 1523.**

Mer hi sprac tot sinen iongeren. Het was een rijck man, die hadde eenen meyer, die wort voor hem gediffameert, dat hi hem zijn goet te quiste bracht, ende hi riep hem ende seyde tot hem, wat hoor ic van u, doet rekenscap van u meyerije, want ghi en sult hier na gheen meyer zijn. Die meyer dachte by hem selven. Wat sal ick doen, mijn heere neemt die officie van mi. Graven mach ick niet, ick scame mi te bidden [= bedelen].

Voorts is opmerkelijk, dat de oude Nederlandsche Vulgaatvertaling van Schutken ook in den hervormden bijbel doorwerkt, vooral in de liturgische Schriftlessen. Het feit is te merkwaardig om er achteloos aan voorbij te gaan. De Schriftgedeelten in de vele malen herdrukte Epistelen en Evangeliën (zie blz. 79) hadden zich blijkbaar zoo vastgezet in het geheugen van de lezers, ook van onzen vertaler, dat zij zich zelfs in de vertaling naar Luther handhaven. Men overtuige zich:

1 *Cor.* 5, 6-8.

***Luther*.**	***A.v. Berghen* 1523.**	***Schutken*.**
Ewer rhum ist nicht fein. Wisset ir nicht, das ein wenig saurteig den gantzen teig versauret?	Uwe verblijdinge en is niet goet. En weet ghi niet dat een luttel suerdeesems dat geheel deech versuert?	Iuwe verblidinghe en is niet goet. En weet gi niet dat een luttel deesems dat gheheel deech doet heffen?
Darumb feget den alten saurteig aus, auff das ir ein newer teig seid, gleich wie ir ungeseuert seid. Denn wir haben auch ein Osterlamb, das ist Christus, fur uns geopffert. Darumb lasset uns Ostern halten, nicht im alten saurteig, auch nicht im saurteig der bosheit und schalckheit, sondern inn dem su^{e}steig der lauterkeit und der warheit.	Daer om purgeert wt den ouden heve, op dat ghi zijt een nyeuwe deech dat versch bespreyt es, want voer onsen paeschlam is Christus gheoffert. Ende also laet ons werscappen [= feestvieren], niet inden ouden heve, noch inden heve der quaetheit ende der boesheit, mer in puerheit ende saetheit [= rust] der waerheit.	Purgiert wt die oude heffe, op dat gi sijt een nye knedinghe, also gi puer sijt. Want toe onsen paeschen is christus gheoffert. Ende also laet ons werscappen, niet in die oude heffe, noch in die heffe der quaetheden, ende der boesheden, mar in puerheit der luuterheit ende der waerheit.

In de derde plaats verdient het bijzondere opmerkzaamheid, dat de auteur het Mattheusevangelie gekend en gebruikt heeft. Niet alleen de titel, maar ook de ‘corte bedudenisse’ boven elk hoofdstuk is uit Pelt's werk overgenomen. Maar wat nog belangrijker is, geheele passages in Mattheus vertoonen somtijds meer overeenkomst hiermede, dan met den Luthertekst. Een vers ten bewijze:

***Mattheus* 21, 31.**

***Luther*.**	***A.v. Berghen* 1523.**	***Pelt*.**
Wilcher untter den zween hat des vaters willen than? sie sprachen zu yhm, der erste. Ihesus sprach zu yhm: warlich ich sage euch, die tzolner unnd hurnn werden ehe yns hymelreych komen denn yhr.	Welcken van desen twee sonen heeft des vaders wille gedaen? Si hebben geseyt: die eerste. Ende Jesus sprac tot haer: Voerwaer segge ick u, dat die openbaer sondaren ende lichte vrouwen sullen u voer gaen int rijck der hemelen.	Die welcke van dese twee sonen heeft den wille des vaders ghedaen? Ende si hebben gheseyt: Die eerste. Ihesus heeft tot haer geproken: Voorwaer ic segge u luyden, dat die publicanen, openbaer sondaren ende lichte vrouwen voor u luyden gaen sullen int rijcke gods.

De vraag rijst, wie de vertaler is geweest van het eerste reformatorische Nieuwe Testament in de Nederlandsche taal. Heeft een ‘slechte onnozele’ of ‘onwerdige’ priester uit het Augustijnen-klooster te Antwerpen de taak verricht? De veronderstelling ligt voor de hand, maar het antwoord moet toch ontkennend luiden. De inquisitie had reeds in 1522 het convent, dat zij als broeinest van ketterij beschouwde, ontvolkt. Jacobus Praepositus en Hendrik van Zutphen hadden zich in dat jaar aan de vervolging onttrokken door de wijk te nemen naar Duitschland.

Wie dan wel de vertaler geweest is? Er zijn gegevens, die op niemand anders dan Pelt zelf duiden. Zijn voornemen, om behalve Mattheus ook de andere Evangeliën op dezelfde wijze voor ‘simpele lieden’ toegankelijk te maken, heeft hij niet ten uitvoer gelegd. Kan het nu niet zijn, dat hij, achterhaald door de bijbelvertaling van Luther, zijn oorspronkelijk plan heeft laten varen, omdat hij zijn taak beter verricht zag dan hij het zelf had kunnen doen? De Luthervertaling beantwoordde immers geheel aan wat de door en door ‘evangelische’ Pelt verlangde. Evengoed als de andere geschriften van Luther zal ook diens Nieuwe Testament wel spoedig in Amsterdam bekend geweest zijn. De Amsterdamsche burger Claes van der Elst had te Wittenberg in eigen persoon ‘die lessen van Luyter selven gehoort’ en diens leeringen in zijn vaderstad gepredikt. Er bestond dus ook directe aanraking met Wittenberg.

Men kan tegenwerpen, dat Pelt toch niet een Antwerpschen uitgever in den arm genomen zou hebben, wanneer hij een Doen Pietersoen in de nabijheid had. Nu moet men weten, dat deze uitgever nog in het jaar 1523 dezelfde vertaling heeft bezorgd als Adriaen van Berghen. De Evangeliën verschenen bij hem op 5 Dec., de Handelingen en Openbaring zijn gedateerd: 1523. Waarschijnlijk kwamen nog in hetzelfde jaar de Epistelen uit. Het eigenaardige is, dat deze laatste, in tegenstelling tot de twee andere deelen, de prologen en kantteekeningen van Luther vertoonen. De opneming hiervan was een moedige daad van den drukker. Afzonderlijk werd ook een vertaling van Luther's voorrede voor het geheele Nieuwe Testament ter perse gelegd. Naast elkaar moeten dus in Amsterdam twee Testamenten het licht gezien hebben, een met voorredenen en glossen van Luther en een zonder deze, maar begeleid door korte inhoudsopgaven boven de hoofdstukken. Dat alles kan toch niet in 1523 gebeurd zijn in de korte spanne tijds, die restte na de voltooiing van de Antwerpsche uitgave. Gevoegd bij de talrijke inwendige overeenkomsten tusschen Pelt's Mattheus-

vertaling en het Antwerpsche Nieuwe Testament, geven deze constateeringen het recht in Pelt den mogelijken auteur te zien.

Hoe het zij, de tekst zooals die door Adriaen van Berghen en Doen Pietersoen in 1523 werd geleverd, is de standaardredactie geworden

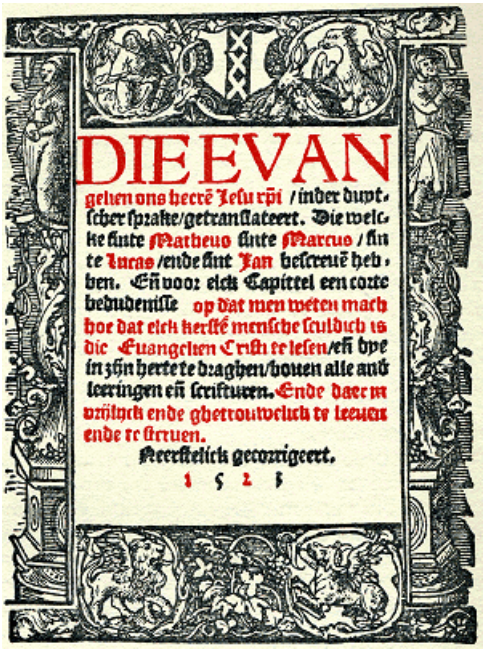
DIE EVAN
gelien ons heere Jesu xpi / inder duyt-
scher sprake/getranslateert. Die welc-
ke sinte Matheus sinte Marcus / sin
te Lucas /ende sint Jan beschreue heb-
ben. Eñ voor elck Capittel een corte
bedudenisse op dat men weten mach
hoe dat elck herstē menschē schuldich is
die Euangelien Cristi te lesen/eñ hye
in zijn herte te draghen/houen alle anō
leeringen eñ scriftueren. Ende daer m
vrūlyck ende ghetrouwelick te leuen
ende te steruen.
Neerstelick gecorrigeert.
1 5 2 3

Afb. 12. - Titelblad van de Evangeliën naar Luther, in 1523 verschenen bij Doen Pietersoen te Amsterdam.

voor deze periode. Na eerst nog in 1524 door Jan van Ghelen te Antwerpen letterlijk nagedrukt te zijn, werden in latere drukken de bewoordingen meer in overeenstemming gebracht met de Lutherversie. Mengvertalingen deden eveneens eenigen invloed gelden, maar over het geheel genomen stond de tekstvorm van het Nieuwe Testament sinds 1523 vast.

Hoewel de uitgave van Adriaen van Berghen vele herinneringen bevatte aan de oude Vulgaatvertaling, was de afwijking van den ouden tekst sommigen te groot. Ten behoeve van dezen bezorgde Adriaen van Berghen in den zomer van 1524 een tweede uitgave, nu met korter titel: ‘Dat nyeuwe Testament. Anderwerf met grooter neersticheyt gecorrigeert.’ In een proloog spreekt de ‘printer’ er zijn blijdschap over uit, dat de Schrift weer tot zijn oude ‘zuiverheid’ is teruggebracht door de overzetting uit het Grieksch. Daarom biedt hij zijn lezers een Nieuw Testament, dat niet, zooals het oude, ‘scandelic qualic overgeset’ is, maar ijverig gecorrigeerd naar de uitgaven van geleerde mannen. Omdat echter sommigen geen andere vertaling willen lezen dan de oude, heeft hij de varianten hieruit op den kant geplaatst. Hij hoopt dat de ‘simpele menschen’, door hierin te lezen, zullen opwassen in de liefde voor God en den naaste, waarin de geheele wet en de Profeten begrepen zijn.

De tekst van dezen herdruk verschilt weinig met dien van het vorig jaar. Het handhaven bijvoorbeeld van ‘allene doer 't gelove’ in Rom. 3, 28 zegt genoeg omtrent het hervormde karakter van dezen druk. De toenadering tot den ouden tekst blijft alleen beperkt tot de kantteekeningen, die varianten bevatten welke òf ontleend zijn aan een onbekende vertaling òf speciaal voor deze uitgave bewerkt zijn. Meermalen staat er ‘Eras.’ bij als aanduiding van een Erasmuslezing. Dat Erasmus in de oogen van den bewerker dezer uitgave een autoriteit was, wordt bewezen door ‘Een corte Epistole verweckende eenen yegelijcken om neerstelic te overlesen ende te beleven dat heylich Evangelie Iesu Christi’. Deze ‘Vermaninge’, die een kort uittreksel bevat uit Erasmus' proloog voor het Nieuwe Testament, is in tal van Nederlandsche Nieuwe Testamenten van die jaren opgenomen.

Het Keulsche Nieuwe Testament van 1525.

De strijd om den leekenbijbel kwam langzamerhand in een acuut stadium. Elke nieuwe bijbeluitgave in de landstaal veroorzaakte een bres in den muur van het kerkelijk vooroordeel. Het vraagstuk van het ‘bijbelverbod’ stond meer dan ooit in het middelpunt der belangstelling, nu de overheid in overleg met de Leuvensche hoogleeraren de verbreiding van ‘kettersche’ uitgaven krachtdadig wilde tegengaan. Geen wonder, dat aan sommige uitgaven van het Nieuwe Testament een krachtig pleidooi voor het geoorloofde van de editie wordt toegevoegd. Een dubbelen proloog van dien aard treft men aan in ‘Dat niwe testament ons heeren Iesu Christi met alder neersticheyt

oversien ende verduijtst', in 1525 bezorgd door Hiero Fuchs te Keulen. De eerste, getiteld 'Een vermaninghe offt onderwijsinghe om allen Christen menschen met grooter neersticheyt dat Evangelium te lesen' staat voor de Evangeliën, de andere, een niet minder uitvoerige 'vermaenbrief' voor de Brieven van Paulus. De inhoud komt, voor zoover hij betrekking heeft op de onderhavige kwestie, in het kort neer op het volgende.

Omdat Jezus Christus, die immers alleen 'die salicheyt, waerachticheyt ende dat leven' is, wil dat men zijn Evangelie onvermengd aan de geheele wereld zal prediken, zijn de Evangeliën wederom zeer nauwkeurig gedrukt, 'opdat die simpel lieden Iesu Christi seker moegen sijn van die Evangelische waerheyt'. Deze bijbelverspreiding geschiedt thans in verschillende Europeesche landen en talen. Zoowel volwassenen als jonge menschen behooren het heilig Evangelie te lezen en te kennen, opdat zij alle menschelijke inzettingen, die toch niet zalig kunnen maken, overboord zullen werpen en alleen zich zullen houden aan het Woord van God. Leeringen van menschen zijn namelijk waardeloos, tenzij ze geworteld zijn in de Schrift.

Er is misschien iemand, zegt de schrijver verder, die den eenvoudigen lieden den zoeten smaak van het Evangelie wil onthouden en het beter oordeelt de Evangeliën te laten lezen, zooals ze vroeger vertaald waren, met allerlei weglatingen en toevoegselen in den tekst en met verschillende exegetische glossen. Deze uitleggingen zijn echter niet ingegeven door den Heiligen Geest. Bovendien is er groot gevaar, dat men dan de uitlegging van menschen zou gaan vermengen met het Woord Gods. Daarom is het roekeloos en onverantwoordelijk, het Woord Gods te vertalen met onnoodigen omhaal van woorden en vooral er iets aan toe of af te doen.

Een ander bezwaar, dat men tegen het bekend maken van de Evangeliën onder 'simpel lieden' heeft, is, dat er vele 'zware en duistere' dingen in staan, welke moeilijk door eenvoudigen te bevatten zijn. Velen roepen tegenwoordig van den kansel dat de Evangeliën een oorzaak van dwaling zullen worden. Maar zijn er dan niet verschillende teksten in de Schrift, waar ook de geleerden niet bij kunnen? Trouwens, de geschiedenis leert dat geleerden altijd veel eer in dwaling vervallen dan 'die simpel gemeinte'. De geheimenissen van het Evangelie zullen eer aan eenvoudigen en kleine kinderen dan aan wijzen en verstandigen geopenbaard worden.

Elke geestelijke orde kent een voorschrift, dat degenen, die geen Latijn kennen, hun kloosterregel in de moedertaal steeds bij zich moeten

hebben en dien uit het hoofd moeten kennen. In de kapittelvergaderingen behoort men hem van tijd tot tijd uit te leggen. Is het dan niet een veel gebiedender eisch, dat de eenvoudige Christenen den eenigen regel dien zij noodig hebben om zalig te worden, namelijk het Woord Gods, bezitten en kennen? De Heilige Schrift is het testament, dat is de laatste wil van Christus. Wie zou nu den kinderen mogen verbieden den laatsten wil van hun aardschen vader te bezitten, te zien of te lezen? Dagelijks moet men in de kapittelvergaderingen van Jezus Christus - en daaronder verstaat de schrijver bijeenkomsten, waarin zoowel ongeletterden als geleerden samenkomen - het 'hoochweerdich' Woord Gods hooren en eer bewijzen. Onze genadige keizer, de goedertieren vorst, goedertieren niet alleen van hart, maar ook metterdaad, de vorst aan wien God zooveel kostelijke en voortreffelijke landen heeft toevertrouwd, wil dat het Woord Gods in al zijn landen zuiver en onvermengd gepredikt worde. Mocht dit door de geheele wereld geschieden. Daarom behooren ook alle bisschoppen, pastoors, vicarissen, doctoren en predikers het gewone volk te vermanen om het heilig Evangelie te lezen en in het hart te overdenken.

De grondtoon van deze goed geschreven apologie is reformatorisch maar met Erasmiaansche bijgeluiden. De beklemtoning van het geloof dat door de liefde werkt, het opkomen voor de geestelijke belangen van de 'simpel lieden', het universalistische en kosmopolitische van het bijbelsch Christendom, dat hier gepredikt wordt, brengt de verdediging van Erasmus te binnen. Een reformatorische, maar tevens bijbelsch-humanistische geest blijkt ook uit de centrale plaats, die de schrijver aan de bediening van het 'hoochweerdich' Woord Gods, blijkbaar een zinspeling op het hoogwaardig altaarsacrament, in de vergadering der geloovigen toegekend wil zien.

De bijbeltekst loopt hiermede geheel parallel. De reeds bestaande vertaling van Luther's Nieuwe Testament is gewoon herdrukt, hier en daar met verwijdering van oude Vulgaatlezingen. Het aantal glossen is beperkt tot een minimum. Teekenend is, dat het grootendeels vertaalde varianten uit Erasmus' Novum Testamentum zijn. De bewerker schijnt ze bij voorkeur dan op te nemen, wanneer Luther naar zijn smaak te vrij had vertaald. Bij voorbeeld, naast Luther's vrije weergave van Matth. 13, 57: 'Een propheet en is nergent weyniger gheacht dan in sijn lant' staat letterlijker: 'Gheenen propheet en is sonder eere dan in sijn lant.' Soms laat hij de variant voorafgaan door 'Eras.', bijv. 1 Cor. 4, 10: 'ghi edel, ende wi onedel' en op den rand: 'Eras. ghy syt heerlick, maer wi veracht.'

Dit Keulsche Nieuwe Testament is het eerste, dat achterin de Oudtestamentische kerkelijke ‘Epistelen’ opnam, en wel in de tekst redactie van de gedrukte Middeleeuwsche Epistelen en Evangeliën. Ze worden op het titelblad als volgt aangekondigd: ‘Noch salmen hierachter in desen boeck finden sommighe epistolen, genomen wt den ouden testamente, die menn in der missen leest, nu nieuwelick dar by gheset.’ Dit voorbeeld zou in tal van andere Nieuwe-Testament-uitgaven gevolgd worden, die daardoor tegelijk een complete pericopenbundel vormen.

Het is niet bekend, wie dit Nieuwe Testament bezorgd en van prologen voorzien heeft. Blijkens het dialect moet het een Brabander of Vlaming geweest zijn. Was hij een dergenen, die reeds met de Kerk hadden gebroken en één veilige wijkplaats hadden gevonden in de Rijnstreek? Naar onze meening niet. Zijn beroep op den keizer is wel echt gemeend en niet op een lijn te stellen met de bekende fictie in het Wilhelmus. Zijn stilzwijgende erkenning van het bestaan der kloosterorden en het feit, dat hij lezers onderstelt die de mis bijwonen, wekt het vermoeden, dat hij behoorde tot de vele Nederlanders die doordrenkt waren met reformatorische en Erasmiaansche ideeën, hoewel ze uiterlijk nog Roomsch-Katholiek waren.

Uitgaven met prologen en glossen van Luther.

In 1523 had Doen Pietersoen te Amsterdam al het voorbeeld gegeven van een uitgave met alle prologen en kantteekeningen van Luther, met weglating van enkele kleine gedeelten die de ergernis van ketterjagers konden opwekken. In 1525 is dit voorbeeld gevolgd door drie Antwerpsche drukkers, wier durf toenam, naarmate de vraag naar bijbellectuur grooter werd. Dat drietal bestond uit Adriaen van Berghen, Christoffel van Ruremunde en zijn broeder Hans van Ruremunde, die het laatste hoofdstuk van zijn uitgave tooide met een copie van de mooie houtsneden, welke Holbein had vervaardigd voor een Bazelschen druk van 1523. De vrijwel eensluidende titel, overgenomen van de Nederlandsche vertaling van Erasmus' Nieuwe Testament (zie blz. 170), klinkt erg onschuldig: ‘Dat nieuwe Testament: dat heylich Evangelium, dat levende woort gods wtghesproken doer onsen salichmaker Iesum Christum, bescreven doer ingeven des heyligen geests vanden heyligen Apostelen ende Evangelisten ende voort die gheschiedenissen ende openbaringen des gehelen nyeuwen Testaments.’ Slaat men echter zoo'n Nieuw Testament op, dan ontmoet men kantteekeningen als bij Matth. 5, 13 (het zout dat smakeloos

wordt): ‘als die leeraers ophouden gods woort te leeren’, bij Matth. 7, 6 (Geeft het heilige den honden niet): ‘Dat heylichdom is gods woort, waer doer alle dinck gheheylickt wort’, de honden ‘sijn die dat woort gods vervolghen’.

Het zijn zonder twijfel de edities met zulke kantteekeningen geweest, waarmee de stoutmoedige drukkers zich groote moeilijkheden op den hals gehaald hebben. In 1526 vaardigde Karel V te Mechelen een plakkaat uit tegen kettersche boeken en vermeldde hierin speciaal: ‘alle Evangelien, Epistelen, Prophetien ende andere boucken vanden H. Schriftueren in Duytsch, Vlaemsch of Walsch, gheappostilleirt, ghegloseirt of hebbende prefacien of prologue, inhoudende dolinghen of doctrinen vanden voors. Luther ende zijne adherenten.’ In 1529 werden de bepalingen van dit plakkaat in scherper vorm herhaald en aangevuld. Met name werden nu de Nieuwe Testamenten van Adriaen van Berghen, Christoffel van Remunde en Johannes Zell (verschrijving van Jan van Ghelen) genoemd.

Adriaen van Berghen had reeds in 1522 op de kaak moeten staan ‘van synen mesdaden ende Luteryen’. Dat benam hem niet den lust om de nieuwe leer krachtig te steunen door een reeks uitgaven van het Nieuwe Testament in 1523, 1524, 1525 en 1531. Nadat hij in 1535 gevangen genomen was wegens den verkoop van verboden boeken, werd hij het volgend jaar uit de stad verbannen. Hij vluchtte naar Holland, waar hij in verscheidene steden als boekverkooper in zijn onderhoud voorzag, terwijl intusschen zijn drukkerij te Antwerpen werkzaam bleef in dienst der Hervorming, o.a. door een vijfden druk van het Nieuwe Testament in 1541. In 1542 werd hij door het Hof van Holland wegens den verkoop van kettersche boeken ter dood veroordeeld en in Den Haag onthalsd.

De levensloop van Christoffel van Ruremunde is niet minder bewogen geweest. Behalve de Nederlandsche overzetting drukte hij ook de kettersche Engelsche vertaling van het Nieuwe Testament door William Tyndale. In eigen persoon stak hij naar Engeland over om ze in Londen te verkoopen, maar werd om die reden te Westminster in de gevangenis geworpen, waar hij ook gestorven is.

Hans van Ruremunde werd in 1526 onder beschuldiging van het drukken van verboden bijbeluitgaven veroordeeld tot een pelgrimstocht ‘ten heyligen Bloede te Wilsenaken’ in Pruisen. Evenals zijn broeder geraakte hij in 1528 te Londen in gevangenschap ter zake van den verkoop van Tyndale's Nieuwe Testament, dat Christoffel in 1526 bezorgd had, maar werd naderhand weer op vrije voeten gesteld.

Het Deventer Nieuwe Testament van 1525.

Te midden van den stroom vertalingen uit de beginperiode der Hervorming wordt een eenigszins geïsoleerde positie ingenomen door het merkwaardige 'Bazelsche' Nieuwe Testament van 1525, waarvan de uitwendige geschiedenis niet minder belangwekkend is dan de inwendige. Beide staan trouwens met elkaar in het nauwste verband. De volledige titel ziet er als volgt uit: 'Dat Gants Nyewe Testament, recht grondelick verduytschet. Met seer geleerden ende richtigen voerreden ende der swaerster plaetsen korte mer goede verklaring. Met een Kalengier ende Register-Esaie. XL. Dat woert Gods blijft in ewicheyt. M.D.XXV.' Het colophon behelst deze woorden: 'Hier eyndet dat gantse nyeuwe Testament. Geprent na die beste ende correcste Boecken, welcke ghemaeckt sijn tot Basel. Volbrocht den XXVI. dach Octobris. Int iaer M.D.XXV.'

Gelijk men ziet, ontbreekt naam en adres van den drukker. Hoe is men er dan toe gekomen dit Nieuwe Testament in Bazel te localiseeren? Het boekje is gedrukt in een 'Oostersche of Hoogduytsche letter'. Daardoor heeft Le Long zich laten verleiden tot de onderstelling, dat het wel afkomstig zou zijn van den uitgever Adam Petri van Langendorff, dien hij ten onrechte identificeerde met Adam Anonymus (zie blz. 141). Waarschijnlijk hebben de woorden in het colophon 'Geprent na die beste ende correcste Boecken, welcke ghemaeckt sijn tot Basel' Le Long in dat vermoeden gesterkt. Wat voor hem nog slechts een gissing was, werd in de oogen van de Hoop Scheffer zekerheid. Volgens hem zou een uitgeweken Noord-Nederlander, den druk te Bazel bewerkt hebben. De bibliografische speurzin van den heer W. Nijhoff en mej. M.E. Kronenberg heeft echter zonneklaar aan het licht gebracht dat niet een Bazelsche, maar een Deventer drukker, en wel Albert Pafraet, de bekende uitgever van Latijnsche schoollectuur, den moed heeft gehad dit bandje te verspreiden. Deze ontdekking heeft den bijbelonderzoeker een schrede nader gebracht tot de oplossing van enkele vraagstukken, welke deze uitgave aan de orde stelt.

De bewerker leidt de vertaling in met een korte voorrede, die wegens haar belangrijkheid hier een plaats moge vinden.

> *Tot den Christelicken leser*.
>
> Doer begheerte, raet ende hulp sommiger Christen menschen, die hier in niet hoer eygen prijs ofte profijt, mer alleen gods eer ende aller menschen salicheyt hertelick soeken ende begheren, is dit nyewe Testament met groten arbeyt ende

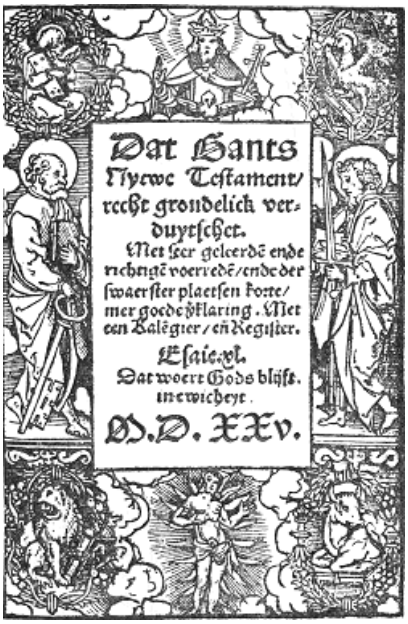
Dat Gants
Nyewe Testament/
recht grondelick ver-
duytschet.
Met seer geleerde ende
richtige voerrede/ende der
swaerster plaetsen korte/
mer goeder verklaringe. Met
een Calegier/een Register.
Esaie.xl.
Dat woert Gods blijft.
in ewicheyt.
M.D. XXv.

Afb. 13, - Titelblad van het ('Bazelsche') Nieuwe Testament naar Luther, in 1525 verschenen bij Albert Pafraet te Deventer.

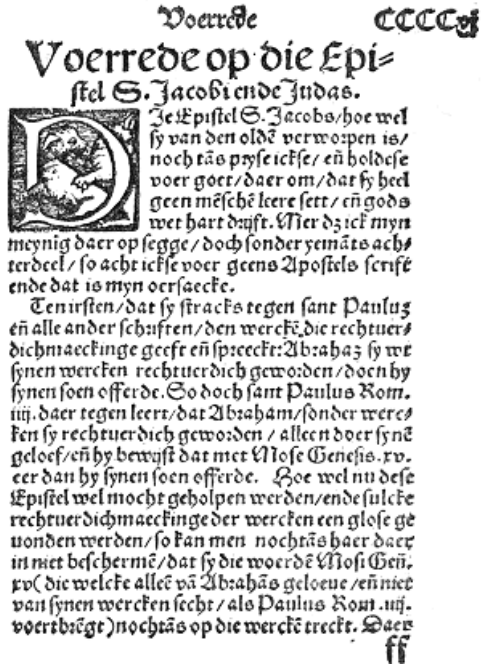
Voerrede CCCCxij
Voerrede op die Epi-
stel S. Jacobi ende Judas.
DEze Epistel S. Jacobs/hoe wel sy van den oldē verworpen is/ noch tās prysē ickse/ eñ holdese voer goet/daer om/dat sy heel geen mēschē leere sett/ eñ gods wet hart druft. Mer dz ick myn meynig daer op segge/ doch sonder yemāts achterdeel/ so acht ickse voer geens Apostels scriftē ende dat is myn oersaecke.
Ten irsten/dat sy stracks tegen sant Paulus eñ alle ander schuften/den werckē die rechtuerdichmaeckinge geest eñ spreeckt: Abraham sy wt synen wercken rechtuerdich geworden/doen hy synen soen offerde. So doch sant Paulus Rom. iij. daer tegen leert/dat Abraham/sonder werckē sy rechtuerdich geworden/ alleen doer synē geloef/eñ hy bewyst dat met Mose Genesis. xv. eer dan hy synen soen offerde. Hoe wel nu dese Epistel wel mocht geholpen werden/ende sulcke rechtuerdichmaeckinge der wercken een glose gevonden werden/ so kan men nochtās haer daer in met beschermē/dat sy die woerdē Mosi Geñ. xv(die welcke alleē vā Abrahās geloeue/eñ niet van synen wercken secht/ als Paulus Rom. iij. voertbrēgt) nochtās op die werckē treckt. Daer
ff

Afb. 14. - Bladzijde van het Deventer Nieuwe Testament van 1525, met een gedeelte van Luther's proloog op de Brieven van Jacobus en Judas.

> nersticheyt overgeset in nederlands duytsch, wt die beste, volmaecste ende leste exemplaren, die in overlant [= Duitschland] so menichvoldelick geprent syn. Ende want [= omdat] die overlantsche spraeck rechter, rycksinniger ende fyner is in woerden, so hebben wy haer in sommige lichte woertkens ende sproecken een weynich na ghevolgt ende ons met haer vergelijckt, so veel een yegelick wel mach verstaen. Want onze meyning niet was, heel Hollants ofte Brabants, mer tusschen beyden, opt kortste ende reynste, na onsen vermogen een gemeyn spraeck te volgen, die men all nederlant doer lichtelick solde mogen lesen ende verstaen. Ende hier in hebben wy gebruickt raet ende hulp veel wyser geleerder mannen, die dese oversettinge gelesen, ondersocht ende gepresen hebben. Ende ghy sult al hier in vynden wat in testamenten gesocht of begeert mach werden. Aldus hoep ick, sullen alle goede herten niet verachten onsen arbeyt, in welcken wy nerstelick Gods eer, ende aller christen menschen verbeteringe ende salicheyt trouwelick gesocht hebben. Ende die hier mede niet te vreden wil wesen, die sal weten, datmen een werck alle man niet te pas kan maecken, ende dattet veel lichter is ander lude arbeyt ende werck te ordelen of te verachten dan na te volgen of te verbeteren. Die geest ons heeren Iesu Christi wil ons allen verlichten tot rechte kennisse syner genaden ende syner godlycken woerden. Amen. Anno M.D.XXV. den .XXVI. dach Octobris.

De aanhef vestigt den indruk, dat de schrijver niet heeft willen volstaan met een nadruk van de reeds bestaande Nederlandsche vertaling van het Septembertestament, maar dat hij een geheel nieuwe bewerking tot stand heeft gebracht. Dat dit inderdaad het geval is, bewijst het volgende fragment, waarvan men de eerste vertaling terugvindt op blz. 144.

> 1 *Cor.* 5, 7-8.
>
> Daer om veecht den olden suerdeech wt, op dat ghy een nyewe deech sijt, gelijck als ghy ongesuert syt. Want wij hebben oeck een paeschlam dat is Christus voer ons geoffert. Daer om, laet ons Paeschen holden niet in den olden suerdeech, oeck niet in den suerdeech der boesheyt ende argheyt, mer in den sueten deech der puerheyt ende der waerheyt.

De vertaler blijkt den Luthertekst op den voet te volgen zonder in slaafsch copieeren te vervallen. Daarvoor behoedt hem zijn fijne smaak. Voorts neemt hij trouw alle kantteekeningen en concordeerende Schriftplaatsen over, die Luther op den rand had geplaatst, benevens al diens prologen met inbegrip van de ‘gevaarlijke’ passages, welke Doen Pietersoen in 1523 en de Antwerpsche uitgevers in 1525 veiligheidshalve hadden weggelaten. Zoo staat hier in extenso Luther's vrij oordeel over het vraagpunt dat hij zelf aan de orde stelt: ‘Welcke die Rechte ende Edelste Boeken des Nyewen Testaments syn’ en het slot van zijn inleiding tot den Brief aan de Romeinen dat aldus

vertaald wordt: ‘Dat leste capitel is een Capitel der gruetinghe, mer daer onder mengt hy een seer edel waerschuwinge voer menschenleeringe, die neven der Evangelischer leeren invallen ende argernisse oprichten, recht al had hy sekerlick gesien, dat wt Romen ende doer die Romeynen komen solden die verleyende argerlicke Canones ende Decretales, ende dat gans geswerm, ende gewormt menschelycker insettinge ende geboden, die nu all die werelt verdrencken, ende dese Epistel, ende alle heylighe scriften, met den geest ende gheloeve verdorven hebben, dat daer niet meer bleven is, dan die Afgod, die Buyck, welks dienars hoer hier Sant Pauwel schelt: God verlos ons van hoer Amen’.

Naast de gedurfde handhaving van den geheelen Luther-tekst zet in het bijzonder de gebezigde taal aan deze uitgave groot belang bij. De mededeelingen hieromtrent in het woord tot den Christelijken lezer hebben betrekking op een aangelegenheid, die niet pas door den Statenbijbel aan de orde gesteld is. De schrijver beseft den nauwen samenhang tusschen bijbelverspreiding en taaleenheid. De nationale beteekenis van de reformatorische bijbelvertaling is voor een groot deel gelegen in een min of meer bewust streven naar eenheid van taal en volk. De propagandistische Hervormers en de boekdrukkunst hadden een gemeenschappelijk belang: beide moesten zoo veel mogelijk menschen bereiken. Daarvoor hadden zij een algemeene taal noodig, een *koinè* die in alle gewesten kon worden verstaan. Aangezien zulk een inter-gewestelijke voertaal ten onzent in het begin van de zestiende eeuw nog niet bestond, zag men zich genoodzaakt gebruik te maken van die streektalen, welke het meest algemeen werden verstaan. In het westelijk en zuidelijk gedeelte der Nederlanden was dat het Hollandsch-Brabantsch, dat voorbestemd was om de hoofdbestand-deelen van de latere taaleenheid te leveren. Alleen, men kon dat toen nog niet weten, omdat in het oostelijk deel der Nederlanden toen een taal voor schriftelijk gebruik gebezigd werd, die zich daar een niet minder algemeen gezag verwierf. Dit ‘Oostersch’ of ‘Overlandtsch’ was de taal van oorkonden, kronieken, brieven en scheen weggelegd om binnen afzienbaren tijd een algemeene taal te worden. In deze taal nu, staand tusschen het Hollandsch en Nederduitsch, was nog geen bijbeluitgave verschenen.

Een dergelijke gezaghebbende taal wordt gevoed vanuit een cultureele kern. Welnu, die uitstralingshaard van ‘Overland’ en van het ‘Overlandsch’ was Deventer, zooals Antwerpen een tijdlang ‘Nederland’ en het ‘Nederlandsch’ heeft beheerscht. Deventer stond, als

knooppunt van handelsverkeer, in nauw contact met Westfalen en de Rijnstreek eenerzijds en Holland en Brabant anderzijds. Middelpunt van geestelijk leven was het reeds voordien, getuige de beroemde fraterschool, die leerlingen uit alle Nederlanden en West-Duitschland tot zich trok. De dagen van rector Alexander Hegius († 1497), toen de school, op het toppunt van haar bloei, 2200 leerlingen telde, lagen nog niet zoo ver terug. Evenals te Antwerpen vond ook in dit centrum van handel en cultuur de Hervorming een vruchtbaren voedingsbodem. Deventer lag open voor godsdienstige stroomingen uit het Oosten. Luther vond hier al vroeg menigen aanhanger. Johannes Oostendorp, de kanunnik van het Lebuini-kapittel, vereenigde sinds 1520 een kring van hervormingsgezinde vrienden en geestverwanten om zich. Daartoe behoorden vele rondzwervende predikers en mannen, die om den geloove hun haardsteden hadden moeten verlaten. Vanuit Deventer is door Ieman Ortzen het noordelijk deel van het Rijnland, vooral Wezel met omgeving, bekend geworden met de nieuwe leer. Er was zelfs een levendig verkeer tusschen Deventer en Wittenberg. Meermalen gebeurde het, dat bekende Nederlanders op hun doorreis naar Luther Deventer aandeden, bijvoorbeeld in 1525 de reformatorische humanist Gerardus Geldenhauer. De Hervorming vond aanhang niet alleen, zooals vanzelf sprak, onder de kleine groep vluchtelingen, samengesteld uit Neder- en Overlanders van allerlei slag, maar ook onder de leeraren en leerlingen van de Lebuinus-school.

Is het nu te verwonderen, dat juist in deze omgeving de bewerker van dit Nieuwe Testament op het denkbeeld kon komen om zijn werk te schrijven in een ‘gemeyn spraeck’, die men zoowel in heel Nederland als in heel Overland kon verstaan? De vertaling van het jaar 1523 kon in het IJselgebied, Westfalen en Rijnland moeilijk dienst doen. Alleen door kunstmatig een eenheidstaal te scheppen, deels uit Hollandsche en Brabantsche, deels uit Overlandsche bestanddeelen, meende de auteur het beoogde doel: de verbreiding van den bijbel op zoo groot mogelijke schaal, te benaderen.

Er moet dus in Deventer in 1525 iemand geweest zijn, die door zijn vertaling van het Nieuwe Testament, wilde aansturen op taaleenheid. Welke man uit den kring van Johannes Oostendorp, want daar zal hij wel te zoeken zijn, komt daarvoor in aanmerking? Nu heeft men veel gegist naar den bewerker van de Luther vertaling uit 1523. Als uitgangspunt diende steeds een overlevering, welke in gedrukten vorm terugreikt tot 1611, toen Henricus Antonides Nerdenus (of Van der Linde) in zijn boek ‘Systema theologicum’ als eerste Hervormers

noemde den Haagschen advocaat Hoen, den Haagschen rector Gnapheus en den Utrechtschen rector Rode. Daarop volgt een opsomming van reformatorische geschriften, waaronder ook een vertaling van het Nieuwe en Oude Testament. Van één boekje weet hij met zekerheid Gnapheus als den auteur aan te wijzen.

Knoopen we bij deze oude overlevering aan en bedenken we daarbij, dat Van der Linde als zoon van een hervormingsgezinden Naardenschen rector uitstekend ingelicht moet zijn, dan wordt onze aandacht getrokken door een treffende overeenkomst tusschen zijn mededeelingen en wat we weten van Hinne Rode. Evenals zoovele schoolrectoren was deze leider van de Utrechtsche Hieronymus-school overtuigd 'evangelisch' geworden. Met groote geestdrift had hij de nieuwe leer verbreid onder zijn leerlingen, onder wie Jan de Bakker, die later als pastoor te Woerden de eerste martelaar van de Noordelijke Nederlanden zou worden. In 1522 'propter Lutherum' dat is wegens kettersche gevoelens, afgezet, heeft Rode nadien met anderen op visitatiereizen aan heel Holland en Friesland de zuivere kennis van het Evangelie gebracht. Een overtuigd leerstellig partijganger van Luther is Rode, ondanks zijn aanvankelijke waardeering voor diens persoon, nooit geworden. In zake de belangrijke kwestie van het Avondmaal deelde hij namelijk de meening van zijn vriend Cornelis Hoen, die in een brief over het Avondmaal zich had uitgesproken voor een geestelijke opvatting van het sacrament. Rode heeft zelfs eenige reizen naar Duitschhland ondernomen om Luther tot de Hollandsche zienswijze over te halen. Vergeefs echter. Meer succes had Rode bij de Zwitsersche Hervormers, mannen als Zwingli en Bullinger, zoo zeer zelfs dat men de Zwitsersche opvatting van de Avondmaalsleer van Hollandschen oorsprong mag heeten. Na een tijdlang in Bazel vertoefd te hebben, reisde Rode in den winter van 1524 op 1525 via Straatsburg naar Deventer, waar hij opgenomen werd in bovengenoemden kring van vrienden der Hervorming. Wanneer we ons nu herinneren, dat het Deventer Testament bewerkt is 'nae die beste ende correcste Boecken welcke ghemaeckt sijn tot Basel', dan dringt zich als vanzelf de onderstelling op, dat Rode de auteur is, dien wij zoeken. Man van wetenschap als Rode was, zal hij wel niet verzuimd hebben zich tijdens zijn verblijf te Bazel de nauwkeurigste en beste uitgaven van Luther's Nieuwe Testament aan te schaffen. Als rondzwervend geloofsprediker, als propagandist van de 'evangelische' leer in verschillende Nederlandsche gewesten en nu weer als lid van den bonten vriendenkring te Deventer, moet hij, meer dan wie ook, de behoefte gevoeld hebben aan een 'gemeyn

spraeck'. Daar hij zelf de 'Overlantsche spraeck' niet beheerschte, gebruikte hij ook hierin 'raet ende hulp veel wijser geleerder mannen', met wie hij waarschijnlijk zijn Deventer geestverwanten op het oog heeft. Het geheele voorwoord is trouwens, naar den stijl te oordeelen, geschreven door een ontwikkeld, doelbewust man. Van fijn taalgevoel getuigt zijn opmerking dat het Overlandsch, waaronder hij ook het Hoogduitsch verstaat, 'rijker' en 'fijnzinniger' is dan het Nederlandsch. Hij wist namelijk zeer goed, dat die taal over een rijker fonds van uitdrukkingsmogelijkheden en beteekenisnuanceeringen beschikte dan zijn eigen 'spraeck' en meende daarom gerechtigd te zijn er het een en ander aan te ontleenen.

Maar is het wel erg waarschijnlijk, zoo kan men zich afvragen, dat Hinne Rode, terwijl hij in zijn Avondmaalsopvatting van Luther afweek, diens Nieuw Testament zoo trouw zou weergeven? Het bezwaar is, dunkt ons, niet gegrond. Al heeft het conflict met Luther later een scherper vorm aangenomen, zoo was in 1525 de kloof nog niet zoo breed, dat Rode Luther's vertaling den rug zou toegewend hebben. Trouwens, dat hebben in de zestiende eeuw zelfs de Gereformeerden niet gedaan, blijkens den Emder Deux-aes-bijbel van 1562, welke in het Oude Testament zich nòg nauwer bij Luther aansloot dan Liesveldt had gedaan. Men is, ondanks alle meeningsverschil Luther altijd blijven waardeerem als den man, die het volk den bijbel had teruggegeven. En bovendien, wanneer een 'evangelisch'-gezinde in korten tijd opnieuw een bijbelbewerking tot stand wilde brengen, was hij wel aangewezen op den Luther-tekst.

Het Deventer Nieuwe Testament heeft aanvankelijk eenigen opgang gemaakt. Nog in den herfst van 1525 nam de Raad van Kampen een besluit tegen de bezitters en drukkers van kettersche boeken, in het bijzonder van 'Die Duytsche theologie' en 'het Nye Testament, nyes [= onlangs] gedruckt mitter gloesen', met welk laatste boek ongetwijfeld het onderhavige werk bedoeld is. Behalve in het IJselgebied vond het gereeden aftrek in de Rijnstreek. De eerste martelaar hier, Adolf Clarenbach, oud con-rector te Wezel, gaf in 1528 tijdens zijn verhoor in Keulen toe, dat hij menigmaal het Nieuwe Testament, te Deventer en Holland gedrukt, aan geestverwanten had toegezonden. De omgangstaal van Wezel stond in dien tijd meer onder westelijken invloed. Kenmerkend is, dat Clarenbach weigerde zich op Luther te beroepen, maar alleen het gezag van de Schrift wilde aanvaarden.

Heeft de bewerker succes gehad met zijn poging om langs kunst-

matigen weg een algemeene taal te maken? Hij had er voor gezorgd, zijn beginselen niet al te ver door te drijven. De grondslag van de taal zooals hij die gaarne in gebruik zag nemen, is de Hollandsch-Brabantsche taal voor schriftelijk gebruik, vermengd met eenige Overijselsche, resp. Overlandsche bestanddeelen. Het afdoend antwoord op de gestelde vraag wordt gegeven door de taalvormen van de nadrukken, welke in 1526 verschenen bij Jan van Ghelen te Antwerpen en bij Doen Pietersoen te Amsterdam en in 1532 bij Alijt, weduwe van Dirk van Borne te Deventer. In deze edities zijn niet alleen de gevaarlijke prologen en glossen weggelaten, maar is ook de taal aangepast aan de gangbare schrijftaalnorm, voor zoover daarvan sprake was. Het specifieke 'meng'-karakter is er aan ontnomen. De tijden waren nog niet rijp voor een eenheidstaal ten behoeve van alle Nederlanders, ook van de oostelijke gewesten. Een kunstmatig gevormde eenheidstaal bezit nu eenmaal geen levensvatbaarheid, omdat een groeiende taaleenheid geworteld moet zijn in den bodem van een taalwerkelijkheid. Het streven van Hinne Rode, ingegeven door vurigen reformatorischen ijver, blijft er niet minder belangwekkend om. Het was de uiting van een sterker wordend besef, dat de bijbel nationaal eigendom behoort te zijn. Het leert tevens in welke richting een ontwikkeld man in dien tijd de taal zag bewegen. Eenigszins ongeduldig geworden door den tragen gang van het ontwikkelingsproces wilde hij, in reformatorische voortvarendheid, eenige fasen daarvan overslaan envooruitloopen op een toekomst, die eerst ruim een eeuw later in den Statenbijbel zou brengen, wat hij zoo vurig verlangde.

Het is aan de inquisitie verborgen gebleven, dat Albert Pafraet de drukker van het 'Bazelsche' Nieuwe Testament is geweest. Verdenking zal zij tegen hem niet gekoesterd hebben, want kort daarvoor, eind 1523 of begin 1524, had hij een fel anti-Luthersch geschrift bezorgd, 'Van de verveerlicke aenstaende tijt Ende christes [= van den Antichrist] ende van Ende christes voirlopers'. Een Franciscaan had dit boekje vervaardigd op bevel van den fanatiek-Roomsch-Katholieken hertog van Gelderland, Karel van Egmond, ter bestrijding van Luther en zijn volgelingen. Maar toen Pafraet in 1539 en 1542 weer verboden boeken had gedrukt, namelijk enkele geschriften van den Wederdooper David Jorisz, is hij den dans niet ontsprongen. Hoewel uit de stad gevlucht, werd hij later, in 1544, toch opgepikt. Tijdens zijn verhoor voor het Hof van Gelderland beweerde hij 'noyt voer off nae onbekende boecxkens' gedrukt te hebben, een uitvlucht die men meer aantreft in de gedeeltelijke bekentenissen van drukkers

van kettersche lectuur. Hij kwam er nog genadig af, want voor straf moest hij in Arnhem blootshoofds, in een linnen kleed en met een brandende waskaars in zijn handen voor de processie uitgaan, daarna in de kerk voor het Heilig Sacrament knielen, de kaars daarvoor plaatsen en dan teruggaan naar de gevangenis, welke hij eerst na betaling van de verblijfkosten zou mogen verlaten.

Luther's Oud Testament in 1525 *vertaald*.

De vele uitgaven van het Nieuwe Testament maakten velen verlangend naar de verschijning van de overige boeken des bijbels in nieuwe gedaante. De Delftsche ‘bijbel’ van 1477 en de verschillende gedrukte Souters bevredigden de lezers niet meer, waren wellicht niet meer verkrijgbaar. Het was echter onmogelijk om het Oude Testament evenals het Nieuwe uit de Duitsche vertaling van Luther over te zetten, omdat deze, zooals we reeds weten, langen tijd noodig heeft gehad voor de voltooiing van zijn werk. Men kon evenwel in de Nederlanden niet wachten tot hij gereed gekomen was. Zoo komt het dat in 1525 te Antwerpen een volledig Oud Testament van de pers is gekomen, hetwelk deels den Luther-bijbel volgt, naarmate deze gevorderd was, en deels berust op den Delftschen bijbel van 1477. De uitgever van dezen ‘Bibel int duitsche’ was Hans van Ruremunde [= Roermond], of zooals hij zich hier aan de koopers voorstelt: ‘Hans van Roemundt, int huys van Wachtendonck op die Lombaerde veste’, ons reeds bekend als drukker van een Nieuw Testament (zie blz. 150). In opdracht van zijn stadgenoot, den boekverkooper Peter Kaetz, drukte hij dien ‘Bibel’ in vier zeer kleine sedecimodeeltjes. Hij begon met het laatste gedeelte van het Oude Testament, de Profeten (4 Febr. 1525), daarop liet hij 1 Chron. tot en met Ecclesiasticus volgen (31 Maart 1525), daarna het tweede stuk, Jozua tot en met Psalmen (z.j. of datum) en ten slotte het eerste, den Pentateuch (18 Mei 1525). Alleen de twee laatstgenoemde deeltjes, inhoudend Genesis tot en met Psalmen, zijn uit het Duitsch overgezet. De eigenaardige volgorde laat zich hieruit verklaren, dat de bewerker; zich de kans niet wilde benemen om een inmiddels verschijnend volgdeel van de Luther-vertaling alsnog eveneens uit het Duitsch in het Nederlandsch over te brengen.

De uitgave wordt ingeleid door een ‘Saluyt aen allen kerstenmenschen, die daer sorchfuldich sijn om te ontfangen dat broot der zielen, dat is dat verstant der heyligher scrifturen’. Het opschrift van

den proloog bewijst, dat deze uitgave is ondernomen ten behoeve van alle Christenen, of volgens het colophon van het eerste deel voor ‘allen simpelen menschen’, wien het zeer noodig is den bijbel ‘te weten ende te overlesen’. De schrijver streeft min of meer naar een verzoening van het oude en nieuwe standpunt. Even Erasmiaansch als dat ‘simpele menschen’ klinkt de aanhef van de voorrede, waar hij ongeveer zegt: ‘de Heilige Geest, die tot alle menschen gesproken heeft, wil door alle goedwillende menschen verstaan worden.’ Maar, zoo vervolgt hij, eenvoudige menschen moeten maar liever niet ‘dubiteren oft ondersoeken’, wat hun bevatting te boven gaat. De uitlegkundige geschriften van de heilige leeraren der Christelijke Kerk komen de ‘simpele menschen’ te hulp. De schrijver geeft dan een uiteenzetting van de leer der viervoudige Schriftbeteekenis. Mits deze juist aangewend wordt, kan zij de verborgenheden der Heilige Schrift ontsluieren.

Behalve door deze verdediging van de duisterheid der Schrift heeft de auteur ook door het opnemen van een ‘Epistel’ van Hieronymus en een inleiding van Erasmus hierbij aan zijn uitgave een kerkelijke tint willen geven. In den titel van het eerste bandje staat zelfs ten onrechte te lezen, dat de inhoud ‘wt den latijn in goeden duytsche’ is overgezet. De Psalmen zijn vertaald ‘na die griecse ende hebreesche warachticheyt’, wat den onjuisten indruk wekt dat de ‘hebraica veritas’ van Hieronymus als voorbeeld heeft gediend.

Hoe voorzichtig de vertaler ook de afkomst van de eerste twee stukken heeft willen bedekken, het geheel draagt toch door opzet en bedoeling een reformatorisch karakter. Wanneer Van Liesveldt in het volgend jaar een volledigen bijbel ter perse legt, dan neemt hij ook deze Luther-vertaling vrijwel ongewijzigd over.

De bijbel van den uitgever Jacob van Liesveldt.

De Hervorming heeft den Nederlanders voor de eerste maal een volledigen bijbel in de volkstaal geschonken. De uitgever, wiens naam aan deze daad voorgoed verbonden zal blijven, is Jacob van Liesveldt. Tot nog toe kende men wel drukken van Epistelen en Evangeliën, Souters en sinds de intrede der Hervorming een aantal Nieuwe Testamenten in het kleine zakbijbelformaat; een complete bijbeluitgave had echter nog op zich laten wachten. Van Liesveldt had eenige jaren geleden al een aanloop als reformatorisch bijbeldrukker gemaakt door de Evangeliën en Epistelen in hun geheel te bezorgen (zie blz. 135-138).

Maar zijn bijbel van 6 September 1526 heeft alle voorgaande drukken èn in uiterlijke verzorging èn in omvang overvleugeld en met één slag de eereplaats onder de bijbeluitgaven der Hervorming veroverd. Het was een royale folio-druk, waarbij de ondernemende zakenman

Afb. 15. - Titelblad van den bijbel naar Luther, in 1526 verschenen bij Jacob van Liesveldt te Antwerpen.

wel het voorbeeld van den Keulschen bijbel voor oogen gehad zal hebben.

Reeds het titelblad behelst een pleidooi voor den volksbijbel in den vorm van een aantal bij elkaar geplaatste bijbelteksten. De eenvoudige aankondiging ‘Dat oude ende dat nieuwe testament’ wordt vergezeld

door een aantal bijbeluitspraken, waarvan de inhoud in 1526 hoogst actueel was. In het midden staat bijvoorbeeld: ‘Ghi en sult daer niet toe doen tot dyen dat ick u gebiede ende ghi en sult daer ooc niet af doen, op dat ghi houden muecht die geboden des Heeren dijns Gods’ (Deuter. 4, 2) en ‘Ende dese woorden die ick u ghebiede suldy ter herten nemen, ende ghi sultse uwen kinderen vertellen, ende daer af spreken als ghi in u huys sidt ofte opte weghe gaet’ (Deuter. 6, 6-7).

Slaat men dezen bijbel op, dan bemerkt men dat hij in twee deelen verdeeld is, waarvan het eerste loopt tot en met Hooglied. De tekst is afgedrukt in twee kolommen en vertoont nog niet onze versindeeling, welke pas in het midden der zestiende eeuw in algemeen gebruik kwam. Elk hoofdstuk is verdeeld in vijf gelijke stukken, aangeduid door de letters A tot en met G. Een afzonderlijk register helpt den lezer bij het zoeken van de kerkelijke Epistel- en Evangelielessen.

De tekst zelf berust geheel op dien van Luther, voor zoover die in 1526 voltooid was. Het geheele Nieuwe Testament behelst, behoudens eenige wijzigingen, de reeds gangbaar geworden vertaling van 1523, het Oude Testament tot en met de Psalmen is overgenomen uit het exemplaar van Hans van Ruremunde van het vorige jaar, het verdere stuk tot en met Hooglied is voor deze uitgave uit het Duitsch vertaald, de rest staat nog in den tekstvorm van de Vulgata. Evenwel is hier noch de Delftsche bijbel noch de Keulsche bijbel, zooals sommigen willen, op den voet gevolgd. Het lijkt wel, of de samensteller de Profeten zelfstandig heeft bewerkt.

Het begin van Genesis 1 en Psalm 130 mogen als proeven strekken van deze overzetting naar Luther.

> *Genesis* 1, 1-8.
> Inden beghinne schiep God hemel ende aerde, ende die aerde was woest ende leech, ende het was doncker opten afgront. Ende Gods gheest dreef op den watere.
> Ende Godt sprack: Het worde licht, ende het wert licht, ende God sach dat licht voor goet aen, ende God scheyde tlicht vanden duysterheden, ende noemde dlicht den dach ende die duysterheden den nacht. Ende het is gheworden wt den avont ende morgen den eersten dach.
> Ende God sprack: Het worde een firmament tusschen de wateren ende scheyde die wateren van den wateren, ende God maecte dat firmament, ende hy schiet die wateren die onder dat firmament waren, ende het geschiede alsoo, ende God noemde dat firmament den hemel, ende het is gheworden wt avont ende morghen den tweeden dach.
>
> *Psalm* 130.
> Wt der diepten roepe ic Here tot u. Here hoort mijn stemme, laet uwe ooren mercken op dye stemme mijns smeeckens. Ist dat ghi acht wilt hebben op

misdaet, Here wie sal staende bliven? Want bi u is vergevinge, op datmen u vreese. Ic verwachte den Here. Mine siele verwachtet ende ic wachte op zijn woort.
Mine siele wachtet op den Heer, vander eender morgenwake totter andere. Israel wachte op den Heer, want goetheyt is bi den Here ende vele verlossinghe bi hem. Ende hi sal Israel verlossen wt alle zijnder misdaet.

Men leze deze bijbelwoorden hardop. In volheid en gedragenheid van klank, in eenvoud en directheid van zegging steken zij dank zij Luther, ver uit boven de meeste vertalingen uit vroeger eeuwen. Het tijdperk der aan de Vulgata gebonden overzettingen is voorgoed afgesloten. Een nieuwe bijbel breekt zich baan en plant zich in de harten van alle evangelisch-gezinden.

Van Liesveldt heeft getracht de aantrekkelijkheid van zijn uitgave te verhoogen door in dat stuk van het Oude Testament, dat op den Duitschen Luther-tekst berustte, een aantal illustraties op te nemen. Waarschijnlijk heeft de teekenaar Jan Swart de houtsneden van den Wittenberger druk van 1523 voor dat doel verkleind en opnieuw in hout uitgesneden, zoodat in de Liesveldt-uitgave tegenzijdige copieën van de Duitsche afbeeldingen te vinden zijn, soms de breedte van een kolom innemend, soms iets meer. De bijbelverluchting was namelijk een aangelegenheid, waarover de practische Luther een wakend oog had laten gaan. Alles wat strekken kon om zijn werk bij het volk beter ingang te doen vinden, nam hij gaarne uit oudere bijbels over. In de voorreformatorische bijbels waren de veelszins naïeve illustraties als het ware uit den tekst gegroeid. Inwendig, maar ook uitwendig, in typografisch opzicht, vormden beide een organische eenheid. Hun karakter was dat van aanschouwelijke voorstelling van het bijbelverhaal en in wezen pasten zij geheel in het kader van de in de Middeleeuwen algemeen verbreide opvatting, dat schilderingen de boeken der leeken zijn. Maar Luther had ook eenige platen van moderner aard laten maken, gedetailleerde teekeningen die den tempelbouw en offerceremoniën verduidelijkten. In de tweede helft van de zestiende eeuw verdwenen de houtsnedenfiguren uit den Protestantschen bijbel. Hoe beter de menschen de Heilige Schrift leerden lezen, des te meer werden zulke afbeeldingen overbodig.

De bijbel van Jacob van Liesveldt heeft zich bij de evangelischen in de eerste tientallen jaren der Hervorming een bevoorrechte positie weten te verschaffen. ‘Die Bijbel is het,’ schreef later Dr. Abr. Kuyper, ‘over wiens bladen onze vaderen hunne tranen geweend, hunne bange zuchten geslaakt hebben; hij was de schuw verholen vriend hunner eenzame uren, het gouden kleinood, waarvoor goed en bloed

werd veil geboden, en dat die wondere kracht wist in te storten, die het sterven van den martelaarsdood met fieren moed braveren deed.' Aangemoedigd door de gretige ontvangst, gaf Van Liesveldt verscheidene drukken in het licht. Uitgaven van den completen bijbel verschenen tijdens zijn leven in 1532, 1534, 1535 en 1542, van het Nieuwe Testament in 1535, 1540, 1541, 1542, 1543 en 1544, terwijl zijn vrouw in 1538, toen hij moeilijkheden met de justitie had, een druk bezorgde. Met bijzondere zorg waakte hij voor het op peil houden van zijn werk. Het aantal illustraties werd geleidelijk grooter; sinds 1532 kwamen voor het gemak van de nauwgezette lezers in het Oude Testament op den kant aanteekeningen voor van tijdrekenkundigen aard; in den bijbeltekst, vooral van het Nieuwe Testament, werden voortdurend wijzigingen aangebracht, terwijl die van het Oude Testament geleidelijk werd aangepast aan den Luther-bijbel, een proces dat in 1535 zijn beslag kreeg. In dat jaar werd ook een uittreksel uit Luther's proloog voor het Oude Testament afgedrukt. Luther waarschuwt hier zijn lezers voor achterstelling van dit bijbeldeel bij het Nieuwe Testament. Sommigen denken, zegt hij, dat het niets dan geschiedenissen bevat, maar zij vergeten, dat Christus er in bewezen en beloofd wordt. 'Dat oude Testament is ons als die Wendel-doecken, daer Christus in ghewonden leyt.' Het Nieuwe Testament brengt de bevestiging van het Oude. Het kan zonder dit niet recht verstaan worden. Het is een prediking en verkondiging van de waarheid dat de beloftegiften des Allerhoogsten ons geschonken zijn. Het Oude Testament is een wetboek, dat voorschrijft wat men te doen en te laten heeft; het Nieuwe een Evangelie en genadeboek.

Zoo namen de uitgaven van Van Liesveldt hoe langer hoe meer een reformatorisch karakter aan. Het is in dit verband merkwaardig, dat al de boven opgesomde edities, behalve die van 1526, 'cum gratia et privilegio' zijn bezorgd. Hoe dit te verklaren? Wellicht heeft het stadsbestuur in een periode, toen bepaalde overheidspersonen een iets lankmoediger houding tegenover drukkers van kettersche boeken aannamen, zijn goedkeuring niet willen onthouden. En toen de uitgever het privilege eenmaal verkregen had, plaatste hij het onder den titel van alle uitgaven na 1532. De inquisiteurs hebben echter de geldigheid van dit 'cum gratia et privilegio' nooit willen aanvaarden. De verdachten hebben voor de geloofsrechtbanken zich herhaaldelijk, maar tevergeefs, beroepen op dezen niet officieel erkenden waarborg van ongevaarlijkheid.

De druk van het jaar 1542 overtrof echter alle vorige in onbewim-

peld uitspreken van reformatorische gedachten. De volledige titel is: ‘Den Bybel, met groter neersticheyt ghecorrigeert, ende op die canten geset den ouderdom der werelt, ende hoe lange die gheschiedenissen ende historien der Bybelen, elck int sine voor Christus gheboorte geweest sijn, ende daer bi vergadert wt Fasciculus temporum, ende wt die Cronike van alder werelt, die principael historien der machtiger Heydenscher Conincrijcken, daer die heylige schrift ooc dicwils af vermaent, Nu ooc laetstwerf met groter neersticheyt ghecorrigeert, wt die alder oudtste ende geapprobeertste Copien, die welcke gedruckt sijn. Cum Gratia et Privilegio. Ende dat inhout boven elck capittel des selven Capittels, soo wel des ouden als des nieuwen Testaments. Met noch sommighe schoone verclaringen op dye canten, dye op dander noyt geweest en sijn.’

De slotwoorden kondigen nieuwe kantteekeningen aan. Deze zijn het vooral, die den Liesveldt-bijbel in de oogen der kettermeesters verdacht hebben gemaakt. Geen wonder trouwens. Bij Matth. 3, 2 wordt ‘penitencie doen’ verklaard als ‘berou hebben’. Matth. 6, 16: ‘Vasten hierdoer blijket dat het warachtich vasten is abstineren van alle valscelijcheidt der sonden.’ In hoofdstuk 7, 6 staat de glosse van Luther: ‘Bij den honden en verekens versteet men die vianden des Woorts Gods.’ Bij kapittel 9, 37: ‘Den oogst dat sijn die herten der menschen bereydt om dwoort Gods te hooren.’ Joh. 5, 25: ‘Die stemme des Soons Gods hooren, dat is sijn woordt int herte ontfanghen ende dat ghelooven ende daerdoor levendich worden in den gheest.’ Coloss. 1, 2: ‘Genade dats vergevinge der sonden door Cristum, vrede dats dat in ons is te weten dat wi seker ghelooven door Cristum salich te zijn.’ Naast 1 Petr. 2, 5 staat: ‘Opten steen ghetimmert sijn is al onse hope setten op Christum alleen.’

Zulke uitspraken, die men stuk voor stuk kan terugvinden in de verklaringen van Luther, komen eveneens voor in het register of de ‘tafel’, welke vóór in dezen bijbel staat. In alfabetische rangschikking worden hier de belangrijkste onderwerpen, waarover de Heilige Schrift handelt, kortelijk aangeduid. De censuur moet zich zonder eenigen twijfel geërgerd hebben aan mededeelingen als: ‘Evangeliums leere beleeft [= doorleefd] maect salich’. ‘Evangelische predicanten moeten fabulen schouwen’. ‘Sonde wert alleen van Gode vergeven door Christum.’

Wie verbaast zich nog, dat zulk een stoutmoedige uitgever ten slotte het slachtoffer is geworden van zijn durf? In 1536 reeds ontving de scherprechter van Antwerpen een vergoeding van 22 schellingen en

Afb. 16. - Titelblad van den bijbel naar Luther, in 1542 verschenen bij Jacob van Liesveldt te Antwerpen.

Afb. 17. - Tekstbladzijde van den bijbel, in 1542 verschenen bij Jacob van Liesveldt te Antwerpen, met de bekende houtsnede bij Matth. 4, 3.

6 penningen voor het verbranden van bijbels en andere boeken, welke bij Van Liesveldt waren uitgekomen. Voor de tweede maal kwam hij in aanraking met de justitie in 1542, toen hij werd ingedaagd wegens het uitgeven van de ‘Troostinghe der godlycker scrift’. De aanklacht werd toen echter niet ontvankelijk verklaard, aangezien de uitgever kon bewijzen, dat dit uit het Duitsch vertaalde boekje slechts een aantal uittreksels van andere, nooit verboden boeken bevatte. In 1545, juist in den tijd, dat de kettervervolging met ongekende hevigheid begon te woeden, stelde de schout een nieuwe rechtsvervolging tegen hem in wegens het feit, dat in de kantteekeningen van zijn laatsten bijbel werd gezegd ‘dat de salicheyt der menschen alleen compt door Jesum Christum.’ Tijdens het verhoor beriep Van Liesveldt er zich op, dat zijn bijbels verschenen waren met de officieele vergunning ‘cum gratia et privilegio’, dat hij nooit den rechten godsdienst had willen schaden. Hoewel hij twee advocaten in den arm had genomen, liet de stedelijke rechtbank zich nu niet meer van zijn onschuld overtuigen. Op den 27sten November 1545 werd ‘daenleggere [= de officieele aanklager] inden yersten lede van synder conclusien ontfangbaer’ verklaard, hetgeen gelijkstond met het uitspreken van het doodvonnis. Den volgenden dag werd Jacob van Liesveldt op ongeveer 56-jarigen leeftijd onthoofd.

De ambtelijke stukken bewijzen, dat alleen de strekking der kantteekeningen en niet de afbeelding bij Matth. 4, 3 hem het hoofd gekost heeft. Deze houtsnede stelt namelijk den verzoeker voor als een gebaarden monnik met pij en kap en een rozenkrans om het middel. Bokspooten en horens zijn nog even zichtbaar onder den mantel en boven de kap. Het vaak uitgesproken vermoeden, dat juist dit plaatje Van Liesveldt noodlottig is geworden, is volkomen uit de lucht gegrepen. Behalve in-de vroegere uitgaven van zijn pers en in den reformatorischen Franschen bijbel, welke in 1535 bij Martin de Keyser te Antwerpen verscheen, komt het, zij het in eenigszins anderen vorm, ook voor in de aanvankelijk kerkelijk toegelaten bijbeluitgaven van Willem Vorsterman uit de jaren 1528 en 1532. Later nam de weduwe van Van Liesveldt in een Roomsche bijbeluitgave van 1560 hetzelfde plaatje nog eens op. De verklaring? In de eerste plaats bedenke men, dat de Roomsch-Katholieke Kerk een groote mate van critiek op de handelingen van haar ambtsdragers altijd geduld heeft, mits de kerkleer onaangetast bleef. In den Keulschen bijbel van circa 1478 is in de Apocalyps een plaat, waarop men een Paus, een kardinaal en een keizer ter helle ziet varen. De engel van Openbaring 10 zwaait het

zwaard te midden der doemelingen, onder wie duidelijk dezelfde personen alsmede een bisschop te herkennen zijn. Aannemelijker is echter de verklaring, volgens welke de duivel zich in een onschuldige monnikenkleedij heeft gehuld, omdat hij zich wil voordoen als een wolf in lamskleeren.

Er is reden om de vraag te stellen of Jacob van Liesveldt terecht te beschouwen is als martelaar. Hij heeft namelijk naast verboden boeken ook overtuigd-Roomsche uitgaven bezorgd. Zoo kwamen in 1528 bij hem van de pers de felle anti-reformatorische 'Refereynen' van de Antwerpsche dichteres Anna Bijns. Men komt er niet mee klaar met te zeggen, dat hij nadien van gedachten veranderd is, want in 1540 drukte hij ten behoeve van den Brusselschen boekverkooper Marck Martens nog wel twee uitgaven van het nieuwe plakkaat tegen de ketterij. Vijf jaar later is Van Liesveldt, door een tragischen loop der geschiedenis, juist op grond van ditzelfde keizerlijk plakkaat ter dood veroordeeld! Trouwens, hij is niet door verbranding, maar door onthoofding terechtgesteld, meer om een burgerlijk dan om een godsdienstig vergrijp. In de martelaarsboeken, die weliswaar zeer onvolledig zijn, zal men zijn naam dan ook vergeefs zoeken.

Moeten we dan in het andere uiterste vervallen en in Van Liesveldt een zakenman zien, wien het alleen te doen was om het maken van groote geldelijke winst? Het is een vraag, die bij de bestudeering van de zestiende-eeuwsche boekdrukkersgeschiedenis telkens weer zich opdringt. Tijdens de verhooren gedroegen zij zich vaak allerminst als geloofsgetuigen, maar trachtten door uitvluchten een vonnis te voorkomen. Toch moeten zij de nieuwe leer een goed hart hebben toegedragen, anders hadden zij hun leven voor haar niet zoo roekeloos in de waagschaal gesteld. Naar onze meening kan men hen het best vergelijken met de bemanning van een reddingboot, die eerst met levensgevaar de schepelingen van een in nood verkeerend schip behouden aan wal brengt en daarna het verlaten vaartuig beklimt om de premie van de verzekeringsmaatschappij te verwerven. Een mengeling van edele en minder edele motieven beweegt hen tot zulk heldhaftig hulpbetoon. Zoo herdenken wij met eerbied den dapperen Antwerpschen uitgever, die eigen leven niet achtend, door zijn bijbels talloos velen ten zegen is geweest.

Hoofdstuk IX.
De vertaling van Erasmus' Nieuw Testament en de bijbel van Vorsterman.

§ 1. Het Delftsche Nieuwe Testament van 1524.

De Erasmiaansche inslag in de Nederlandsche reformatie van dien tijd vindt zijn parallel in de bijbelgeschiedenis. Er verscheen in 1524 te Delft een vertaling van Erasmus' Grieksch-Latijnsch Novum Testamentum, in den derden druk, waarvan de tekst later heeft ingewerkt op de reeds bestaande vertaling naar Luther, maar anderzijds ook op uitgaven, die zich als rechtzinnig Roomsch-Katholiek aandienden. De veelsoortigheid der aldus ontstane tekstvormen moge den onderzoeker plaatsen voor een moeilijk te ontwarren complex van uitgaven, zij is karakteristiek voor de intensiteit van de herleefde bijbelstudie, die nog de bekoring van het nieuwe had en allerlei proefnemingen uitlokte. Nu de studie van den grondtekst de Heilige Schrift had ontdaan van een onzuivere korst, welke in den loop der eeuwen zich daarop had vastgezet, ontdekte men haar in al haar reinheid.

Het Delftsche Nieuwe Testament verscheen 9 Nov. 1524 bij Cornelis Henricz. Lettersnijder onder den titel: ‘Dat nieuwe Testament, welc is dat levende woert Goods wtghesproken doer onsen salichmaker Iesus Christus, dye welcke was God ende mensch, bescreven doer ingeven des heyligen geests, vanden heyligen Apostelen ende Evangelisten, ende is dye wet der gracien, der liefden ende des barmhertichеyts, met groter naersticheyt overgeset ende gheprent in goede platten duytsche.’

De keurige typographische uitvoering van dit in sierlijke letter gedrukte Testament wedijvert met de verzorging van den inwendigen tekstvorm. De uitgave begint met ‘Een corte vermaninge verweckende eenen yegelijcken om naerstelick te overlesen ende te beleven dat heylich Evangelie Iesu Christi’, een verdietscht uittreksel van Erasmus' Exhortatio. Dan volgt een toelichting van de wijze, waarop men dit Nieuwe Testament lezen moet. De aanhef dezer ‘Verclaringe’

DAt nieuwe Te-
stamēt. welc
is dat leuende woert
Goods/wtgheſproken
doer onſen ſalichmaker
IESVS Chriſtus/ dye
welcke was God ende menſch/ beſchreuen
doer ingheuē des heyligen geests/ vandē hey
ligen Apoſtelen ēn Euangeliſten/ēn is dye
wet der gracien/der liefdē/ēn des barmher
tichepts/met groter naerſtichept ouergeſet
ēn gheprent in goede platten duytſche.

¶ Hier is oer by gheſet een perfecte tafel/
om te vinden/alle die Euangelien/ende dye
Epiſtelen/die wt den nieuwen Teſtamēt/int
Ambacht der Miſſen dagheliex gheleſen
worden.

Dit nieuwe Teſtament/dwelck (alſt Gout
alle Metalen te bouen gaet) alſe bouckent te
bouen gaet. Is gheprent tot Delft/in Hol-
lant/ten huyſe van Cornelis Heynrick.z.
Letterſnyder/woonende by die Vismarct.

Afb. 18. - Titelblad van het Nieuwe Testament naar Erasmus, in 1524 verschenen bij Cornelis Heynrick.z. Lettersnyder te Delft.

EVANGELIE. heylig
¶ Dat eerſte Capittel
A
INden daghē Hē
rodis des Coninex vā Judea/
was een prieſter/genaemt Za
charias/ vanden ordinancie
Abia. Ēn zijn wijf was vandē
dochteren Aaron/ ēn haer na-
me was Elizabeth/ Si waren
beyde rechtuaerdich voer god/wandelende in allen ge
boden/ēn rechtuaerdichmakingē des Heerē/ſonder be-
claech. Ēn ſi hadden gheē kint/ouermits dat Elizabeth
was onuruchtbaer/ēn ſi beyde waren oer wel bedaecht.
Het is geſchiet/doe Zacharias gedruyerde zy prieſter-
ſcap voer God/indē ordinācie ſijns gebuerts/ naden
ghewoente ſijns prieſterlics officie/dattet loth gheual
len is op hem/dat hi ontſteken ſoude/den roock/ na der
tijt dat hi was ingegāē indē tēpel des heerē. Ēn alle
de menichte des volcs was buten biddende/ inden tijt
des wierooex. Ēn die engel des herē/ heeft hē geopē
baert/ ſtaende aenden rechterhant vanden outaer des
wierooex Ēn Zacharias ſiende hē/ werde ſeer beroert
ēn een vreeſ is gheualle op hem.
B Ēn de engel heeft geſeit tot hē. Zacharia/ wilt nyet
vreeſen/ wāt v gebet is verhoort/ ēn Elizabeth v wijf/
ſal v barē/ een ſoen/ ēn ghi ſult ſinē naem noemen Jo
annes/ ēn v ſal blijſchap ēn vreuchde ſijn/ ēn veel ſullē
daer blijde weſen/ vā ſine geboerte. Want hi ſal groot
weſen voer de heer/ wijn ēn cracht igē dranc/ ſal hi niet
drinckē. Ēn hij ſal noch werdē vervult metē heyligē.

Afb. 19. - Tekstbladzijde van het Nieuwe Testament, in 1524 verschenen bij Cornelis Heynrick.z. Lettersnyder te Delft.

spreekt in nauw bedwongen jubel over het aan den dag brengen van de Heilige Schrift ‘versch, puerlic ende ongemengt, ende oec ongecorrumpeert’, door Erasmus, en de vertaling daarvan in het Latijn, welke door veel geleerde mannen om strijd geprezen wordt, vooral door Paus Leo X. Daarom hebben de auteurs - het ‘wy’ in de Verclaringe vestigt den indruk dat het werk ontstaan is uit de samenwerking van twee of meer personen - deze uitstekende vertaling ‘in goeden platten Duytsche’ willen overzetten met behulp van het Grieksch. Maar omdat het soms niet mogelijk is het Grieksch of Latijn te vertalen, zonder dat men zijn toevlucht neemt tot een of meer verklarende woordjes, zijn er toevoegingen van eigen hand tusschen haakjes geplaatst. Voorts is nauwkeurig elk verschil tusschen den Griekschen Erasmustekst en den Latijnschen van Hieronymus, dien zij niet geheel overboord willen werpen, aangeduid door teekentjes. Wat het Grieksch meer heeft dan Erasmus, staat in deze vertaling tusschen twee pijltjes. Heeft daarentegen de oude tekst meer, dan maakt ‘grover Geschrift’, dat is spatieering, den lezer daarop opmerkzaam. Varianten van de Vulgata zijn steeds op den rand - in vertaling - vermeld (voor een proeve zie blz. 174).

Een dergelijke werkwijze was in de Nederlandsche bijbelvertaling geheel nieuw. Hier zien we mannen van wetenschap aan het werk, kenners zoowel van den grondtekst in het Latijn als van het ‘Duytsch’, die nauwkeurig in hun vertolking den voor hen liggenden tekst willen reproduceeren en angstvallig elke afwijking aangeven. Welk een verschil met de vertaalmethode van Johan Pelt, die in zijn religieuze opvattingen een man van den nieuwen tijd was, maar als vertaler nog een Middeleeuwer. Er ligt tusschen zijn Mattheus-evangelie en het Delftsche Nieuwe Testament in tijdelijk opzicht slechts een verloop van twee jaren, ten aanzien van de vertaaltechniek is er het verschil van een menschenleeftijd. Het eerste vertegenwoordigt nog de Middeleeuwen, het tweede de op nieuwe leest geschoeide Schriftstudie. Welk een verschil ook met de souvereine tekstbehandeling van Luther! Toegerust met een groote piëteit voor den bijbeltekst in zijn oudste gedaante en geleid door hun critischen zin en philologische acribie, hebben de Delftsche vertalers een werk van wetenschappelijke waarde tot stand gebracht. Het procédé om de verklarende tusschenvoegsels van eigen hand te merken door het plaatsen van haakjes, zou later door de Statenvertalers eveneens gevolgd worden.

Het wetenschappelijk cachet verloochent zich evenmin in de vertaling zelf. Hun vertaling munt uit door frischheid en oorspronkelijk-

heid in de vormgeving. Het is mogelijk, dat zij de vertalingen van Schutken en Pelt gekend en gebruikt hebben, maar zij zijn zelfstandig gebleven. Zij wilden verder ‘goed plat’ [= eenvoudig] Dietsch schrijven, een opzet waarin zij volkomen geslaagd zijn. Hun taal is Zuidhollandsch, zonder Brabantsche bijmengselen en met weinig bastaardwoorden. In één opzicht hebben zij den aard van de volkstaal miskend, doordat zij al te veel participiumconstructies hebben gebruikt, gelijk Utenhove, Dyrkinus en de Statenvertalers later ook zouden doen. Zulk een eigenaardigheid stempelt deze vertaling aanstonds tot een arbeid van geleerden.

De vertalers van het Delftsche Nieuwe Testament zijn niet bekend. De verleiding is groot, te denken aan den vroegeren Delftschen rector Fredericus Canirivus en den gewezen advocaat bij het Hof van Holland, Mr. Cornelis Hoen, die in Delft geboren was. Beide geleerden bevonden zich wegens hun reformatorische gevoelens juist in 1524 te Delft in ‘ruime’ hechtenis, welke hun voldoende vrijheid van beweging gelaten kan hebben om zich verdienstelijk te maken voor de zaak van de bijbelverspreiding. Hoen komt trouwens ook voor in bovengenoemd bericht van Van der Linde (zie blz. 156-157).

De auteurs zijn er niet in geslaagd om hun werk in den vorm, waarin zij het gekleed hadden, ingang te doen vinden. In het ‘Spul van sinnen van de Siecke Stadt’, een rederijkersspel dat in Utrecht speelt, leest een kettersche ambachtsgezel ‘tnieuwe testament van Erasmus getranslateert’. De ‘keurige’ Delftsche tekst scheen echter meer berekend op een geestelijke elite dan op de breede volksmassa. Bovendien, de Luthervertaling had zich, dank zij haar innerlijke waarde, gloed van overtuiging en licht aansprekende, volkseigen taal, reeds een plaats in de harten veroverd. Het Delftsche Nieuwe Testament verscheen een jaar te laat. Zoo kwam het, dat te Delft waarschijnlijk nooit een herdruk verschenen is. Jan van Ghelen bezorgde in 1525 te Antwerpen een nadruk, ‘derdewerf’ gecorrigeerd, hetgeen het bestaan van een onbekende tweede editie doet onderstellen. Wel heeft het nog tal van jaren voortgeleefd in een reeks van gewijzigde tekstvormen. Het minst ver ging de Antwerpsche drukker Michiel Hillen van Hoochstraten, die in 1527 een Nieuw Testament ‘nae der ouder en gemeynder translacien’ uitgaf, in 1530 voor de tweede maal, ‘doersien ende ghebetert by gheleerde Heeren ende mannen’; in 1531 voor de derde maal. Het was hem er om te doen, een kerkelijk toegelaten en toch modernen tekst te leveren. De consciëntieuze nauwgezetheid, waarmee de Delftsche vertalers elke afwijking van de Vulgata hadden ver-

antwoord, stelde hen in staat om door een eenvoudigen ‘kunstgreep’, zooals De Hoop Scheffer het noemde, een tekst aan te bieden, welke niet in strijd was met Hieronymus en toch beantwoordde aan de eischen van de nieuwe Schriftstudie. De goedkoope oplossing kwam in het kort hierop neer, dat de ‘gheleerde Heeren ende mannen’ alle woorden en zinsneden, die tusschen pijltjes stonden, verwijderden, het verschil tusschen den gewonen druk en de gespatiëerde woorden lieten vervallen en de Vulgaatvarianten, welke eerst op den rand stonden, in de plaats lieten komen van den Erasmustekst. Ter toelichting van dit procédé volge:

Marcus 13, 14.

***Delft* 1524.**	***Antwerpen* 1527.**
Voort als ghi sien sult die grouwelicheit der verlatenis s t a e n d e d a e r s i n i e t e n s o u d e ↑ van welc in dye propheet Daniel of geseit is ↑ diet lesen sal, die verstaet. Die dan in Judeen wesen sullen, dye vlien totten berghen.	Voort als ghy sien sult dye gruwelicheyt der verlatenis staende daer si nyet en soude, diet leest, die verstaet. Die dan in Judeen wesen sullen, die vlyen totten berghen.

1 *Cor.* 15, 51-55.

Siet, ic segge u verborghentheyt: wi en sullen niet alle slapen, nochtans sullen wi alle verwandelt [= veranderd] worden[1] in een puntken des tijts, in eenen oghenblic doer die laetste blasune, want si sal blasen ende die doden sullen opstaen onverganclic, endi wi sullen verandert werden, want dit verderffelic (lichaem) moet aentrecken onverderfelickheyt, ende dit sterffelike (lichaem) moet aendoen onsterffelicheyt.	Siet, ic segge u verborgentheyt: wi sullen alle verrisen, mer niet alle verwandelt werden in een puntken des tijts, in enen oogenblic, doer die laetste blasune, want si sal blasen ende die dooden sullen opstaen onverganclic, ende wi sullen verandert worden, want dit verderfelic (lichaem) moet aentrecken onverderfelicheyt, ende dit sterfelike (lichaem) moet aendoen onsterfelicheyt.
Mer als dit ↑ verganckelic onvergancklicheit heeft angedaen ende dit ↑ sterflike heeft angetogen onsterflicheyt, dan sal vervult worden dat woert datter ghescreven is: Die doot is verslonden in victorien. O doot waer is uwen prickel? O helle[2] waer is u victorie?	Maer als dit sterfelike heeft aengetogen onsterfelicheyt dan sal vervult worden dat woert datter gescreven is: Die doot is verslonden in victorien. O doot waer is uwe victorie? O doot waer is u prickel?

1) *Op den rand*: wij sullen alle verrisen, maer niet alle verwandelt werden.
2) *Op den rand*: doot.

§ 2. Menguitgaven.

Er zijn in deze jaren verschillende uitgaven van het Nieuwe Testament verschenen, waarvan men den tekst nooit goed heeft kunnen thuisbrengen. Naast groote overeenkomst met Luther vertoonen ze afwijkingen van onbekende herkomst. Nader onderzoek leert echter, dat de Luthertekst dan wordt afgewisseld door kortere of langere fragmenten naar de Delftsche Erasmusvertaling. Uitgaven, waarin dat gebeurt, worden in den regel ingeleid door Erasmus' 'Vermaninge .... aen allen Christen menschen om met grooter neersticheyt dat Evangelium te lesen.' De Antwerpsche boekverkooper Govaert van der Haghen 'in onser liever vrouwen pant' was de eerste, die een dergelijk Nieuw Testament (1525) bezorgde. De titel zegt, dat het is 'ghecorrigeert wten Latijnschen ende griecsschen'. Deze 'correctie' komt blijkens het volgende fragment neer op het doorweven van den Luthertekst met Erasmiaansche elementen. Het gecursiveerde is ontleend aan Erasmus.

Rom. 3, 1-4.

Luther.	***Mengeditie G.v.d.H.***	***Erasmus.***
Wat voer deel hebben dan nu die Joden, oft wat profijt is hem die besnijdenis? voer waer seer vele. Ten eersten is hem betrout dat god gesproken heeft. Wat leyt daer aen al ist dat die sommighe daer aen niet en gheloven? Sal haer ongelovicheit tgelove gods ydel maken? Dat si verre. Mer het blijft altijt alsoe dat god warachtich is ende alle menschen logenachtich zijn. Gelijc dat gescreven is: Op dat ghi rechtvaerdich zijt in uwen woerden, ende dat ghi verwint wanneer ghi geoerdelt wort.	*Wat heeft dan een Jode daer hi inne te boven gaet*? of wat profijt is hem die besnijdenisse? seer vele *in alle manieren. Want ten eersten dat, dat haer bevoelen sijn die antwoorden gods*. Wat leyt daer aen al ist dat die sommighe daer aen niet en gheloven? Sal haer ongelovicheyt tghelove gods *te nyete* doen? Dat si verre. *Immer god* is warachtich, ende alle mensche loghenachtich. Ghelijck dat ghescreven is: Op dat ghi rechtvaerdich sijt in uwen woorden, ende dat ghi verwint wanneer ghi geordelt wort.	Wat heeft dan een iode, daer hij die (heydens) in te boven gaet, of wat profijt is dye besnydenisse? Veel in alle manieren. Want ten eersten (is) dat hoer bevoelen zijn die antwoerden gods. Mer wat ist dan ofter sommige onghelovich gebleven zijn, sal dan hoer ongeloef tgeloef goods te niet maken? Dat moet verde of zijn. Immer god moet warachtich wesen, mer alle menscen logenachtich. Alsser ghescreven staet: op dat ghi rechtvaerdich (gevonden) wort in uwe woerden, ende verwinnet als ghi gheordelt wert.

Al heeft de bewerker door den tekst en ook den titel aan te passen aan de Erasmusvertaling zijn uitgave eenigszins onschuldiger willen maken, de geest is blijkens een vertaling als ‘Hebt berou’ in Matth. 4, 17, zuiver evangelisch. De korte inhoudsopgaven boven de hoofdstukken bevatten gedurfde uitspraken als: ‘Na de liefde en is geen groter gave dan dye gave der prophetien, dat is die utlegginge der heyligher scrift, welcke ons allen gheoorlooft is, utgescheeden dan die vrouwen’ (boven 1 Cor. 14) en ‘Onder die christenen en is gheen overheyt, maer een ieghelijck wil des anders dienaer wesen ut liefden’ (boven Rom. 13). De eerste verklaart het vrije Schriftonder-zoek door leeken voor geoorloofd, de tweede verwerpt het overheidsgezag. Nicolaes van Winghe, de vertaler van den Roomschen bijbel van Leuven (zie blz. 204-207) had deze aanteekening op het oog, toen hij in den proloog sprak over de ‘dolinghe der herdoopers’ in kettersche Nieuwe Testamenten. Maar om nu met Van Druten het Nieuwe Testament van 1525 alleen om deze reden Doopsgezind te noemen, lijkt ons te veel gewaagd. Dezelfde ‘summariën’ komen bijvoorbeeld voor in de uitgaven van Jan van Ghelen, Antwerpen 1526, en Doen Pietersoen, Amsterdam 1526, welke beide een nadruk zijn van het ‘Bazelsche’ Nieuwe Testament met zijn zuiveren Luthertekst. En ze ontbreken juist daar waar men ze verwachten zou: in de Doopsgezinde drukken uit de tweede helft van de zestiende eeuw, die niet berusten op een mengeditie, maar op den Liesveldt-bijbel. Een indeeling naar godsdienstige groepen is in dezen gistenden Hervormingstijd een onmogelijkheid.

Het voorbeeld van Van der Haghen is gevolgd door zijn stadgenoot Christoffel van Ruremund. Deze gaf in 1526 en 1528 niet dezelfde, maar eem soortgelijke mengeditie uit, echter ‘sonder glosen ende prologhen’ zooals de titel zegt. Blijkbaar wilde hij deze maal voorzichtig zijn en niet meer, gelijk in 1525, de inquisitie ergeren. Nog andere menguitgaven verschenen, waarvan wij de veelszins verspreide tekstoverlevering hier niet mogen uiteenwarren, maar die elk op hun beurt een nieuw bewijs zijn van de heilbegeerigheid van het lezerspubliek en de groote toewijding der drukkers voor de verspreiding van den volksbijbel.

§ 3. De bijbel van den uitgever Willem Vorsterman.

Een van de grootste uitgevers ‘in die vermaerde coopstadt van Antwerpen’ was Willem Vorsterman ‘in de Cammerstrate inden ghulden Eenhoren’. Op het gebied van den bijbeldruk had hij reeds

voor 1522 zijn sporen verdiend door enkele malen de Epistelen en Evangeliën te bezorgen, benevens een Passie, waarvoor hij gebruik had gemaakt van het Middeleeuwsche Leven van Jezus. Geloovige Roomsch-Katholieken, vooral vrouwelijke kloosterlingen, bleven ook na 1522 zijn pericopenbundels koopen, zoodat hij in 1523 en 1538 nog een nieuwe editie van de oude vertaling van Schutken oplegde, terwijl zijn confrater Symon Cock in 1533 hetzelfde deed.

Toch moest een zakenman als hij met zijn tijd meegaan. In de Roomsch-Katholieke Kerk waren velen, bij wie het verlangen naar het bezit van een eigen bijbel was wakker gemaakt. Er waren anderen, die in het geheim de Hervorming waren toegedaan. Reikhalzend zagen deze menschen uit naar een tekst, dien zij, zonder gevaar te loopen met de inquisitie in aanraking te komen of zelfs maar een kerkelijke berisping te ontvangen, konden lezen. Vorsterman begreep, dat hier voor een uitgever een groot debiet zou zijn. In edelen wedijver met Van Liesveldt kwam hij in 1528 met een folio-bijbel voor den dag, kloeker van formaat en schooner van verluchting dan diens uitgave van 1526. Vorsterman zocht zijn koopers in anderen kring dan Van Liesveldt. Hij stond met de overheid op goeden voet en wilde daarom mogelijke bezwaren ondervangen door op het uiterlijk van zijn werk een stempel van rechtzinnigheid te drukken. De aanhef van den titel: ‘Den Bibel. Tgeheele Oude ende Nieuwe Testament met grooter naersticheyt naden Latijnschen text gecorrigeert’ illustreert duidelijk deze bedoeling: de uitgever wil een naar de Vulgaat herziene vertaling aanbieden.

De uitgave begint met den afdruk van een ‘vonnis’ der Antwerpsche wethouders, waarbij aan Willem Vorsterman voor een tijd van drie jaren octrooi wordt verleend. Niemand in Antwerpen mocht gedurende die periode dezen bijbel nadrukken of zelfs maar ‘eenighe duytsche Biblen, in nederlantsche talen gestelt zijnde’ het licht doen zien. Het heet verder, dat ‘gheleerde ende ghetrouwe oversetters ende interpretatuers, inder Hebreuscher, Griecscher ende Latijnscher talen gheleert ende expert zijnde’ den tekst hebben vergeleken met onverdachte uitgaven. Consent tot de uitgave is verleend door den doctor in de godgeleerdheid Niclaes Coppijn, deken van de Sint Peters-kerk te Leuven en kanselier van de universiteit aldaar.

De ‘Correctuers’ zeggen in hun uitvoerigen proloog, dat het misbruik van de Heilige Schrift hen bewogen heeft den tekst te verbeteren naar den Latijnschen bijbel, welken de heilige Kerk sinds onheuglijke tijden had gebruikt. Daarbij waren zij op de volgende manier te werk gegaan. Wanneer de Schrift niet handelde over belangrijke onder-

De Bibel.
Tgeheele Oude ende Nieu
we Testament met grooter naersticheyt
naden Latynschen text gecorrigeert/ eñ opten
rant des boecks die alteratie die hebreeusche
veranderinge/ naerder hebreeuscer waerheyt
der boecke die int hebreus zyn/ eñ die griecse
der boecke die int griecs zyn/ eñ dinhout voor
die capittelen gestelt/ metten schoonen figuren
ghedruct/ eñ naerstelijck weder ouersien.
Cum Gratia et Priuilegio

Afb. 20. - Titelblad van den bijbel, in 1528 verschenen bij Willem Vorsterman te Antwerpen.

werpen, als het geloof of de Kerk, hadden zij den ‘zin’ somtijds meer dan de woorden gevolgd, dus aan een vrije vertaling de voorkeur gegeven. Zij ver klaren voorts met hun arbeid de menschen niet uit de kerk te willen houden; evenmin was het hun bedoeling aan vitters een middel in handen te geven om hun predikers te berispen. Integendeel, zij verwachten dat de lezers hierdoor des te ijveriger zullen luisteren naar de prediking van het Woord Gods uit den mond der priesters. In plaats van zich in te laten met achterklap, onnutten praat, brasserij, dobbelen en spelen kunnen de menschen nu door lezing van Gods Woord zich oefenen in een deugdzaam leven en in het vlieden van de zonde. Want niet voor lezers en hoorders, maar voor ‘doenders des woorts’ hebben zij, naar het woord van den Apostel Jacobus, hun arbeid verricht.

Het verschil tusschen den kerkelijken tekst en de ‘hebreusche waerheyt’ hebben zij overal verantwoord door de varianten of ‘alteracien’, zooals zij ze noemen, op den kant aan te duiden. Zij zeggen het niet, maar dit wetenschappelijk procédé schijnen zij ontleend te hebben aan het Delftsche Nieuwe Testament. Hun bedoeling is geenszins de Vulgata te berispen en ‘nieuwe opinien te genereren’, maar juist de oude translatie op te helderen en de dwaling, die ‘nu God betert zeer heeft gheregneert’ uit de harten te bannen. Bovendien, elke taal, maar in het bijzonder wel het Hebreeuwsch, heeft nu eenmaal zijn eigenschappen, zoodat zij wel eens genoodzaakt zijn geweest hun toevlucht te nemen tot een vrije overzetting en de letterlijke, naar den Hebreeuwschen grondtekst, op den kant te plaatsen. Hiervoor hebben zij de Complutensische polyglot van Franciscus Ximenez (zie blz. 107) gebruikt, welke door den Paus goedgekeurd was.

Bijzondere zorg was besteed aan de taal. De ‘duytsche tale’, zoo zeggen zij, is dialectisch geschakeerd in Brabantsch, Vlaamsch, Guliksch, Kleefsch, Geldersch enz. Nu hebben zij er naar gestreefd om uit het exemplaar, dat zij moesten verbeteren, alle woorden te verwijderen, welke niet ‘gemeyn’ waren in ‘onse Brabantsche tale’. Zij beschouwen dus het Brabantsch als standaardtaal.

Voorin hebben zij een lijst van concordeerende Evangeliegedeelten geplaatst, niet om de uitlegging der heilige doctoren, die ons uit den geest van Christus geleerd hebben, of de onderwijzing der predikers uit te schakelen, ofschoon wij geen anderen meester dan Christus noodig hebben, neen, hun bedoeling was: uitsluiting van ‘die sinnelijcke voorredenen ende valsche glosen, vol van verachten des gheestelijcken staets ende der geboden der heyliger kercken.’

Het Oude Testament, alzoo verdedigen zij hun uitgave, mag niet minder geacht worden dan het Nieuwe. Het laatste brengt de vervulling der beloften en profetieën van het eerste. Het oude Testament is de kribbe, waarin de herders Jezus vonden, gewonden in doeken; het is de wet, het Nieuwe is het boek der genade, het Evangelie, en leert hoe de wet vervuld moet worden. De 'hooft-leeringe' van het laatste is genade en vrede door de vergeving der zonden in Christus, die van het eerste: de wet te leeren, de zonden te toonen en deugd te eischen.

In een kleineren proloog voor het Nieuwe Testament, opgenomen in de uitgave van 1531, waarschuwen zij de 'gemeyne menschen' nog, niet te willen doordringen in de ondoorgrondelijke verborgenheden der Heilige Schrift, zooals de Drieëenheid enz., omdat het gevaar van daardoor in dwaling en ketterij te vervallen geenszins denkbeeldig is. Wie de Schrift wil lezen doe dat alleen met het doel om beter te worden dan hij is. Tegenwoordig maakt men schandelijk misbruik van de Heilige Schrift door haar te voorzien van 'valsche glosen' en 'schadelike ende feninige prologen'. Het Woord van den almachtigen God wordt vermengd met de ijdele en opgeblazen woorden van menschen, die nu eens naar deze, dan weer naar die vertaling overzetten; die niet acht geven op de waarheid, maar alleen op ijdele woordenpraal. Uit afschuw voor zulk een vervalsching van de Schrift hebben zij het Nieuwe Testament naarstig verbeterd naar de Latijnsche vertaling van Hieronymus. Koopt en leest, zoo wekken zij in het slot den Christen-lezer op, want nu hebt gij het levende Woord Gods even zuiver in het 'duytsch' als de heilige Kerk het in het Latijn bezit.

De tendenz van beide prologen is kennelijk, de uitgave als onverdacht rechtzinnig bij het publiek in te leiden. Daartoe dienen de vele verontschuldigingen, het angstvallig uit den weg ruimen van eventueelen argwaan, de uitvallen tegen kettersche uitgaven, het nadrukkelijk betoogen dat een kerkelijk goedgekeurde tekst als grondslag is gebruikt. Ook de bestemming, die zij aan hun werk geven, kon geen reden tot critiek opleveren. De leeken moeten het namelijk lezen met een practisch doel: vermeerdering van godsvrucht.

De titels zijn zoodanig opgesteld, dat de koopers geen achterdocht konden koesteren. Onder op de eerste titelbladzijde had Vorsterman behalve den eenhoren, zijn drukkersmerk, en het Antwerpsche stadswapen, een afbeelding geplaatst van het wapen en den kardinaalshoed van Ximenez.

De rijke verluchting diende niet minder om koopers te lokken.

Dank zij de hulp van bekwame teekenaars als Jan Swart en Lucas van Leyden is deze bijbel de fraaiste van den Hervormingstijd geworden. De voorstellingen munten uit door natuurlijkheid en beweeglijkheid. De meesters hebben

Afb. 21. - Houtsnede, voorstellend Noach in de ark, uit den bijbel, in 1528 verschenen bij Willem Vorsterman te Antwerpen.

de verstarde bijbelsche hout-sneekunst nieuw leven ingeblazen, al zijn de gebruikte motieven grootendeels niet oorspronkelijk. De meeste komen, zij het in anderen vorm, voor in den Liesveldt-bijbel van 1526 of in den Bibel int Corte (zie blz. 80-82), waarvan de verluchting is geïnspireerd door die in den Keulschen bijbel van 1478. De plaatjes in de Evangeliën, afkomstig van Lucas van Leyden, treft men aan in door hem al eerder geïllustreerde Latijnsche misboeken.

Even bont van samenstelling als de verluchting is de bijbeltekst. De ‘Correctuers’ hadden last gekregen om de bestaande, veel gebruikte, maar gebrekkige vertalingen van den bijbel te herzien. Als tekst ter omwerking hebben zij voor het Oude Testament blijkbaar - zelf laten zij zich daarover niet uit - de Liesveldtuitgave van 1526 gekozen. Met behulp van de Vulgata en het Hebreeuwsch trachtten zij een ‘gezuiverden’ tekst te leveren. Wie waren de geleerden, die Vorsterman de behulpzame hand boden? Behoorden zij tot den wetenschappelijken staf van zijn uitgeverszaak? Vijzelt hij met echte uitgeversgrootspraak hun geleerdheid op? Men zou het wel zeggen. Een bijbelherziening als deze vorderde, zooals zij was opgezet, jaren van rustigen

arbeid. Het was onmogelijk om het werk binnen den korten termijn, dien de uitgever aan de blijkbaar van hem afhankelijke correctoren gesteld had, tot een behoorlijk einde te brengen. De bijbel van 1528 draagt in verschillend opzicht de sporen van de overhaasting, waarmee te werk is gegaan. Wegens tijdsgebrek, de 'correctuers' zeggen het zelf, en wegens een verzuim der zetters konden alle verbeteringen niet in den bijbeltekst verwerkt worden. Dat maakt het moeilijk de bekwaamheid der bewerkers te beoordeelen, maar geeft toch een eigenaardig beeld van hun werkwijze. Als voorbeeld diene een fragment, waarnaast de Liesveldttekst en die van den Delftschen bijbel ter vergelijking worden afgedrukt. De 'alteracien' of 'veranderinghe' van den Hebreeuwschen tekst zijn mede opgenomen.

Spreuken 31, 10-13.

Vorsterman.	***Liesveldt.***	***Delftsche bijbel.***
Wie sal een starcke vrouwe vinden? Haeren prijs is verre ende vanden laetsten palen [= grenzen]'[1].	Wie wil een redelick wijf vinden? Si is edelder dan peerlen.	Wie sal vinden een sterc wijf? Haer loon is van verren ende vanden lesten vander aerden.
Haers mans herte verlaet hem op haer ende hi sal geen rooven behoeven[2].	Haers mans herte derre hem op haer verlaten, ende neeringe en sal hem niet gebreken.	Haer mans herte betrouwet in haer: ende sij en sal niet behoeven van roven.
Si doet hem goet ende gheen quaet zijn leven lanck.	Si doet hem goet ende gheen quaet zijn leven lanc.	Si sal hem gheven guet ende gheen quaet.

Men ziet dat zij bij het vertalen van den Vulgaattekst den Delftschen bijbel hebben gebruikt en bij het geven van een letterlijke vertaling naar het Hebreeuwsch den Lutherschen Liesveldttekst copieeren. Met andere woorden: de uitgestooten zinsneden komen soms ongewijzigd te voorschijn in den vorm van een kantteekening!

In het Nieuwe Testament leggen zij eenzelfde voorkeur voor Van Liesveldt aan den dag. De 'toegelaten' vertaling, waarvan zij blijkens het voorwoord uitgaan, is het Delftsche Nieuwe Testament van 1524 of een nadruk hiervan. Bij de correctie van dezen Erasmustekst hebben zij ijverig de Luthervertolking geplunderd. De Hoop Scheffer heeft dit reeds in de volgende proeve laten zien. Wat Vorsterman aan Van Liesveldt ontleent, staat gecursiveerd.

1) th. [= thebreusch] edelder dan perle.
2) h. [= hebreusch] ende naringen en sal hem niet gebreken.

***Rom.* 13, 3*b*-4*a*.**

***Vorsterman*.**	***Delft*.**	***Liesveldt*.**
Daeromme, en wilt ghi niet vreesen die overheyt? soo doet dat goet, ende soo sult ghy van haer gepresen worden. Want het is Gods dienare, u tot goede. *Maer doet ghi quaet soo vreest, want si en draeght dat swaert niet te vergheefs*.	Wilt ghi den macht niet vresen, so doetet geen dat goet is, ende ghi sult lof van hoer ontfangen, want hi is een dienaer Gods, u tot goede. Mer ist dat dat quaet is, so vreest, want hi niet te vergeefs tswaert en draecht.	Daerom wildy nyet vreesen voer die macht, soe doet goet, ende ghi sult lof van denselven hebben, maer doedi quaet so vreest. Want si en draecht dat sweert niet te vergheefs.

Het zou weinig moeite kosten aan te toonen, dat ook Schutken's vertaling van het Nieuwe Testament en de Psalmen bestanddeelen heeft geleverd voor deze lappendeken van her en der bijeengeraapte teksten. Een gaaf geheel kon deze bijbel door de overhaaste correctie en veelhoofdige redactie niet worden. Een teruggang tot een verouderde vertaalmanier is het gebruik van vele absolute participiumconstructies als: ‘Ende hem dit denckende, soet, so heeft hem gheopenbaert die Engel des Heeren in sinen slaep’ (Matth. 1, 20); ‘Hoorende Herodes die coninc is verstoort geweest’ (Matth. 2, 3); ‘In hem selven gekeert wesende, seyde: Hoe veel huerlinghen’ (Luc. 15, 17); ‘Ende wijn gebrekende, seyt de moeder Iesu tot hem’ (Joh. 2, 3).

Intusschen stond deze gebrekkige tekstvorm de verbreiding niet in den weg. De Vorstermanbijbel, acht-maal compleet en zes-maal bij gedeelten uitgegeven, werd een der geliefdste boeken van den Hervormingstijd. Het feit dat hij ‘cum gratia et privilegio’ was gedrukt en oogenschijnlijk een kerkelijken tekst bracht, zal wel niet vreemd geweest zijn aan deze groeiende populariteit.

Men heeft deze uitgave op een lijn willen stellen met het Duitsche Nieuwe Testament van Hieronymus Emser. Zooals men weet, had deze Dominicaan in 1527 de Luthervertaling den wind uit de zeilen willen vangen door haar op 3000 plaatsen te herzien, maar overigens vrijwel onveranderd na te drukken. Het staat te bezien, of hier een soortgelijke opzet aanwezig is geweest. Als zakenman was Vorsterman uit op een zoo groot mogelijk debiet en kon hij dus geen bijbel pro of contra de Hervorming bezorgen. Hij wilde blijkbaar de kool en de geit sparen. Hervormingsgezinden hoorden in zijn bijbel bekende klanken, rechtzinnige Roomsch-Katholieken konden onmogelijk aanstoot nemen aan een kerkelijk schijnbaar zoo betrouwbare uit-

gave, waaraan nog wel de inquisiteur Niclaes Coppijn zijn zegel had gehecht. Maar vooral zal de Vorstermanbijbel wel bestemd geweest zijn voor de kleurlooze middenstof onder de lezers, die zich aangetrokken gevoelde tot het nieuwe op godsdienstig gebied, gaarne kennis wilde nemen van den volledigen bijbelinhoud, doch liever niet onder verdenking van ketterij wilde komen. Groot was de schare van stille vrienden der Hervorming, van weifelenden en zoekenden, die voorloopig nog den moed der overtuiging misten en de verschijning van dezen druk met blijdschap begroetten.

De Vorstermanbijbel is dus evengoed door Protestanten als door Katholieken gelezen. De kerkelijke overheid heeft hem nimmer officieel erkend. In 1546 zijn zelfs alle bijbeluitgaven van Willem Vorsterman op de lijst der verboden boeken gekomen. En toen in 1548 Nicolaus van Winghe zijn Roomschen bijbel met een proloog inleidde, zei hij hierin, dat door onachtzaamheid van een ‘dienaer ende setter des werks’ op veel plaatsen in den Vorstermanbijbel de ‘valsche’ tekst was blijven staan. Vorsterman heeft trouwens behoord tot de drukkers, die in het geheim de zaak der Hervorming hebben gediend. Zoo vervaardigde hij in 1529-1531 op bestelling kettersche Deensche Nieuwe Testamenten en voerde die uit naar Denemarken.

Achteraf bleek dus, dat Niclaes Coppijn met het geven van zijn consent wat onvoorzichtig was geweest. Hoonend kan een speler in een reformatorisch rederijkersspel zeggen: ‘Nicolaus Koppijn de Montibus, wat hebt ghy ghedaen. Dat ghy dees duytsche Bybels oyt hebt geconsenteert.’ In 1553 speelde deze bijbel ook een rol in het proces van den Doopsgezinden martelaar Jooskint te Kortrijk. Jooskint beriep zich daarop voor zijn opvatting in zake het eedverbod en zeide dat deze bijbel nog wel was ‘gevisiteert’ door ‘yemant van die gheleerde te Loven’. Maar de bekende inquisiteur Ronse (= Pieter Titelman, deken van Ronsse) antwoordde hem: ‘Tis waer, sy zijn ghevisiteert, ende waren goet, maer den Prenter hadde een knechtken, ende prentese valsch, binnen dat zijn meester van de stede [= niet aanwezig] was.’

Hoofdstuk X.
Verspreiding en vervolging van den Reformatorischen bijbel.

§ 1. Verspreiding en verdieping van bijbelkennis.

'En het Woord Gods wies, en vermenigvuldigde.' Het woord van Hand. 12, 24 is volkomen van toepassing op de Nederlanden in de eerste tientallen jaren der Hervorming. Van toen af mocht ons land aanspraak maken op den eerenaam, dien het door Prof. van Toorenenbergen gegeven is, die van het klassieke land der bijbelverspreiding. Getallen spreken soms duidelijker en overtuigender taal dan bladzijden vol redeneeringen. Mocht iemand nog twijfelen aan den innigen samenhang tusschen de Kerkhervorming en de verspreiding van den volksbijbel, dan zullen de volgende getallen alle onzekerheid wegnemen. Van 1478 tot 1522 is de bundel Epistelen en Evangeliën 32-maal ter perse gelegd, van 1522 tot 1540 - slechts over de periode tot 1540 zijn de gegevens volledig - maar driemaal. Maar nu de keerzijde van de medaille: vóór 1522 is er nooit een volledig Nieuw Testament van de drukpers gekomen, van 1522 tot 1540 werden niet minder dan 38 complete en 5 gedeeltelijke uitgaven bezorgd, waarvan in de korte spanne tijds van 1522-1530 alleen al 25 volledige edities. Eenzelfde sterk sprekend verschil is te constateeren ten aanzien van den bijbel in zijn geheel. Terwijl er vóór 1526 nooit een volledige bijbel was verschenen, zagen van 1526-1540 in totaal 9 bijbels het licht, voorts 9 gedeeltelijke uitgaven van Oude-Testament-teksten, niet medegerekend een zestal Psalmendrukken. Dat is nog niet alles. De kettermeesters hebben enkele uitgaven zoo grondig uitgeroeid, dat er thans geen enkel exemplaar van over is.

Het leeuwendeel van deze uitgaven heeft Antwerpen, het 'Nederlandsche Wittenberg', zooals het in dit opzicht met recht heeten mag, voor zijn rekening genomen. Een paar drukken slechts verschenen te Amsterdam, Delft, Leiden, één uitgave te Keulen en één te Deventer. De drukpers van Antwerpen voorzag ook het buitenland van

kettersche bijbeluitgaven. We hoorden al van Vorsterman's clandestienen druk van een Deensch Nieuw Testament (zie blz. 184). Toen in Engeland onder de regeering van Hendrik VIII het drukken van zulk een vertaling onmogelijk was, hebben verscheidene Antwerpsche uitgevers William Tyndale's overzetting van het Nieuwe Testament en enkele Oudtestamentische boeken ettelijke malen ter perse gelegd, en soms persoonlijk in Engeland verspreid. De aanvankelijk toegelaten, maar later verboden Fransche vertaling van Jacques Lefèvre d'Etaples werd tot 1540 twaalf-maal in haar geheel of bij gedeelten bezorgd. Antwerpen was ook de stad, waar het eerst een Spaansche kettersche vertolking van het Nieuwe Testament, vervaardigd door Francisco d'Enzinas, verscheen en waar het fel vervolgde Italiaansche Nieuwe Testament van den Florentijn Antonio Bruccioli werd nagedrukt.

De oplage van een druk is afhankelijk geweest van het formaat. Bijna alle Nieuwe Testamenten hadden den omvang van onzen zakbijbel of Psalmboekjes, hetgeen het voordeel had, dat ze gemakkelijk op reis konden worden meegenomen of, wat wel meer de bedoeling geweest is, ongemerkt konden worden meegebracht op een geheime bijeenkomst van aanhangers der nieuwe leer. Bij huiszoeking kon men ze gemakkelijk verbergen voor het speurend oog der geloofsrechters. Afgaand op de schaarsche gegevens waarover wij beschikken, moet men het aantal exemplaren per druk niet lager dan 1500, niet hooger dan 3000 stellen. De volledige bijbeluitgaven van Van Liesveldt, Vorsterman en Henric Peetersen van Middelburch, die beider uitgaven nadrukte, waren lijvige folianten met ongetwijfeld geringer oplage.

Aangaande de prijzen is weinig bekend. Op den inventaris van een Leidschen boekhandel stonden de Evangeliën geprijsd voor zeven stuivers, een volledige bijbel voor een gulden en twee stuivers. Een Leuvensch burger kocht ± 1540 van een student een bijbel voor dertig stuivers en twee potten bier.

Bij het zien van bovenstaande getallen zal eenieder beseffen, welke kentering zich in het jaar 1522 voltrokken heeft. In tienduizenden exemplaren gingen de bijbeluitgaven, onder de voortstuwende kracht der Hervorming, van stad tot stad, van gewest tot gewest. Het Woord Gods werd voor velen het bewijsstuk, dat alleen Christus een pilaar en vastigheid der waarheid is en schonk hun in dat vast vertrouwen de kracht om den goeden strijd des geloofs te strijden. Werden ketters voor de geloofsrechtbank ter verantwoording geroepen, dan voerden

zij altijd uitspraken van Gods Woord aan ter rechtvaardiging van hun meeningen. ‘Twoort Gods sal ic voorstaen tot in mijn eynde toe,’ aldus luidde het fiere getuigenis van Jan de Bakker, toen hem in 1525 het verhoor afgenomen werd dat zou uitloopen op zijn doodvonnis. Zijn vader, de afgezette Woerdensche koster, verklaarde de tegenpartijders van het Woord niet te vreezen en van geen dingen, van geen decreten en menschelijke inzettingen te weten, ‘dan van dat Nieuwe Testament, dat heb ick ghelesen.’ De Heilige Schrift gold voortaan als eenig richtsnoer. Uit dezen tijd dagteekent dan ook het eerste gebruik van het woord ‘Schriftuurlijk’.

De bijbel tegenover de overlevering, Schriftgezag tegenover kerkelijk leergezag, ziedaar de tegenstelling, die in de ketterverhooren door de voorstanders van de nieuwe leer telkens gemaakt wordt. Dezelfde tegenstelling, en in verband daarmee het verdedigen van den bijbel voor leeken, kan men aantreffen in de talrijke reformatorische geschriften, welke in grooten getale werden verspreid. De strijd voor den leekenbijbel trad thans in een beslissend stadium, vandaar dat dit onderwerp van den dag in de literatuur telkens ter sprake kwam. Wilhelmus Gnapheus betoogde anno 1531 in zijn ‘Een troost ende Spiegel der siecken .... uut die Heylige scrift by een gevoecht’ de wenschelijkheid dat men in de moedertaal moest bidden. In een uit het Duitsch vertaald boekje ‘Van den olden ende nieuwen God, geloove ende leere’, dat vóór 1540 in druk verschenen moet zijn, zegt de schrijver dat bijbellezing de geloofskracht kan versterken: ‘alle menschen op aertrijc sullen neerstich zijn om te leeren lesen ende schriven, sijt anders mogelijck, dat een ygelic die Bibel, byzonder die heylighe Evangelien, dicwils ende menichwerven lese, voor hem ende sine kinderen ende sijn huysgesin, ende besonderling des heylighen daghes, want dat Evangelium is van die natuere ende heeft die cracht, hoe dattet een mensche meer leset meer begheeret, hoe dat men Christum beter leert verstaen ende crijgen in God een vaster geloove.’ De duisterheid der Heilige Schrift ontkent de schrijver van ‘Die principaele hooftarticulen .... wt die heylige scrift’, eveneens uit het Duitsch vertaald. Hij zegt o.a.: ‘daer en is gheen dinc int evangelio, alle christen connent wel verstaen; so en sijnt anders niet dan boselen [= beuzelingen] dat sommige zeggen: men salt alle menschen niet openbaren wat die scrift in heeft.’

De zaak die ons bezig houdt, komt herhaaldelijk aan de orde in ‘Hier beghinnen de Sermonen oft wtlegghingen op alle de Evangelien vander Vasten, metter Passien, alsomen die inder kercken houdt

zeer costelijck wtgheleyt'. Deze vlotte preeken bij de Evangelielessen zijn 'Gheprint int Jaer ons Heeren MDXX by den devoten Pater Broeder Niclaes Peeters Minnebroeder ende Gardiaen'. De tweedeelige bundel behelst de Evangelielessen in den tekst van den Liesveldtbijbel, zoodat hij geantedateerd moet zijn. De uitgever heeft waarschijnlijk de censuur op een dwaalspoor willen brengen. Volgens sommigen moet een zekere Niclaes van Oldenburch, die te Antwerpen door zijn kettersche uitgaven de Hervorming heeft gesteund en vóór 1570 als slachtoffer van zijn gevaarlijk beroep is gevallen, tusschen 1540-1550 de deeltjes bezorgd hebben. De stoutmoedige prediker - Niclaes Peeters zal wel een schuilnaam zijn van een hervormingsgezinden Franciscaan - uit zich op de volgende wijze: 'also veronwaerden [= smaden] de geleerde groote ende heyligen deser werelt ooc, dattet Evangelium die vrolike bootschap vanden cleynen ende ongeleerden deser werelt gepredict wordt. Sommige seggen: Dese ongeleerde sotte menschen onderwinden haer die H. Schrift ende Evangelie te lesen. Ander seggen: Si en verstaens niet, si sullender haer schade aen doen. Eenige crijsschen: Ja, willen sijt lesen etc. swigen stille [= laten zij er dan niet over spreken] ende houdent bi hen selven.' Afgunst en hoovaardigheid zijn de drijfveeren, welke hen de bijbellezing door leeken doen verbieden: 'want de heylige geleerde lieden en mogen niet lijden dat yemant gheleert heete dan si, ende willen dat alle menschen aen haer raet ende leeringhe soecken, opdat si altoos in haerder glorien ende ghewin blijven, ende dat is de principaelste sake, waerom si den leecken verbieden de heylige scrift te lesen, ende ist dat yemant yet weet, terstont roepen si: U ghetuygenisse en is niet warachtich, ghi en verstates niet etc.'

Het pleit ten gunste van den volksbijbel is reeds gewonnen, wanneer Anastasius Veluanus, de hervormer van de Veluwe, in 1554 in 'Der Leken Wechwijser' schrijft, dat 'die edele bibel .... ons nu so reyn is overgesett, duytss unde latijn.' Geen valsche schaamte weerhoude den huisvader, voor vrouw en kinderen den bijbel te verklaren. Op rustdagen moeten buren samenkomen om met elkaar te spreken over het gedeelte uit de Heilige Schrift, waarover in de godsdienstoefening gepredikt is. Het doel van het schoolonderwijs moet zijn, kinderen den bijbel te leeren lezen.

Een treffenden weerklank vonden de vreugde over het nieuw verworven bezit, het lijden der vervolgden en de vaste hoop op een betere toekomst, in het letterkundig werk der hervormingsgezinde

rederijkers. Geen betere kweekplaats voor de opkomende Reformatie dan de vele rederijkerskamers, waarvan de leden niet zelden vrijmoedige critiek uitoefenden op de Kerk en haar dienaren, maar ook de Schrift nauwgezet lazen. Weldra gaven zij in hun stichtelijke tooneelstukken en gedichten, die veelal actueele stof tot onderwerp hadden, van hun opvattingen blijk. Klinkt niet een juichtoon door, wanneer de Delftsche rederijkers hun meening over het eerherstel van Gods Woord uitspreken:

> 'Gods woord dat wordt nu gantsch verheven.
> Ghelijck een bloem in haer bloeyen staet.'

Het Middelburgsche spel 'De Boom der Schriftueren' van 1539 is één lofspraak op Gods Woord, dat men nu in de 'moeders tale' lezen kan en dat de eenige troost is voor de ziel. De terugkeer naar het oudste Christendom is het onderwerp van vele Apostelspelen, waarvan het 'Spel van sinnen op tderde, tvierde ende tvijfde capittel van dwerck der Apostelen', eveneens omstreeks 1539 gemaakt, het bekendst is geworden. De drie genoemde hoofdstukken der Handelingen worden 'van woorde te woorde' geparafraseerd. De schrijver wil bewijzen, dat de 'gheleerde' trachten Gods Woord door bijbelverboden en vervolgingen ten onder te brengen, maar 'lijden doet dwoort Gods floreren [= opbloeien]'.

De Gentsche kamer schreef in 1539 een landjuweel uit, waarvoor als onderwerp werd gekozen de vraag 'Welc den mensche stervende meesten troost es?' De meeste antwoorden ademden een reformatorischen geest. Motto's als: 'Tbetrauwen duer twoordt op Christum alleene', 'Tlevende woordt Godts' en 'Hope duer schriftuere' toonen reeds welk een afstand er ligt tusschen de geloofshouding van de auteurs dezer stukken en die van den schrijver van de laat-Middeleeuwsche moraliteit 'Elckerlijc', waarin aan den man, die sterven moet, niet de Schrift, maar de kerkelijke genademiddelen ten troost worden voorgehouden.

Bijbelsch geloof dooradert ook de bundels 'Schriftuerlijcke Liedekens' welke in dezen tijd ontstonden, vooral onder Doopsgezinden, en later vele malen opnieuw uitgegeven werden. Een dichter wekt zijn medegeloovigen op:

> 'Christen ghenooten, uut Godt gesproten
> Wilt nu inwendige blijschap ontfaen.
> Want tBoeck der waerheyt, langhe gesloten
> dat is wederomme open gedaen'.

Een ander verhaalt, hoe hij door het lezen van den bijbel zijn Christus heeft leeren kennen, Zonder Gods Woord waren we gelijk Sodom. Het is onze helper in benauwdheid, onze toevlucht in gevaar.

Lofprijzingen op de uitmuntendheid van de Heilige Schrift komen zelfs voor in den Roomsch-Katholieken bundel ‘Een devoot ende profitelyck boecxken’. De Nijmeegsche hoogleeraar Prof. Dr. G. Brom heeft er terecht op gewezen dat deze liederen toch wel een geheel ander geluid laten hooren dan de Middeleeuwsche. Het gaat er niet om of een Roomsch-Katholiek ze tegenwoordig onderschrijven kan, maar of men in de Middeleeuwen zoo had kunnen schrijven. De toon is modern-reformatorisch.

In al deze spelen en andere gedichten wordt een ruim, bijkans overdadig gebruik gemaakt van bijbelteksten. Sommige bestaan bijna geheel uit een aaneenrijging van Schriftplaatsen. Deze overlading vindt haar tegenhanger in den overvloed van mythologische beelden en herinneringen in de letterkunde van dien tijd. Beide verschijnselen hebben denzelfden oorsprong: zoowel de religie als de kunst wilden terug naar haar bronnen. Eerbied en genegenheid voor den weder ontdekten oorspronkelijksten vorm van Christendom en kunst leidden, als zoo vaak in het begin van nieuwe bewegingen, tot overdrijving.

Wat voorts opvalt, is de preciseering van de bijbelkennis. Nu het ‘zuivere’ en geheele Woord Gods in tallooze exemplaren toegankelijk werd gemaakt, ontstond die bijbelvastheid, welke voor den Nederlander kenmerkend zou worden. In de meeste bijbeluitgaven werden de concordeerende tekstplaatsen in den rand vermeld, ‘Registers’ of ‘concordanties’, welke in alfabetische volgorde de belangrijkste onderwerpen waarover de Schrift handelt, met opgave van de vindplaats opsomden, kwamen ernstige Schriftlezers tegemoet bij de bestudeering. Meermalen is het gebeurd, dat de eenvoudigste martelaars hun geloofsrechters door hun bijbelkennis verbaasd deden staan. In het bijzonder hadden Doopsgezinden den naam, dat zij den bijbel ‘op hun duymken’ kenden. Nu was het niet meer noodig, dat een schrijver van een stichtelijk tooneelstuk, zooals vroeger geschiedde, zei: ‘Tscriftuere seit inden latine’. De Schriftuur was niet meer het gewijde boek in een vreemde taal geschreven, dat alleen door priesters gelezen en verstaan kon worden. Wat de bijbel zeide, behoefde men niet meer op gezag aan te nemen, maar kon men zelfstandig nagaan. Vandaar dat auteurs hun uitspraken gingen staven met nauwkeurig aangegeven bewijsplaatsen uit den bijbel. Bij Roomsch-Katholieke

schrijvers treft men hetzelfde aan. Bekend is de groote vertrouwdheid met den bijbel van de Antwerpsche dichteres Anna Bijns, die volgens sommigen bij haar Schriftstudie hulp ontving van een Franciscaan.

§ 2. Vervolging.

De Brabantsche geestelijkheid schonk in 1500 aan den prinselijken doopeling, die eenmaal als Karel V tevens heer der Nederlanden zou worden, een bijbel ten geschenke met de inscriptie: ‘Onderzoekt de Schriften’ (Joh. 5, 39). Schriller tegenstelling tusschen den wensch, die dit doopsgeschenk vergezelde, en wat eenige tientallen jaren later volgen zou, is wel niet denkbaar. De jonge vorst vaardigde toen een reeks van plakkaten uit, waarin elke vorm van buiten-kerkelijk zelfstandig Schriftonderzoek gestrengelijk werd verboden. Hierbij liet hij zich voorlichten door de theologische faculteit van de Leuvensche hoogeschool, waar men reeds in 1519 Luther's leerstellingen had veroordeeld en in het jaar daarop plechtig zijn boeken had doen verbranden. De keizerlijke plakkaten en ordonnantiën tegen de ketterij vermelden veelal een opgave van verboden bijbeluitgaven. Zoo moest in 1524 de stadhouder in den Raad van Holland optreden tegen de drukkers, verkoopers of bezitters van het ‘Evangelie van S. Mattheus’, waarmee de Mattheusvertaling van Pelt bedoeld werd, en de ‘Somme der Theologie’ (zie blz. 134).

Een plakkaat van 24 Sept. 1525 zegt dat dwalingen eensdeels daaruit voortspruiten, dat ‘leecken ende ongeleerde persoenen die duitsche evangelien ende andere geestelicke scriften dagelicx lesen nae hoeren verstande [= naar eigen opvatting].... ende daervan mit malcanderen diversche disputatien hebben’. Daarom bepaalt de keizer dat ‘van nu voortaen geen personen vergadering sullen mogen maicken int heymelick oft int openbaer om te lesen oft spreken van die evangelie, depistole van sinte Pauwels oft andere geestelicke scriften in latijne, duytsche ofte walsch, noch dieselve scriften te interpreteren ofte up dinterpretacie ende verstant van dien te disputeren, in wat manieren dattet zy’.

In 1526 liet de keizer door zijn Raad te Mechelen een soortgelijk plakkaat uitvaardigen, maar scherper dan dat van 1525. Hierin worden genoemd de boeken van Luther en zijn aanhangers, alsmede alle Evangeliën, Epistelen, Profetieën en andere boeken van de Heilige Schrift, in het Dietsch, Vlaamsch of Waalsch, met verklaringen, kantteekeningen en prologen, welke verboden leeringen en dwalingen

van Luther en de zijnen behelzen. Al deze boeken, waar ook geschreven en gedrukt, moesten naar een openbare plaats worden gebracht en daar tot ‘pulver’ verbrand worden. Wie na de afkondiging nog in het bezit van deze boeken gevonden zou worden, liep kans om gestraft te worden met verbanning of lijf en goed te verliezen.

Het volgende plakkaat, van 1529, herhaalt de twee vorige en veroordeelde nu, op advies van Leuven, met name de Nieuwe Testamenten van Adriaen van Bergen, Christoffel van Remonde en Johannes Zell' (verschrijving van Jan van Ghelen) ‘vol Ketteryen van Luther’. Voorts verbiedt het alle boeken, die sinds 1520 zonder naam van drukker of schrijver en zonder vermelding van plaats of tijd van ontstaan verschenen waren.

Toen Karel V na het sluiten van den vrede van Créspy (1544) de handen weer vrij had gekregen, heeft hij, ingevolge een afspraak met Frans I van Frankrijk tot gemeenschappelijke bestrijding van de ketterij, zich met nog grooter hevigheid gekant tegen een verder voortdringen van de Hervorming. In 1546 kondigde hij een plakkaat af, dat niet alleen alle vorige samenvatte, maar in scherpte nog overtrof. Na geconstateerd te hebben dat sommige uitgevers zich niet hadden gestoord aan de gegeven waarschuwingen, maar boeken hadden gedrukt, waarin onder schijn van rechtzinnigheid allerlei dwalingen worden geleerd, gaat hij als volgt voort: ‘Wat nog erger is, men heeft bevonden dat verschillende drukkers de bijbels hebben bedorven ... door op sommige plaatsen in den tekst veranderingen aan te brengen en er onbehoorlijke prologen, korte inhoudsopgaven en registers vol kwade dwalingen, alsmede verkeerde en schandelijke kantteekeningen en verklaringen aan toe te voegen. En om het volk om den tuin te leiden, plaatsen zij voorin die boeken de valsche mededeeling, dat ze met onze toestemming, vergunning en privilege gedrukt zijn.’

Deze ordonnantie van 1546 was vergezeld van een Catalogus van verboden boeken. De theologische faculteit te Leuven had de lijst opgesteld en in Leuven laten drukken, de eerste index die is uitgevaardigd. De samenstellers waarschuwen nadrukkelijk tegen verschillende soorten ‘gecorrumpeerde’ bijbels, in de eerste plaats de vrije vertalingen, waarin de ‘oude oprechte text der Bibelen’ onherkenbaar verminkt is. Maar ook enkele overzettingen, die volgens den titel zoogenaamd op de Vulgata berusten, moeten worden afgekeurd. De vertalers voegen er namelijk veel teksten aan toe, die aan het Grieksch ontleend zijn. Door die ongelijksoortigheid in den tekstvorm

der Heilige Schrift ontstaat verwarring. Andere drukkers weer leveren wel een getrouwe vertaling van de Vulgata, maar nemen toch verdachte prologen, annotatiën, korte inhoudsopgaven of registers op. Zoo kan het gebeuren, zeggen de Leuvensche censoren, dat het gewone volk midden in zoo'n bijbel dingen leest, welke woord voor woord ontleend zijn aan verklaringen en kantteekeningen van Luther. Een kantteekening als: ‘Om spijs en drank is niemand te veroordeelen’ wekt den indruk, dat men tegen het gebod van de Kerk in tijdens de vasten vleesch mag eten, hetgeen geheel in strijd is met de bedoeling van Paulus, die alleen heeft willen zeggen, dat een Christen niet zondigt, wanneer hij iets eet of drinkt, dat Mozes verboden heeft.

De lijst van verboden Nederlandsche bijbels, welke dan volgt, noemt den Liesveldtbijbel van 1542, de uitgaven van Willem Vorsterman uit de jaren 1528, 1534, 1544 en 1545 en die van 1541 van Henric Peetersen.; bovendien een lange reeks Nieuwe Testamenten van 19 verschillende uitgevers, 17 te Antwerpen, de twee overige in Leiden en Keulen.

Een herhaling en bevestiging van dit plakkaat kwam af in 1550. Weer werden op het bijwonen van godsdienstige conventikels strenge straffen gesteld. Leeken hadden niet het recht over de Heilige Schrift te spreken of deze te verklaren, een bevoegdheid welke alleen toekwam aan wie daarvoor van bisschop of universiteit machtiging had ontvangen.

Eenige maanden later werd voorzichtigheidshalve de aanvullende bepaling vastgesteld, dat het verbod niet van toepassing was op hen, die met elkaar over de Schrift spraken in overeenstemming met de kerkleer. Deze toevoeging was niet onnoodig, als men bedenkt, dat de keizer, naar hij zegt, er van beschuldigd werd, dat hij ‘die simpelen verboden soude hebben te lesen of te spreken van de heylige Scryft op lijf ende goet’.

De vraag, of zulke plakkaten recht geven te spreken van een absoluut bijbelverbod, moet ontkennend beantwoord worden. De voorzichtige formuleering der Leuvensche hoogleeraren vermijdt alles, wat voet zou kunnen geven aan zulk een veronderstelling. Toch leggen zij de strengste maatstaven aan. Natuurlijk werden in de eerste plaats alle uitgaven met verdachte voorredenen, kantteekeningen en inhoudsopgaven boven de hoofdstukken verboden, maar verder ook alle bijbels, welker tekst niet van a tot z een getrouwe weerspiegeling gaf van de Vulgata. Het is duidelijk dat naar zulke strenge maatstaven gemeten, geen enkele bijbeluitgave vrij uit kon gaan. Mocht

dus formeel het bestaansrecht van den leekenbijbel erkend worden, in de practijk kwam het hierop neer, dat alle bijbeluitgaven welke sinds 1520 verschenen waren, behalve de Epistelen en Evangeliën, werden afgekeurd. Al wachtte men zich officieel voor een uitspraak als de inquisiteur Ruwaert Tapper deed, toen hij zei het heelemaal niet noodig en zelfs gevaarlijk voor de Kerk te achten, wanneer leekenmenschen den bijbel gingen lezen, en het voldoende te oordeelen, als zij wisten dat er een God was, zoo deelde men materieel zijn standpunt. Jacob van Tombe klaagt nog in 1567 in zijn 'Claer bewijs van de warachtige Kerke Christi', dat de Getijdenboeken verdrongen zijn door de bijbelvertalingen, die volgens hem oorzaak zijn van alle dwalingen.

De omstandigheid dat het telkenmale noodig bleek, de plakkaten in dreigender vorm af te kondigen, bewijst overtuigend, dat de uitwerking al heel gering was. De keizerlijke maatregelen kwamen voortdurend achter de feiten aan. Preventieve kracht ging er niet meer van uit. Onweerstaanbaar won de Hervorming terrein. De geloofsmoed der slachtoffers in deze bange jaren wekte de weifelenden juist op om zich te scharen aan de zijde der evangelischen en de boeken, vooral den bijbel te gaan lezen, die martelaren de kracht gaven op den brandstapel te getuigen van hun Heiland. In 1566 schreef de Leidsche schoolmeester Petrus Bloccius in een fel, anti-Katholiek boekje (zie blz. 247-249): 'Ende wat de Pausen ende ketter-meesters gewonnen hebben met verbiedinghe der Bijbelen ende andere boecken, dat vernemen sy nu in huer kueken: want als de Christenen een boeck willen coopen, so sien sy na den Register der verboden boecken: want dat de Paus verbiet te lesen, is meesten-deel schadelick voor sijn kramerye.' Zoo ziet men dat de verboden een averechtsche uitwerking hadden. De zestiende-eeuwsche mensch had dezelfde eigenschap als die van alle tijden: het zich aangetrokken voelen tot het verbodene. Ook uit nieuwsgierigheid zullen velen gegrepen hebben naar die verboden lectuur. De uitgevers voldeden gaarne aan de toenemende vraag naar kettersche bijbels en andere boeken, welker titels op den index prijkten. Juist zulke boeken legden zij ter perse, omdat zij bij voorbaat verzekerd waren van een ruimen afzet.

De wijze waarop kettersche bijbeldrukken werden gelezen, kon men al opmaken uit de plakkaten, die immers het meest zich kantten tegen verboden samenkomsten, waar men op eigen gelegenheid de

Schrift interpreteerde. Zoo had in het begin van 1524 te Antwerpen in het Eyckstraetken een geheime vergadering plaats van ruim dertig personen ‘daermen lesse gedaen ende gheinterpreteert heeft de heylighe Eeuwangelien ende andere heylige schriften, contrarie den gheboden vander Keyserlicke Majesteit’, in welke bijeenkomst ‘Adriaen, de schildere’ voorganger was. De deelnemers waren vrijwel allen ambachtslieden: een kuiper, schilders, droogscheerders [= lakenbereiders], een ‘beeltsnijder’ [= maker van houten beelden], een zilversmid, ‘riembeslagers’, blauwververs, een nestelmaker [= rijgsnoermaker], een satijnwerker, ‘vettewariërs’ [= kruideniers], een schrijnwerker, een lakenrouwere’ [= lakenkammer], een timmerman, een schoenmaker, kleermakers, ‘keteleres’ [= ketelmakers], een gareelmaker, smeden, arbeiders, een zijdeverver, een ‘slootmakere’, een ‘wageman’ [= vrachtrijder] en een ‘eerdepotvercoopere’. Uit de opsomming blijkt duidelijk, in wat voor kring een Nieuw Testament als dat van Adriaen van Berghen gelezen werd. Nu krijgt ook de hartstochtelijke satire van de begaafde Antwerpsche dichteres Anna Bijns het vereischte perspectief, wanneer zij drie jaar later in haar Refereinen verontwaardigd uitroept:

> Timmerlien, metsers sijn ons doctoren nu,
> Tengieters, pijpers, pinceelleckers
> En schalijdeckers,
> Vettewariers, blauwverwers en lakenreckers,
> Barbiers en tandreckers, dese willen hem moeyen
> Metter scriftueren.

Of wanneer ze elders in haar bundel schrijft:

> Elc leec mensche wilt nu der Scriftueren vroet sijn,
> Tsijn nu al doctoren ende doctorinnen.
> - - - - - - - - - -
>
> Doctoren, pastoren, licentiaten
> Werden nu van de wijfs onderwesen;
> Scriftuere wert inde taverne gelesen,
> In deen hant devangelie, in dander den pot.

We zouden enkele bladzijden kunnen vullen met mededeelingen over zulke vergaderingen als die te Antwerpen, zoowel in de Zuidelijke als in de Noordelijke Nederlanden gehouden. In de hoofdzaken komen al deze conventikels met elkaar overeen: ten huize van een aanhanger der nieuwe leer of even buiten stad of dorp kwam men bijeen om te luisteren naar de voorlezing en verklaring van een Schrift-

gedeelte door een of anderen voorganger. De leiders waren in den regel evenals de toehoorders eenvoudige ambachtslieden: schoenmakers, droogscheerders, herbergiers, kosters; soms meer ontwikkelden, zooals de Amsterdamsche prediker Claes van der Elst, die ± 1525 in het huis van den schout Jan Huyberts tijdens den maaltijd leiding gaf aan gesprekken over de Heilige Schrift. Uit zulke buitenkerkelijke bijeenkomsten is de Protestantsche godsdienstoefening met haar centrale bediening des Woords geboren.

Wat in de Schriftuurlijke Liedekens en martelaarsliederen verhaald wordt van de moeite, die men moest doen om onbespied zijn bijbel te kunnen lezen, wordt gestaafd door de feiten. Een schoenmaker te Rijnsburg, Willem Jansz. van der Kodde, wiens kleinzoon de stichter is geworden van het bekende genootschap der Collegianten, had de gewoonte om tweemaal in de week naar zijn stuk land buiten het dorp te gaan om daar in een houten hut zijn bijbel te gaan lezen. Dirk Willems, koster en herbergier te Pijnakker, had zijn Nieuw Testament, bezorgd door Christiaen van Ruremunde te Antwerpen in 1528, verstopt in zijn slaapkamer. De latere Calvinistische prediker Gaspar van der Heyden was in zijn jonge jaren (± 1546) in de leer bij een schoenmaker te Antwerpen. Zijn levensbeschrijver vertelt, dat hij, ‘slapende op den zolder, merkte dat zijn baas alle nachten met eene kaars op dien zolder kwam, en eene kist ontsloot, daaruit een boek nemende, hetwelk was de bijbel, in welken hij geruimen tijd las; hierop ontdekte hij zich aan zijn baas en werd dus een lid der vervolgde gemeente’. Een arbeider uit de buurt van Delft en een inwoner van de stad werden in 1545 gestraft wegens het bezit van een Nieuw Testament ‘in duytscher spraicken, hebbende quade heretycke appostillen [= kettersche kantteekeningen]’.

Een meer samenhangend beeld dan deze afzonderlijke berichten levert het groote Leuvensche ketterproces van 1543-1544. Juist het bezit en gebruik van ‘quade suspecte’ boecken is daar een der voornaamste punten van beschuldiging geweest. Zelfs onder de burgerij van deze stad, bolwerk van het Roomsch-Katholiek geloof, was de Hervorming doorgedrongen. Predikers als ‘Loys, inde wandelinge geheeten die Lange minnebrueder’ en Merten van Herenthals verkondigden de nieuwe leer. Met bijzonderen zegen had de welsprekende ‘doctor Albertus’-zoo noemden zij Albertus van Harden, berg, den levensbeschrijver van Wessel Gansfort, later Hervormd prediker te Keulen, Bremen en Emden - onder de burgers gearbeid. Ondanks de strenge maatregelen, die de stedelijke regeering reeds

in 1540 hiertegen genomen had, vormden zich steeds meer kettersche conventikels. In 1543 achtte de theologische faculteit het hoog tijd om de stad van ketterij te laten zuiveren. Er werden eenige tientallen personen, zoowel mannen als vrouwen, voor een speciale rechtbank gedaagd. Het verslag van deze ketterverhooren levert het duidelijk bewijs dat naast het bijwonen van suspecte bijeenkomsten het bezit van verboden boeken het voornaamste punt van onderzoek was. Het gunt ons door zijn uitvoerigheid tevens een blik in het huiselijk en maatschappelijk leven van Leuven in dien tijd. Een ‘pelsnayer’, Joos van Uusberghe, had bij verschillende burgers aan huis of buiten de stad bij een boomgaard voorgelezen uit het Nieuwe Testament of de Postille van Luther (zie blz. 141-142), en die verklaard in van de kerkleer afwijkenden zin. Ook anderen lazen wel uit den bijbel voor. Thoenken Rosmers, een weduwe, die met hart en ziel de nieuwe leer was toegedaan, ging op bezoek bij een zieke nicht en las haar voor uit de Heilige Schrift.

Aan alle beklaagden stelden de rechters de vraag, wat voor ‘duytsche’ boeken zij thuis hadden gehad of nog bezaten, en als het ‘quade suspecte’ boeken waren, op welke manier zij in hun bezit waren gekomen. Van groote beteekenis is, dat zij allen verklaarden een bijbel, Nieuw Testament of Psalmboek te bezitten of tot voor kort in eigendom gehad te hebben, sommigen al 12 of 13 jaar lang. Allen legden er echter den nadruk op, dat het uitgaven ‘cum gratia et privilegio’ waren. Bij de gevangenneming was een beschuldigde ‘betrapt’ op het bezit van den Liesveldtbijbel van 1532, die in het verslag met name genoemd wordt. Sommigen waren bovendien in het bezit geweest van de Postille. Na verzwaring van de folteringen op de pijnbanken wisten de rechters hun de mededeeling af te persen, waar zij zulke verboden boeken plachten te verstoppen. Dat deden zij ‘tusschen het dack ende die haelbalcken’ [= muurijzerbalken] of onder de dakspanten. Een vrouwelijke aangeklaagde verborg ze uit vrees voor de inquisitie in een gat onder het raamkozijn, dat ze daarna met een plankje bedekte en onzichtbaar maakte door het toe te metselen. Op de vraag hoe zij in het bezit was gekomen van zulke boeken, weigerde zij eerst een bevredigend antwoord te geven, maar toen de pijniging verergerd werd, bekende zij ze gekocht te hebben bij Mattheus Crom en Adriaen van Berghen te Antwerpen. Een andere vrouw verklaarde haar boeken juist verbrand te hebben en nooit eenig boek weggegeven te hebben, behalve eenmaal aan haar dochters, dien ze elk een Nieuw Testament geschonken had. De boekverkooper

Hieronimus Cloet zei, dat er nog dagelijks menschen in zijn winkel kwamen, die naar verdachte boeken vroegen.

Tot de slachtoffers behoorde niet de eigenlijke leider van de Leuvensche gemeente, Joos van Uusberghe. Op het tijdstip van de gevangenneming bevond hij zich niet te Leuven. Het volgend jaar is hij echter eveneens in hechtenis genomen. Volgens de Historie der Martelaren, die hem Joost van Imsbergher noemt, was hij in een klooster ontboden om voor de bewoners kleeren te maken. Verdacht van ketterij, werd hij daar gevangen genomen. Bij de fouilleering vond men op hem een Nieuw Testament en een deel van Luther's Sermoenen. Na een scherp verhoor en vreeselijke foltering ondergaan te hebben, ontving hij de doodstraf op het schavot.

Hoofdstuk XI.
Katholieke bijbelvertaling.

§ 1. De invloed van het concilie van Trente.

Het zou een al te eenzijdige voorstelling van de houding der Roomsch-Katholieke Kerk en der overheid opleveren, wanneer we uitsluitend het licht lieten vallen op de gestrenge uitvoering der plakkaten. Bezonnen Katholieken wisten dat men de Hervorming geen grooter dienst kon bewijzen dan door het volk nu nog den bijbel te onthouden. Er bleef maar één middel over om de reformatorische bijbelvertaling op zij te schuiven en daarmee haar invloed ongedaan te maken: zelf een kerkelijk goedgekeurden tekst naar de Vulgata te maken en dien, voorzien van de noodige waarschuwingen, het volk in handen te geven. In de Nederlanden is dit plan in 1548 ten uitvoer gelegd, in onmiddellijken samenhang met de besluiten van het Trentsche concilie en de opkomende Contra-Reformatie.

De Hervorming heeft de Roomsch-Katholieke Kerk genoodzaakt tot zelfbezinning en nadere omschrijving van lang gehuldigde opvattingen. Men moest het eerst eens zijn over de beginselen der Kerkleer, voordat men den strijd kon aanbinden. Het concilie van Trente heeft in 1544 eindelijk de historisch gegroeide fundamenteele leerstukken scherper belijnd en nauwkeuriger geformuleerd. Hier werden tevens de maatregelen getroffen om dat wat eenmaal was vastgesteld, duurzaam te beveiligen tegen nieuwe aanvallen.

De Kerkvergadering heeft dus niet iets nieuws gebracht, maar een aantal leerstukken, welke de heele Middeleeuwen door gegolden of zich ontwikkeld hadden, officieel bekrachtigd. Een der belangrijkste besluiten was de gelijkstelling der traditie met de Heilige Schrift, het aannemen van het leergezag der Kerk, aan wie alleen het recht toekomt de Schrift te verklaren. Het logisch gevolg van dit besluit was een ander: de definitieve authentiekverklaring van den Vulgaattekst en een nauwkeurige vaststelling van de canonieke boeken.

Eenheid in den bijbeltekst was een krachtig wapen in den strijd tegen Humanisme en Reformatie, die in de oogen der Katholieken alles op losse schroeven hadden gezet. Zoo zag men het merkwaardige schouwspel, dat een tekst, die duizend jaar eerder slechts schoorvoetend door de Kerk was aanvaard, thans met inbegrip van wat de Protestant Apocryphe boeken van het Oude Testament noemt, authentiek en canoniek werd verklaard. De authentiekverklaring heeft deze beteekenis, dat in zaken van geloof en zedeleer de Vulgata, en niet de grondtekst beslist. Slechts de Vulgata mag gebezigd worden in de openbare lessen, disputaties, prediking en bijbelverklaring. Niemand heeft het recht de Heilige Schrift naar eigen goeddunken uit te leggen of zich te verzetten tegen de verklaring der Kerk en het eenstemmig gevoelen der Kerkvaders. Niet goedgekeurde uitgaven, waarin aanteekeningen of glossen staan zonder naam van den auteur, mogen niet gedrukt worden.

Het spreekt vanzelf dat als noodzakelijk uitvloeisel van het laatste besluit een nauwkeurige regeling van den Vulgaattekst moest volgen. Nadat verschillende Pausen pogingen hadden gedaan tot een definitieven tekst te geraken, is eerst in 1590, onder Sixtus V, den bekwaamsten en krachtigsten Paus van de zestiende eeuw, de standaardtekst tot stand gekomen.

Het concilie heeft uiteraard ook beraadslaagd over den bijbel in de volkstaal. Het bleek dat de meeningen sterk uiteenliepen. De tegenstanders zagen in den volksbijbel de bron van alle ketterij, de voorstanders waren van meening, dat het concilie door een verbod den toestand slechts zou verergeren. Aangezien men niet tot eenstemmigheid kon komen, nam men geen bindend besluit, maar liet de regeling van de zaak over aan de commissie, die tot taak had een index van verboden boeken op te stellen en te zijner tijd ook in deze aangelegenheid aan den Paus voorstellen kon doen. In 1559 verbood Paulus IV in den index van dat jaar het drukken en bezitten van alle bijbels in de volkstaal, zonder dat vooraf verlof was verleend door de inquisitie te Rome. Zijn opvolger, Pius IV, heeft evenwel in 1564 op voorstel van bovengenoemde commissie deze strenge bepaling aanmerkelijk verzacht door de toestemming tot het lezen van een kerkelijk goedgekeurde vertaling te laten afhangen van een schriftelijke vergunning van den bisschop of den inquisiteur, op advies van pastoor of biechtvader. In 1757 is de laatste beperkende bepaling weggevallen. Sinds dat jaar is alleen nog kerkelijke goedkeuring van de uitgave noodig.

§ 2. Het ontstaan van den Leuvenschen bijbel.

De besluiten van Trente waren geheel en al in den geest van de theologische faculteit te Leuven, welke van den aanvang der Hervorming op de bres had gestaan bij de verdediging van het oude geloof. De Contra-Reformatie was in de Zuidelijke Nederlanden vroegtijdig begonnen. In het bijzonder in zake de verspreiding van bijbelvertalingen namen de hoogleeraren te Leuven een afwijzende houding aan. Alleen zulk een bijbel had in hun oogen recht van bestaan, welke de gezaghebbende Vulgata reproduceerde. Vandaar dat zij niet schroomden in 1533 een afkeurend oordeel uit te spreken over de later toch vele malen herdrukte Psalmenvertaling van een hunner medehoogleeraren, den hebraïcus Johannes Campensis. Elke afwijking van de Vulgata beschouwde men als een gevaar voor de Kerk. Den innerlijken tegenzin tegen bijbelverspreiding onder leeken en aanmoediging daarvan heeft men te Leuven toch nooit goed kunnen overwinnen. Op den index van 1558 verscheen zelfs het Latijnsche geschrift ‘Over de wenschelijkheid om de heilige boeken in de volkstaal over te zetten’ van Fridericus Furius, een geleerden Spanjaard en trouw zoon der Kerk. Deze had het gewaagd met een vloed van argumenten het pleit voor den leekenbijbel op te nemen en de conservatieve meening van den Leuvenschen hoogleeraar Jo. de Bononia, een Siciliaan van afkomst, te ontzenuwen.

Was derhalve van de hoogleeraren zelf nooit een initiatief te verwachten tot vertolking van den bijbel in de landstaal, met des te meer ijver wijdden zij zich aan de vaststelling van den zuiveren Vulgaattekst. Onmiddellijk na het bekend worden van het Trentsche besluit gaf de faculteit aan professor Joannes Henten opdracht een critische uitgave van de Vulgata te bezorgen. Hiervoor maakte hij gebruik van alle waardevolle handschriften, welke in Zuidnederlandsche kloosters te vinden waren. Bovendien raadpleegde hij den Latijnschen tekst, welke door den Protestantschen uitgever Robertus Stephanus te Parijs bezorgd was. Reeds in 1547 zag deze Vulgataherziening het licht bij Bartholomeus van Grave, den drukker van de universiteit.

Deze uitgever vatte het plan op om van den gezuiverden Latijnschen bijbel zoo spoedig mogelijk een Nederlandsche en een Fransche vertaling te laten maken en verschijnen. Van den keizer had hij namelijk een privilege ontvangen om naast dien Vulgaatdruk een Franschen en Nederlandschen bijbel te bezorgen, mits deze eerst waren onderzocht en goedgekeurd door twee namens den keizer daartoe aangewezen censoren, te weten Ruwaert Tapper van Enkhuizen, doctor

in de godgeleerdheid en deken van de Collegiale kerk van St. Pieter te Leuven en Meester Peter de Corte, doctor in de theologie en pastoor van genoemde kerk.

Bijgestaan door deze keizerlijke commissarissen slaagde Van Grave er in, den regulier van het Augustijnenklooster Nicolaas van Winghe te bewegen den geweldigen arbeid van een nieuwe, volledige bijbelvertolking naar den Latijnschen tekst op zich te nemen. In den persoon van Nicolaas van Winghe had de uitgever een bekwamen bijbelvertaler gevonden. Geboortig uit een aristocratisch Leuvensch geslacht, was 'Claes van Winghe' toegetreden tot de reguliere kanunniken van St. Martensdaal, een Augustijnenklooster in zijn vaderstad, dat aangesloten was bij de beroemde kloostervereeniging van Windesheim. Hier onderscheidde hij zich weldra door zijn studielust en groote geleerdheid. Dat zal wel de reden geweest zijn, waarom men hem tot bibliothecaris van het convent benoemde.

Midden onder de voorbereiding werden schrijver en drukker echter onaangenaam verrast door de verschijning van een concurreerende uitgave. Het was hun wel bekend geworden, dat men elders eveneens de uitgave van een Nederlandschen bijbel in Roomsch-Katholieken geest op touw had gezet. Daarom hadden zij al den grootsten spoed betracht, en nu bleek de rivaliseerende uitgave toch nog eerder gereed te zijn.

§ 3. De Keulsche bijbel van Alexander Blanckart.

Bij Jaspar van Gennep te Keulen zag in 1547-1548 een bijbel in folio-formaat het licht, getiteld: 'De Bibel, wederom met grooter nersticheit oversien ende gecorrigeert, meer dan in sesz hondert plaetzen, ende collacioneert met den ouden Latinschen, ongefalszten Biblien. Duer B. Alexander Blanckart, Carmelit'.

Volgens de opdracht aan George van Egmond, bisschop van Utrecht - Alexander Blanckart, de bewerker, in 1548 kapelaan te Keulen, was geboortig uit Utrecht - hadden eenige vrome menschen, wien het smartte, dat de Nederlandsche bijbels zoo 'falsch ende incorrect' waren, hem verzocht die te verbeteren naar den 'oprechten' onvervalschten, Latijnschen bijbel. De schrijver had er pas toe over durven gaan, toen de theologische faculteit te Keulen hem daartoe de opdracht had gegeven. Op meer dan 600 plaatsen was de oude tekst gewijzigd. Blanckart voorzag evenwel, aldus de opdracht, nijd en laster van menschen, die hun oordeel al klaar hadden, voor ze van zijn werk kennis hadden kunnen nemen.

Dan volgt een ‘admissie’ der theologische hoogleeraren van de Keulsche hoogeschool. Hierin wordt gezegd, dat Alexander Blanckart met zijn helper, Johannes Spryngell van Mechelen, de Leuvensche Vulgaatuitgave van 1547 als grondslag had gekozen. Zij hadden bovendien de beschikking gehad over een lijst, opgemaakt door de theologische hoogleeraren van Leuven, waarin alle tekstplaatsen waren opgesomd, welke dezen in den ouden Nederlandschen bijbel hadden afgekeurd. Hoewel de Keulsche theologen, naar zij in deze ‘admissie’ zeggen, zich bewust zijn, dat de uitgave nog wel gebreken zullen aankleven, hebben zij toch hun toestemming niet willen weigeren.

Inderdaad, het was haastwerk, ‘in der eyl und etwas mit unstatten undernommen’, zooals het volledig afgedrukte keizerlijk privilege het uitdrukt. Blanckart heeft onmogelijk in den korten tijd, die hem ter beschikking stond, anders kunnen handelen dan hij gehandeld heeft: een gewijzigden herdruk van den Vorstermanbijbel bezorgen, met behulp van de Leuvensche lijst op 600 plaatsen verbeterd naar de Vulgata, met weglating van kantteekeningen, summariën enz. Legt men beide teksten naast elkaar, dan zal men zien, dat Blanckart den hier en daar wat stroeven vertaalstijl van zijn voorgangers eenigszins vloeiender heeft willen maken. Het kenmerkt den invloed van den Luthertekst, dat de Keulsche Carmeliet dezen blijkbaar soms geraadpleegd heeft. Men vergelijke:

Joh. 2, 1-4.

***Vorsterman* 1528.**	***Keulen* 1548.**	***Liesveldt* 1532.**
Ende des derden daechs is bruyloft ghehouden te Cana in Galileen, ende Iesus moeder was daer. Ende Jesus ende zijn discipulen is ooc geroepen tot die bruyloft. Ende wijn gebrekende, seyt die moeder Iesu tot hem: Si en hebben gheen wijn. Iesus seyt haer: Vrou, wat is mi met u? Mijn ure en is noch niet gecomen.	Ende op den derden dach werdt een bruyloft in Cana Galileen gehouden, ende Iesus moeder was daer. Ende Iesus wert daer gheroopen mit zijn discipelen ter bruiloft. Ende als daer wijn gebrack, soo seyde Iesus moeder tot hem: Sy en hebben geenen wijn. Iesus seide tot haer: Vrouwe, wat roertet my oft u? mijn ure en is noch niet ghecomen.	Ende op den derden dach wert een bruloft tot Chana in Galilea gehouden ende die moeder Iesu was daer. Iesus ende zijn discipulen worden oock totter weerscappen genoot. Ende doent haer aenden wijn gebrac, so seide die moeder Iesu tot hem: Si en hebben gheenen wijn. Iesus seyde tot haer: Vrouw, wat leyt mi aen u? Mijn ure en is noch niet gecomen.

Hoewel Alexander Blanckart door zijn opdracht, evengoed als door den afdruk van de ‘admissie’ en de gebruikmaking van de Leuvensche correcties zijn arbeid als met een ‘scherm en schild’ - het zijn zijn eigen woorden - had willen wapenen tegen onwelwillende critiek, hebben al die voorzorgsmaatregelen en aanbevelingen geen effect gehad. Het is den Keulschen uitgever Jaspar van Gennep niet gelukt zijn uitgave ingang te doen vinden. De Roomsch-Katholieken gaven terecht de voorkeur aan een goede nieuwe vertaling boven een omgewerkten Vorstermantekst.

§ 4. Karakter van den Leuvenschen bijbel.

Van Winghe's ongemeene werkkracht heeft het mogelijk gemaakt, dat hij het omvangrijke werk eener complete bijbelvertaling binnen een jaar tot een goed einde bracht. Daardoor kon hij zijn arbeid stellen tegenover de uitgave van Alexander Blanckart, die volgens hem bij ‘onderkruiping’ gemaakt was. De titel van dezen flinken folio-bijbel luidt: ‘Den gheheelen Bybel, inhoudende het Oude ende Nieuwe Testament. Met grooter naersticheyt ende arbeyt nu corts in Duytsche van nyens overghestelt, wt den Latynschen Ouden Text, die over duysent Jaren in die Heylighe Roomsche Kersten-Kercke ghehouden is gheweest, onlancs te Loeven by sekeren Gheleerde, wt bevel der Keyserlycker Majesteyt ghecorrigeert, ende aldaer ghedruct.’

In een proloog zet de schrijver zijn motieven en werkwijze uiteen. In het boekenverbod van 1546, zegt hij, heeft de keizer alle bijbels en Nieuwe Testamenten, hier te lande sinds 20 jaar gedrukt, afgekeurd. Toen Bartholomeus van Grave hem aanzocht om door het maken van een nieuwe vertaling in de leemte te voorzien, had de taak eerst weinig aanlokkelijks voor hem. In de eerste plaats, omdat de bewerking, wegens de plannen van den Keulschen concurrent, in den kortst mogelijken tijd moest geschieden, maar ook omdat over het vertalen van de Heilige Schrift zoo verschillend geoordeeld wordt. Het is eigenlijk een arbeid, die te zwaar is voor één mensch. Allerlei termen en zegswijzen uit het Oude en Nieuwe Testament laten zich moeilijk in verstaanbaar Nederlandsch vertolken. Verder moet men in aanmerking nemen, dat het den vertaler een zware verantwoordelijkheid oplegt, de heilige woorden Gods, door den Heiligen Geest ingegeven, van de eene taal in de andere over te brengen. Daarvoor is wel bijzondere genade van den Geest noodig.

Behalve het verzoek van den uitgever is er nog iets anders, wat hem bewogen heeft de hand aan den ploeg te slaan. Al zien ‘veel

Den gheheelen By-
bel / Inhoudende het oude ende
Ghedruct in die vermaerde Ant-
Cum Gratia et Priuilegio.

Afb. 22. - Titelblad van den Roomsch-Katholieken Leuvenschen bijbel van Nicolaas van Winghe, in 1548 verschenen bij Bartholomeus van Grave.

Geleerde en experte’ lieden ongaarne, dat men den bijbel aan de menschen in handen geeft, omdat deze er toch maar misbruik van maken, Van Winghe is een andere opvatting toegedaan. Hij meent juist door

het uitgeven van een goeden, onvervalschten, Nederlandschen bijbel de andere, wijd verbreide, maar ‘incorrecte’ en vervalschte bijbels des te beter uit de handen der eenvoudige lieden te krijgen. Dezen kunnen, den wensch van Johannes Chrysostomus nalevend, thuis, voor ze naar de kerk gaan, eerst den bijbel lezen; dan zouden ze als toehoorders van het sermoen des te meer zegen ondervinden.

Bij zijn arbeid heeft hij, zoo gaat Van Winghe voort, dikwijls den Delftschen bijbel van 1477 en de Hoogduitsche bijbelvertalingen van Eck en Dietenberger geraadpleegd. Bovendien werd hem bijstand verleend door twee Leuvensche doctoren in de godgeleerdheid, Mr. Peter de Corte, pastoor van St. Pieter en rector van de universiteit en Mr. Godevaert Stryrode, regent van het studenten-convent der Dominicanen, beiden mannen die langen tijd voor ‘den gemeynen volke’ in hun prediking de Schrift hadden verklaard en dus ervaring hadden van het vertolken van bijbelgedeelten.

Als taal had hij gekozen ‘de gemeyne Brabantsche taale, als men die useert te Loven’, dus de omgangstaal van zijn geboorte- en woonplaats. Blijkbaar heeft hij, als andere vertalers uit dien tijd, eenheid en orde in zijn taalgebruik willen brengen door zich te richten naar één dialect, dat dan als standaardtaal dienst doet.

Omtrent zijn vertaalmanier merkt hij op, dat hij ‘seer scherpelyk’ de Vulgata had gevolgd. Hij had namelijk den stijl van de Heilige Schrift zooveel mogelijk willen eerbiedigen en het Latijn zelfs in de volgorde der woorden nagebootst, voor zoover de Nederlandsche taal dat toeliet. De keizerlijke commissarissen hadden hem dat uitdrukkelijk gelast; zij hadden liever een getrouwe overzetting, al was die ook niet kunstig van taal, dan een kunstwerk dat al te ver van de Vulgata stond.

Op deze voorrede volgt een uitvoerig vertoog, dat later ook afzonderlijk gedrukt werd: ‘Een goet onderwijs van die weerdicheyt, nutticheyt ende diepheyt der heyligher Scriftueren, hoe men die behoort te lesen ende te verstaen ende te ghebruyeken om salich te worden.’ Deze goed geschreven handleiding voor onervaren Schriftlezers, waarvoor de schrijver gebruik heeft gemaakt van de ‘boeken der leeraars’, dus der Kerkvaders en -leeraars, is een model van strengen betoogtrant. In 13 kapittels geeft Van Winghe een uiteenzetting van het principieele standpunt der Kerk tegenover den bijbel in het algemeen en vertalingen in het bijzonder. De bedoeling van het Goet Onderwijs is echter niet alleen een juiste lezing van de Schrift te bevorderen, maar ook om te waarschuwen voor het ‘perikel van

dolingen', dat het gevolg kan zijn van eigenmachtige verklaring.

Het tweede hoofdstuk stelt de vraag aan de orde, hoe het te verklaren is, dat er nu zooveel menschen afgedwaald zijn van het rechte geloof, terwijl toch de Heilige Schrift, dat 'groot en puer licht', op grooter schaal dan ooit te voren het geval was, door de drukpers is verspreid. Vroeger moest men voor een geschreven bijbel het hooge bedrag van 40 à 50 gulden betalen, tegenwoordig kost een gedrukte uitgave slechts even zooveel stuivers. En toch is door de ketterij het licht van de Schrift verduisterd, 'want zijnt mans oft vrouwen, gheleert oft ongheleert, leeken oft clercken, het is nu al met der heyligher scriftueren becommert.'

Het dertiende kapittel zet uiteen 'Hoe dat hem een iegelyk wachten moet voor die Duytsche en Walsche Bybelen ende ander valsche boeken, onlangs verboden by der Keyserlyke Majesteit; en waerom sommige van dien verboden zyn'. Het behelst dus een toelichting bij den index van 1546. De Liesveldtbijbel, zegt Van Winghe, is verboden, omdat hij niet uit het Latijn van Hieronymus is vertaald, maar berust op een Hoogduitschen bijbel, welke het werk is van Maarten Luther en zijn medeplichtigen, 'vermaarde ende verdoemde ketters in onsen tyden'. Dezen hadden den bijbel overgezet 'uyt verscheyden niewe translatien', wat wel een eigenaardig denkbeeld geeft van zijn kijk op den grondtekst! Aan de hand van verschillende voorbeelden tracht hij dan het onjuiste van sommige vertalingen in deze uitgave aan te toonen. Zoo maakt hij aanmerking op de invoeging van het woordje 'alleen' in Rom. 3, 28, op de vertaling 'oudsten' in plaats van 'priester' in Jac. 5, 14 en op Luther's vertaling van Gal. 5, 6, waar hij door zijn vertaling laat uitkomen, dat volgens hem het geloof meer dan de liefde is. Behalve Van Liesveldt hebben ook andere drukkers den bijbeltekst op ergerlijke wijze verminkt en het ontstaan van dwalingen bevorderd door het opnemen van valsche inhoudsopgaven boven de hoofdstukken en kantteekeningen. Als een van de ernstigste vervalschingen noemt hij de inhoudsopgave boven Romeinen 13 in sommige Nieuwe Testamenten, met de woorden: 'Onder die christenen en is gheen overheyt, maer een ieghelijck wil des anders dienaer wesen ut liefden.' Volgens hem is deze aanteekening 'een van den quaetsten articulen van die dolinghe der herdoopers die segghen, dat die christenen gheen overhooft en hebben dan Christum, ende dat sulc ooc gheen eyghen goet en behooren te hebben, maer dat onder die kerstenen alle goet moet ghemeyn wesen'. De Vorstermanbijbel deugt al evenmin als die van Van

Liesveldt. Ondanks het keizerlijk privilege is die uitgave onbetrouwbaar. De correcties zijn namelijk niet alle aangebracht, doordat een ontrouwe letterzetter verscheidene had verdonkeremaand.

Slaat men Van Winghe's bijbelvertaling zelve op, dan blijkt deze een geheel zelfstandig werk te zijn. Wel zijn er verscheidene reminiscenties aan oudere overzettingen, die hij volgens zijn eigen zeggen gebruikt heeft, vooral aan den Delftschen bijbel van 1477 en aan de Hoogduitsche vertaling van Dietenberger. Deze Dominicaan had in 1534 hetzelfde gedaan met Luther's Oud Testament als Emser in 1527 met het Nieuw Testament: den Luthertekst aangepast aan de Vulgata. Zulke geringe overeenkomsten verminderen geenszins de waarde van den Leuvenschen bijbel als vertaling, die evenzeer uitmunt door vloeienden stijl als door rijkdom van woordkeuze. De woordelijke getrouwheid aan het Latijn doet niet de minste afbreuk aan de verstaanbaarheid. Nergens hindert een passage door stroefheid van uitdrukkingswijze. Een voorbeeld:

> *Habakuk* 3, 2-5.
> Heere ic heb u ghehoor ghehoort, ende ick heb ghevreest. Heere u werck is int midden der iaren, maect dat levende, int midden der iaren suldijt bekent maken, als ghij sult gram wesen, soo suldi der bermhertichеyt ghedencken.
> Godt sal van den suyden comen ende die heylighe van den berch Pharan. Altijt. Sijn glorie heeft die hemelen bedect, ende die eerde is vol van sijnen loff.
> Sijn scijnsel sal als een licht sijn, hoornen sijn in sijn handen, daer is sijn stercheyt verborghen.
> Voer sijn aensicht sal die doot gaen, ende die duyvel sal voer sijn voeten utgaen.

Nicolaas van Winghe heeft zich niet, als zijn rivaal Alexander Blanckart, van zijn taak afgemaakt door den Vorstermanbijbel te herzien. Ondanks den korten tijd, die hem was toegemeten, heeft hij een geheel oorspronkelijke vertaling tot stand gebracht. Hij knoopte door dezen vertaalarbeid direct aan bij de traditie, die in zijn kloostervereeniging nog voortleefde. Evenals zijn voorganger Johan Schutken wilde hij het ‘gemeene volk’ het Woord van God zelf brengen. Men bedenke evenwel, dat de spoorslag van de Hervorming noodig was om Van Winghe aan het werk te zetten. Zijn doel was immers de kettersche bijbeluitgaven uit de handen van het volk te krijgen.

De verwantschap van den Leuvenschen vertaler met zijn geestelijke voorgangers blijkt ook uit zijn vertaling van Thomas a Kempis'

Imitatio. Deze ‘Navolghinge Christi’, nog in het jaar 1548 bij Bartholomeus van Grave verschenen, heeft grooten opgang gemaakt. Voorts heeft Van Winghe naam gemaakt als vertaler van Flavius Josephus' ‘Joodsche oorloghe ende joodsche oudheden’ (Antwerpen 1553). Te Brussel berust een bundel ongedrukte Sermoenen van zijn hand. De werkzame man was, toen hij zich aan zijn bijbelwerk zette, waarschijnlijk reeds vrij bejaard, want vier jaar later, in 1552, is hij als biechtvader der nonnen te Mishagen bij Antwerpen gestorven.

De Leuvensche bijbel heeft in den Hervormingstijd en jaren daarna een verdienden opgang gemaakt. Groot is het aantal uitgaven, maar toch altijd nog bescheiden in vergelijking met den stroom van Protestantsche bijbeldrukken, die na 1548 verschenen is. De aantrekkingskracht van Antwerpen liet zich ook nu weer gevoelen. De meeste drukken van den Roomschen tekst verschenen namelijk te Antwerpen, enkele te Leuven, Keulen en Leiden. Met hun houtsnedenverluchting en Epistel- en Evangelie-aanwijzingen, welke geleidelijk uit de Hervormde bijbels verdwenen, bleven zij nog lang een eenigszins ouderwetsch karakter dragen. Bijzonder fraai verzorgd zijn de uitgaven van Christoffel Plantijn te Antwerpen 1564-1565, met versindeeling en den druk van de firma Birckmann te Keulen in 1565.

In Antwerpen werden trouwens sinds 1545 geen reformatorische bijbeluitgaven meer gedrukt. De gestrenge tenuitvoerlegging der verboden had tengevolge, dat zij, die tot nog toe de Hervorming hadden gesteund, òf uitweken naar den vreemde òf het roer omgooiden. Bijbeldrukkers als de firma's Willem Vorsterman, Maria Ancxt, weduwe van Jacob van Liesveldt, haar zoon Hans en Henric Peetersen deden het laatste; zij verloochenden hun verleden en werkten voortaan mede aan de verbreiding van den Roomsch-Katholieken bijbel.

Den grootsten naam als uitgever hiervan heeft echter de beroemde Christoffel Plantijn († 1589) gemaakt, de Architypographicus Regius. Als eerste boekdrukker van den koning drukte hij in 1570 en 1572 de nieuwe aangevulde bewerkingen van den Index, en verder een geheele reeks van staatsstukken, hetgeen zijn goede verhouding tot de overheid teekent. Behalve een druk van den Leuvenschen bijbel, bezorgde hij ook een grooten polyglotbijbel. Merkwaardig is intusschen, dat de naam van dezen koninklijken aartsdrukker voorkomt op een lijst van Calvinistische verdachten van 1566-'67. Een Calvinist is hij echter niet geweest. In later tijd was hij in het geheim

aangesloten bij de Anabaptistische secte van het Huis der Liefde, voor welker leider Hendrik Niclaes hij zelfs clandestien gedrukt heeft. Nog later treffen we hem aan bij de verwante groep van Hendrik Jansen, ook wel Hiël of Barrefelt geheeten. Het is intusschen niet uitgesloten, dat Plantijn in gemoede gemeend heeft zulke sympathieën met zijn Roomsch-Katholicisme te kunnen vereenigen.

Bij zijn schoonzoon en opvolger Jan Moerentorf verscheen in 1599 een herziene uitgave. Eenige Leuvensche theologen hadden den tekst gecorrigeerd naar de nieuwe Vulgaatuitgave van Sixtus V en Clemens VIII; de oorspronkelijke redactie van den Leuvenschen bijbel hielden zij zooveel mogelijk intact. Deze verbeterde uitgave is tot in de negentiende eeuw in een lange reeks van uitgaven voor Roomsch-Katholieken de standaardtekst gebleven, zoodat Nicolaas van Winghe's arbeid van duurzame waarde geweest is.

Hoofdstuk XII.
De Reformatorische bijbel in ballingschap.

§ 1. De Liesveldtbijbel.

Na 1544 nam tengevolge van de in hevigheid toenemende geloofsvervolging de uitwijking uit de Nederlandsche gewesten, in het bijzonder Brabant en Vlaanderen, een aanvang. De inquisitie had het het meest gemunt op de leiders van de nieuwe leer. Dezen waren wel gedwongen zich in het zooveel gastvrijer buitenland in veiligheid te stellen. Niet gebrek aan moed dreef hen daartoe, maar de vrees dat anders de kudde geheel van haar herders beroofd zou worden. Met hun aanhangers, die het meest gevaar liepen om voor de geloofsrechtbanken gebracht te worden, zochten en vonden zij een toevluchtsoord in Londen, waar onder de regeering van den jongen Eduard VI (1547-1553) het Protestantisme niet slechts geduld, maar zelfs begunstigd werd; naar Emden, in Oost-Friesland, waar onder het regentschap van gravin Anna van Oldenburg het Lutheranisme naar den achtergrond werd gedrongen door het Zwinglianisme en Calvinisme; naar het herbergzame Rijngebied.

Wat de ballingen in het moederland ook moesten achterlaten, één ding namen zij in de verstrooiing met zich mede: hun bijbel. Het is niet twijfelachtig, welke uitgave onder hen het meest geliefd was. De Liesveldtbijbel is het geweest, waaruit zij in deze jaren troost en verkwikking geput hebben. Zij moesten daarvoor teren op ouden voorraad, want doordat de drukpers van Antwerpen aan banden was gelegd, is van 1545 tot 1554 geen enkele Protestantsche bijbel-uitgave verschenen, afgezien van een Nieuw Testament uit 1550, waarvan niets naders bekend is. Er was dus een stilstand gekomen in de verspreiding van den Hervormden bijbel, die beëindigd zou worden, toen de bannelingen eenigszins op adem waren gekomen en de medegevluchte Hervormde boekdrukkers hun persen weer hadden geïnstalleerd. In deze jaren heeft de Liesveldtbijbel dienst gedaan bij de uitgewekenen van de godsdienstige richtingen, die zich allengs

gingen onderscheiden, zoowel dus bij Doopsgezinden en Gereformeerden als bij het groepje Lutherschen. Ondanks alle verschillen in religieuze denkwijze hebben de Nederlandsche Protestanten den Liesveldtbijbel, die immers met zooveel bloed en tranen gedrenkt was, in eere gehouden. Wel kwamen later andere vertalingen in gebruik, maar herhaaldelijk kwamen toch ook nog herdrukken 'na de copye van Jacob van Liesveldt' van de pers, na den terugkeer in het vaderland vooral te Amsterdam, waar nog in 1629 een Liesveldtbijbel gedrukt werd. Boekverkoopers en logementhouders aldaar kozen soms als afbeelding op hun uithangteeken den Liesveldtbijbel. Het naderhand gesloopte Bible-hotel in de Warmoesstraat heeft met zijn eigenaardigen naam de herinnering daaraan nog lang, tot ver in de negentiende eeuw, bewaard.

§ 2. De bijbel der Doopsgezinden.

De Profeten van den uitgever Mattheus Jacobszoon (1554).

Viel het moeilijk een vertaling uit de eerste tientallen jaren der Hervorming met zekerheid toe te kennen aan een bepaalde groep, thans ontstond in de ballingschap een rijk geschakeerde reeks bijbeluitgaven, welke bestemd waren voor Doopsgezinden en Lutherschen eenerzijds, Gereformeerden anderzijds. Al droeg men den Liesveldtbijbel groote vereering toe, men sloot toch niet de oogen voor de gebreken, die hem aankleefden. Nu het eenmaal noodig was om de bijbelverspreiding weer van meet af te beginnen, achtte men het beter om den Liesveldttekst òf te herzien òf te vervangen door een geheel nieuwen.

Den eersten weg hebben de Doopsgezinden ingeslagen. Vanouds vlijtige bijbellezers en doorkneed in Schriftkennis - volgens sommigen hadden zij als het ware den bijbel opgegeten -, verlangden zij het eerst eigen uitgaven te bezitten. Een zeer bescheiden begin was de uitgave 'Die Prophetien der Propheten' in 1554. De uitgever van dit boekje in zeer klein formaat was de uitgeweken Doopsgezinde drukker Mattheus Jacobszoon, die zijn drukpers van Amsterdam had overgebracht naar Keulen, wijkplaats van velen zijner geloofsgenooten. De boeken der Profeten zijn onder Doopsgezinden altijd een geliefkoosde lectuur geweest. In Duitschland hadden de Wederdoopers Denck en Hätzer in 1527 te Worms, rechtstreeks uit het Hebreeuwsch een uitstekende zelfstandige ver-

taling gemaakt, waarvan Luther, toen hij eenige jaren later aan dit gedeelte van den bijbel toe was, een enkele maal gebruik heeft gemaakt. De tekst van Mattheus Jacobszoon behelst echter geen eigen overzetting uit het Hebreeuwsch of een vertolking naar Denck en Hätzer, maar is behoudens eenige onbeduidende wijzigingen een herdruk naar Van Liesveldt.

Het Nieuwe Testament van Mattheus Jacobszoon, later van Nicolaes Biestkens.

In hetzelfde jaar verscheen echter bij Mattheus Jacobszoon te Keulen een Nieuw Testament, even bescheiden van omvang als de Prophetieën, maar dat de aandacht trekt door zijn titel en tekstvorm. Het opschrift luidt als volgt: ‘Dat nieuwe Testament ons liefs Heeren Jesu Christi, dwelck hy ut den hoogen Hemel hier beneden ghebracht heeft, ende heeft dat beleeft, geleert, ende met sinen dierbaren bloede beseghelt, daer en boven soo heeft hy zijne Apostelen bevolen, dat te predicken allen volcke.’ De Duitsche theoloog Keller en Ds. van Druten hebben gewezen op den Erasmiaanschen geest, dien deze lange titel ademt. De practische vroomheid en theologische denkwijze van den bijbelschen humanist hadden weerklank gevonden in den kring der Doopsgezinden. Van Druten heeft voorts een reeks overeenkomsten tusschen den tekst van dit Nieuwe Testament en de uitgave van Govert van der Haghen van 1525 meenen op te merken. De drukker heeft namelijk niet willen volstaan met een nieuwe editie van de Liesveldtvertaling ter perse te leggen, maar deze eenigszins doen omwerken. Toch laat het grootste gedeelte der talrijke tekstwijzigingen zich niet verklaren uit het gebruik van oudere vertalingen, zooals Van Druten wil. De onbekende Doopsgezinde bewerker moet het Grieksche Nieuwe Testament van Erasmus bij de hand gehad hebben, en daarnaar, of naar de Latijnsche vertaling hiervan, heeft hij den Liesveldttekst herzien en van specifieke Lutherlezingen ontdaan. Zoo is tevens het parallelisme met bovengenoemde uitgave van 1525 opgehelderd, welke immers (zie blz. 175) voor een deel Erasmuslezingen bevat. Het volgende fragment bewijst overtuigend, dat dit Doopsgezinde Testament niet een nieuwe vertaling mag heeten.

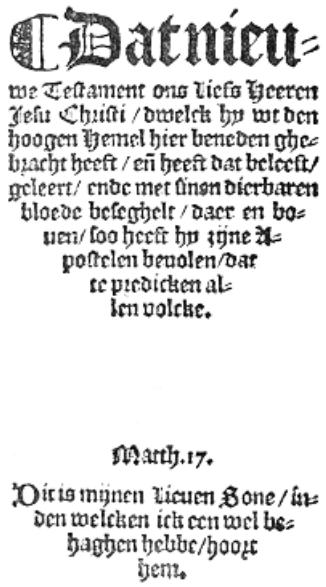
DAt nieu-
we Testament ons lieffs Heeren
Jesu Christi / dwelck hy wt den
hoogen Hemel hier beneden ghe-
bracht heeft / eñ heeft dat beleeft/
geleert/ ende met sinen dierbaren
bloede beseghelt / daer en bo-
uen/ soo heeft hy synne A-
postelen bevolen/dat
te predicken al-
len volcke.

Matth.17.

DIt is mijnen lieuen Sone / in-
den welcken ick een wel be-
haghen hebbe/hoort
hem.

Afb. 23. - Titelblad van het Doopsgezinde Nieuwe Testament, in 1554 verschenen bij Mattheus Jacobszoon, waarschijnlijk te Keulen.

Dat nieuwe
Testament ons
Heeren Iesu
Christi.
Matth. 17.5.
Dit is mijnē lieuen So-
ne, inden welcken ick
een welbehagen heb-
be, hoort hem.
Ghedruckt by Lenaert der
Kinderen. Int Iaer ons
Heeren 1563.

Afb. 24. - Titelblad van het Doopsgezinde Nieuwe Testament, in 1563 verschenen bij Lenaert der Kinderen te Emden.

***Philipp.* 2, 5-8.**

***Liesveldt* 1532.**	***Matth. Jacobsz.* 1554.**
Een yegelic si ghesint, so Christus Iesus ooc was,	Een yegelijc si gesint als Iesus Christus was.
die welcke hoewel hy in Godlijcke ghedaente was, heeft hijs niet een roef geacht, Gode gelijc te sine	De welcke, hoewel hy in goddelijcke gedaente was, so en heeft hijt geenen roof geacht, God gelijc te zijn.
mer heeft hem selven vernieut, ende dye ghedaente eens knechts aenghenomen, ende is gheworden gelijc een ander mensche, ende in ghelate als een mensche ghevonden,	Maer hy heeft hemselven vercleynt, ende de gedaente eens knechts aengenomen, ende is gewerden gelijc een ander mensche, ende aent gelaet gelijc een mensche gevonden.
ende heeft hem selven vernedert, ende is ghehoorsaem gheworden totter doot, ia totter doot des cruyces.	Hy heeft hemselven vernedert, ende is gehoorsaem geworden totter doot, ia totter doot des cruys.

Vier jaar later, in 1558, bezorgde een onbekende uitgever, zonder opgave van adres, een nadruk. Bij den titel staat: ‘Ghedruct ende verbetert na de copye van Mattheus Jacobszoon’. Voor het eerst werd hier in een Doopsgezinde uitgave de versindeeling (zie blz. 226) toegepast.

Daarna volgden de drukken elkaar met groote snelheid op. Een vierde verscheen bij Lenaert der Kinderen te Emden, wiens drukkersmerk een lelie onder de doornen was, zinnebeeld van de gemeente onder het kruis. Het nieuwe hierin is, dat de onechte Brief aan de Laodicensen, naar het voorbeeld van den Wormser bijbel van 1529, hier een plaats heeft gevonden. Een der uitgevers zegt in zijn voorrede, dat deze Testamenten ‘seer wel begeert en verkocht’ werden. Vooral de persen van Nicolaes Biestkens van Diest, afkomstig uit Brabant en lid der Doopsgezinde gemeente te Emden, voorzagen in de groote behoefte tot zooveel voldoening van de gebruikers, dat weldra de benaming ‘na de copye van Mattheus Jacobszoon’ in nadrukken plaats maakte voor de aanbeveling: ‘na de copye van Nicolaës Biestkens’ en de uitgaafjes voorgoed den naam van Biest-kenstestamentjes kregen. De Emder uitgever Willem Geylliaert, die ook Gereformeerde bijbels bezorgd heeft, gaf in 1563 een druk uit in zéér kleine letter. In zijn woord ‘Totten Leser’ spreekt hij er zijn blijdschap over uit, dat de ‘victoriose waerheyt des heyligen Evangeliums’ nu overal wordt gezocht en bemind, dat vele vromen liever een Nieuw Testament bij zich dragen dan ‘ydele ende luegenachtige Historien’. Deze populariteit heeft zich onverzwakt gehand-haafd. Tientallen uitgaven zagen, ook na den terugkeer der vervolg-

den in het moederland, in de 16de en 17de eeuw het licht, totdat de Statenbijbel gaandeweg, ook de Doopsgezinden voor zich had weten te winnen. Het laatste Biestkenstestament verscheen in 1723.

De bijbel van den uitgever Biestkens.

De belangstelling voor den bijbel beperkte zich bij de Doopsgezinden niet tot de Profeten en het Nieuwe Testament. Zij verlangden hiernaast een volledigen bijbel te bezitten. Aan dezen wensch kwamen in 1558 de Emder uitgevers Steven Mierdman en Jan Gheylliaert tegemoet met hun 'Biblia, Dat is de gheheele Heylige Schrift, in gemeyn Nederlandtsch duytsch'. In het voorbericht zeggen de onbekende bewerkers, dat zij dezen bijbel ten gerieve van hen, die het Hoogduitsch of 'Oostersch' niet kennen, hebben vertaald uit den Nedersaksischen Lutherbijbel, welke in 1554 te Maagdenburg bezorgd was door Michael Lotter. Deze tekst munt volgens hen uit door bijzondere nauwkeurigheid. Om hem zooveel mogelijk intact te laten, hadden zij sommige woorden wegens 'haer sonderlinge eygenscap ende kracht' niet durven vernederlandschen, maar op den rand toch verklaard. Voorts hebben zij inhoudsopgaven boven de hoofdstukken geplaatst en een register opgenomen.

De bewerkers hebben zonder eenigen twijfel den Liesveldtbijbel als grondslag genomen en dezen nog nauwer bij den Luthertekst naar het Maagdenburgsche exemplaar aangesloten. Een voorbeeld ten bewijze:

Titus 2, 1-2.

***Liesveldt* 1532.**	***Emden* 1558.**	***Luther* 1534.**
Segghet ghi wat der saligher leer aengaet. Den ouderen, dat si sober sijn, redelic, manierlic, sterc int gheloove, in die liefde, in lijdtsaemheyt.	Maer spreeckt ghy, ghelijck alst betaemt, na der heylsamer leere. Den Ouden, dat sy nuchteren zijn, eerlijck, suchtich, gesont int gheloove, inder liefde, inder lijdsaemheyt.	Du aber rede, wie sichs zimet nach der heilsamen lere. Den alten, das sie nuechtern seien, ehr-bar, zuechtig, gesund im glauben, inn der liebe, inn der gedult.

Een woord als 'suchtich' was een germanisme, zooals er in dezen bijbel meer voorkomen. De bewerkers hadden er trouwens al voor gewaarschuwd.

Het mag wellicht de verbazing opwekken, dat Doopsgezinden zoo trouw Luther volgden. In de ballingschap ontbrak hun de gele-

Den Bibel, Inhoudende dat Oude ende Nieuwe Testament.
Iosue 1.c.8.
En laet dat Boeck van dese Wet, van uwen monde niet comen, maer ouerdencket dach ende nacht, op dat ghy t altemael bont, eñ doet na dien, dat daer in geschreuen staet.
Ghedruckt by Lenaert der Kinderen, Int Iaer M.D.LXIII.

Afb. 25. - Titelblad van den Doopsgezinden bijbel, in 1563 verschenen bij Lenaert der Kinderen te Emden.

Afb. 26. - Tekstbladzijde van den Doopsgezinden bijbel in 1563 verschenen bij Lenaert der Kinderen te Emden.

genheid om den grondtekst te bestudeeren en een zelfstandige vertaling daarvan te maken. De bijbels van Luther en Van Liesveldt stonden bij hen in hooge eer, zoodat ze niet beter konden doen dan den bijbel, dien ze altijd gebruikt hadden, in zoo correct mogelijken vorm uit te geven. Het Doopsgezind karakter van dezen 'Nederlandschen Bijbel Lutheri', zooals hij later terecht genoemd werd, komt daardoor niet zoozeer uit in den tekst als wel in het bijgevoegde register. Het artikel 'eedtsweeren' bijvoorbeeld haalt allerlei bijbelteksten betreffende deze zaak aan en trekt daaruit de gevolgtrekking: 'sweeren en sal men in gheender manieren, noch bij den hemel, noch by der aerden, noch by geenen anderen eedt.'

De lotgevallen van dezen bijbel loopen evenwijdig met die van het Doopsgezinde Testament. Hij heeft zijn bekendheid en verspreiding niet te danken aan de eerste uitgevers, maar aan Nicolaes Biestkens. In 1560 liet hij te Emden een kwarto-uitgave verschijnen, in welke, voor de eerste maal in een completen Nederlandschen bijbel, de versindeeling was toegepast 'tot vorderinghe van den leser om terstont te vinden het gene, dat hij soect'. Lenaert der Kinderen bezorgde in 1563 te Emden een nieuwe editie, veel geringer van omvang, in klein octavo-formaat, gedrukt met een 'extra cierlyck kleyn Cursyff Lettertjen' naar de beschrijving van Le Long. Een oude overlevering verhaalt, dat dit boekje tijdens de vervolging met een zilveren letter in een schip op de Noordzee gedrukt zou zijn. De nuchtere waarheid is, dat Lenaert der Kinderen zijn boekwinkel had in een huis, waarvan de gevelsteen de woorden 'in 't Schip op de Noord-See' behelsde.

Intusschen werd nog voortdurend gewerkt aan de verbetering van den tekst, een bewijs dat wetenschappelijke Schriftstudie onder Doopsgezinden niet geheel en al verwaarloosd werd. Zoo verscheen er in 1568 bij een onbekenden uitgever een herdruk, 'overgesien ende verbetert' naar een menigte uitgaven van den Hebreeuwschen en Griekschen grondtekst, Latijnsche vertalingen daarvan, benevens Fransche, Duitsche en Nederlandsche bijbels. Bij elkaar noemt hij niet minder dan 27 teksten! In 1569 werd op soortgelijke wijze het bovengenoemde Biestkenstestament aan een revisie onderworpen.

Nicolaes Biestkens zelf liet eveneens voortdurend nieuwe uitgaven verschijnen, ook toen hij Emden had verlaten en zich in Noord-Holland, eerst, in Hoorn, daarna in Amsterdam, had gevestigd. Nadat hij in 1585 was gestorven, hebben zijn zoons het uitgeversbedrijf in den geest van hun vader voortgezet.

Afzonderlijke vermelding verdient nog een uitgave met een titel, die eigenlijk onjuist is: ‘Den Bijbel, Dat is, De Boecken der heyligher Schriftuer, uytten oorspronckelycken Hebreeuwschen en Griecschen getrouwelyk verduytschet. Men vindtse te coop by Kryn Vermeulen de jonge, Cramer, woonende opte lege zijde van Schotlandt by Danswijck 1598.’ Het zonderling lijkende adres van den boekverkooper duidt de voorstad Schotlandt van de havenplaats Danzig aan, volksetymologisch vervormd tot Danswijck. Hier had zich een vluchtelingengemeente van Nederlandsche Doopsgezinden gevormd, die bij hun eigen boekhandelaar Biestkensbijbels konden koopen. Kenners van oude uitgaven verzekeren ons, dat de druk afkomstig is van Gillis Rooman te Haarlem. Deze zou, uit vrees voor Calvinisten, die de Doopsgezinden met vervolging bedreigden, naam en adres hebben verzwegen. Het is mogelijk, want in een uitvoerige voorrede laat de schrijver zich misprijzend uit over den Gereformeerden Emder bijbel van 1562 (zie blz. 238-245). Na er eerst zijn verheugenis over uitgesproken te hebben, dat na een tijd van gebrekkige bijbelvertalingen en vervolging van Gods Woord verscheidene goede overzettingen door Gods goedheid aan den dag gekomen zijn, roemt hij den bijbel van Luther en de Nederlandsche bewerking daarvan in de Biestkensredactie. Deze acht hij beter dan den Gereformeerden bijbel. De samenstellers hiervan hadden volgens hem beter gedaan ook van het Oude Testament een vertaling naar den grondtekst te maken dan den Luthertekst zoo te verminken. We zullen nog zien, dat dit verwijt volkomen ongegrond was.

In 1633 heeft Paulus Aertsz van Ravensteyn, bekend als drukker van den Statenbijbel, behalve een Biestkenstestament een Biestkens-bijbel in klein formaat bezorgd.

Na de verschijning van de Statenvertaling is de Biestkensbijbel nog wel vele malen ter perse gelegd, maar eindelijk heeft hij toch het lot gedeeld van het Testament der Doopsgezinden.

§ 3. Gereformeerde bijbelvertaling.

Ontwakende behoefte aan een Gereformeerden bijbeltekst.

Al eenigen tijd voor de geloofsverkondiging der Hugenootsche predikers in de Zuidelijke Nederlanden, had het Calvinisme dank zij de verspreiding van Calvijn's geschriften en het persoonlijk contact van vele Nederlanders met den Geneefschen hervormer onder de ballingen en de vrienden in het moederland grooten aanhang

verworven. Hoewel aanvankelijk gering in aantal, namen de Gereformeerden aanstonds een plaats op het voorplan in. Hun welomschreven leer en hecht kerkverband deden hen sterk staan in den richtingenstrijd op godsdienstig terrein. De gemeenten der ‘uitheemschen’ in Engeland, Oost-Friesland en het Rijngebied gingen zich namelijk naar Geneefsch voorbeeld organiseeren. Deze kerkenordening geschiedde onder leiding van den Poolschen hervormer Johannes à Lasco, geboortig uit een adellijk geslacht. Door Erasmus tot de kennis van het Evangelie gebracht was hij via het Zwinglianisme onder invloed van Calvijn gekomen. Als koninklijk superintendent over de vluchtelingen organiseerde hij, bijgestaan door zijn trouwen medewerker en vriend, den aanzienlijken Vlaming Johannes Utenhove, van 1550 tot 1553 te Londen de Nederduitsche Gereformeerden onder een consistorie met ouderlingen en predikanten. In onvoorwaardelijke onderwerping aan Gods Woord rekenden zij het zich een onafwijsbaren plicht de Schrift nauwkeurig te kennen en uit te leggen. De gemeenteleden ontvingen dan ook in de zoogenaamde ‘profetie’, bijeenkomsten onder leiding van den geleerden predikant Walther van Delen, onderwijs in de exegese van het Oude Testament. Toen bij de troonsbestijging van Maria de Bloeddorstige den Gereformeerden het verblijf in Engeland ontzegd werd, gingen eenige honderden leden met à Lasco en Utenhove scheep. Na velerlei lotswisseling vonden zij een nieuwe woonplaats in het herbergzame Emden. Het in Londen begonnen werk konden à Lasco en zijn medewerkers rustig voortzetten. Hier werden de predikanten voorbereid voor hun taak om op gevaarvolle visitatiereizen de kerken onder het kruis in het vaderland het Woord te brengen en op dezelfde wijze te organiseeren. Hier ook hadden, althans in de jaren toen à Lasco nog te Emden vertoefde, onder zijn leiding bijeenkomsten van predikanten plaats, naar het Zürichsch voorbeeld ‘profetieën’ genoemd (zie beneden blz. 221).

Een essentieel bestanddeel van zulk een kerkelijke organisatie is het gebruik van een eigen, uniform kerkboek, een Psalmberijming en liturgische formulieren, een eigen catechismus, een eigen geloofsbelijdenis, maar bovenal van een eigen bijbel. De zorgen van Johannes à Lasco en Utenhove hebben zich ook over deze aangelegenheid uitgestrekt. Het is geen wonder dat zulke Gereformeerde theologen behoefte gingen voelen aan een nieuwe bijbelvertaling. Zich bukkend onder het Schriftgezag konden zij geen vrede hebben met den Liesveldtbijbel, die immers een nabootsing gaf van den Luthertekst met

zijn onafhankelijke houding tegenover den grondtekst. Van de zijde der eenvoudige gemeenteleden werd om een nieuwe vertaling niet gevraagd. Die waren gehecht geraakt aan den ouden bijbel, trouwen steun in zooveel gevaren, en zouden dus niet spoedig te bewegen zijn, den geliefden tekst prijs te geven.

De bijbel van de uitgevers Steven Mierdman en Jan Gheylliaert (1556).

De eerste Gereformeerde bijbel is echter niet van officieel kerkelijke zijde verschenen, maar als een particuliere onderneming van de Emder uitgevers Steven Mierdman en Jan Gheylliaert. Dezen sloegen in 1556 een geheel nieuwen weg in. De titel: 'Den Bibel in duyts, dat is, alle boecken des Ouden ende Nieuwen Testaments, na de oorsprongelycke Spraken opt alder getrouwelycste verduytst' is echter eenigszins misleidend. Want al bracht deze uitgave niet een herziening van den tiesveldtbijbel zooals de Doopsgezinden die hadden gemaakt, evenmin werd hier een vertaling rechtstreeks uit de grondtalen aangeboden. In den proloog onthult de vertaler Jan Gheylliaert, die tegelijkertijd een der uitgevers was, de afkomst. Het blijkt dat deze Nederlandsche redactie bewerkt is naar den Duitschen bijbel van Zürich. Hij prijst dezen als de klaarste, 'uytdrukkelyckste' en duidelijkste overzetting, direct uit den grondtekst, welke ooit het licht had gezien. Daarom had hij juist die getrouwe vertolking boven alle andere uitverkoren voor een bewerking in de Nederlandsche taal. Voor het stuk van het Oude Testament tot en met Baruch had hij den Liesveldttekst nog zooveel mogelijk ontzien en dezen slechts gewijzigd naar het Zürichsche exemplaar, maar de rest (Profeten, Apocryphen en Nieuw Testament) had hij regelrecht uit de taal van Zürich in het 'Nederlants Duyts' trouw vertaald, daarbij gebruik makend van de laatste en beste uitgaven.

Zooals Jan Gheylliaert het in dit voorwoord zegt, was de Zwitsersche vertaling het werk van de 'gheleerde ende getrouwe dienaers des goddelijcken woorts' te Zürich. Onder leiding van Zwingli en van den predikant Leo Judä kwamen de geestelijken van de stad Zürich en omgeving regelmatig in de 'Prophezei' bijeen om gemeenschappelijk de profetische boeken van het Oude Testament uit te leggen en te vertalen. De andere deelen van den bijbel werden op gelijke wijze doorgewerkt. Wat van Luther's vertaling reeds verschenen was werd zoodanig gewijzigd, dat van den oorspronkelijken

Luthertekst, behalve in de historische boeken van het Oude Testament, weinig meer is overgebleven. Na de uitgaven van eenige afzonderlijke gedeelten verscheen in 1531 de complete Zwinglibijbel, plant van

Den Bibel in
duytes / dat is / alle boecken des
Ouden ende Nieuwen Testaments /
na de oorspronghelycke spraken
opt alder getrouwelycste verduytst.
Met corte aenwysingen / oock een
Register / met een Hommarisch
begrijp der heyligher
Schrift.
Prouerb. 9. a.
De wijsheyt heeft haer huys
getimmert met seuen wegehouwen columnen.
Ghedruct tot Embden by Steuen
Mierdman ende Jan Gheyl-
liaert. An. 1556.

Afb. 27. - Titelblad van den Gereformeerden bijbel, in 1556 verschenen bij Steven Mierdman en Jan Gheylliaert te Emden.

Zwitsersch-reformatorischen bodem. Een lange reeks teksther-zieningen gaf blijk van de nimmer verflauwende belangstelling der Zwitsersche theologen voor de zaak der bijbelvertaling.

Dat de vertaling van Jan Gheylliaert door haar getrouwheid aan den Zwinglibijbel een geheel afwijkenden tekst bracht, leert het volgende fragment, vergeleken met den Liesveldttekst.

Maleachi 3, 1 *en* 5.

Zürich 1531.	*Emden* 1556.	*Liesveldt* 1535.
Nemend war ich werd meinen botten schicken der wirt die straasz vor mir banen vnd der herrscher den ir begerend wirt schnell zů seinem tempel kommen vn der bott desz bundts nach dem euch verlanget.	Nemet waer, ick sal mijnen bode voor my seynden, die sal de strate voor my banen, ende den heerschapper die ghy begeert, sal snel tot zijnen Tempel comen, ende den bode des verbonts, na welcken u verlangt.	Siet ic sal minen Engel seinden, die voor mi den wech bereyden sal. Ende die Here dien ghy soect, sal haest tot sinen Tempel comen. Ende die Engel des verbonts daer u na verlangt.
Ich wil mit euch zerecht stehn vnd selbst eyn schneller zeug sein wider die zauberer wider die eebrecher vnd wider die die falsch schweren vnd auch wider die dem tagloener seinen lon gwaltiglich innhalten die gewalt vnd frefel brauchen mit wittwen vnd weysen die den frembdling abweisen vnd mich nit foerchten spricht der herr der heerscharen.	Ick wil met u te recht staen, ende selve een snel ghetuyghe zijn teghen de tooveraers, teghen de overspeelders, ende tegen de ghenen die valschelijc sweeren ende oock tegen die den dach huerlinc zijnen loon [met] gewelt onthouden, [die gewelt ende vermetenheyt ghebruycken] met weduwen ende weesen, die den vreemdelinck afwijsen, ende my niet en vreesen, spreect de Heere der heyrscharen.	Ende ic wil tot u comen, ende u straffen, ende ic wil selfs een snel getuyge zijn tegen die tovenaers, overspeelders ende meyneedige, ende ooc tegen die gene die ghewelt ende onrecht doen, den dach huerlingen, weduwen ende wesen ende die vreemdelinghen ende buytenlansce verdrucken, ende mi niet en vreesen, seyt die Here der heyrscaren.

Het groote verschil tusschen den tekst van Jan Gheylliaert en de Liesveldtversie springt onmiddellijk in het oog. Hier een vrije vertaling, die het gehoor aangenaam aandoet, daar een getrouwe overzetting, die zich iets minder gemakkelijk laat lezen en met pijnlijke nauwgezetheid rekenschap geeft van alles wat aan den heiligen grondtekst wordt toegevoegd. Duidelijker kan het verschil in vertaal-principe tusschen Luther en de Zürichsche theologen - die intusschen in de Profeten den Wormser bijbel van 1529 gebruikt hebben - niet gedemonstreerd worden. De Zwitsersche predikant Dr. Gasser zegt in zijn boekje over den Zwinglibijbel hieromtrent het volgende: ‘Bij Luther heeft het den schijn, alsof voor hem de Heilige Schrift het groote, heilige instrument van zijn Hervormingswerk is. Bij Zwingli daarentegen heeft men den tegengestelden indruk, alsof

voor hem het Hervormingswerk het instrument is van den in de Schrift geopenbaarden wil van God. Zoo staat bij den bijbelvertaler Luther de persoonlijke, subjectieve opvatting ten aanzien van de heilige stof, waarmee hij zich bezighoudt, meer op den voorgrond dan bij de Zürichsche vertalers. Van de beide groote beginselen der Reformatie is ook in de bijbelvertaling het subjectieve principe, dat van de rechtvaardigmaking door het persoonlijk geloof, het meest bij Luther belichaamd, terwijl het objectieve beginsel, dat van het Schriftgezag in zijn souvereine majesteit het sterkst bij Zwingli tot uitdrukking komt.'

Hoe dicht de uitgave van Gheylliaert, ondanks het feit dat hier een vertaling uit de tweede hand geboden werd, ook bij den grondtekst mocht staan, zij kon geen genade vinden in de oogen van de Emder predikanten. Van Wingen, de medewerker van Utenhove, maakte bezwaren tegen den onjuisten titel. Naijver zal aan zijn oordeel wel niet vreemd geweest zijn, omdat hij zich toen juist wilde zetten tot een nieuwe vertaling van het Oud Testament uit het Hebreeuwsch. De sterke afwijking van den gangbaren Liesveldt-bijbel is echter wel de voornaamste oorzaak geweest, dat van dezen eersten Gereformeerden bijbel nimmer een herdruk bezorgd is.

Het Nieuwe Testament van Jan Utenhove (1556).

Wanneer men de geschiedenis van de Statenvertaling laat opklimmen tot de eerste pogingen, van Gereformeerde zijde ondernomen, om het geheele Nederlandsche volk, zonder onderscheid van gewestelijke woonplaats, een nationalen bijbel in handen te geven welke rechtstreeks uit de grondtalen was vertaald, dan behoort het Nieuwe Testament van Jan Utenhove, de eerste zelfstandige vertaling uit het Grieksch, voorop te staan. Het verscheen in 1556 te Emden bij Gillis van der Erven, onder den titel: 'Het Nieuwe Testament dat is Het nieuwe Verbond onzes Heeren Jesu Christi, Na der Grieckschen waerheyt in Nederlandsche sprake grondtlick end trauwlick overgezett.'

Jan Utenhove stamde af uit een aanzienlijke Vlaamsche familie te Gent, die al vroeg zich geschaard had aan de zijde der Hervorming. In zijn geboorteplaats is waarschijnlijk Cassander, de geleerde, 'irenische', verzoeningsgezinde theoloog zijn leermeester geweest. We mogen aannemen dat hij zijn studiën te Leuven heeft voltooid. Hier, of later in Straatsburg, leerde hij mannen kennen als Johan à

Lasco, Albertus Hardenberg (zie blz. 196) en Francisco d'Enzinas of Dryander, den geleerden Hervormingsgezinden Spanjaard van hooge afkomst, die onder toezicht van Melanchthon het Nieuwe Testament uit het Grieksch in zijn moedertaal had overgezet. Utenhove behoorde tot de Gentenaren, die het in 1544 veiliger vonden om de wijk te nemen naar het buitenland. Een zwervend leven brak toen voor hem aan. Als man van fijne geestesbeschaving en breede ontwikkeling verkeerde hij te Straatsburg met de edelste geesten van zijn tijd. Intusschen verdiepte hij stelselmatig zijn kennis van Grieksch en Hebreeuwsch. In Zwitserland kwam Utenhove in aanraking met Bullinger, den opvolger van Zwingli, later ook met Calvijn, wiens invloed hij in sterke mate onderging. Eindelijk werd hij in 1550 met zijn boezemvriend Johan à Lasco en vele andere geleerden naar Engeland geroepen om daar de zaak van de Hervorming wetenschappelijken bijstand te verleenen. Als ouderling der vluchtelingengemeente hielp hij à Lasco bij de kerkenordening. Voor dat doel vertaalde hij een door dezen in het Latijn opgestelde geloofsbelijdenis en Catechismus en maakte eert begin met een Psalmenberijming, waarvan een gedeelte te Londen in 1551 het licht zag.

In Emden heeft Utenhove dezen stillen arbeid in het belang der Gereformeerde gemeenten vervolgd. De ruim twee jaren, welke hij daar doorbracht (Dec. 1553-1556), heeft hij besteed voor een vertaling van het Nieuwe Testament. In het voorwoord zegt hij, wat hem bewogen heeft tot dezen arbeid. Sinds lang had hij al verlangd om het Nieuwe Testament opnieuw te vertolken, omdat de kenners der Schrift algemeen klaagden over de gangbare teksten. Utenhove zelf vertelt het ons niet, maar het voorbeeld van zijn vrienden Francisco d'Enzinas en Johannes à Lasco, die het Nieuwe Testament rechtstreeks uit het Grieksch in het Spaansch en Poolsch hadden vertaald, moet hem hebben geprikkeld hetzelfde te ondernemen voor zijn Nederlandsche geloofsgenooten.

De bescheiden en consciëntieuze man achtte zich onbekwaam om zulk een verantwoordelijken arbeid geheel alleen te volbrengen. Hoe gemakkelijk immers kon een lichtvaardige vertaling de eeuwige zaligheid zoo van lezers als van vertalers in gevaar brengen. Zulke overwegingen deden hem naar deskundige hulp uitzien. De kerkeraad gaf daarom den predikant Godfried van Wingen verlof zijn intrek te nemen bij Utenhove ten einde hem de gevraagde hulp te verkenen. Deze predikant, eveneens uit de Zuidelijke Nederlanden, en wel uit het Luiksche, afkomstig, en met de Londensche gemeente

mede gevlucht uit Engeland, ontving van den gefortuneerden Utenhove een jaargeld van zestig gulden. Toch achtte Utenhove het wenschelijk om zijn arbeid, wanneer hij voltooid was, bovendien nog ter beoordeeling en herziening voor te leggen aan de dienaren der gemeenten, welke hem later zouden gebruiken, en aan andere kenners der Schrift.

Zoo zette Utenhove zich, geholpen door zijn vriend, aan den arbeid. De voorlooper der Statenvertalers werkte op geheel moderne wijze, met de beste hulpmiddelen, die de wetenschap van zijn tijd te bieden had: te rade gaand met goede Latijnsche en verder Nederduitsche, Hoogduitsche, Zwitsersche, Fransche en Brabantsche vertalingen baseerde hij zijn werk op den grondtekst in de uitgave van Robertus Stephanus. Deze geleerde, reformatorische boekdrukker had in 1550 den Erasmustekst opnieuw bezorgd in een fraaien druk, die als ‘editio regia’ bekend staat, maar nu voorzien van varianten, ontleend aan 15 handschriften en de Complutensische Polyglot. De grondtekst lag ook in andere edities op Utenhove's werktafel. Hij was de eerste Nederlander, die een Nieuw Testament in de landstaal van versindeeling voorzag. Hij moet deze overgenomen hebben uit de Geneefsche uitgave van den Griekschen tekst van 1551, eveneens door Stephanus ter perse gelegd. Utenhove vertelt zelf, waarvoor hij dat deed; het was voor het gemak der lezers, opdat zij des te beter den bouw van ingewikkelde zinnen konden overzien, en verder opdat zij zich beter thuis zouden gevoelen in den bijbel en den tekst gemakkelijker in het geheugen zouden opnemen. Tot nog toe was het namelijk de gewoonte geweest om elk hoofdstuk in vijf gelijke stukken met letteraanduiding te verdeelen.

Het theologisch standpunt van Utenhove was richtinggevend voor zijn vertaalmethode. De Heilige Schrift, zegt hij, is door God ingegeven, de taal van de Schrift is dus ook de taal van den Heiligen Geest. Op den overzetter rust derhalve de plicht om het oorspronkelijke zooveel mogelijk ongerept te laten. Zooals de religie langs schriftuurlijken weg moet terugkeeren tot haar zuiversten staat, zoo dient ook een vertaling zich zoo nauw bij den zuiveren grondtekst aan te sluiten, als met de middelen, waarover de moderne taal beschikt, mogelijk en bereikbaar is. ‘Wij hebben,’ zegt hij even verder, ‘in onze vertaling het zuivere Schriftwoord bijna woord voor woord, voor zoover de Nederlandsche taal dat toeliet, gevolgd, ook in de samenstellingen, waarin een bijzondere uitdrukkingskracht besloten ligt.’ De overzetting moet zelfs zoo letterlijk zijn, dat wie Grieksch

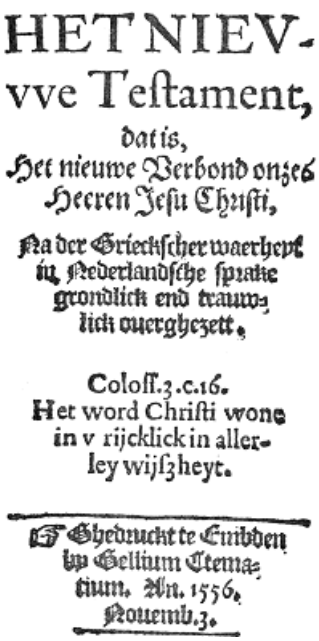

HET NIEV-
vve Teſtament,
dat is,
Het nieuwe Verbond onzes
Heeren Jeſu Chriſti,
Na der Grieckſcher waerheyt
in Nederlandſche ſpraeke
grondlick end trauwe-
lick overghezett.

Coloſſ.3.c.16.
Het word Chriſti wone
in v rijcklick in aller-
ley wijſheyt.

Ghedruckt te Embden
by Gellium Ctema-
tium. An. 1556.
Novemb.3.

Afb. 28. - Titelblad van het Gereformeerde Nieuwe Testament van Johan Utenhove, in 1556 verschenen bij Gillis van der Erven te Emden.

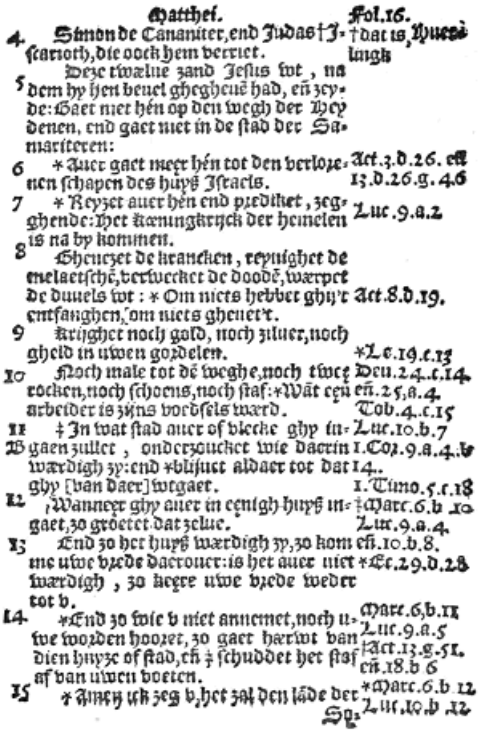

Matthei. Fol.16.

4 Simon de Cananiter, end Judas †Iſcarioth, die ooch hem verriet. †dat is, Hueslingh

5 Deze twælue zand Jeſus wt, na dem hy hen beuel ghegheuē had, eñ zeyde: Gaet niet hén op den wegh der Heydenen, end gaet niet in de ſtad der Samariteren:

6 *Auer gaet meęr hén tot den verlozenen ſchapen des huys Iſraels. Act.3.d.26. eñ 13.d.26.g.46

7 *Reyzet auer hén end prediket, zeghende: Het Rœningkrijck der hemelen is na by kommen. Luc.9.a.2

8 Gheuezet de krancken, reynighet de melaetſchē, verweckет de doodē, wærpet de duuels wt: *Om niets hebbet ghy't entfanghen, om niets gheuet't. Act.8.d.19.

9 Krijghet noch gold, noch zilver, noch gheld in uwen gozdelen. *Luc.19.c.13

10 Noch male tot dē weghe, noch twee rocken, noch ſchoens, noch ſtaf: *Wāt een arbeider is zijns vordſels waerd. Deu.24.c.14. eñ.25,a.4. Tob.4.c.15

11 ‡In wat ſtad auer of vleche ghy ingaen zullet, onderzoucket wie daerin wærdigh zy: end *blijuet aldaer tot dat ghy [van daer] wegaet. Luc.10.b.7 1.Cor.9.a.4.b 14. 1.Timo.5.c.18

12 ¶Wanneęr ghy auer in eenigh huys ingaet, zo gröetet dat zelue. ‡Marc.6.b 10 Luc.9.a.4.

13 End zo het huys wærdigh zy, zo kom me uwe vrede daerouer: is het auer niet wærdigh, zo keęre uwe vrede weder tot v. eñ.10.b.8. *Ec.29.d.28

14 *End zo wie v niet annemet, noch uwe woorden hooret, zo gaet herwt van dien huyze of ſtad, eñ ‡ſchuddet het ſtof af van uwen voeten. Marc.6.b.11 Luc.9.a.5 ‡Act.13.g.51. eñ.18.b 6

15 *Amęn ick zegh v, het zal den lāde der *Marc.6.b 12 Luc.10.b 12

Sod-

Afb. 29. - Tekstbladzijde van het Nieuwe Testament van Johan Utenhove, in 1556 verschenen bij Gillis van der Erven te Emden.

kent, den overgezetten tekst terstond moet kunnen terugvertalen. Toevoegingen, ontleend aan andere handschriften of Evangeliën, zijn tusschen vierkante haakjes geplaatst. Is meer dan één opvatting mogelijk, dan heeft de schrijver, om niemand aan één lezing te binden, op den rand de andere vertaling, voorafgegaan door het woordje ‘of’, geplaatst. Varianten uit andere handschriften worden op den kant aangeduid met ‘anders’.

Na het voorafgaande zal het duidelijk zijn dat Utenhove's werk volkomen onafhankelijk is van alle voorafgaande vertalingen. Daarom volstaan we met de bloote aanbieding van twee fragmenten, zonder de Liesveldtredactie ter vergelijking aan te halen.

Matth. 2, 1-12.

[1] Doe aver Jesus gheboren was te Bethleem des Joedschen lands, ten daghen des koenings Herodis: zie, dar quamen Wijzen vam Oosten tot Hierusalem,

[2] Ende zeyden: Waer is die dar gheboren[1] is een koeningk der Joeden? want wy hebben zijn sterr ghezien in d'Oosten, end zijn kommen hem an te bidden.

[3] De koeningk Herodes aver dat ghehoort hebbende, ward beroert, end mit hem het gansch Hierusalem.

[4] End verzamelt hebbende alle de Overpriesters end de Schriftgheleerden des volcks, vraeghde van hen waer Christus[2] zolde gheboren werden.

[5] End zy seiden tot hem: Te Bethleem des Joedschen lands: want alzo is gheschreven door den Propheet:

[6] End du Bethleem een aerde Juda, bist gheenszins de kleynste onder den Vorsten Juda. Want wt dy zal [my] voordkommen een Leydsheer, die mijn volck Israel weyden[3] zal.

[7] Herodes alsdan de Wijzen heymelick gheropen hebbende, onderzocht naerstlick van hen de tijd wanneer de sterr verschenen ware.

[8] End hy zand ze na Bethleem, end zeyde: Gaet hén end onderzoucket naerstlick na den kindeken: wanneer ghy het aver zullet vonden hebben, zoo zegghet't my weder, op dat ick oock komme, end het anbidde.

[9] Als zy aver den koeningk ghehoort hadden, reyszden zy hén: end zie, de sterr die zy in d'Oosten ghezien hadden, gingk hen voor, tot dat zy quam, end stond boven [de plaetsz] daer 't kindeken was.

[10] Doe zy aver de sterr zaghen, vervroeghden zy zick zeer mit grooter vroeghden.

[11] End ghinghen hénin in't huysz, end vonden het kindeken mit Maria zyner moeder: end nederghe- vallen, baden hem an. End openden hoere schatten, end offerden hem gheschencken, gold, end wieroock, end myrrhe.

1) Gr. Ghebaerd.
2) Of, de Ghezalfde.
3) Of, regieren.

[12] End door een Godlicke ansprake im droom vermaent, dat zy niet zolden weder tot Herodes keeren, toghen zy hén door eenen anderen wegh in hoer land.

Rom. 6, 16-23.
[16] Wetet ghy niet, wem ghy u zelven beghevet tot dienstknechten ter ghehoorzaemheyt, dat ghy desz dienstknechten zijt dem ghy ghehoorzaem zijt, het zy der zonde ten dood, of der ghehoorzaemheyt ter gherechtigheyt?
[17] Gode zy aver danck, dat ghy dienstknechten der zonde gheweeszt zijt, aver nu ghehoorzaem gheworden van herten dem voorbeelde der leering, welckem ghy overghegheven zijt.
[18] Nu dan zo ghy bevrijdt zijt van der zonde, zo zijt ghy dienstknechten gheworden der gherechtigheyt.
[19] Ick spreeck menschelick om der zwackheyt willen uwes vleesches. Want ghelijckerwijs ghy uwe lidmaten tot dienstknechten begheven hebbet der onreynigheyt end der Wetbrekery tot Wetbrekery: alzo beghevet oock nu uwe lidmaten tot dienstknechten der gherechtigheyt ter heylighmakinghe.
[20] Want doe ghy der zonde dienstknechten waret, doe waret ghy vrij van der gherechtigheyt.
[21] Wat haddet ghy dan doe ter tijd voer een vrucht wt den dinghen welcker ghy u nu schamet? Want het ende der zelven is de dood.
[22] Nu aver zo ghy van der zonde bevrijdt zijt, Gode aver tot dienstknechten gheworden, hebbet ghy uwe vrucht ter heylighmakinghe: het ende aver, het eewigh leven.
[23] Want de dood is der zonde besolding: aver de beghenading Godes het eewigh leven in Christo Iesu onzem Heere.

De volgorde der woorden is die van den Griekschen grondtekst. De deelwoordconstructies, waarvan vooral het eerste fragment voorbeelden bevat zijn zuiver graecistisch, evenals elders voorkomende samenstellingen als: ‘der onderiockigher [ezelinne]’ (Matth. 21, 5), ‘de palen des Tiensteden lands’ (Marc. 7, 31), ‘de spraeckloozen spreken’ (Marc. 7, 37), ‘grootdadigheyden’ (Hand. 2, 11), ‘de hertkenner God’ (Hand. 15, 8), ‘onanklaeghlick’ (2 Petr. 3, 14), ‘achterredinghe’ (1 Petr. 2, 1), ‘opperhouckstеen (1 Petr. 2, 6), ‘wtkondighen’ (1 Petr. 2, 9), ‘goeddader’ (1 Petr. 2, 14).

Het is duidelijk, dat Utenhove radicaal breekt met de vertaalmanier van Luther. Was dezen het er in de eerste plaats om te doen den bijbel toegankelijk te maken voor een volk, dat Gods Woord niet kende, Utenhove achtte nu den tijd gekomen om het tegenovergestelde te doen, de menschen tot den bijbel te brengen. Het

objectieve beginsel van de Kerkhervorming had in den Vlaamschen edelman een overtuigd aanhanger gevonden.

Een bijzondere merkwaardigheid is de taal, waarin Utenhove zijn werk geredigeerd heeft. Zijn fundamenteele opvatting omtrent het Schriftgezag heeft hij niet alleen in de woordvolgorde en samenstellingen, maar ook ten aanzien van de zins- en woordvormen tot in de uiterste consequenties willen toepassen. Luther had, naar hij het zelf uitdrukte, den bijbel Duitsch laten spreken; Utenhove daarentegen wilde zijn moedertaal dwingen de taal van den Heiligen Geest te spreken. De vertaling moest, dat was het ideaal dat hij voor oogen had, in rijkdom van vormen volkomen, althans zooveel mogelijk, beantwoorden aan het Grieksch van het Nieuwe Testament. Alleen dan zou men er in slagen de bedoeling van den Heiligen Geest onaangetast te laten. Utenhove was zich zeer goed bewust, dat het Nederlandsch van zijn tijd aan dien eisch niet beantwoordde. Evenals de wetenschappelijke beoefenaars van de toen nog in haar kinderschoenen staande Nederlandsche taalkunde verkeerde Utenhove in de onjuiste meening, dat onze taal, tengevolge van vreemde invloeden, verbasterd was. Het was zaak om de verscheidenheid van zins- en woordvormen, die het geschreven Latijn en Grieksch nog vertoonden en die het Nederlandsch eenmaal bezeten moest hebben, aan onze taal weer te geven. Evenals de religie moest men ook de taal terugbrengen ‘in haeren rechten zwangh’ en tot haar oorspronkelijke ‘reynigheyt’. Zoo ziet men in den persoon van den bijbelvertaler Utenhove den Gereformeerden theoloog en renaissancistischen taalhervormer broederlijk samengaan.

De taal van Utenhove kan men het best kenmerken als een toegepaste renaissance-spraakkunst. Door het Nederlandsch te persen in het enge keurslijf van de Latijnsche grammatica, trachtte hij langs kunstmatigen weg die bonte schakeering in geslachten, getallen en naamvallen der naamwoorden, in tijden en wijzen der werkwoorden tot stand te brengen, welke hij noodig had voor een letterlijk weergeven van den Griekschen grondtekst, of om, zooals hij het zelf zegt, ‘den zin des heylighen Gheestes te krachtlicker wt te drucken’. Daar het Nederlandsch zulk een voorraad vormen niet bieden kon, was hij genoodzaakt een beroep te doen op het Neder- en Hoogduitsch. Hiermee volgde hij het voetspoor van den auteur van het ‘Bazelsche’ Nieuwe Testament, die in 1525 om soortgelijke redenen Duitsche woorden had opgenomen (zie blz. 155). Beiden wilden hun moedertaal verrijken met een aantal nieuwe woorden, vorm-

onderscheidingen en subtieler beteekenisnuanceeringen dan het Nederlandsch ter beschikking had. Het Duitsch was bovendien volgens Utenhove nog niet in die mate bedorven als het Nederlandsch. De taalkundigen van dien tijd hadden meer oog voor den verwanten oorsprong dan voor het onderscheid van beide, zoodat zij ontleening volkomen geoorloofd achtten. Een karakteristiek voorbeeld is het gebruik van de derde-naamvals-m, vgl.: welckem, wem, dem, vam slape, in allem' enz.

De parallel tusschen Utenhove en den bewerker van het 'Bazelsche' Testament kan echter nog doorgetrokken worden. Ook Utenhove ondernam een welbewuste poging om uit de verschillende dialecten kunstmatig een eenheidstaal samen te smeden. Zijn vertaling was namelijk bestemd, naar hij zelf getuigt, om gelezen te worden in al de Nederlandsche gewesten, waaruit de leden der 'verstroeyde Ghemeynte' in Emden afkomstig waren. Dit conglomeraat van vluchtelingen sprak, als in 1525 de uitgewekenen te Deventer, een mengelmoes van streektalen. Hoe licht kon bij een radicaal taalhervormer als Utenhove de wensch opkomen om door het scheppen van een algemeene taal het saamhoorigheidsgevoel te versterken. In zijn Londenschen tijd had hij in zijn bewerkingen van de geloofsbelijdenis en catechismus reeds een poging in die richting gewaagd. De slagboom van het provincialisme zou wegvallen. Een algemeen verstane taal zou tegelijk een machtig wapen zijn in dienst der Hervorming en de verbreiding van een uniformen bijbeltekst ten goede komen. Zoo stelde hij een kunsttaal samen uit bestanddeelen, aan de verschillende gewestelijke talen ontleend. Het Oostvlaamsch taaleigen, dat hem uiteraard het meest vertrouwd was, heeft hij, zooveel in zijn vermogen lag, getemperd. De omstandigheid, dat Utenhove nog verder ging dan zijn voorganger en met volle handen putte uit het 'Oostersch', het Nederduitsch, dat in Emden veelvuldig gesproken werd, kenmerkt weer het aanzien, dat deze taal in Oost-Nederland genoot. Kenners van toenmalige taaltoestanden zagen dus de Nederlandsche dialecten zich ontwikkelen in de richting van een taaleenheid, waarin het 'Overlandsch' een belangrijke rol zou spelen.

Aan dit Oostersch heeft hij niet alleen klanken als 'holden, wolde, zolde, olderlinghen', voor 'houden' enz. ontleend, maar ook tal van woorden welke hij in de plaats wilde stellen van Fransche bastaardwoorden. Hij is dus ook taalzuiveraar, vandaar woorden als 'voorbeeld' in plaats van 'exempel', 'zegening' i.p.v. 'benedictie', 'vervloecksel' i.p.v. 'maledictie'.

Het aantal ongewone woorden, dat in zijn werk voorkomt, was zoo groot, dat hij het noodig, oordeelde in een afzonderlijke woordenlijst een verklaring te geven. Hierin staan verschillende Duitsche woorden, maar ook een, dat in dezen vorm in geen enkele taal voorkwam, namelijk ‘aver’ dat beantwoordde aan het Hoogduitsche ‘aber’ en het Nederduitsche ‘averst’. Utenhove bezigt dit woordje in zijn vertaling in onderscheiding van ‘mer’, dat een ander Grieksch partikel weergeeft.

Utenhove erkent dat hij bij deze pogingen tot taalhervorming de hulp van andere geleerden heeft ondervonden. Waarschijnlijk waren onder hen mannen als zijn vroegere leermeester Cassander, die nu in Keulen woonde, en ‘doctor Lambertus’. De eerste had bijvoorbeeld zijn zegel gehecht aan het verschil tusschen de aanspreekvormen ‘du’ en ‘ghy’, dat Utenhove eveneens in zijn Psalmenberijming in acht nam. ‘Doctor Lambertus’ was vermoedelijk zijn vroegere stadgenoot en vriend Joos Lambrechts. Deze Gentsche ‘lettersnider’, zooals hij zichzelf bescheidenlijk placht te betitelen, was bovendien schoolmeester, graveur van ongewone artistieke begaafdheid, auteur, woordenboekschrijver, uitgever o.a. van de reformatorische rederijkersspelen, die anno 1539 tijdens het landjuweel te Gent vertoond zijn. In 1550 had hij naar Fransche voorbeelden een spellinghervorming ontworpen in zijn boekje ‘Nederlandsche Spellynghe’. De hier uiteengezette theorie werd nu door Utenhove eenigszins in practijk gebracht. Ten grondslag lag het beginsel, dat verschil in uitspraak gedekt moest worden door verschil in schrijfwijze. Hij was wel gedwongen om voor zulk een phonetisch spellingsysteem gebruik te maken van ongewone spellingteekens als de e met cédille in woorden als ‘ghe□szins, ghele□rden, wanne□r, ze□r, ghewe□n, vre□zen’, van klankaanduidingen als ae in ‘hovaerdigh, aerde, verdaerven, beaerven, aergheren’ en oe in ‘Joeden, Koeningh’.

Na de voltooiing hebben Utenhove en Van Wingen met de predikanten Marten Micron en Petrus Delen het werk grondig herzien; daarna nogmaals met Walther Delen, den vader van laatstgenoemde en voor 1553 predikant te Londen.

Terwijl de uitgave ter perse was bij Gillis van der Erven (Gellius Ctematius), een Gereformeerden Gentenaar, die eveneens via Londen in Emden een veilig heenkomen had gezocht, begaf Utenhove zich naar Frankfort, waar zijn aanwezigheid dringend noodig was. De zakelijke regeling van de onderneming had hij, tijdens den duur van zijn afwezigheid, toevertrouwd aan Herman van den Ende en den

boekverkooper Bartholomeus Huysman. In October 1556 schreef Utenhove te Frankfort de voorrede; met de reeds gedrukte vellen reisde hij naar Polen, waar Johannes à Lasco verblijf hield. Utenhove had toen nog de beste verwachtingen van de ontvangst, welke zijn arbeid ten deel zou vallen, en allerlei plannen voor de toekomst. Zoo dacht hij spoedig een uitgave in folio-formaat te bezorgen en nam daarom alvast den tekst nog eens door met à Lasco, die juist bezig was het Nieuw Testament in het Poolsch te vertalen. Bovendien zond hij exemplaren van den intusschen gereed gekomen druk naar geleerde vrienden met het verzoek, hem hun oordeel te laten weten. Onder hen waren de predikant Johannes Dyrkinus (zie blz. 236-237), de Groninger rector Reyner Praedinius, de Wezelsche predikant Peter Doverdaghe uit Gent, Wouter en Peter Delen, Heinrich Bullinger, en voor de taal Cassander en Joos Lambrechts. Hij rekende zoo stellig op een gunstig onthaal, dat hij Godfried van Wingen reeds voorbereidingen liet maken voor een gezamenlijke vertaling van het Oude Testament.

Met groote spanning wachtte hij in den vreemde op een bericht, dat nadere bijzonderheden zou brengen. Eindelijk ontving hij van zijn medewerker in 1557 een brief, die helaas zijn hoop den bodem insloeg. Bittere ontgoocheling was hij ten prooi, toen hij las, dat de onderneming op een mislukking was uitgeloopen. Om te beginnen had Van Wingen groote moeilijkheden ondervonden bij de correctie, doordat door het verkeerd leggen van een blad de geheele oplage van 2500 exemplaren bedorven was. Toen het werk eenmaal verschenen was, nam het door zijn titel, waarin ‘testament’ als ‘verbond’ vertaald was, onmiddellijk de Anabaptisten tegen zich in. Maar dat was nog niet het ergste. Zoowel in Emden als in Vlaanderen, waarheen een groot aantal exemplaren gezonden was, werden klachten aangeheven over de ‘gezochte’ taal. ‘Hier is,’ zeide men (aldus vertaalt Prof. Pijper Van Wingen's brief) ‘niet het belang der Kerk gediend, maar de bijzondere smaak van enkelen, daar men eene taal gesmeed heeft, die niemand gebruiken kan. Het zijn lorren. Het Testament is een mengsel van allerlei talen.’ Anderen riepen: het is knoeiwerk; weer anderen: het is schandelijk, want er wordt gesproken van het zaad van Sara; nog anderen: geen mensch kan het begrijpen, tenzij men elke lezing van andere Testamenten opgeve, ooren en oogen sluite, hierop alleen zich met de borst toelegge en zich met niets anders bemoeie. Het hevigst ging men te keer tegen het woordje ‘aver’. Waarom niet ‘mer’, vroegen Utenhove's zaak-

waarnemers. In een heftige woordenwisseling over de zaak had Van den Ende Van Wingen woedend toegesnauwd: ‘Het Duitsche woord is “aber”, het onze “mer”, dat houd ik vol, wat gij met uw Cassanders en nieuwe vondsten, waarvan gij zelf vroeger nooit gedroomd hebt, mij ook op de mouw wilt spelden. Wie zich in woord of geschrift tot het volk richt, moet het volk in zijn eigen taal toespreken.’ Zelfs Micron had bezwaren geopperd en durven voorstellen het werk ‘naar de Vlaamsche drukwijze’ te verbeteren.

Wanneer de verstandige raad van Micron was opgevolgd, dan had Utenhove's werk zonder eenigen twijfel zich ingeburgerd. Godfried van Wingen was echter niet te bewegen ook maar één concessie aan het gangbaar taalgebruik te doen, laat staan het werk in een geheel nieuw spellingkleed te steken. Daarmee heeft hij gehandeld in den geest van zijn meester, die later zijn handelwijze goedkeurde. De geleerde taalutopist Utenhove had zijn doel voorbijgestreefd. De eenvoudigen, die hij zoo gaarne had willen bereiken, heeft hij door zijn taalbehandeling afgeschrikt. Wat de oorzaak geweest is van zijn halsstarrig weigeren om eenige verandering aan te brengen? Men heeft de keuze tusschen twee antwoorden: het was de koppigheid van den kamergeleerde die, buiten contact met het maatschappelijk leven, iets onbereikbaars bleef najagen, of: voor Utenhove stond of viel zijn werk met zijn innigste theologische overtuiging. Het laatste antwoord bevredigt het meest. Zijn arbeid is belangwekkend als voorbereiding tot de latere Gereformeerde bijbelvertaling, als proefneming op het gebied van de spraakkunst, als aanloop tot de wordende taaleenheid, maar vergeten wij niet, dat al deze kenmerken berusten op de hechte geloofsbasis, welke zijn arbeid het meest van al eerbied doet afdwingen.

Ontstaan van het Oude Testament van Godfried van Wingen.

De Emder uitgever Van der Erven heeft na het fiasco van Utenhove's Testament nog een laatste poging gewaagd een Gereformeerden bijbel uit te geven. Als meelevend lid der gemeente sympathiseerde hij met de plannen van Utenhove en de zijnen. Diens taalstelsel was hij in het geheel niet slecht gezind. Uit naam van sommige broeders kwam hij tot Godfried van Wingen met het voorstel, dat deze zijn vrijen tijd zou gebruiken voor een door hem uit te geven herziening van den Liesveldtbijbel met behulp van de vertaling van Zürich en die van Luther. Het verdient opmerking, dat de broeders hem niet

om een nieuwe overzetting uit het Hebreeuwsch vroegen. Zij wisten dat het gebrek aan geschoolde kenners van deze taal te Emden, het gemis van de vereischte wetenschappelijke hulpmiddelen en niet het minst de weinige gelegenheid, die de drukke werkkring der predikanten bood voor ernstige studie, oorzaak waren, dat zulk een vertaling voorloopig toch niet tot stand kon komen. Maar daar kwam waarschijnlijk nog iets anders bij. In de stem dezer broeders klonk het verlangen door naar een handhaving van den geliefden Liesveldt-tekst. De gebreken, welke deze had, moesten dan maar in een herziening verwijderd worden. Het is het bewijs, dat van onder op het initiatief tot een volslagen nieuwe vertaling uit den grondtekst niet licht komen zou.

Het voorstel lokte Van Wingen wel aan, al wist hij niet goed wat er met het Nieuwe Testament gebeuren moest. Hij wilde gaarne het ideaal waarvan hij met Utenhove gedroomd had, voor zoover nog mogelijk, verwezenlijken. Daarom zette hij zich in Jan. 1557 alvast aan het werk. Anderhalf jaar later, in Juni 1558 kon hij Utenhove de voltooiing van het Oude Testament melden. Het zou echter nog tot 1561-1562 duren, eer Van der Erven Van Wingen's herziening van het Oude Testament, gezamenlijk met een Nieuw Testament, door een anderen auteur bewerkt naar Utenhove's tekst, aan de drukpers toevertrouwde. Wellicht heeft hij willen afwachten, of Van Wingen er nog toe komen zou het Nieuwe Testament te bewerken. Daar was weinig hoop op sinds deze, kort na het gereedkomen van de revisie, Emden had verlaten voor een bezoek aan de kruisgemeenten in de Nederlanden. In 1560 vertoefde hij als predikant in Vlaanderen, in 1560-1562 bevond hij zich te Frankfort om de vluchtelingengemeente aldaar tegenover de overheid in bescherming te nemen in haar strijd met de Luthersche stadspredikanten. Te Londen bezorgde hij nog de volledige Psalmenberijming van Utenhove, waartoe hij tegenover Dathenus het onderscheid tusschen ‘du’ en ‘ghy’ verdedigde. Daar is hij ook in 1590 als dienaar der Nederduitsche gemeente gestorven.

Het Nieuwe Testament van Johannes Dyrkinus (1559).

Aangezien Van Wingen, hetzij wegens zijn ambtsbezigheden, hetzij uit verknochtheid aan den tekst van Utenhove, in gebreke bleef het Nieuwe Testament te herzien, heeft een andere predikant zich met deze taak belast. Of deze op eigen gelegenheid dan wel op

verzoek van den uitgever gehandeld heeft, blijve in het midden. In 1559 verscheen bij Gellius Ctematius ‘Het Nieuwe Testament, Dat is, Het nieuwe verbondt onses Heeren Iesu Christi, In Nederduytsch

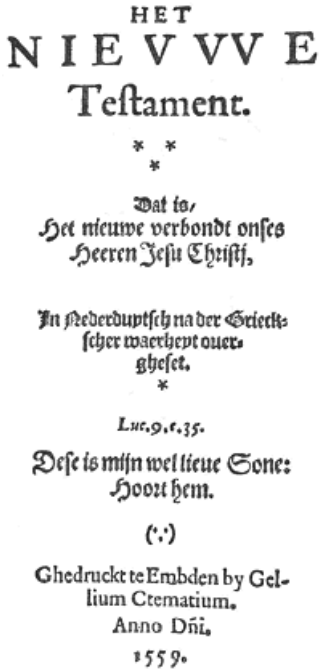
HET
NIEVVVE
Teſtament.

* *
*

Dat is,
Het nieuwe verbondt onſes
Heeren Jeſu Chriſti,

In Nederduytſch na der Grieckſcher waerheyt overghezet.

*

Luc.9.v.35.
Deſe is mijn wel lieue Sone: Hoort hem.

(·)

Ghedruckt te Embden by Gellium Ctematium.
Anno Dñi.
1559.

Afb. 30. - Titelblad van het Gereformeerde Nieuwe Testament van J(ohannes) D(yrkinus), in 1559 verschenen bij Gillis van der Erven te Emden.

na der Grieckscher waerheyt overgheset’. De vertaler zegt in een woord vooraf tot den ‘eenvoudighen Leser’, dat hij de Grieksche waarheid - daarmee bedoelt hij den grondtekst - als de duidelijkste en eenvoudigste beschouwt, maar dat hij daarnaast verschillende moderne vertalingen geraadpleegd heeft, in het bijzonder de Fransche Nieuwe Testamenten, welke uit het Grieksch waren vertaald en door Johan Calvin herzien, naar de Geneefsche uitgaven van 1555 en 1556. Hieraan zijn ook de versindeeling en de korte inhoudsopgaven ontleend. De Latijnsche vertaling, die Theodorus Beza in 1556-1557 van het Nieuwe Testament had gemaakt, is eveneens gebruikt.

De vertaler verschuilt zich achter de beginletters J.D. Het lijdt geen twijfel, of deze initialen duiden Johannes Dyrkinus aan, dien we reeds hebben leeren kennen als een der mannen, op wier oordeel Utenhove grooten prijs stelde. In vroeger jaren waarschijnlijk advocaat te Gent, diende hij thans de kruiskerken als rondreizend predikant. Tusschen 1556 en 1561 verbleef hij, met korte onderbrekingen voor visitatiereizen, te Emden, waar hij zich vooral bezig hield met vertaalarbeid. Het bekende ‘Huysboeck’ van Bullinger en verschillende werken van Calvijn zijn toen door hem voor Nederlanders toegankelijk gemaakt. Zoo iemand, dan was hij de geschikte man om het werk van Utenhove over te doen.

Het onderzoek van Prof. Grosheide heeft uitgemaakt, dat Dyrkinus zijn arbeid gebaseerd heeft op de ‘editio regia’ van Robertus Stephanus. Het valt echter niet te loochenen, dat Dyrkinus' vertaaltechniek den invloed van Utenhove heeft ondergaan, zelfs in die mate dat men niet behoeft te aarzelen het Nieuwe Testament van 1559 te kenmerken als een grondige herziening van Utenhove's vertaling. De overeenkomstige woordkeuze in tallooze gevallen en het op den voet volgen van het Grieksch, de participiumconstructies hiervan inbegrepen, toonen onmiskenbaar den samenhang. Het is alsof Dyrkinus het ‘buitenissige’ karakter aan Utenhove's Nieuw Testament heeft willen ontnemen door de taal aan den gebruikelijken norm aan te passen en verder diens redactie nader heeft getoetst aan den grondtekst. Het verschil tusschen de aanspreekvormen ‘du’ voor het enkelvoud, en ‘ghy’ voor het meervoud, heeft hij echter bewaard.

Een tweede bron waaruit Dyrkinus, evenals Utenhove, geput heeft, was de bijbel van Calvijn. Aldus noemt men de revisie van den Franschen bijbel, vooral van het Nieuwe Testament, die in Genève door ‘la Vénérable Compagnie’, een college van predikanten onder leiding van Calvijn, tot stand gebracht is. Deze laatste tekst ging terug op de vertaling naar de Vulgata door Jacques Le Fèvre, maar was herhaaldelijk verbeterd naar het Grieksch. De lezer oordeele nu of in het volgende fragment, dat wij als proeve aanhalen, het ‘aspect’ van den geheelen tekst in de redacties van Calvijn, Utenhove en Dyrkinus niet zooveel overeenkomstigs biedt, dat toeval buitengesloten geacht moet worden.

Philipp. 3, 17-21.

***Calvijn*.**	***Utenhove*.**	***Dyrkinus*.**
Soyez ensemble mes imitateurs, freres, et consyderez ceux qui cheminent ainsi, comme vous nous avez pour exemple.	Zijt te ghelijck myne navolghers, end bemaercket die, die alzo wandelen, ghelijckerwijsz ghy ons hebbet tot eenem voorbeelde.	Weest mijne navolghers, Broeders: ende siet op de ghene die also wandelen, ghelijck ghylieden ons voor een exempel hebbet.
Car plusieurs cheminent, pensans aux choses terriennes, desquelz souvent vous ay dit, et le dy encore en plourant, qu'ilz sont ennemis de la croix de Christ,	Want vele wandelen, van welcken ick u menighmael ghezegt heb, nu aver zeg ick oock mit weenen, dat zy vianden zijn des cruyces Christi.	Want daer wandelen vele, daer ick u lieden dickmael van gheseyt hebbe, ende segge het nu met weenen, [dat sy zijn] vyanden des cruyces Christi.

desquelz la fin est perdition, le Dieu desquelz est le ventre, et leur gloire est en leur confusion.	Welcker ende is verdaerfnisz, welcker God de buyck is, end de eere in hoerer scandlickheyt, die op aerdische dinghen ghezint zijn.	Wiens eynde [is] de verdoemenisse, wiens Godt de buyck is, ende de eere in haer schande, de welcke aertsch ghesint zijn.
Or nostre conversation est es cieux, dont aussi nous attendons le Sauveur, le Seigneur Iesus Christ	Onze burgherscap aver is in den hemelen, van waer wy oock verwachten des Zalighmakers Iesu Christi des Heeren.	Maer onse Burgherschap is in de Hemelen: van waer wy den Salichmaker verwachten, den Heere Christum Jesum.
qui transfigurera nostre corps vil, afin qu'il soit fait conforme à son corps glorieux, selon la vertu par laquelle il peut assuiettir toutes choses à soy.	Die onze verachtlick lijff verstellen zal, dat het ghelijckformigh werde zynem eerlicken lijve, na der dadigher werckinghe, mit welcker hy zick zelven oock alle dinghen kan onderwaerpen.	De welcke onse vernederde lichaem veranderen sal, dat het gelijckformich worde zijnen eerlicken lichame, na de krachtige werckinghe, daer mede hy alle dinghen hemselven onderworpen kan.

De bijbel van Deux-aes en zijn karakter.

De goede vertolking van Dyrkinus heeft een onberekenbaren invloed uitgeoefend, doordat zij in een nieuwe oplage, maar naar den tekst onveranderd, met een druk van Godfried van Wingen's Oud Testament werd samengevoegd tot den volledigen bijbel, welken Gillis van der Erven in 1561-1562 bezorgd heeft onder den titel: ‘Biblia: Dat is, De Gantsche Heylighe Schrift, grondelick en trouwelick verduytschet, Met verklaringhe duysterer woorden, redenen ende spreuken, ende verscheyden Lectien, die in andere loflicke Oversettinghen ghevonden, ende hier aen de kant toe ghesettet syn. Met noch rycke aenwysingen der ghelyck oft onghelyck-stemmenden plaatsen, op het allerghewiste met scheydtletteren ende versen-ghetale (daer een yegelick Cap. na Hebreischer wyse mede onderdeylt is) verteeckent’, vermaard geworden onder den straks te verklaren naam van Deux-aes-bijbel. Deze uitgave schijnt tot stand gekomen te zijn, zonder dat van Wingen, die immers ver weg was, er zijn oogen over heeft laten gaan. Vermoedelijk heeft Van der Erven op eigen gezag beide bijbelgedeelten vereenigd. Het voorwoord, dat trouwens alleen door den uitgever onderteekend is, behelst eenige mededeelingen betreffende het Oude Testament, die volkomen

BIBLIA:
Dat is,
DE GANTSCHE
HEYLIGHE SCHRIFT,
grondelick ende trouvvelick
verduydtschet,

Met verklaringhe duysterer woorden, redenen ende spreucken, ende verscheyden
Lecien, die in andere texte Duytschlandts gheuonden,
ende hier aen de kant ghesteurt zijn:

Met noch vele nieuvvigheden, der ghelijck oock ongheluckschrenuvy
den plaetsen, op het allergheuuysste met schoonheitteren, en
de vvercken ghestelt (hier een ongheluck Cap.
na Hebreyschen wijse, ende ordre
bepaelt is) vvederchecht.

Ghedruckt te Embden, Anno, 1562.
den 7. Martij.

Afb. 31. - Titelblad van den Gereformeerden bijbel van Deux-aes, in 1562 verschenen bij Gillis van der Erven te Emden.

Bouvvinghe. Nehemia. Fol.161.

Afb. 32. - Tekstbladzijde van den bijbel van Deux-aes, Emden 1562, met de bekende kantteekening bij Neh. 3, 5.

kloppen met wat Godfried van Wingen in zijn brieven aan Utenhove over zijn manier van werken vertelt. Het begint met een verdediging van het bestaansrecht der vele vertalingen. Vele menschen roepen, ‘dat de Schriftuere door de menigherley Oversettinghe vervalscht ende twijffelachtich ghemaeckt wordt. Nochtans ware dat een onverdraghelicke hooveerdicheydt, dat eenich Oversetter ofte Utleggher der H. Schriftuere soude meynen, dat die alle dwalen ofte de Schriftuere vervalschen, diese van letter tot letter, niet even also en verstaen, oversetten ende uytlegghen, ghelijck hyse verstaen, overgheset ende utgeleydt heeft. Ook kan men wel een dinck met verscheyden woorden, ende een sake met verscheyden wijsen van spreken, verklaren.’ Aldus bepleit Van der Erven het goed recht van zijn uitgave.

De drukker vindt het eigenlijk niet noodig meer woorden aan deze zaak te verspillen, aangezien het Oude Testament geen nieuwe vertaling geeft, maar ‘van woordt te woordt de seer gepresene Oversettinge Martini Lutheri’, welke de auteur, zegt de drukker even verder, ‘Nederlandsch gemaakt heeft’. Hierbij heeft hij op den rand de varianten van andere teksten aangeteekend. Bijvoorbeeld uit de letterlijke Latijnsche vertaling van den geleerden Italiaanschen Dominicaan Santes Pagnino, verschenen in 1527 te Lyon (en om haar getrouwheid geprezen niet alleen door Katholieken, maar ook door Protestanten en Joden) en uit die van den Bazelschen hoogleeraar Sebastian Munster, gedrukt in 1534-'35 en uit de Latijnsche Annotationes op het Oude Testament van den Franschen hoogleeraar Vatable, na zijn dood in 1545 te Parijs en in 1547 te Genève uitgegeven, terwijl ook de Duitsche vertaling van Zürich is geraadpleegd. De Fransche van Genève is gevolgd in de versindeeling en de groepeering der Apocryphe boeken. Een ‘waerschouwinge’ vestigt de aandacht van den lezer op het feit, dat ze niet canoniek zijn.

Het bewijs, dat er reeds verzet was gerezen tegen het kunstmatig onderscheid tusschen ‘du’ en ‘ghy’, wordt daardoor geleverd, dat de drukker het wenschelijk acht het speciaal in bescherming te nemen. In Psalm 110, 4 bijvoorbeeld is niet vertaald ‘Gij zijt Priester’, maar ‘Du bist Priester’, opdat de lezer wete dat het alleen slaat op Christus en niet op meer priesters.

Ten slotte deelt de drukker mede, dat tot recht verstand van den tekst ‘vele verklaringen’ op den kant zijn geplaatst. Hiertoe behooren ook de synoniemen van allerlei ‘overlandsche’ woorden, welke de schrijver in den tekst heeft laten staan.

Het is vrijwel zeker, dat Godfried van Wingen denzelfden Nederduitschen bijbel van Maagdenburg heeft gebruikt als de Doopsgezinde vertaler van 1558. Om te laten zien, hoe letterlijk hij den Luthertekst weergeeft, drukken wij een fragment af in beide versies, te vergelijken met de Liesveldtredactie op blz. 223. (Andere voorbeelden van den Deux-aes-bijbeltekst vindt de lezer beneden op blz. 260, 295-296 en 301-303).

Maleachi 3, 1 *en* 5.

***Luther* (*Nederduitsch*).**	***Deux-aes-bijbel*.**
Sie ick wil mynen engel senden de vor my heer den ween bereiden schal vnde balde wert kamen tho synem tempell de here den gy so^{e}ken vnde de engell des vorbundes des gy begeren su^{e} he kumpt spreekt de here Zebaoth.	Siet, ick wil mijnen Enghel senden, die voor my henen den wech bereyden sal, ende in corten sal comen tot zijnen tempell de Heere dien ghy soecket, ende de Engel des verbondts, des ghy begheert: Siet, hy coemt, spreeckt de Heere Zebaoth.
vnde ick wil tho juw kamen vnde juw straffen vnde wil ein schnell tu^{e}ge syn wedder de to^{e}verers eebrekers vnde menedigen vnde wedder de de gewalt vnde vnrecht dohn den dachlo^{e}ners wedewen vnde weysen vnde de fro^{e}mdelingen vnderdru^{e}cken vnde my nicht fru^{e}chten spreekt die here Zebaoth.	Ende ick wil tot u comen, ende u straffen, ende wil een snelle getuyge zijn teghen de toovenaers, overspeelders[1)], ende meyneedighen, ende teghen die, die gewelt ende onrecht doen den dachlooners, weduwen ende weesen, ende de vreemdelinghen onderdrucken, ende my niet vreesen, spreeckt de Heere Zebaoth.

Behalve den tekst heeft Van Wingen uit den Maagdenburgschen bijbel de inhoudsopgaven boven de hoofdstukken en de verklarende kantteekeningen overgenomen. Een dezer heeft in later tijd aan den bijbel van 1562 en alle na- en herdrukken zijn eigenaardigen naam gegeven. De woorden van Nehemia 3, 5^{b}: ‘doch hare geweldigen en brachten haren hals niet ten dienste harer heeren’ worden toegelicht door deze glosse: ‘De armen moeten het cruyce draghen, de rijcke en geven niets, deux aes en heeft niet, six cincque en geeft niet, quater dry die helpen vry.’ De tijdgenooten hebben de beteekenis van deze verklaring terstond begrepen. In de Nederlanden kende men sinds de late Middeleeuwen het figuurlijk gebruik van ‘deux aes’ in de zegswijze: ‘volcxkin van dues aes’, waarmee arme, berooide lieden werden bedoeld. De vreemde woorden zijn namelijk termen, welke aan het dobbelspel ontleend zijn. ‘Deux aes’ [= twee en een] was de laagste, ‘six cincque’ [= zes en vijf] de hoogste

1) Oft/ eebrekers.

worp, zoodat het tweede gedeelte van bovenstaande verklaring ongeveer beteekent: ‘de armen hebben niets, de rijken geven niets, maar de middenstand, die betaalt wel.’ De verklaring komt reeds voor, dat worde hier met nadruck gezegd, in de eerste uitgave van Luther's volledigen bijbel (anno 1534). Later is men zulk een kantteekening ‘aanstootelijk’ of ‘onbehoorlijk’ gaan vinden. Men meende dat zij in den bijbel niet paste. Er dient echter de aandacht op gevestigd te worden, dat Luther ook in den uitleg de taal van het volk wilde spreken. Door pakkende voorbeelden en spreekwoorden, die gemeengoed waren, wilde hij het lezen vergemakkelijken. De bijbel moest immers nog een volksboek worden. Toen Luther's doel bereikt was, hadden zulke toelichtingen achterwege kunnen blijven. In sommige uitgaven gebeurde dat ook, maar Van Wingen heeft in slaafsche trouw aan den Luthertekst ook de kantteekeningen vertaald.

Luther heeft in deze aanteekeningen een schat van volkswijsheid bijeengebracht, en Bugenhagen, de hervormer van Noord-Duitschland en bezorger van den Maagdenburgschen bijbel, heeft die spreekwoordenverzameling nog uitgebreid. Voorts ontmoet men tal van uitdrukkingen, waar men terstond Luther's volkseigen wijze van uitdrukken proeft. Eenige voorbeelden: bij 1 Sam. 3, 1: ‘dat is, daer en waren niet predikers noch parochiheeren genoech, de bybel heeft doe onder de banc gelegen, niemandt heeft gestudeert, doch Samuel is ghecomen, ende heeft dat woordt weder voort-ghebracht’; 1 Kon. 20, 11: ‘dat is, hy en segge niet: huy eer hy over den berch koemt’; Psalm 75, 9: ‘dat is, Hy deylt eenen yeghelicken sijn mate toe dat hy lijde, doch het grontsop blijft den godtloosen’; Spreuken 6, 26: ‘dat is, wie hem met hoeren generet, ende met karren veret [= rijdt], dien is ongeluck bescheret: want overspel is een dootschult’; Spreuken 31, 10: ‘dat is, niet lievers en is op aerden, als vrouwenliefde, wien die can te deele worden’; Hosea 7, 1: ‘dat is, hoe men meer recht leert, hoe de werelt erger wordt’; Jezus Sirach 6, 7: ‘Vrienden inder noot, Dier gaen 25 op een loot. Salt nu een hart stant zijn [= verkeert men in benarde omstandigheden], so gaet haer vijftich op een Quentijn [= naam van een gewichtje, 1/4 lood]’; Sirach 19, 3: ‘Fransoysen [= bepaalde ziekte], luysen, ende andere kranckheyt der bedelaren’; Sirach 23, 24: ‘Hy neemt het waer hijt crijget dickwils eenen garstighen balch, voor zijn schoon wijf’; Sirach 32, 21: ‘Ick en sie niet dat het genen qualic gaet, die doch oock Gods woort niet en acht etc. Ja hoe looser

schalck, hoe beter geluck'; Sirach 39, 1: 'Een Pastoor of Prediker sal studeren ende in allerley consten hem oeffenen, so geeft hem Godt ooc verstant: maer den loosen [= valsche] papen ende buyc-dienaren en geeft hy niets.'

Deze uitgave staat ook bekend onder den naam Uilenspiegelbijbel. De tekst Jezus Sirach 19, 5^2: 'Wie hem verblijdt, dat hy schalckheydt bedrijven kan, die wort verachtet' heeft naast zich: 'als Ulenspiegel, Vincentius [= een gezel van het slag van Tijl Uilenspiegel], de Pape van Kalenberghe, etc.'. Het is overigens niets ongewoons dat men een bijbel naar een of meer toevallige kenmerken noemt. In de geschiedenis der Duitsche en Engelsche vertalingen komen vele bijbels met 'Spitznamen' of 'nick-names' voor.

Het lijkt eenigszins vreemd, dat de Gereformeerde Van Wingen door deze nauwe aansluiting bij Luther niets anders deed dan een nieuwe loot enten op den ouden Liesveldtstam. Had hij, nu een vertaling naar den grondtekst toch onuitvoerbaar was, dan niet beter den Geneefschen of den Zürichschen bijbel in het Nederlandsch kunnen overbrengen? Die beantwoordden althans beter aan de eischen, welke de Gereformeerde wetenschap aan de vertalers stelde. Wellicht schrikte in het eene geval het taalverschil hem af, in het andere de omstandigheid, dat Jan Gheylliaert reeds een vertaling had geleverd, die hem niet aanstond. Herziening van den Liesveldtbijbel door hernieuwde raadpleging van den Duitschen tekst had bovendien het voordeel, dat Van Wingen, als taalgebruiker Utenhove's alter ego, zich beter kon laten gaan. De uitgever waarschuwt de lezers er al voor, dat in deze uitgave, die de 'seer gepresene Oversettinge' van Luther volgt, tal van 'Overlantsche' woorden voorkomen. Gezien de practijk van den auteur heeft hij zijn taal niet zoozeer trachten te verrijken door aan het 'Oostersch', de taal voor schriftelijk gebruik, die in de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw in het oostelijk gedeelte van de noordelijke Nederlanden gebezigd werd, bestanddeelen te ontleenen, als wel door allerlei woorden, welke in den Nedersaksischen Lutherbijbel stonden, te gaan schrijven met Nederlandsche letters. Zijn werk krioelt dan ook van germanismen en 'nedersaksismen' als 'allenthalven, allentheenen, dannoch, even ghelijcke, gantsch ende gaer, ghelijckwel, hader, haderen, henenwech, huldesalighe, met tsamen, onghestalt, tappen [= schroeven], tzaerlick, wtduydinge, wterweelden [= uitverkoren], veronglimpen, versmetteren, verwalter'. Kieskeurig waren de Hollandsche en Brabantsche lezers op zulke woorden al evenmin als op de eigen-

aardige kantteekeningen. De taal bleef de eerste tientallen jaren in de talrijke herdrukken vrijwel ongewijzigd. Zoo is de groote invloed te verklaren, welke de bijbeltaal van Luther op de Nederlandsche heeft uitgeoefend. Wat oorspronkelijk een germanisme was, is via den Liesveldttekst - daar begon het proces reeds - en in nog grootere mate via den Deux-aes-bijbel terechtgekomen in de Statenvertaling en heeft zoo burgerrecht verkregen in de Nederlandsche taal. Wie voelt nog de Duitsche afkomst van ‘gewone’ woorden als: ‘afvallig, beroemd, burgerrecht, dankzegging, dierbaar, diensthuis, eersteling, godzalig, hooglied, klaaglied, krijgsknecht, krijgsman, krijgsvolk, lijfeigen, lusthof, nieuweling, richtsnoer, schriftgeleerde, slachtoffer, tollenaar, vreemdeling, vrijstad, zilverling, zuigeling’ uit den Liesveldtbijbel; van ‘afgodisch, bondgenoot, bestendig, bezoedelen, boetvaardigheid, bouwvallig, daglooner, dankoffer, diefstal, echtbreker, evenbeeld, gelukzalig, halsstarrig, handelaar, heftig, Heiland, huichelen, ijver, kleingeloovig, loofhut, nederig, onderrichten, oponthoud, overheid, overreden, overweldigen, profetisch, schandvlek, toevallig, trots, tuchtigen, voorhuid, vuurwerk, wonderbaarlijk’ uit den bijbel van Deux-aes? Al deze woorden stonden oorspronkelijk met bovengenoemde germanismen op één lijn.

Het behoeft geen betoog dat de Deux-aes-bijbel als het werk van twee auteurs een disharmonisch geheel vormde. Zoowel in vertaalmanier als in taalbehandeling liepen beide deelen zoo zeer uiteen, dat al spoedig de critiek loskwam dergenen, wier verlangen naar een nationalen bijbel door zulk een noodhulpvertaling niet bevredigd werd. Maar aangezien dezen niet bij machte waren daar een zelfstandige en betere vertaling tegenover te plaatsen, werd de uitgave van Gillis van der Erven telkens maar weer ter perse gelegd. In 1564-1565 werd zijn bijbel nagedrukt door een onbekende, die daaruit ‘de vreemde Hoogduytsche of Oostersche termen en manieren van spreken, als du bist, du salst, du en sulst’, zooals hij in de voorrede zegt, had verwijderd. Gillis van der Erven toonde zich over zulk een eigenmachtige verandering allesbehalve gesticht. Hij zag zich echter genoodzaakt, om het debiet van zijn eigen bijbel niet te schaden, in 1565 het verschil tusschen ‘du’ en ‘ghy’ te laten vervallen en te vervangen door ‘ghy’ en ‘ghylieden’.

Afgezien van een Nieuw Testament, dat in 1566 te Vianen verscheen (zie blz. 246), is de Deux-aes-bijbel de eerste geweest, die na de ballingschap in het vaderland ter perse werd gelegd. In 1571-1572 heeft een uitgever te Dordrecht, wellicht Jan Canin, een nieuwen

druk bezorgd. Weldra verwierf de ‘copie’ [= tekst] van Gillis van der Erven zich groot gezag, ook bij de overheid. De Staten van Holland verleenden in 1579 aan Aelbert Hendricxz voor een tijd van twee jaren octrooi voor de uitgave; in hetzelfde jaar verkreeg ook Jan Canin te Dordrecht van de Staten van Holland en Zeeland bij privilege het alleenrecht van uitgave voor drie jaren. Deze privileges zijn de eerste bewijzen van de belangstelling der overheid voor de zaak der bijbelvertaling, die 58 jaar later tot zulk een schoon resultaat leiden zou. De particuliere Synode van Zuid-Holland, in 1592 te Leiden gehouden, sanctionneerde eveneens met haar gezag ‘d'oprechte copye’ van ‘Gielis van der Erven’, door de kerken aan te bevelen dezen tekst te gebruiken tot er een nieuwe vertaling verschenen zou zijn. In talrijke drukken over het land verspreid is de bijbel van Deux-aes tot de invoering van de Statenvertaling de gezaghebbende kerk- en huisbijbel gebleven.

§ 4. Vervolging van den bijbel in het vaderland.

Terwijl de ballingen ook door behartiging van de zaak der bijbelvertaling de toekomstige inrichting hunner gemeenten in het vaderland, dat ze vroeg of laat hoopten weer te zien, voorbereidden, kwam bij de achtergeblevenen de lang opgekropte haat tegen bloedplakkaten en inquisitie tot uitbarsting. Levendig besefte men de nauwe verbondenheid van de zoo vurig verlangde gewetensvrijheid en het recht tot zelfstandig Schriftonderzoek. Het fiere woord van Juliana van Stolberg: ‘Liever het uiterste gewaagd dan den schat van Gods Woord te verliezen,’ was onzen vaderen uit het hart gegrepen. De bijbel was inzet van den hoog oplaaienden geloofsstrijd. Hierin lag het rotsvast geloof verankerd, dat de strijders sterkte in hun taai verzet tegen de onderdrukkers.

Het viel in deze benarde jaren niet zoo gemakkelijk een Protestantschen bijbel machtig te worden als in de beginjaren der Hervorming. Toen werden uit het drukkerscentrum Antwerpen de kettersche uitgaven op ruime schaal over het land verspreid, nu moest men ze uit Emden laten komen, dat Antwerpen's plaats als hoofdzetel van den Protestantschen bijbeldruk had ingenomen. Het toezicht op de verzending en verkoop was strenger dan voorheen. Over zee werden de bijbels en Testamenten aangevoerd en in de Nederlanden verder gedistribueerd door bijbelschippers als Cornelis Simonsz., den Gereformeerden ‘hoofdauteur en consistoriaal van de gere-

probeerde religie', die in 1567 en 1568 te Leiden werd ingedaagd. Boekverkoopers, die aanwezig waren op hagepreeken en dan allerlei kettersche boekjes en liederen verspreidden, zullen onder de toehoorders ook wel kleine bijbeluitgaven verkocht hebben.

Er was één stad in de Noordelijke Nederlanden, waar de verkoop van Emder bijbels ongestoord kon plaats hebben. In Vianen, vanouds een vrije heerlijkheid der Brederodes, welke niet ondergeschikt was aan de juridisctie der Hoven van Utrecht en Holland, hebben de hervormde boekdrukkers en -verkoopers rustig alle soorten verboden lectuur verspreid. De heer van deze vrijstad, Hendrik van Brederode, een der leidende figuren bij de aanbieding van het Smeekschrift der edelen, verleende de Hervorming in dit gebied zijn bescherming. De procureur-generaal van het Utrechtsche Hof heeft nu in Jan. 1566 op last van de landvoogdes een agent provocateur naar de stad gezonden om een onderzoek in te stellen naar kettersche boeken en verkoopers of drukkers daarvan buiten het rechtsgebied van de heerlijkheid te lokken. De boekdrukker Albert Christiaenssens toonde den Utrechtschen spion, die zich uitgaf voor een burger van het naburige IJselstein, onder andere: 'een Eemdersche bibel, in borden gebonden met sloetwerck, welcke bibel de voorn, printer in tegenwoerdicheyt van zijn huysfrau hem loeffde [= te koop aanbood voor] twee philippus guldens', zooals het verklikkersrapport zegt, en verstrekte hem voorts een lijstje van verboden boeken, welke hij in voorraad had, waaronder 'Eemdersche bibels groete, noch [= verder] bibels van Niclaes Biestkens', dus zoowel Gereformeerde als Doopsgezinde uitgaven.

In Vianen werd de hervormde bijbel niet alleen verkocht, maar ook ter perse gelegd. In hetzelfde jaar 1566 bezorgde Goris Hendriksz 'met gratie en privilege' van Brederode een uitgave van Van Liesveldt's Nieuw Testament, den eenigen Protestantschen bijbeldruk, welke in deze jaren, voor zoover met zekerheid bekend is, in de Nederlanden verscheen.

Elders leverde het lezen van de Schrift in reformatorische vertaling des te grooter gevaar op. De geschiedenis der martelaren brengt het bewijs, dat het vrije bijbelgebruik iemand op den brandstapel kon brengen. De gewezen Brugsche Carmelieter monnik Christoffel Fabritius, die tot de Gereformeerde religie was overgegaan, verklaarde in 1564 te Antwerpen voor een vrouwelijke agent provocateur, de mutsenverkoopster Lange Margriet, uit 'sekeren Bybel tot Empden gedruct', aldus het proces-verbaal, het gedeelte, dat be-

trekking heeft op het Avondmaal. Gevankelijk naar het Steen gebracht en voor den rechter gesleept, werd hij tot den vuurdood veroordeeld.

Aangrijpend was het verzoek dat eenigen der geloofsgetuigen, met den dood voor oogen, tot hun huisvrouw richtten, namelijk om den kinderen ‘tot een eeuwige memorie’ een Testament of bijbel te schenken.

Strijdbare evangelischen verzetten zich ook in geschrifte tegen de bijbelvervolging. In 1566 verscheen een merkwaardig boekje, waarvan de volledige titel als volgt luide: ‘Meer dan twee hondert ketteryen, blasphemien ende nieuwe leringen, welck wt de Misse zijn ghecomen. Eerst van Petro Bloccio School-meester te Leyden in Latyn ghemaeckt, daer nae in Duytsch voor slechte [= eenvoudige] menschen overghesett, op datse moghen weten dat de Paussche-kerck een fonteyn is van allen ketteryen onder decksel van heylicheyt. Daerom dwaelt ghy, om dat ghy de Schrift niet weet. Marci 12. M.D.LXVI’. De naam van den drukker en de plaats van uitgave worden niet genoemd. Wellicht is Peter Warnersen te Kampen de uitgever. Evenmin weten we met zekerheid, of Petrus Bloccius zelf zijn werkje uit het Latijn in de landstaal heeft overgebracht, al doet het persoonlijk karakter van den stijl dat wel vermoeden. Petrus Bloccius, een Brabander van afkomst, vroeger schoolmeester te Leiden, was tijdens de verschijning van zijn geschrift predikant in het Kleefsche. Met vlijmend sarcasme achtervolgt deze voorlooper van Marnix de Roomsche Kerk, die volgens hem wegens haar onvoldoende kennis der Schrift en de ‘miskramerij’ oorsprong is van alle ketterij. De Schrift is voor hem het ware ‘Reformatie-boeck’, de eenige grondslag van geloof en leven. Stuk voor stuk somt hij ruim tweehonderd ketterijen van de Roomsche Kerk op, waardoor hij de polemische stootkracht van zijn boekje verhoogt. In het bijzonder striemt zijn onbarmhartige hoon de ‘ketters’ (dat zijn dus voor hem de Roomsch-Katholieken), die tegen het Evangelie van Jezus Christus leeren en Gods Woord, dat is God zelf, aan de massa onthouden. Het belang van dit scherpste requisitoir tegen de vijanden van den leekenbijbel, dat ooit in de Nederlanden geleverd is, rechtvaardigt eenige uitvoerige aanhalingen.

De H. Schrift moet in vertalingen gemeengoed worden, betoogt hij. ‘Hier mach ick niet verswijgen,’ gaat hij voort, ‘dat de Papisten roepen, dat wt verscheyden translatien zyn de ketteryen ghecomen; ende sy sien niet dat de Apostels somtyds in Griecx anders schryven dan in de Hebreusche text staet .... maer dit seggen sy daerom,

want sy moghen niet wel lyden ghelyck Joacim de coninck, Hierem. 26 dat het volck leest een Bybel. Wt de Misse ende afgoderye is alle quaet ghecomen ende verscheyden ketteryen, maer niet dat alle volck in alle spraken leest een Bybel wel overgeset. Ende dat dat geschieden soude, daer toe behooren Borgemeesters, Heeren ende Princen te helpen in alle plaetsen ende die de macht niet hadden om de schriften Mosis, Propheten ende Apostels te coopen, daer behooren sy ghelt toe te gheven .... Elc huys-ghesin behoort te minsten een Bybel oft twee te hebben .... in plaetse van dertich oft veertich kannen oft schuttels.' 'De CXLV ketterye is, dat de ketters den ambachtslieden, huys-vaders, schoolmeesters etc. verbieden Gods woordt te lesen, ende vermoorden die een Bybel hebben ende beleven; ende sy weten niet dat Christus niet alleen vermaent de Schrift te lesen, maer oock te door-gronden, alsmen dat oock leest Act. 17 .... maer de ambachts-lieden worden vermoort, om datse Gods woordt lesen, dat is, sy moghen niet lesen wat groote weldaden dat Godt hen bewesen heeft aen lyf en siel. Sy moghen niet weten, datmen Godt alleen sal aenroepen, alleen sal bidden. Sy moeten niet weten, dat in niemant dan in Christo Iesu is salicheit, dat wy geen verdiensten hebben dan de helle. Lieve Joden ende Turcken, ghy hebt meer voordeels dan die onder de tyrannie des Paus zijn: want ghy moecht Moses ende der Propheten boecken lesen, maer in dat Pausdom verbeurt hy goet ende bloet, nae sPaus Placaet te Roomen ende op ander plaetsen, die een Bybel leest. Dantsen, dobbelen, hoereren, Sodomie bedrijven, bancketeren dagelicx, ende alderley vleeschelicke wercken moecht ghy wel doen. Ende de Mis-kreemers, om datse voor-dansers zyn, straffen dat niet, maer een Bybel moecht ghy niet hebben. Pelssers, wevers etc. roepen sy, sullen sick met huer werck becommeren: wat hebben sy met den Bybel, dat is, met Godt ende sijn woordt te doen? Ende om dat sy den duvel dienen, so nemen sy Gods woordt wech, als Luc. 8 ghescreven staet. Also maecken dese Antichristen sick selfs bespot, om datse Godt ende sijn woordt verdrayen ende verbieden. Welck waert saecke [= indien] datse geestelick waren, sy souden van huys tot huys een Bybel beschicken. Sy souden de Godt-vreesende druckers helpen ende vermanen goede Authoren te drucken ende beloonen. Maer sy sorghen [= vreezen] dat Godt hen verlaeten soude, dat sijn woordt van de Huys-vaders wierde gelesen ende beleeft. Sy weten niet dat eerlick [= loffelijk] is de wercken Gods te ontdecken, als Tobias leert. Sy weten niet dat Godt gebiet in huys ende op allen plaetsen de Schrift te lesen

ende te verhalen, want van alle leeghe woordt moet rekeninge gegeven worden. De Keemerlinck las den Propheet Esaiam op den waghen, maer Philippus strafte hem niet. Hy seyde niet: Ja ja, beghint ghy oock te bybelen? Zyt ghy oock van dese niewe Doctoors, van dese nieuwe secte, nieuw geloove, gelijc de Misdantsers nu seggen?' 'De CXLVII ketterye is, dat de ketters verbranden Bybels ende boecxkens die Godts eer verbreyden, maer sy verbranden niet heuren blasphemische Missael, Brevier ende diergelycke tooversche boecken, welcke by der Apostels tyt zyn verbrandt. Sy souden verbranden heur blasphemische aflaets-brieven, welck sy vergevinge der sonden toe-scryven. Sy souden verbranden heur fabulose Decret, welck sy dat quintum Evangelium noemen, om dat sy dat meer aen-bidden dan Godt, in wiens leer die niet blyft, die heeft geen God.'

Hoofdstuk XIII.
Voorgeschiedenis van de totstandkoming der Statenvertaling.

§ 1. Synodale besluiten en officieuze pogingen tot tekstverbetering.

Wie den Statenbijbel ziet als de bekroning van een reeks pogingen om het Nederlandsche volk een Protestantschen bijbel in bevredigenden tekstvorm te geven, zal de lijn van zijn voorgeschiedenis retrospectief kunnen volgen tot de periode, in welke ten onzent de eerste reformatorische bijbeluitgaven verschenen. De nationale beteekenis, die de Statenbijbel in den loop der jaren verkregen heeft, rechtvaardigt zulk een opvatting volkomen. Men kan zijn geschiedenis ook laten beginnen bij de eerste Gereformeerde vertaling rechtstreeks uit de grondtalen, dus bij het Nieuwe Testament van Utenhove. Voor deze zienswijze is naar onze meening meer te zeggen, omdat de eenheid van oorsprong, de overeenkomst in tekstvorm en de innerlijke verbondenheid der vertalingen bij de vaststelling van de onderlinge verwantschap en historischen samenhang niet minder gewicht in de schaal leggen dan het gezag, dat een tekst op den duur zich verworven heeft. Volgens de gangbare voorstelling neemt echter, in aanmerking genomen het feit dat het de Dordtsche Synode geweest is, die den beslissenden stoot heeft gegeven tot de uitvoering van een plan, dat al meermalen door vorige Kerkvergaderingen beraamd was, de geschiedenis der Statenvertaling eerst dan een aanvang, wanneer voor de eerste maal een Gereformeerde Kerkvergadering de wenschelijkheid eener nieuwe, officieele vertaling uitspreekt. Er is geen enkel bezwaar om de gebruikelijke beschouwingswijze te handhaven, mits men bedenkt, dat zulk een synodale verklaring niet meer is, niet meer kan zijn dan de uiterlijke aanleiding tot de belangrijke gebeurtenissen, die soms volgen. De werkelijke oorzaak zit in den regel dieper en ligt verder in het verleden terug. De behoefte aan een Gereformeerden bijbel, en hier gaat het in laat-

sten aanleg om, deed zich niet pas in 1571 gevoelen, toen op de Synode te Emden de zaak te berde werd gebracht: reeds lang voordien hadden Utenhove en zijn vrienden geen vrede met den gangbaren tekst. Het aantal ontevredenen werd geleidelijk grooter, niet zoozeer onder eenvoudigen als wel onder predikanten en meer ontwikkelde gemeenteleden, die zich aan den Luthertekst ontgroeid voelden. Ondanks groote waardeering voor den persoon en het werk van den Duitschen Hervormer verlangden zij een getrouwer weergave van den oorspronkelijken, heiligen tekst. Onder zulke menschen had de Lutherbijbel zijn werk gedaan. Geen wonder dat zij zoo spoedig mogelijk een anderen verlangden te bezitten, die meer strookte met hun godsdienstige overtuiging. Het Oude Testament van Godfried van Wingen had niets anders gebracht dan een hernieuwde vertaling van een vertaling, nog wel in den vorm van een nauwere aansluiting bij de Lutherredactie. Voorloopig wilde men zich hiermede behelpen, maar een welgefundeerd inspiratiebegrip, gepaard aan een groeiend nationaal zelfbewustzijn, maakte een nieuwe zelfstandige bewerking van den grondtekst tot een gebiedenden eisch, met de vervulling waarvan niet lang meer getalmd mocht worden.

Nationaal besef was in dezen wel niet de belangrijkste, maar toch een werkzame drijfveer. In een Nederlandsche spraakkunst van dien tijd (1568), waarvan slechts enkele geschreven fragmenten tot ons gekomen zijn, zegt de onbekende schrijver: ‘Qualyken isser oick yemant die wat goets getrowlyken over kan setten. Waeraf wy d'experiencie sien onder anderen bijde menichderhande oversetzels der bijbelen in onse tale, waer af noch niet een en is dat mach geleeken worden by eenich overzetsel dat oft hochduitsche, oft fransoisen, oft Engelschen in haer tale hebben. Ende hierwt volghen ende worden versterkt so deerlijke schueringen van religien, sonderlyken in onse Landen meer dan in alle anderen’. Hier is niet een Gereformeerde aan het woord - men vermoedt dat Coornhert deze spraakkunst heeft gemaakt - maar gezien de nationale strekking had dit evengoed door iemand als Utenhove geschreven kunnen zijn. Een oorspronkelijke bijbelvertaling, aldus de geloovige taalkundigen, moest de proef op de som leveren, of onze taal zich kon meten met het Grieksch en Latijn.

Het verdient de bijzondere aandacht, dat de ontevredenheid met de vrije tekstbehandeling in den Emder bijbel niet aanstonds het verlangen deed ontstaan naar een overzetting uit de bronnen. Toen de eerste nationale Synode te Emden in 1571 door toedoen van

Marnix bijeenkwam, hebben de Keulsche broeders de wenschelijkheid kenbaar gemaakt van een ‘correcte’ vertaling. De vergadering besloot de zaak uit te stellen tot de Generale Synode. In 1574 stelden de afgevaardigden van de classis Walcheren op de provinciale Dordtsche Synode de zaak opnieuw aan de orde. Het antwoord was, dat men zou wachten tot de onder handen zijnde Gereformeerde Fransche en Latijnsche overzettingen aan het licht gekomen zouden zijn, ‘op datmense daer wt in onse spraecke te lichter ende te beeter oversetten mach’. Blijkbaar achtte men nog steeds niet den tijd gekomen om aan een of meer personen opdracht te geven rechtstreeks uit de grondtalen den verlangden bijbel te maken.

In 1578 werd op de nationale Synode te Dordrecht gevraagd, of het ‘oorbaer ende noodich’ was den bijbel uit het Hebreeuwsch te vertalen, of althans de ‘ghemeyne oversettinghe’ te herzien. Ook nu durfde men het eerste nog niet aan. Te gelegener tijd, zoo luidde het antwoord, zou zulk een vertaling wel tot stand kunnen komen, maar voorshands was het beter den gewonen tekst te herzien naar de Fransche en de inmiddels bijna gereed gekomen Latijnsche bewerking. De laatste was het werk van den bekeerden Italiaanschen Jood Immanuel Tremellius, die als hoogleeraar te Heidelberg in samenwerking met zijn schoonzoon Franciscus Junius, den lateren Leidschen professor, en in opdracht van keurvorst Frederik III van de Palts het Oude Testament in het Latijn had vertaald, welke bewerking om haar getrouwheid aan den Hebreeuwschen tekst van stonde aan in hoog aanzien kwam te staan bij alle Gereformeerde theologen in de Nederlanden.

De Synode wilde voorkomen, dat het werk der herziening ‘een persoon alleen .... opgeleyt werde’ en droeg daarom aan Marnix en Dathenus op, naar bekwame mannen uit te zien, die het naar behooren zouden kunnen volbrengen. Of zij hun opdracht hebben uitgevoerd, is niet zeker. Er rees weldra zulk een oneenigheid tusschen beiden, dat samenwerking wel onmogelijk geweest zal zijn.

Middelerwijl zaten de boekdrukkers niet stil. Nu van de voorgenomen herziening niets scheen te komen, zonnen zij op middelen om op eigen initiatief in een groeiende behoefte te voorzien. De Gentsche uitgever Hendrick van der Keere vatte in 1580 het plan op, om samen met een vakgenoot een bijbel in klein formaat te bezorgen, welke vooral in de boeken der Profeten een verbeterde editie van den ouden tekst zou brengen. Daartoe stelde hij zich in verbinding met den Gentschen predikant Jacobus Regius, die zich bereid ver-

klaarde de noodzakelijke correctie aan te brengen onder beding dat andere ‘spraeckgeleerde personen’ hun medewerking zouden verleenen. Zelf begon Regius alvast met de groote Profeten, zijn collega Johannes Bollius nam de herziening der kleine Profeten voor zijn rekening, terwijl hij den geleerden Delftschen dienaar des Woords Arnoldus Cornelii, den scriba van de Dordtsche Synode van 1578, verzocht Job te ‘oversien’. ‘Ick wenschte,’ schreef hij naar Delft, ‘dat wy eenmael een rechten bijbel, psalmboeck, kercorden ende catechismum hadden, dat wij wt onse confusie ende disordre geraken mochten.’ De wensch naar een ‘rechten’ bijbel, men ziet het, sproot voort uit het verlangen naar ‘eenicheyt inder reyner leer ende gelijckformicheydt inde bedieninghe’. Een bijbel met een betrouwbaren, uniformen tekst zou naar zijn en anderer meening een der hechtste steunpilaren kunnen worden van de kerkelijke organisatie, die nog op afwerking wachtte.

De politieke woelingen te Gent zijn waarschijnlijk oorzaak geweest, dat de voorgenomen correctie op niets is uitgeloopen. Toch zal Arnoldus Cornelii hierdoor wel de aandacht op zich gevestigd hebben, want later werd ook aan hem een officieele opdracht verstrekt.

Behalve eenige boekdrukkers trachtte een predikant, op eigen gelegenheid, buiten een synodale vergadering om, een bijbel, van nieuwe tekstverklaringen voorzien, ingang te doen vinden. In 1581 verscheen te Leiden bij Jan Paets Jacobszoon een nieuwe uitgave van den Emder bijbel, welke verzorgd was door Ds. Petrus Hackius. Deze had den tekst, behoudens enkele wijzigingen, intact gelaten, maar de kantteekeningen vervangen door andere. Voor het Oude Testament had hij de ‘Annotatien’ van de Geneefsche kerkedienaars vertaald, voor het Nieuwe Testament de kantteekeningen van den Franschen Calvinistischen prediker-martelaar Augustus Marloratus overgenomen uit een reeds bestaande Nederlandsche bewerking van het jaar 1567.

Er zit aan deze bijbeluitgave een vraagstuk vast, dat even onze aandacht in beslag moet nemen. Het voorin afgedrukte privilege van de Raden van Holland en Brabant is gedagteekend resp. 9 April en 9 Mei 1580 (volgens nieuwen stijl 1581), de voorrede van Petrus Hackius 27 Mei 1581. Nu werd eenige weken daarvoor in de particuliere Synode van Zuid-Holland, die van 25 April tot 3 Mei van datzelfde jaar te Rotterdam gehouden is, gerapporteerd dat ‘in de classe van Leyden een bibel voirhanden is mette annotatien opte marge,

waerinne lichtelick vergryp soude mogen vallen ende den ketteren oorsaeck gegeven worden daeruut yet te nemen om te calumnieren, ten ware alles bedachtsaem ende rypelick gevisiteert worde'. Naar aanleiding hiervan liet men de classis Leiden vermanen er voor te zorgen, dat de uitgave gesupprimeerd werd. De vraag is nu: heeft dit alles betrekking op de uitgave van Hackius? Het antwoord zal wel bevestigend moeten luiden, maar dan dient men de op zichzelf in het geheel niet onwaarschijnlijke onderstelling te maken, dat de broeders alleen bij geruchte iets van deze komende Leidsche uitgave hadden vernomen, haar derhalve nog niet onder oogen hadden gehad, maar veiligheidshalve de noodige maatregelen wilden treffen om ergernis te voorkomen. Er wordt trouwens gesproken van een 'bibel mette annotatien', zonder nadere aanduiding. De nationale Synode van Middelburg van 30 Mei - 21 Juni 1581 droeg aan de classis Utrecht op, om den 'bibel mette francoyssche annotatien by Peter hackio overgeset' critisch na te zien.

Het onderzoek heeft blijkbaar niet geleid tot de opsporing van gevaarlijke kantteekeningen. De synodale acten zwijgen er over, terwijl in later tijd Sixtinus Amama de bewerking van Hackius zou overnemen (zie blz. 283). Het wantrouwen der synodale vergaderingen was uitsluitend een gevolg van de verdenking tegen den persoon van Petrus Hackius, die den libertijn Caspar Coolhaes in bescherming had genomen. Waar de kantteekeningen uit zulk een onverdachte bron afkomstig bleken te zijn, viel het moeilijk den argwaan door bewijzen te staven. Een eigenaardig gevolg van de geschiedenis is geweest, dat de bijbeldrukken met de Geneefsche annotaties in gebruik kwamen bij de libertijnen en de Emder uitgaven met de kantteekeningen van Luther in eere bleven bij de Gereformeerden! De merkwaardige tegenstelling kwam zelfs in de gevelsteenen van boekverkoopers tot uiting. In Utrecht had een libertijnsch boekverkooper zijn winkel aan de Ganzenmarkt 'inden Franschen Bybel', een Gereformeerde vakgenoot aan de Vischmarkt 'in den hochdeusche vergulde bibel'.

De Dordtsche boekdrukker Jan Canin, die als ouderling had deelgenomen aan de kerkvergadering van 1578, richtte in 1581 aan de nationale Synode van Middelburg het verzoek, hem privilege te verleenen voor een nieuwe uitgave naar den tekst van Tremellius en den Franschen bijbel van Genève, welke binnenkort met annotaties zou verschijnen. De Synode willigde het in, en machtigde de vier voornaamste classen, die van Gent, Delft, Brabant en Utrecht, het werk

onderling te verdeelen en bekwame vertalers aan te wijzen. De classis Delft stelde Arnoldus Cornelii aan, de Utrechtsche de predikanten Wernerus Helmichius en Moded, de Gentsche vermoedelijk Jacobus Regius.

Het initiatief van Canin leidde echter evenmin tot eenig resultaat. Arnoldus Cornelii schijnt nog het meest gedaan te hebben; hij althans kon in 1583 op de particuliere Synode van Zuid-Holland verslag uitbrengen van wat hij gedaan had, terwijl de anderen nog geen letter op papier hadden gebracht. Regius vreesde niet ten onrechte, dat het een langdurige en zware arbeid zou worden, waarvan wegens het verschil in dialect en stijl der bewerkers weinig succes te verwachten viel.

In 1586 kwam onder auspiciën van den graaf van Leycester te 's-Gravenhage weer een nationale Synode bijeen. Een der stukken, die ter tafel kwamen, was een ‘supplicatie’ ten behoeve van Jan Canin. De opsteller van dit belangrijke request is wellicht een met den boekdrukker bevriende predikant geweest. Het begint met een betoog, dat ‘de Hoochduytsche Lutersche oversettinge der Heyligen bibel, na dewelcke onse nederlantsche geconformeert is, nyet geheel over een en coomt met de Hebreeussche ende griexsche waerheyt, ia sulcx, dat besondere in Iob, den Psalmen ende propheten, de sin des Heyligen geests nyet getroffen en is’. Dikwijls is Canin, aldus het verzoekschrift, door verschillende kerkedienaren en andere personen, hoog en laag geplaatsten, aangezocht de overzetting van Tremellius en Junius in het Nederlandsch uit te geven. Het besluit dat de vorige Synode op zijn aanvrage had genomen, had geen effect gesorteerd. De aangewezen vertalers hadden òf niets uit kunnen richten òf geen ernst gemaakt met de zaak. De verzoeker acht het een groote schande dat men hier te lande nog steeds geen goede overzetting ‘inde gemeene spraecke’ bezit, terwijl er wel goede vertalingen bestaan in het Latijn, Fransch, Engelsch, Italiaansch, Spaansch, Zürichsch enz. Hij zou zulk een bijbel wel kunnen uitgeven buiten voorweten van de Synode, te meer omdat sommige particulieren een deel van het werk op eigen gelegenheid al hadden verricht, maar, liever in overeenstemming met de kerkvergadering willende handelen, stelde hij voor dat deze uit haar midden twee of drie bekwame predikanten zou aanwijzen, ervaren in de Latijnsche en Nederlandsche talen, die met behoud van hun traktement en geholpen door een afschrijver, gedurende eenigen tijd zouden samenwerken voor de overzetting van Tremellius' bijbel.

De Synode heeft evenwel anders besloten. In den persoon van Marnix was, na diens afscheid van het actieve staatkundige leven, een vertaler vrij gekomen, die in staat was om dat te leveren, wat de vergaderden toch eigenlijk liever wilden dan een overzetting uit de tweede hand: een Nederlandschen bijbel rechtstreeks uit de bronnen. Men wist, dat hij het werk reeds ‘voor sijn particulier begost hadde’. In Antwerpen had hij een begin gemaakt met een bewerking van de Psalmen en van enkele kleine Profeten. Wie was meer doorkneed in de kennis van het Grieksch en Hebreeuwsch dan de geleerde ex-staatsman, wie meer bedreven in het hanteeren van de moedertaal dan de schepper van de Biëncorf en andere prozageschriften? Hem verzocht men dan ook, zich met de taak te belasten. De schriftelijke uitnoodiging, vol vleiende lofredenen op zijn geleerdheid en verzekeringen van duurzamen dank, wanneer hij de benoeming zou aannemen, stelde als eenige voorwaarde, dat Marnix zijn werk ter herziening zou voorleggen aan geleerde predikanten uit verschillende deelen der Nederlanden, opdat de vertaling ‘zoo getrouw en eenvoudig mogelijk zou zijn en zoo veel mogelijk in overeenstemming gebracht zou worden met het Nederlandsche taaleigen, zonder eenige gekunsteldheid’.

Hoe eervol en aanlokkelijk de uitnoodiging ook was, Marnix sloeg haar zonder aarzeling af. Over de oorzaken van zijn weigering bestaat geen eenstemmigheid. Was het wrevel over het minder gunstige onthaal, dat aan zijn Psalmberijming ten deel was gevallen, lag de val van Antwerpen, die voor een deel aan Marnix geweten werd, nog te versch in het geheugen, of rekende hij op een eerherstel in anderen vorm? Het gebrek aan tijd, dat hij zelf ter verontschuldiging aanvoerde, zal wel niet den doorslag hebben gegeven. Wij hellen over naar de meening, dat hij zoo kort na Antwerpen zijn staatkundige loopbaan nog niet als afgesloten beschouwde en zich daarom nog niet als bijbelvertaler, men sta ons toe de uitdrukking in dit verband te gebruiken, op stal wilde laten zetten.

Na 1586 is er tot het bijeenkomen van de Dordtsche Synode van 1618-'19 geen nationale kerkvergadering meer gehouden, zoodat het aan particuliere Synodes voorbehouden bleef, zich op het stuk der bijbelvertaling uit te spreken. Geen jaar ging er voorbij, of de zaak werd in bespreking gebracht. Hetgeen tot den tijd, toen Marnix voor de tweede maal een uitnoodiging ontving, hieromtrent is verhandeld, komt in het kort op het volgende neer. In arren moede

Afb. 33. - Philips van Marnix, heer van St. Aldegonde, bijbelvertaler (zie blz. 257-262).

IEHOVA
PROTECTOR AMEUS
GULIELMUS BAUDARTIUS ECCLESIASTES
ZUTPHANIENSIS. DECANUS. HARLINGORUM
NATUS AN. DOM. 1600. AET. 19
labor missa quies.
Quem Vidit Vultum pictor depinxit: at Deum
Mentem non Visam pingere non potuit.
Hanc Vocc. exemplar Viis, BAVDARTIVS ipse,
Et doctus Scriptis exprimit omnigenis.
Scilicet his junctus inservit pluribus unus
Urbibus et populis. Premia Iova dato.
In honorem et observantiam Reverendi et Clarissimi
Viri Dom. Wilhelmi Baudartii Theologi et
Historici ex aequo exterrimi. Zutphaniensis
Ecclesiae et Scholae Antistitis Vigilantissimi
appingebat Joh. Ant. Biber Ludi Moderator
Anno 1624 Abel. fe.

Afb. 34. - Guilielmus Baudartius, schrijver van den ‘Wechbereyder’ en Statenvertaler van het Oude Testament (zie blz. 265-273).

besloot men maar terug te keeren tot de uitvoering van reeds vroeger getroffen maatregelen. Vier predikanten, Kimedontius, Bastingius, Arnoldus Cornelii en Wernerus Helmichius van de kerken te Gent (thans Middelburg), Antwerpen (thans Dordrecht), Delft en Utrecht kregen een daartoe strekkende opdracht. Het werd aan hun oordeel overgelaten, of de Latijnsche of de Fransche tekst de grondslag zou moeten zijn. Voor bestrijding van de kosten verzocht men den Staten om ‘eenighe penninghen ofte middelen’. Na herhaalden aandrang toonden deze zich in 1591 bereid, hoogstens drie predikanten voor eenigen tijd bij elkaar te laten komen onder beding dat dezen eerst thuis den tekst van Tremellius en Junius vertaalden.

§ 2. Opdracht aan Marnix.

Het jaar daarop sprak de Zuidhollandsche Synode van Leiden zich nog eens uit tegen particuliere personen en drukkers, die buiten voorkennis der kerkelijke overheid den bijbel zouden willen vertalen en uitgeven en liet voorts aan de Staten de keuze: òf Marnix als vertaler aan te wijzen òf een viertal vertalers het werk te laten doen. De vergadering liet doorschemeren, dat het laatste haar het minst welgevallig zou zijn, en wel om twee redenen: een vertaling uit het oorspronkelijke verdiende sterk de voorkeur en een werkverdeeling over een aantal personen zou dialectische verschillen tusschen bijbelgedeelten onderling ten gevolge hebben. Inmiddels liet de Synode haar gedeputeerden tot Marnix alvast een nieuwe uitnoodiging richten. Nu was hij niet weigerachtig meer. Met genoegen wilde hij den kerken van dienst zijn, maar eerst moest hem daartoe een verzoek bereiken van de Staten-Generaal en de kerken ‘int gemeyn’, terwijl een financieele regeling van de zaak eveneens vooraf tot stand diende te komen.

De Staten-Generaal grepen gaarne deze gelegenheid aan om zich van Marnix' steun in moeilijke zaken te verzekeren. Het was pas nog gebleken, dat hij den staat uitstekende diensten kon bewijzen door het ontcijferen van onderschepte brieven van Philips II, die in geheimschrift waren opgesteld. Daarom besloot men hem als bijbelvertaler ‘in pensioen te houden’ en als adviseur in regeeringsaangelegenheden te ‘gebruiken’. Het kwam mooi uit, dat hij zich in het nabijgelegen Leiden zou moeten vestigen, omdat hij daar voor zijn vertaalwerk de beschikking had over de boekerij van de academie en desgewenscht den raad der hoogleeraren kon inwinnen. Zijn jaar-

lijksch inkomen zou de voor dien tijd niet onaanzienlijke som van ‘vier en twintich hondert ponden van veertich grooten’ bedragen, bovendien ontving hij een ruime toelage voor de huur van het huis op de Pieterskerkgracht, dat hij in 1595 betrok, en vergoeding voor de onkosten van de verhuizing uit Souburg op Walcheren.

Met betrekking tot de hoofdzaak, de vertaling, bepaalden de Staten, dat hij uit het Hebreeuwsch in de algemeene Nederlandsche taal zou overzetten, daarbij den ouden tekst zooveel ‘als eenichsins doenlyck’ moest ontzien en overleg diende te plegen met herzieners, die de kerken zouden aanstellen.

De kerkelijke vergaderingen wezen een viertal reviseurs aan. Wernerus Helmichius en zijn secundus Arnoldus Cornelii namen in het college zitting voor Zuid-Holland, de Amsterdamsche predikant Petrus Plancius voor Noord-Holland, de Vlissingsche dienaar des Woords Daniel de Dieu voor Zeeland en de Franeker hoogleeraar Johannes Drusius voor Friesland. De overige gewesten maakten van hun recht om gezamenlijk een afgevaardigde te zenden, geen gebruik.

Voordat Marnix zich definitief tot den arbeid zou zetten, had in Mei 1595 een conferentie met de overzieners plaats over den ‘voet’ [= wijze] van vertalen. De heeren hielden hem op last der Synoden een aantal ‘poincten’ voor, waaraan hij zich op hun verzoek zou houden. Deze instructie, waarvan de opdracht der Staten een verkort uittreksel is, behelst richtlijnen en richtpunten, welke later aan de Statenvertalers eveneens verstrekt zijn. Zoo moest hij, dat was punt nummer een, ‘d'algemeinste, claerste ende suyverste tale’ gebruiken. De algemeenheid en zuiverheid van taal stond dus op den voorgrond. Een van de bezwaren tegen den Emder bijbel was namelijk het ‘onduydsche’ spraakgebruik. Een teer punt was het bezigen van den aanspreekvorm ‘du’ voor het enkelvoud. Hierover liepen de meeningen, ook in den boezem der kerkvergaderingen, sterk uiteen. Marnix was niet bereid om dit voornaamwoord, waaraan hij evenals Utenhove sinds de Psalmenberijming zijn hart verpand had, te laten varen. Vandaar dat men besloot hem hierin ‘by provisie’ zijn gang te laten gaan. Verder moest hij zooveel mogelijk de namen, woorden en den spreektrant van de ‘gemeyne oversettinge’ bewaren. De naam Jehova kon voorloopig onvertaald blijven; in de eerstvolgende kerkvergadering zou men hierover nader beslissen. Op den kant zouden komen te staan varianten, aanwijzingen van gelijkluidende plaatsen en korte aanteekeningen; boven de

hoofdstukken beknopte inhoudsopgaven. De indeeling der boeken, kapittels en verzen van de gewone bijbels moest gehandhaafd blijven. Slechts in het uiterste geval mocht hij verklarende tusschenvoegsels in den bijbeltekst opnemen.

Wat in deze instructie het meest treft, is de zorg waarmee men Marnix op het hart bond, om den gangbaren bijbel zooveel mogelijk te volgen. De particuliere Synode van Zuid-Holland, welke in Augustus van hetzelfde jaar te Gorinchem gehouden werd, toonde zich dan ook niet van zins om het voornaamwoord ‘du’ toe te laten. Na ‘lange deliberatie’ gaf men daar den raad om te blijven bij het woord ‘ghy’. Dit zou de gemeente, ‘emmers den eenvoudigen’, meer behagen. De geschiedenis had trouwens bewezen, zoo zei men, dat de bijbels met ‘du’ of ‘dy’ door velen niet gekocht werden, maar dat de uitgaven van Gillis van der Erven, ‘nae de gemeene taele’ gedrukt, het meest in trek waren. De naam Jehovah kon onveranderd blijven, mits eens voor al op den rand de verklaring werd geplaatst.

De kerkelijken hadden wel eenige reden voor hun vrees, dat Marnix den ouden tekst geheel over boord zou werpen. Zijn critiek op de vertaling van Luther en de Nederlandsche bewerking hiervan was lang niet malsch. Nog in het vorige jaar, op 11 Juni 1594, schreef hij aan professor Drusius te Franeker, den oriëntalist van internationale reputatie, die een herziening van den Emder tekst wilde: ‘Ik kan mij niet vereenigen met uw gevoelen, hoezeer gij daarvoor gewichtige redenen schijnt te hebben. Ik houd toch de gebruikelijke vertaling voor zóó gebrekkig, dat zij eene geheel nieuwe bearbeiding eischt. Er moet een nieuw werk komen. Want onder al de vertalingen, die bestaan, - ik moet het eerlijk bekennen - is geene zóó ver verwijderd van de Hebreeuwsche waarheid als die van Luther, uit welke gebrekkige Hoogduitsche overzetting onze nog gebrekkiger Nederlandsch-Duitsche is voortgekomen. Ik zou er een feest van maken, indien wij daarover eens gemeenzaam konden handelen’ (vertaling prof. van Toorenenbergen).

Het ongunstig oordeel van Marnix, dat met name betrekking heeft op het Oude Testament, is kenschetsend voor de wijze, waarop de Gereformeerde Schriftkenners van dien tijd zich over de waarde van den Luthertekst in besloten kring of in vertrouwelijke briefwisseling uitspraken. Zelfs een kunstenaar als Marnix zag voorbij, dat die ‘gebrekkigheid’ van den Lutherbijbel juist zijn grootste kracht was geweest. Alleen door den bijbel een actueel boek te maken, heeft de Hervormer in waarachtigen zin kunnen hervormen. Het

is echter niet aan ons den staf te breken over zulk een afwezigheid van historischen zin bij Marnix en zijn tijdgènooten. De Nederlandsche bijbel moest naar hun oordeel de taal van den Heiligen Geest en niet de taal van Luther spreken. Zoo moest Marnix er wel toe komen om in die gedeelten, waar Luther volgens hem het verst van de Hebreeuwsche waarheid was afgeweken, den tekst van den Emder bijbel een ware gedaanteverwisseling te doen ondergaan. De volgende fragmenten brengen het bewijs.

Psalm 46, 1-4.

Bijbel van Deux-aes.	***Marnix.***
Een liet der kinderen Korah, van der iuecht voor te singhen.	Een liedt voor den Oppersangmeester, onder den kinderen Korah, om te singen op Halamoth.
Godt is onse toevlucht ende stercte, een hulpe in den grooten nooden, die ons gheraeckt hebben.	God is ons een vertreck ende sterckte, een hulpe in benautheden, seer wel versocht.
Daeromme en vreesen wy ons niet, wanneer oock alreede de werelt onderginge, ende de berghen midden in de zee soncken.	Daerom en sullen wy niet vreesen, al soude men het eerdrijck versetten, ende dat de geberchten int herte vande zee ontstruyckelden.
Wanneer oock alreede de zee raesde, ende wentelde, dat van haerder onghestumicheyt de berghen invielen: Sela.	Dat hare wateren bruyseden ende beroert waren, ende dat de bergen daverden, van hare hooge opvaren. Selah.

Jes. 26, 1-7.

Wy hebben een stercke stadt, de mueren ende gheweeren zijn heyl.	Wij hebben een stercke stadt, [want God] stelt daer [sijn] heyl tot mueren ende wallen.
Doet de poorten op, dat daer inga het rechtveerdighe volck, dat het gheloove bewaret.	Doet op de poorten, dat daer een oprecht volck ingae, d'welck alle getrouwicheit onderhoudt.
Ghy onderhoudt alweck vrede, na gewisser toesegghinghe: want men verlaet hem op u.	[Dit is] een vast gesteunt voornemen, du salt vrede onderhouden, want men vertrout op dy.
Daerom verlatet u op den Heere eewichlic, want God de Heere is een rotzsteen eewichlic.	Vertrouwet op den Heere in eewicheden: want in den Heere Jehovah bestaet de steenrotze der eewen.
Ende hy buyghet de gene die inder hoochte woonen, de hooghe stadt vernedert hy, Ja hy stootse ter aerden, dat sy in den stof leyt.	Want hy doet de hoochgesetene nederbucken: de verhevene stadt, die sal hy vernederen: hy salse tot aen der eerden vernederen, hy salse tot aen het stof doen raecken.

Marnix als vertaler doet denken aan Utenhove. Zooals deze den grondtekst als dictaat van den Heiligen Geest in zijn vertaling wilde eerbiedigen door Grieksch met Nederlandsche woorden te schrijven, zoo streefde ook Marnix bij zijn weergave van het Hebreeuwsch naar zoo groot mogelijke trouw aan het Schriftwoord. Alleen, hij vermeed diens eigenaardig taalgebruik, ofschoon hij als renaissancist niet afkeerig was van enkele, door zijn voorganger reeds toegepaste kunstmatige onderscheidingen als het verschil tusschen het enkelvoudige ‘du’ en het meervoudige ‘ghy’ en tusschen het wederkeerend voornaamwoord ‘sick’ en het persoonlijk voornaamwoord ‘hem’. Noch ‘du’ noch ‘sick’ kwamen in Marnix' tijd voor in de ‘algemeynste tale’, waaraan hij zich te houden had. Individueel is ook de overigens knappe vernederlandsching van Jehovah als ‘Selfwesige’. Maar dit bleven dan ook de eenige afwijkingen van den normalen spreek- en schrijftrant, welke Marnix zich veroorloofde.

Inmiddels had Aldegonde een begin gemaakt met zijn geweldigen arbeid, die eigenlijk te zwaar was voor één man. Hij schijnt eerst enkele gedeelten, die hij vroeger reeds had bewerkt, herzien te hebben. Wanneer de schrijver van het Latijnsche Leven van Walaeus, den lateren Statenvertaler, gelijk heeft, zou Marnix vroeger al een vertaling van Job, Spreuken en Psalmen hebben uitgegeven en zich gezet hebben tot de bearbeiding van verscheidene andere boeken. Hiermee klopt wat de Utrechtsche (voorheen Vlissingsche) predikant Joh. Gerobulus schreef in zijn uitgave van Marnix' prozavertaling der Psalmen en ‘Schriftuerlijcke Gesangen’ van het jaar 1596. Hij noemde deze namelijk ‘de Nieuwe, onlangs na de Hebreïsche waerheyt uitghegeven Oversettinge’ in tegenstelling met ‘de oude gemeyne’, dat is de Deux-aes-vertaling, die hij mede afdrukte. De oorspronkelijke uitgave van Marnix' Job, Spreuken en Psalmen is echter zoek.

Doordat Aldegonde eenige malen door de Staten van zijn arbeid werd afgeroepen, o.a. voor een gezantschapsreis naar Frankrijk, had het werk niet den gewenschten voortgang. Na zijn terugkeer van deze reis maakte hij het boek Genesis af en liet het ter revisie opzenden aan de overzieners; blijkbaar bewerkte hij ook nog voor een tweede maal de Psalmen, maar in December 1598 ‘heeft het Gode belieft hem uyt deser werelt wech te nemen’, gelijk Bogerman en Baudartius het later in hun ‘Cort Verhael’ zouden zeggen. Daarmede was een einde gekomen aan een veelbelovende onderneming. Indien iemand geschikt was geweest om een gave vertaling te leveren, dan zeker Marnix.

De schaarsche brokstukken van zijn arbeid vermogen ons helaas slechts een vage voorstelling te geven van wat had kunnen worden. Toch is het te betwijfelen, of hij, gezien zijn gevorderden leeftijd en den staat van zijn gezondheid, alleen de zaak had kunnen voltooien. Hoe begaafd ook als schrijver en taalkundige, hij zou evenals Luther en de Statenvertalers eerst na een jarenlange worsteling de moeilijkheden hebben kunnen overwinnen.

§ 3. Opdracht aan Arnoldus Cornelii en Wernerus Helmichius.

Zoo was met Marnix' dood de zaak der bijbelvertaling weer ‘in het riet’ geloopen. De vraag was: wat nu gedaan? Met groote voortvarendheid trachtte de particuliere Synode van Zuid-Holland, in 1599 vergaderd te 's-Gravenhage, het ijzer te smeden, terwijl het nog heet was. De Algemeene Staten hadden immers ter wille van Marnix diep in de beurs getast; het was zaak om het werk nu ‘op een eenparigen voet’ voort te zetten. Daarom droeg de vergadering twee mannen als zijn opvolgers voor: Arnoldus Cornelii, predikant te Delft en zijn ambtgenoot Wernerus Helmichius, die inmiddels Utrecht als standplaats met Delft had verwisseld. Om hen bij te staan in hun dienstwerk en bij de vertaling zou Joannes Roggius, predikant te Linde (Groote Lindt) bij Dordrecht, ‘in de Hebreescher spraecke wel ervaren synde’, als secundus worden toegevoegd. Voor de revisie benoemde Zuid-Holland alvast Franciscus Gomarus, hoogleeraar te Leiden, terwijl de vergadering besloot, den anderen Synodes eveneens aanwijzing van herzieners te verzoeken. Deze mannen zouden den Catechismus en de Geloofsbelijdenis moeten onderschrijven en de reputatie van een godzaligen levenswandel moeten hebben, opdat men zeker zou zijn van de zuiverheid in de leer en godzaligheid des levens van hen, aan wie men zulk een gewichtig werk zou toevertrouwen. De gemachtigden van de Synode zouden er middelerwijl bij de Staten op aandringen, dat de voor dit werk reeds toegestane ‘penninghen’ werden gecontinueerd.

Het Haagsche voorstel werd door de andere synodale vergaderingen overgenomen, herzieners ontvingen hun aanstelling. De Algemeene Staten bekrachtigden in 1600 de benoeming van Arnoldus Cornelii en Wernerus Helmichius, maar tegelijkertijd trokken zij de aan Marnix verleende toelage in, als reden opgevend, dat het traktement hem was uitgekeerd niet zoozeer voor de vertaling, als wel

voor de diensten, die hij den lande had bewezen en nog bewijzen zou.

Deze overweging moge van invloed geweest zijn op de houding der Staten, van grooter beteekenis was nog een ander motief, waarover zij het zwijgen bewaarden, maar dat aan de kerkelijken terdege bekend is geweest. De Amsterdamsche predikant Arminius had door tusschenkomst van zijn vriend Wtenbogaert den Franeker hoogleeraar Drusius bij Oldenbarnevelt als opvolger van Marnix laten aanbevelen. Naar de meening van de eerstgenoemden was Drusius de aangewezen man om den eenmaal begonnen arbeid te voltooien, althans anderen vertalers door zijn geleerdheid van dienst te zijn. Drusius stond als kenner der Oostersche talen hoog aangeschreven. Bij de ‘rekkelijken’ was hij des te meer persona grata, omdat hij steeds had geweigerd de belijdenisschriften en den Catechismus te onderteekenen. Hij voelde zich uitsluitend taalkundige en wilde zich daarom afzijdig houden van de leergeschillen, met het gevolg dat hij door de ‘preciesen’ van onrechtzinnigheid werd beschuldigd. Op de hoogte gebracht van wat Arminius en Wtenbogaert met hem voorhadden, hadden de rechtzinnigen door het stellen van bovengenoemde voorwaarden Drusius willen uitsluiten van het werk der vertaling. De Staten, hierover gebelgd, toonden zich niet van zins het verzoek der Synodes in te willigen. Wat zij wel deden, was aan Drusius in 1600 buiten zijn traktement een jaargeld toekennen van 400 gulden, opdat hij zich geheel kon wijden aan de onderlinge ver gelijking der Chaldeeuwsche, Grieksche en Latijnsche vertalingen van het Oude Testament. Op hun verzoek stelden de Staten van Friesland hem vrij van de verplichting om college te geven. De resultaten van zijn geleerde studiën, die hij tot zijn dood, in 1616, met behoud van de geldelijke toelage heeft voortgezet, heeft hij neergelegd in een aantal boeken, die deels wel, deels niet uitgegeven zijn.

De ongunstige beschikking der Staten had inmiddels de onderneming der vertaling vleugellam geslagen. Wel hadden de twee officieele vertalers, na aanvankelijk allerlei tegenslag ondervonden te hebben, eindelijk in 1603 een begin gemaakt met de uitvoering van de opdracht, wel hadden zij vrijstelling gekregen van de prediking in de weekdiensten, maar ambtelijke beslommeringen, lichamelijke zwakheid en angstvallige nauwgezetheid, waaronder vooral Helmichius gebukt ging, waren oorzaak, dat er maar geen schot wilde komen in de zaak. Meer dan ooit was het duidelijk, dat zonder den materieelen steun der Staten elke poging om in dezen iets te bereiken bij voorbaat tot mislukking gedoemd was.

Onderwijl lekte het een en ander uit betreffende plannen van enkele predikanten om den ouden bijbel op eigen gelegenheid in verbeterden vorm uit te geven. De Noordhollandsche Synode, in 1603 te Enkhuizen bijeen, had vernomen, dat Ds. Plancius van Amsterdam een ‘particuliere correctie’ van den bijbel ter perse had. Indien dit werk verscheen, zou het werk der officieele overzetting, zoo vreesden de vergaderden, geminacht of zelfs belemmerd worden. Daarom droegen zij twee afgevaardigden op, Plancius over de zaak te onderhouden. In een schrijven wezen zij hem op zijn plicht om vroegere synodale besluiten niet te veronachtzamen. De overzetting toch was een zaak, die alle kerken aanging. Ging ieder op eigen houtje den bijbel verbeteren en vernieuwen, dan zou de verscheidenheid van tekstvormen opspraak verwekken. De consequentie zou zijn, dat er ten slotte evenveel vertalingen kwamen als er provincies of steden waren. Plancius heeft echter, zonder zich aan het broederlijk vermaan te storen, in 1603-1604 bij Cloppenburg te Amsterdam een bijbel bezorgd en dezen voorzien van kaarten, wat aan hem, den aardrijkskundige van naam, wel toevertrouwd was. De tekstwijzigingen zelf bleken zoo weinig om het lijf te hebben, dat men later in synodale vergaderingen op deze uitgave nimmer is teruggekomen. Evenmin werd in Zuid-Holland gesproken over het Nieuwe Testament, dat de Dordtsche predikant Naeranus in 1604 op verzoek van den uitgever Abraham Canin had verbeterd naar de Grieksche en Latijnsche teksten van Theodorus Beza en Benedictus Arias Montanus.

Terwijl zulke uitgaven de behoefte aan den nieuwen bijbel in het licht kwamen stellen, vorderde de arbeid van Helmichius slechts langzaam. In snipperuren moest hij Marnix' vertaling van het boek Genesis hoofdstuk voor hoofdstuk herzien. Na twee jaar, dus in 1605, was hij zelfs hiermee nog niet klaargekomen. Het ontbrak hem niet aan goeden wil en bekwaamheid, maar wel aan gelegenheid en voortvarendheid. Daarbij kwam, dat zijn medewerker Arnoldus Cornelii in Juni 1605 overleed, zoodat Helmichius alleen kwam te staan voor de vervulling van een al te zware taak. De Synodes oefenden herhaaldelijk zachte pressie op hem uit tot bespoediging van den arbeid. In 1605 vond de Zuidhollandsche kerkvergadering het noodig hem nog eens te vermanen om toch vooral te ‘blijven bij de woorden van onse oude Duijtsche oversettinge, soveel eenighsins de waerheyt can lyden’, een bewijs dat men de eenvoudige gemeenteleden, die gehecht waren aan de oude vertaling, zoo weinig mogelijk wilde ergeren.

§ 4. Plan van Baudartius en verweer van Helmichius.

In het bijzonder in Gelderland groeide de wrevel met den dag. De staatkundige tegenstelling tusschen het machtige Holland en het oude hertogdom, die in de dagen der Republiek voortdurend aan den dag trad, vond eenigszins haar terugslag in het kerkelijk leven. De Zutphensche predikant Wilhelmus Baudartius, een geboren Vlaming, was de ziel van het verzet; een man die geen blad voor den mond nam, wanneer het zaak was orde te stellen op een aangelegenheid, die dringend regeling behoefde. Zulk een zaak was thans de bijbelvertaling. Zijn geleerdheid gaf hem trouwens recht van spreken. Onder leiding van Bucerus te Leiden en van Drusius te Franeker, bij wien hij als student had ingewoond, had hij zich gevormd tot een geschoold hebraïcus. Het heeft eenmaal weinig gescheeld, of men had hem een hoogleeraarszetel te Heidelberg aangeboden. Zich ergerend over het ‘gebrekkige’ der oude vertaling, volgde hij met groote belangstelling de beraamde pogingen tot verbetering. Indertijd reeds door de Geldersche Synode aangesteld als revisor van Marnix' arbeid, werd hij na diens dood in dezelfde functie benoemd voor het nazien van Helmichius' arbeid. Het zal wel aan zijn initiatief te danken zijn, dat de Geldersche Synode in 1602 haar instemming betuigde met de opdracht, welke de Algemeene Staten aan Drusius hadden verstrekt. Hoewel Baudartius een overtuigd voorstander van belijdenisschriften en Catechismus was, wilde hij de bekwaamheid van zijn vereerden leermeester ten goede laten komen aan de verwachte vertaling.

Toen men in Holland niet opschoot, werd hij het wachten moe. Het eene jaar na het andere verliep, zonder dat er wat loskwam. Welk een ander voorbeeld gaf het buitenland! Daar zette Jacobus I van Engeland niet minder dan 47 vertalers aan het werk der bijbelherziening. Daar was juist in 1604 in het graafschap Nassau, dank zij den stoffelijken steun van den landsheer, een geheel nieuwe, Gereformeerde bijbelvertaling tot stand gekomen. De Nederlanden mochten niet achter blijven, en volgens Baudartius was er maar één middel om uit de impasse te raken: den Nassauschen tekst, dien men naar den vervaardiger den bijbel van Piscator noemt, eenvoudig in onze taal overbrengen. Liever maar weer een overzetting uit de tweede hand gemaakt, dan te wachten op een vertolking uit de grondtalen, die voorloopig wel een vrome wensch zou blijven.

Het is noodig, hier het ontstaan en de beteekenis van den Piscator-bijbel in korte trekken te schetsen, omdat deze door toedoen van

Baudartius een rol van beteekenis zou spelen in de geschiedenis der Statenvertaling. Nadat Johann Piscator gedurende drie jaren, van 1574-1577, in het Gereformeerde Heidelberg hoogleeraar en rector van het gymnasium was geweest, moest hij na den dood van den Calvinistischen keurvorst Frederik van de Palts, door het aan het bewind komen van diens Lutherschen zoon Lodewijk, de wijk nemen. Zijn ambtgenoot en vriend, Caspar Olevianus, een der opstellers van den Heidelbergschen Catechismus, bracht hem in aanraking met een broeder van Willem van Oranje, Johan VI van Nassau. Deze Calvinistische graaf, die den Gereformeerden godsdienst zeer genegen was, wilde in zijn rijkje een nieuwe hoogeschool stichten om de plaats van de Heidelbergsche in te nemen. In het stadje Herborn verrees in 1584 de universiteit, welke onder leiding van Olevianus en Piscator een brandpunt werd van Gereformeerde studiën en, evenals de Nederlandsche hoogeschool van Leiden, vooral bestemd was voor het opleiden van predikanten. Als hoogleeraar in de Heilige Schrift gaf Piscator, onder toeloop van studenten uit alle landen waar het Calvinisme vasten voet had gekregen, onderwijs in de bijbelsche uitlegkunde. Zoo bereidde hij zich voor op de taak, die zijn vorst voor hem had weggelegd. Graaf Johan hoopte namelijk op een nauwere aaneensluiting en vereeniging van alle Gereformeerden in en buiten Duitschland door politieke samenwerking tusschen de verschillende vorsten, door eenheid in de kerkelijke organisatie, maar vooral door invoering van een en dezelfde Gereformeerde bijbelvertaling, die een band om de kerken zou smeden en ze sterk zou maken in den strijd met het Lutheranisme. De graaf verlangde een bijbel, die ‘gemakkelijk te verstaan en prettig leesbaar voor den gemeenen man’ zou zijn; het volk moest zich vertrouwd kunnen maken met de Heilige Schrift aan de hand van populaire tekstverklaringen. Toen hij Piscator in 1597 met die taak belastte, verleende hij hem tegelijk ontheffing van zijn ambtswerk als hoogleeraar, omdat rustige concentratie in het stille studeervertrek een noodzakelijke voorwaarde was voor het welslagen van den arbeid. Van een Gereformeerden theoloog, wiens kennis van het Hebreeuwsch die van Luther overtrof, was slechts een vertaling te verwachten, die wat haar karakter betrof, sterk zou afwijken van den vrijen Luthertekst. Volgens Piscator had deze in de eerste plaats in de Profeten, Psalmen en Job verbetering noodig. En inderdaad, hier en in andere moeilijke Schriftgedeelten draagt zijn werk een eigen stempel, maar overigens is de verwantschap met de vertolking van zijn grooten voorganger toch onmiskenbaar. Als handleiding

gebruikte hij voor het Oude Testament de Latijnsche bewerking van Tremellius en Junius, voor het Nieuwe die van Beza, terwijl ook de Geneefsche bijbel van 1588 in sommige gevallen werd geraadpleegd. De tekst die zoo ontstond, was sterk ‘Hebreeuwsch’ of ‘Oostersch’ gekleurd. Bewonderaars van den losseren, meer volkschen stijl van Luther oordeelen Piscator's letterlijke vertaling, waarvan ze de wetenschappelijke nauwkeurigheid voorbijzien, stijf en onbeholpen. Ingevolge den wensch van zijn beschermer liet Piscator aan elk hoofdstuk een korte inhoudsopgave voorafgaan en het telkens volgen door in een kernachtigheid uitmuntende ‘Erklärung’ en een aantal ‘Lehren’, waarvan het grootste gedeelte afkomstig is van Nassausche dienaren des Woords. Het geheel vormde een ‘bijbelwerk’, zooals men het noemde, geschikt om Gereformeerden leeken leiding te geven bij hun zelfstandige Schriftstudie.

De graaf had inmiddels met groote belangstelling den voortgang gadegeslagen. Zijn milde geldelijke steun stelde Corvinus, den drukker van de academie, in staat van 1602-1604 in vier kwarto-banden het werk uit te geven. Het verwachte succes bleef echter uit. De Luther-bijbel had zich reeds voorgoed een plaats veroverd in het hart van het Duitsche volk; daar liet hij zich niet meer vandaan dringen. Het bijbelwerk van Piscator bleef in Duitschland onpopulair, door de Gereformeerden niet eens als het hunne erkend, door de Lutheranen onbarmhartig bespot als ‘Straf-mich-Gott-Bibel’. De auteur die op vele plaatsen verklarende woorden tusschen den tekst had ingelascht en ze door een kleiner lettertype had onderscheiden, had namelijk in Marcus 8, 12 aan de woorden (volgens den Statenbijbel): ‘Zoo aan dit geslacht een teeken zal gegeven worden!’ toegevoegd: ‘so straaffe mich Gott’. De stijl van het Oude Testament - het Grieksch van het Marcus-evangelie staat sterk onder den invloed van het Hebreeuwsch - laat een dergelijke aanvulling van de onvolledige zinsconstructie toe. Het is evenwel de vraag, of Piscator wel voldoende rekening hield met den geest van zijn landstaal, toen hij Jezus een zegswijze in den mond legde, die in gevoelswaarde overeenkomt met onze nationale zelfverwensching. Het hebraïseerende karakter van den Piscatorbijbel is zoo een der oorzaken geworden van zijn geringe bekendheid. Alleen in Zwitserland zou hij in later tijd nog eenige verbreiding vinden als de bijbel van Bern.

De Herbornsche hoogleeraar genoot in de Nederlanden een goede reputatie. Marnix had hem indertijd reeds voorgedragen voor een professoraat in Leiden en Gomarus had hem hier gaarne als opvolger

van Junius gezien. Bij Baudartius viel de overzetting van Piscator bijzonder in den smaak; hier vond hij, kant en klaar, de verbetering van den Lutherbijbel, waaraan in Holland zoo moeizaam gearbeid werd. Hij kwam nu op de Zutphensche Synode van 1605 met het voorstel om, in verband met den tragen voortgang der officieele vertaling, den bijbel van Piscator, die niet alleen 'correcter' was dan de onze, maar ook 'verscheyde heerlicke doctrinas' bevatte, in het Nederlandsch over te brengen, zich bereid verklarend die taak op te nemen. De vergadering nam dat aanbod gaarne aan, maar wilde toch dat Baudartius als deputaat op de Zuidhollandsche Synode van hetzelfde jaar zou bewerkstelligen, dat er 'met eendrachtige advisen' gehandeld werd. Ofschoon hij in Rotterdam enkele maanden later er den nadruk op legde, dat zijn vertaling alleen voorloopig in een bestaande behoefte wilde voorzien, bleken de Zuidhollandsche broeders van meening, dat zulk een gewichtige zaak allen kerken gemeenschappelijk aanging en alleen door een nationale Synode geregeld kon worden.

Toen een hernieuwde poging van Baudartius in het volgend jaar weer strandde op den onwil van de Hollandsche Synoden, greep hij naar de pen. Bij Jan Jansen te Arnhem liet hij in 1606 verschijnen zijn 'Wech-Bereyder op de verbeteringhe van den Nederlantschen Bybel, die door de ghenade des Heeren corts aen den dach sal ghegheven worden'. Het vlugschrift is over de hoofden der kerkelijken heen gericht tot de Algemeene Staten en voorts alle bestuurscolleges der Vereenigde Nederlanden. De schrijver houdt hun het voorbeeld voor van Jacobus I van Engeland, Graaf Johan van Nassau en den Raad van de stad Genève, die moeite noch kosten hadden gespaard om den verouderden bijbel in de landstaal te laten verbeteren. Wanneer de Generale Staten, gelijk dat aan goede 'Voester-heeren der kercke' betaamt, dat doorluchtig exempel volgen, dan zullen zij daardoor bij het nageslacht een 'eewighen onsterfelijcken lof' verkrijgen. Ofschoon in de kerkelijke vergaderingen al vele jaren over de wijze van vertalen is gehandeld, is er 'Godt betert, als noch niets aan den dach ghecomen' en het is te vreezen, dat 'dit nootwendich werc noch al lancsaem voortcruypen sal', tenzij de Generale Staten meer toeschietelijk worden. Drie wegen zijn er om tot verbetering van den bijbel te komen. In de eerste plaats een geheel nieuwe vertaling uit de bronnen. Hiertegen bestaat echter het bezwaar dat het werk lang zal duren, veel zal kosten en 'Text-vaste' menschen zal ergeren. Het tweede middel is handhaving van den ouden bijbel met aanwijzing

van verbeteringen op den kant. Ten slotte kan men profiteeren van den pioniersarbeid van Fransche en Duitsche overzetters, met behulp waarvan men in korten tijd den Nederlandschen bijbel op duizenden plaatsen zou kunnen verbeteren. Geleerde mannen zijn er in de Nederlanden genoeg. Vooral de voorbereidende arbeid van Drusius verdient waardeering. Om diens voortreffelijk werk te bevorderen moeten de Staten op eenige duizenden guldens niet kijken.

Hoe noodzakelijk een spoedige verbetering van den bijbeltekst is, tracht Baudartius dan aan te toonen door een behandeling van een aantal foutief vertaalde woorden of passages. Hij 'strijckt' deze 'aen den proefsteen des Ebreeuschen texts' en vergelijkt ze met een lange reeks verklaringen van rabbijnen, Grieksche en Latijnsche vertalingen en moderne Fransche, Duitsche en Engelsche overzettingen. Hier toont hij zich een discipel, zijn leermeester Drusius waardig, en het verwondert ons niet, dat later anderen hem roemen om zijn vertrouwdheid met die verschillende teksten. Het is overigens typeerend voor den kijk van Baudartius op de weergave van Luther, dat hij bijv. Jes. 65, 1: 'tot den heydenen die mynen naem niet en aenriepen' wil veranderen in 'tot eenen volcke dat nae mynen naeme niet en is ghenoemt'; Jerem. 10, 8: 'een hout moet immer een nietich Gotsdienst sijn' in: 'een hout is immers een onderwysinge der ydelheyt'. Dat Luther hier niet wegens onvoldoende kennis van het Hebreeuwsch, maar om de Schrift Duitsch te laten spreken van den grondtekst afwijkt, is iets wat Baudartius niet bevroedt. Eenigszins komisch doet aan wat hij zegt omtrent de oude vertaling van Gen. 2, 25: 'Ende sy waren beyde naeckt, de mensche ende zijn wijf.' Hiervan zegt hij: 'Wt dese woorden willen eenighe bewysen, dat de vrouwen geen menschen en zijn, dwelck sy in gheener voeghe en connen doen, indienmen den Ebreeuschen Text aldus verduytscht: 'Sy waren beyde naeckt, Adam ende sijn wijf.' Baudartius schijnt over deze zaak zelfs met Drusius gecorrespondeerd te hebben; er is althans een Latijnsche brief van dezen afgedrukt over de vraag: 'Of de Vrouw een mensch is', waarin de hooggeleerde schrijver aan de hand van tal van aanhalingen uit werken van Schriftkenners tot een bevestigend antwoord komt!

Wanneer alleen reeds in Genesis, een der gemakkelijkste bijbelboeken, zooveel feilen voorkomen, aldus de schrijver, dan kan men zich voorstellen hoeveel er schuilen in zooveel moeilijker stukken als de Psalmen, Job, de boeken van Salomo en de Profeten. Het is hem er evenwel niet om te doen de overzetters te berispen of te kleineeren,

en zeker niet om af te dingen op de verdiensten van den voortreffelijken Luther. Maar deze ‘heeft soo veel te doene gehadt met Prediken, Boecschrijven, ende ordre te stellen in de Kercken, dat hij den tijt niet gehadt en heeft om alles soo grondelijc na te sien, als wel soude betaemt hebben’. Bovendien was de Oudtestamentische wetenschap in Luther's tijd nog niet zoover gevorderd, dat de Hervormer een feillooze vertaling kon leveren. De hoofdoorzaak dat de meeste vertalingen krioelen van onnauwkeurigheden en kennelijke fouten, is onvoldoende kennis van de grondtalen. Wie een boek vertaalt, moet echter niet alleen beide talen waarmee hij te doen heeft, grondig verstaan, maar ook datgene wat hij goed verstaat, ‘connen bequaemelijck uyt het hooft inde penne ende uyt de penne op het pampier brengen’. Tal van voorbeelden, in het bijzonder namen van vogels, viervoetige dieren, visschen, boomen, gesteenten, gewichten, wapenen, ambten, maten, munten, kleuren, kleedingstukken enz., dienen om de moeilijkheden aan te toonen, die het Hebreeuwsch den overzetter in den weg legt.

Piscator nu heeft den Lutherbijbel op vele honderden plaatsen verbeterd en zijn uitgave vergezeld laten gaan van uitstekende summariën, verklaringen en leeringen. Zooals onze vaderen reeds eenmaal den Duitschen bijbel in hun landstaal hebben overgebracht, hebben wij thans den plicht de verbetering van Piscator over te zetten. Baudartius verklaart geneigd te zijn, deze taak op zich te nemen; de Geldersche Synode heeft hem al tot tweemaal toe in zulk een Christelijk voornemen gestijfd. Van de lang verwachte, officieele tekstverbetering is tot nog toe ‘niet een proefken of cleyn monsterken’ te voorschijn gekomen. Wie is er overigens zeker van, vraagt Baudartius, dat die correctie even goed zal zijn als de bijbel van Piscator? Een Nederlandsche bewerking hiervan heeft bovendien nog het voordeel, dat er minder kosten en tijd mee gemoeid zullen zijn. Maar als er later iemand komt, die een betere vertaling kan leveren, dan zullen alle vrome Christenen, die dan leven, hem daarvoor moeten danken.

Het geschrift van Baudartius, dat de zaak van de bijbelvertaling bracht voor het forum van de hooge overheid en de openbare meening, en dat den weg wilde vrij maken voor zijn voorgenomen vernederlandsching van den Piscatorbijbel, bevatte eenige hatelijkheden aan het adres van Helmichius. Het was begrijpelijk en menschelijk van dezen, dat hij de beschuldigingen van lakschheid zich persoonlijk aantrok en er over dacht een ‘tegenbericht’ te zenden aan alle overheidscolleges en -personen, die den Wechbereyder hadden ontvangen. Hij liet dit

echter na, omdat hij wel inzag, dat een pennestrijd over deze aangelegenheid niet dienstig zou zijn aan de ‘stellicheyt ende ruste’ der kerken. Toch wilde hij een krachtig protest indienen bij die personen, wier taak het was de zaak te behartigen: de leden der particuliere Synoden.

Zoo verscheen Helmichius op de Synode, die in Juni 1607 te Amsterdam gehouden werd, legde daar een deel van zijn vertaling, het bijna voltooide boek Genesis, over en verweerde zich vervolgens in een breed betoog tegen den Wechbereyder, waarin de auteur ‘impertinente .... redenen’ als ‘van lancksame voortcruypinge ende geen proefken gesien te syn’ had durven uitspreken. Oordeelend, dat de zaak niet zoozeer hem alleen als wel den synodalen vergaderingen van Holland en den ‘gemeenen kercken’ aanging, gaf hij de Synode vier punten in overweging. In de eerste plaats haalde hij de geschiedenis der vertaling op vanaf het jaar 1571. Men had na ‘velejarige disputen’ eindelijk goedgevonden, dat de vertalers den Nederlandschen tekst uit het Hebreeuwsch en Grieksch zouden verbeteren en daarbij Tremellius en andere goede vertalers zouden raadplegen, terwijl overzieners uit alle Synoden het werk zouden controleeren. Deze voet van vertalen was door de Staten-Generaal en door alle kerken gemeenschappelijk goedgekeurd. Daarom ging het niet aan, dat één Synode, op het drijven van een particulier persoon, haar bevoegdheden overschreed, door aan een vertaler last te geven tot een overzetting op een voet, die voorheen door de kerken verworpen was. Vervolgens wilde hij wijlen Arnoldus Cornelii en zichzelven verdedigen tegen de betichting van gebrek aan ijver. Hun menigvuldige ‘kerkelycke occupatien’ en het verantwoordelijke en de ‘hoochwichticheyt’ van de vertaling hadden sneller voortgang belet. Zij hadden zich nooit opgedrongen voor het werk, en wat hem betrof, de vergadering kon hem gerust ontslag geven en anderen aanwijzen. Helmichius zette in de derde plaats uiteen, dat het niet wenschelijk zou zijn, dat in een land, waar één geloof beleden werd, twee vertalingen naast elkaar gebruikt zouden worden. Het ‘gemeene volck’ zou daar vreemd van opkijken. Trouwens, Baudartius had ongelijk met het eerste middel ter verbetering dat hij aanwijst, een bewerking naar de bronnen, te stellen tegenover zijn eigen plan. Werd dit laatste uitgevoerd, dan zou het resultaat zijn, dat van de bestaande Nederlandsche overzetting geen versje bewaard bleef. Ten slotte hield Helmichius den broeders voor, of het niet noodig was de Staten-Generaal en andere overheidslichamen over de zaak in te lichten en de Geldersche Synode te verzoeken haar besluit ongedaan te maken.

Deze oratio pro domo liet niet na op de vergaderden den gewenschten indruk te maken, niet het minst door de menschelijke verontwaardiging, waaraan de spreker lucht gaf en die zelfs in het dorre synodale verslag doorklinkt, maar toch vooral door het beroep dat Helmichius deed op het eergevoel der Synode zelf. De deputaat van Groningen gaf het misnoegen van zijn lastgevers over het boekje van Baudartius te kennen. Men toonde zich daar in het geheel niet gesticht over het feit, dat hij in de Nederlandsche taal had durven schrijven over kerkelijke zaken, waar de gemeene man geen verstand van had. De Noordhollandsche kerkvergadering besloot daarom voor Helmichius in de bres te springen. Men zou zijn pleidooi door het maken van afschriften vermenigvuldigen en het toezenden aan de andere kerkvergaderingen, evenzoo het gereed gekomen deel van de Genesisvertaling. Voorts hoopte men, dat de aanstaande nationale Synode een of meer plaatsvervangers van Arnoldus Cornelii zou aanwijzen. Intusschen moest Helmichius op den ingeslagen weg voortgaan, en zich hierbij bevlijtigen, ‘om in den text de eygen cracht der Hebreescher woorden, off sy schoon wat duyster souden vallen, te stellen ende die duystere aen de cant in de aenteyckeningen door eenige verclaringe naeckter uyt te drucken’. De laatste raadgeving ging al in de richting van een vertaling, die trouw aan den grondtekst stelt boven handhaving van den ouden tekst. Wat de Wechbereyder van Baudartius aanging, achtte men het niet noodig daartegen in het openbaar op te treden, maar wel zou men door den gedeputeerde bij de Geldersche Synode er op aandringen, dat de nog voorhanden exemplaren vernietigd en de reeds verspreide opgekocht werden.

De Geldersche Synode, die dit jaar te Bommel bijeenkwam, nam daartegenover Baudartius in bescherming. De vergadering had niet gehandeld zonder die van Holland er in te kennen, omdat men zich bewust was van het wenschelijke der ‘onderlinghe eenicheyt’. Daarom zou men Baudartius verzoeken met de voorgenomen translatie op te houden, onder dit voorbehoud dat men later, wanneer het werk der vertaling in Holland onverhoopt evenmin vorderde als thans het geval was, op dit besluit mocht terugkomen. Op het verzoek van den Noordhollandschen deputaat om den Wechbereyder te supprimeeren werd ten antwoord gegeven, dat het boekje niets bevatte dat in strijd was met de leer en het leven der Christenen, maar dat men toch aan Baudartius zou vragen nauwlettend toe te zien op de personen die een exemplaar aanschaften, ten einde ‘ontstichtinghe’ te voorkomen.

Werd zoo de publicatie van Baudartius in den doofpot gestopt,

geheel zonder uitwerking is zij niet gebleven. Op den kerkeraad van Amsterdam werd vanwege de Synode hernieuwde aandrang uitgeoefend om Helmichius vrijstelling te verleenen van sommige zijner ambtelijke verplichtingen. Na aanvankelijk tegenstribbelen stond men hem zooveel vrijheid toe, dat hij rustig de vertaling kon voortzetten. Hoever hij hiermede nog gekomen is, kunnen wij niet zeggen. Veel zal de langzaam werkende Helmichius wel niet meer afgedaan hebben, want in Aug. 1608 is hij ontslapen.

§ 5. Nieuw oponthoud. Voortzetting van de officieuze pogingen tot tekstverbetering.

De kerkelijke beroering van de volgende jaren heeft ten gevolge gehad, dat de Staten van Holland het bijeenkomen van particuliere Synoden in hun gewest verboden. Daarmee werd aan de kerkelijken de gelegenheid benomen om de zaak van de bijbelvertaling te behartigen. Al kon van een officieele overzetting voorloopig niets komen, toch bleef de belangstelling onverflauwd voor al wat met de kwestie in verband stond. De eerste periode van de voorbereiding was thans afgesloten. Veel was er niet tot stand gekomen, maar de ondervinding van de afgeloopen jaren had toch geleerd, aan welke regels men zich op de nationale Synode, die in het verre verschiet lag, te houden had. In de eerste plaats had zich de vaste overtuiging gevestigd, dat de zaak van de bijbelvertaling een nationale aangelegenheid was. De kerken moesten gemeenschappelijk een besluit nemen, zoo had de ervaring geleerd; vandaar dat alleen een nationale Synode een definitieve regeling kon treffen. In onmiddellijk verband hiermee stond, dat het wenschelijk was gebleken het werk niet aan één, maar aan meer personen, die werkten onder vereenigd toezicht der kerken, op te dragen. Geschiedde dat, dan zou zulks een beteren waarborg bieden voor de wetenschappelijke nauwkeurigheid, maar bovenal het besef versterken, dat men de handen ineen behoorde te slaan voor het bereiken van het groote doel. Die vertalers zouden onder de gunstigste omstandigheden moeten arbeiden. Zij dienden tijdelijk ontheven te worden van hun ambtelijke plichten ten einde rustig op een daarvoor geschikte plaats gezamenlijk het werk te volbrengen. De hooge kosten, die zulk een regeling met zich bracht, zouden ten laste moeten komen van de voedsterheeren der Kerk, de Staten-Generaal. Bij de keuze van de vertalers was het noodig gebleken niet alleen op bekwaamheid, maar tevens op leerzuiverheid en reinheid van levenswandel te letten.

Wanneer zij eenmaal aangesteld waren, dienden zij de volgende stelregels in acht te nemen: de vertaling moest een trouwe weerspiegeling zijn van den grondtekst; alleen waar de ‘waarheid’ [= de grondtekst] het lijden kon, was handhaving van de oude vertaling geoorloofd: het Nederlandsch zou algemeen, zuiver en gemakkelijk verstaanbaar moeten zijn, zonder proefnemingen op de manier van Marnix en Utenhove.

Al was het noodzakelijk de onderneming tot nader order uit te stellen, op één punt kon men toch waken voor de belangen van het zuivere Woord Gods: door alle niet-Gereformeerde bijbeluitgaven zoo niet geheel te weren dan toch te bestrijden. Op verschillende synodale vergaderingen werden maatregelen beraamd tegen Doopersche bijbels met annotatiën, ‘die zeer absurd ende onwaerachtich sijn’. Roomsche en libertijnsche uitgaven ontsnapten evenmin aan de aandacht. In 1614 liet Abraham Costerus, predikant te Ossendrecht en Woensdrecht bij Bergen op Zoom, bij Jan van Waesberghe een tweedeelig werkje verschijnen, ‘Verdediginghe der H. Schriftuere’ getiteld, waarin de schrijver de onnauwkeurigheid van al zulke bijbeluitgaven in een rijk gedocumenteerd betoog aantoonde. Als kampioen voor den Gereformeerden bijbel en als kenner van de grondtalen behoorde Costerus later, op de Dordtsche Synode, tot de mannen, die men voordroeg voor het werk der vertaling.

Andere predikanten gingen naar het voorbeeld van Petrus Hachius den Deux-aes-bijbel voorzien van nieuwe kantteekeningen. De Enkhuizer dienaar des Woords Abraham à Doreslaer vertaalde daartoe voor zijn uitgave, die in 1614 te Amsterdam verscheen, de annotaties van Tremellius en Junius bij het Oude Testament, die van Beza en Piscator bij het Nieuwe. De Middelburgsche predikant Hermannus Faukelius, bekend als samensteller van het ‘Kort Begrip’, ging nog een stapje verder; hij waagde het namelijk den bijbeltekst zelf te verbeteren. In 1617 bezorgde hij te Middelburg een verbeterde uitgave van het Nieuwe Testament, waarvoor hij een geheele reeks overzettingen in klassieke en moderne talen had geraadpleegd. Het typeert den Gereformeerden Schriftkenner, dat zijn correctie grootendeels neerkomt op een nog nauwgezetter weergave van den Griekschen grondtekst dan zijn voorganger Dyrkinus had geleverd, en dat hij van de op zijn schrijftafel liggende vertalingen de Duitsche van Piscator het meest heeft geraadpleegd. De Dordtsche Synode stelde den geleerden graecist dan ook tot overzetter van het Nieuwe Testament aan, alsmede tot herziener van het Oude. Zijn kennis van het

Hebreeuwsch was namelijk niet minder gedegen. Wellicht na afloop van de kerkvergadering zette hij zich tot een zelfstandige bewerking van het Oude Testament, aan de hand van Piscator. Zijn handschrift van de vertaling der historische boeken, die hij van 1621 tot 1623 in het net schreef, is gebruikt door de Statenvertalers. Tot een gedrukte uitgave, zoo deze al ooit in de bedoeling gelegen heeft, is het niet gekomen, doordat Faukelius in 1625 door den dood werd weggenomen.

Hoofdstuk XIV.
De totstandkoming en het karakter der Statenvertaling.

§ 1. De Synode van Dordrecht.

Nadat prins Maurits het verzet van Utrecht en Holland gebroken had, stond aan het houden van een nationale Synode niets meer in den weg. In het rechtzinnige Dordrecht, de oudste en eerste stad van het gewest Holland, kwamen in den herfst van 1618 de kerkelijke afgevaardigden uit binnen- en buitenland bijeen ten einde - dat was het hoofddoel der Synode - een uitspraak te doen in de leergeschillen, die in de jaren van het Bestand de Nederlanden in beroering hadden gebracht. Als plaats van samenkomst had de magistraat van de stad de groote bovenzaal van het Doelengebouw aangewezen. Nadat de samenstelling en werkwijze der vergadering vastgesteld waren, besloot men, vóór dat de ingedaagde Remonstranten ter vergadering verschenen, de loopende zaken af te handelen. Het is kenmerkend voor het gewicht, dat de voorzitter aan de zaak toekende, dat hij als eerste punt op de agenda de aangelegenheid van de bijbelvertaling, onderwerp van verscheidene provinciale gravamina, plaatste. In een reeks van niet minder dan zeven zittingen, gehouden van 19 tot en met 27 November, legde de achtbare vergadering de grondslagen voor het grootsche gebouw der Statenvertaling.

De leiding der Synode berustte in de beproefde handen van Johannes Bogerman. Na een buitengewoon en plechtig gebed leidde de voorzitter het onderwerp met een breede uiteenzetting in. Hij begon met het kerkelijk en nationaal eergevoel zijner hoorders te prikkelen door te wijzen op een scherpe tegenstelling tusschen het buiten- en binnenland; daar had men uitstekende vertalingen rechtstreeks uit de grondteksten, onder welke hij vooral den Engelschen bijbel, den Italiaanschen van Deodati en den Duitschen van Piscator prees; hier was slechts een gebrekkige overzetting uit de tweede hand. Onvoorziene omstandigheden hadden de totstandkoming van een ‘perfec-

tere' vertaling, waardoor men God in de Nederlandsche taal kon hooren spreken, verhinderd. Met toenemend verlangen zag men uit naar een nieuwen, uniformen bijbeltekst, waarop men zich in den strijd met Anabaptisten en Roomschen kon beroepen en eenvoudige dienaren des Woords, die onbekend waren met de oude talen, zich konden verlaten. Drie vragen legde de praeses daarom in het midden der vergadering: 1° Is een nieuwe bijbelvertaling inderdaad noodig? 2° Hoe kan deze zoo goed en zoo snel mogelijk haar beslag krijgen? 3° Aan hoevele en aan welke personen moet de arbeid opgedragen worden?

Het antwoord op de eerste vraag luidde bevestigend, hetgeen na de ervaring van vroeger jaren en de inleidende rede van den voorzitter te verwachten was. Vrijwel unaniem onderschreef men de uitspraak van den Deventer predikant Caspar Sibelius, dat het beter was het gebouw van een nieuwe bijbelvertaling van den grond af op te trekken dan zich bezig te houden met het herstellen en verbeteren van de wanden der oude overzetting. Onomwonden veroordeelde men den gangbaren tekst wegens de tallooze fouten, die hem ontsierden; uit de slechte Duitsche vertaling van Luther was een nog slechtere vertolking in het Nederlandsch vervaardigd. Ter vermijding van ergernis besloot men later, deze scherpe uitdrukkingen in de gedrukte 'Handelinghen' te verzachten. In de Latijnsche 'Acta' kwam dan ook te staan, dat een 'accuratior' vertaling hoogstnoodig was, in de Nederlandsche 'Handelinghen' gaf men dit zelfs weer door 'perfectere'. Dezelfde bezorgdheid om aanstoot te geven bewoog de vergaderden om te bepalen, dat men van den gangbaren bijbel zooveel moest handhaven als zich met de waarheid van den grondtekst en het Nederlandsche taaleigen liet vereenigen. In het bijzonder gold dat van de historische boeken van het Oude en alle boeken van het Nieuwe Testament, omdat daarin niet zooveel dingen stonden, die 'verbeteringhe weerdigh' waren.

Overigens moest men bij de vertaling - nu kwam de tweede vraag aan de orde - uitgaan van den grondtekst en gebruik maken van de beste overzettingen, commentaren en woordenboeken, alsook, bij het tegenkomen van moeilijke plaatsen, raadplegen met ervaren geleerden. Gewapend met deze hulpmiddelen van gedegen wetenschap hadden de bewerkers zich voorts te houden aan een allerbelangrijksten regel, die beslissend zou zijn voor het karakter van hun geheelen arbeid: tenzij de duidelijkheid van den gedachtengang of het Nederlandsche taaleigen daaronder lijden zou, moesten zij den oorspronkelijken

tekst ootmoedig - ‘religiose’ staat er eigenlijk in de meeste verslagen - ontzien; hebraïsmen en graecismen mochten in den tekst opgenomen worden en, waar het karakter van de Nederlandsche taal zulks niet gedoogde, was het toch noodig de letterlijke vertaling op den rand te vermelden. Uit den voorafgaanden regel vloeide logisch voort, dat alle verklarende toevoegingen duidelijk van den eigenlijken tekst onderscheiden moesten worden door plaatsing tusschen haakjes en het gebruik van een ander of kleiner lettertype. Het Schriftbeginsel der Dordtsche vaderen, die in den Hebreeuwschen en Griekschen tekst zoowel materieel als formeel het Woord van den souvereinen God, de taal van den Heiligen Geest zelf zagen, weerspiegelt zich dus in deze practische voorschriften, die den vertalers het maken van een woordelijke, wetenschappelijk objectieve overzetting oplegden.

Boven elk hoofdstuk en bijbelboek moest een korte inhoudsopgave geplaatst worden, op den kant een opgave van de gelijkluidende plaatsen.

De duistere plaatsen dienden zij te voorzien van een korte toelichting. Het werd evenwel noch noodig noch raadzaam geacht, dat men er opmerkingen van dogmatischen aard aan zou toevoegen. De Synode wenschte derhalve in de kantteekeningen van de nieuwe vertaling geen behandeling van de dogmatische geschilpunten, maar een objectieve uiteenzetting vam het Schriftwoord.

Had de gedachtenwisseling tot nog toe een effen verloop gehad, levendiger werden de besprekingen, toen het onderwerp van de vertaling en plaatsing der Apocryphen aan de orde werd gesteld. Men was het niet eens over de plaats, die aan deze geschriften in het geheel der canonieke boeken moest worden toegekend. Gomarus was van gevoelen, dat ze als louter menschelijke geschriften buiten den heiligen canon behoorden te blijven en geheel weggelaten moesten worden. Afgoderij noemde hij het, verschrikkelijk bijgeloof, wanneer men verdichte fabelen en geschriften vol dogmatische dwalingen ging opnemen in den bijbel; de eere Gods zou er door aangetast worden. De Joodsche kerk had deze boeken trouwens vanouds gescheiden gehouden van de Goddelijke geschriften. Er was geen enkele reden om ze nu te behouden, vooral sinds de Roomsche kerk ze met de canonieke boeken op één lijn gesteld had. Indien waar is, wat een oorgetuige bericht, moet Bogerman den hartstochtelijk sprekenden Gomarus eenige malen in de rede gevallen zijn. De Geneefsche deputaat Deodati schaarde zich aan de zijde van Gomarus. Ook hij rekende die boeken, behalve Baruch, Wijsheid, Jezus Sirach en het eerste boek der

Maccabeeën, tot de Joodsche fabelen. Ze waren in strijd met de waarheid en majesteit der H. Schrift en daarom schadelijk en gevaarlijk voor den lezer. Walmende lampen noemde hij ze in vergelijking met de canonieke boeken, die zulk een helder licht verspreidden voor leven en vroomheid. Het kan niet ontkend worden, dat de voorstanders van het behoud der apocryphe boeken er niet in geslaagd zijn, de consequent-reformatorische argumenten van Gomarus en Deodati te ontzenuwen. Wat zij daartegenover plaatsten, was niets anders dan het nut van de meeste dezer boeken, het voorbeeld van alle Gereformeerde kerken en het gevaar, dat de eenvoudigen aanstoot zouden nemen aan zulk een plotselinge wijziging van den bijbelinhoud. Vooral de laatste twee overwegingen hebben den doorslag gegeven bij het synodaal besluit, dat met meerderheid van stemmen genomen werd. Het was een soort compromis tusschen het oude standpunt en dat van Gomarus en zijn medestanders. De Apocryphen zouden opnieuw uit het Grieksch in de landstaal worden overgebracht, ofschoon de vertalers daaraan niet zooveel zorg behoefden te besteden. Door een afzonderlijk titelblad, waarop de menschelijke afkomst dezer geschriften openlijk werd uitgesproken, door een voorrede, waarin de lezers werden gewaarschuwd voor de dwalingen, welke zij behelsden, door druk met kleiner letter en door aparte pagineering behoorden zij uitdrukkelijk onderscheiden te worden van de canonieke boeken. Voorts besloot men door de plaatsing het onderscheid des te duidelijker te doen uitkomen. Niet meer tusschen Oud en Nieuw Testament in, maar achter het laatste zouden ze, als een soort aanhangsel, een plaats krijgen.

Een tweede zaak, waarover een warme discussie ontbrandde, was de vraag, of men als aanspreekvorm voor God het voornaamwoord ‘du’ zou bezigen. Gelijk men weet hadden Utenhove en Marnix getracht dezen ouden vorm nieuw leven in te blazen. In de voorrede van zijn berijmde Psalmen verdedigde de laatste zijn poging met een verwijzing naar het oude Vlaamsch en Brabantsch en naar andere talen, waar men tot God bidt en spreekt in het enkelvoud, ‘om des te meer de hooge ende eenige Maiesteyt Godes .... te kennen te gheven’. Het gebruik van het meervoudige ‘ghi(lieden)’ achtte hij van Spaansche afkomst. Wilde men den zin van den Heiligen Geest ‘blootelijck ende slechtelijck’ [= duidelijk en eenvoudig] uitdrukken, dan moest men terugkeeren tot het oude ‘du’.

De Synode bleek in twee kampen verdeeld te zijn. De eene groep pleitte met Marnix' argumenten voor het behoud van het verouderde

woordje, de andere voerde aan, dat het onbeschaafd en ongewoon klonk in de ooren der Nederlanders; alleen in minachtenden zin werd het nog door het volk gebruikt. De vorm ‘ghij’ voor het enkelvoud had zich sinds lang ingeburgerd ook in het gebed tot God, zoodat noch de majesteit noch de eenheid van Zijn wezen daardoor gekwetst zouden kunnen worden. Bovendien had men rekening te houden met de lessen van het verleden; immers juist het gebruik van ‘du’ had het volk afkeerig gemaakt van Marnix' Psalmen.

Een oogenblik werd zelfs de strakke ernst, waarmee de achtbare vergaderden debatteerden, verbroken, doordat vele toehoorders, vermaakt door de wijdloopige redewisseling over iets wat in hun oogen een zaak van gering gewicht was, in den lach schoten.

De meerderheid van de vergadering sprak zich uit voor het behoud van ‘ghij’. Het gelijk was in deze ongetwijfeld aan haar kant. De gevoelswaarde van het vrijwel uitgestorven ‘du’ was van dien aard, dat het een volslagen miskenning van de taalwerkelijkheid geweest zou zijn, indien men het voorbeeld van Marnix had gevolgd, afgescheiden van het practische bezwaar, dat de nieuwe bijbel door het bezigen van zulk een leelijk woord het volk tegen zich zou innemen. De Synode heeft terecht haar gezag gebruikt om aan ‘du’ den doodsteek te geven.

Aangaande de samenstelling van het college van vertalers en de werkverdeeling besloot men, de taak op te dragen aan zes personen, van wie er drie het Oude en drie het Nieuwe Testament en de Apocryphen zouden bewerken. Zij dienden niet alleen de vereischte taalkundige en theologische bekwaamheden te bezitten, maar tevens vrome mannen te zijn van een godzaligen levenswandel. Het was noodzakelijk, dat zij tijdelijk ontheffing verkregen van hun ambten en bedieningen, opdat zij zich met den vollen inzet van hun krachten konden wijden aan de opgelegde taak. Voorts achtte men het gewenscht, dat de translateurs allen in een bekende academiestad gingen wonen, waar zij de beschikking hadden over een welvoorziene bibliotheek en tevens in moeilijke gevallen den raad der hoogleeraren konden inwinnen. Aangezien zulk een regeling groote sommen gelds zou kosten besloot men, de Staten-Generaal te verzoeken, de plaats waar de vertalers zich hadden te vestigen aan te wijzen en tevens de noodige penningen te verschaffen, opdat het werk binnen verloop van drie maanden na sluiting der Synode kon beginnen. Uit elke provinciale Synode zouden twee herzieners worden aangewezen, een voor het Oude en een voor het Nieuwe Testament. Wanneer de overzetters een boek gereed hadden, moesten zij het opzenden

naar de reviseurs, opdat dezen in overleg met deskundigen uit de classis moeilijke plaatsen thuis konden aanteekenen. Bij de voltooiing van den vertaalarbeid moest een vereenigde bijeenkomst van vertalers en overzieners plaats vinden, die over de wijze van vertaling op twijfelachtige punten zou hebben te beslissen. Ingeval van overlijden of ziekte van een der overzetters zou zijn plaats worden ingenomen door dengene, die na hen de meeste stemmen had verkregen. Ontstond er een vacature in de gelederen der reviseurs, dan behoorden de particuliere Synoden daarin te voorzien.

Zonder de vertalers aan een bepaalden termijn te willen binden, omdat de zaak geheel aan de trouw en diligentie der translateurs kon worden overgelaten, sprak de vergadering toch als haar oordeel uit, dat het werk in vier jaren tot een goed einde gebracht kon worden. Om de drie maanden zouden zij inmiddels de bewijzen van hun ijver moeten overleggen aan de Staten-Generaal en de reviseurs. Omtrent de volgorde, waarin de vertaling moest plaats vinden, nam de Synode het besluit, dat de overzetters zouden beginnen bij Genesis en Mattheus en dan verder de indeeling van den bijbel zouden volgen, zoodat zij geleidelijk hun vaardigheid konden ontwikkelen en daarvan dankbaar gebruik maken bij de bewerking van de moeilijker boeken.

Thans ging men over tot de benoeming van vertalers en overzieners. Door elke particuliere Synode en door de aanwezige hoogleeraren werden lijsten ingediend, waarop de namen stonden van afwezigen, die door gaven van verstand en hart naar hun meening in aanmerking kwamen voor de gewichtige taak. Met meerderheid van stemmen benoemde men als vertalers van het Oude Testament: Johannes Bogerman, predikant te Leeuwarden; Guilhelmus Baudartius, predikant te Zutphen; Gerson Bucerus, predikant te Veere; en als hun plaatsvervangers: Antonius Thysius, hoogleeraar in de godgeleerdheid aan de hoogeschool te Harderwijk; Jacobus Rolandus, predikant te Amsterdam en Hermannus Faukelius, predikant te Middelburg. Met de vertaling van het Nieuwe Testament en de Apocryphen werden belast: Jacobus Rolandus, Hermannus Faukelius en Petrus Cornelii, predikant te Enkhuizen; hun plaatsvervangers waren: Festus Hommius, predikant te Leiden; Antonius Walaeus, predikant te Middelburg en Jodocus Hoingius, rector van de Illustre School te Harderwijk. Op soortgelijke wijze werden uit elke provincie twee revisores gekozen, behalve uit Utrecht, waar men eerst het eindigen der geschillen tusschen Remonstranten en Contra-Remonstranten wilde afwachten en uit Drenthe, dat vrij-

stelling verkreeg, aangezien daar weinig predikanten de Nederlandsche taal in voldoende mate beheerschten.

Toen eenmaal het besluit betreffende de nieuwe vertaling gevallen was, richtten de boekdrukkers zich in een adres tot de hooge kerkvergadering en de afgevaardigden der Staten-Generaal. Zij wezen hierin op hun ijver voor de zaak van de bijbelverspreiding, op de groote kosten die het aanschaffen van een nieuw exemplaar voor vele eenvoudigen met zich zou meebrengen en vooral op de groote voorraden, waarmee ze zouden blijven zitten, wanneer de nieuwe overzetting spoedig tot stand kwam. Er waren nog 80.000 oude bijbels in de winkels aanwezig, waarvan 15.000 alleen in Dordrecht. Vandaar dat zij den heeren verzochten met dit alles rekening te willen houden.

Voordat de Synode uiteenging, wees zij een viertal leden als haar vertegenwoordigers in de zaak der bijbelvertaling aan, inzonderheid om bij de Staten-Generaal aan te dringen op goedkeuring en onverwijlde uitvoering der genomen besluiten. In deze commissie hadden zitting Festus Hommius, Johannes Polyander, hoogleeraar te Leiden, Henricus Arnoldi, predikant te Delft en Henricus Rosaeus, predikant te 's-Gravenhage.

§ 2. Voorloopig uitstel.

De boekdrukkers en boekverkoopers hadden zich noodeloos ongerust gemaakt over de voortvarendheid, waarmee de Synode te werk was gegaan. Het scheen wel, alsof ook ditmaal het grondig voorbereide plan onuitgevoerd zou blijven. Zoolang de kerkelijke geschillen de aandacht vroegen en de inmiddels hervatte krijgsbedrijven van 's lands geldmiddelen zulke zware offers eischten, viel er aan medewerking van de zijde der Staten-Generaal, van wie in deze alles afhing, niet te denken. Het request der synodale gemachtigden werd door de Hoogmogende Heeren dan ook ter zijde gelegd. Aan de synodale vergaderingen kon het uitstel allerminst geweten worden. Geen jaar ging voorbij of de noodzakelijkheid van een spoedigen voortgang werd betoogd, terwijl men de gedeputeerden van de Dordtsche Synode tot volhouden aanspoorde. Zelfs de Staten van Holland en Gelderland wist men te bewegen hun invloed aan te wenden in het belang van de goede zaak.

Middelerwijl trachtte de Franeker hoogleeraar Sixtinus Amama in geschrifte de Staten-Generaal en den Prins te overtuigen van het wenschelijke eener onmiddellijke tekstverbetering. Als begaafd leer-

ling van Drusius was Amama bij uitstek bekwaam in het Hebreeuwsch. In een boekwerk, getiteld ‘Bybelsche Conferentie’ en in 1623 te Franeker verschenen, behandelde hij een groot aantal plaatsen uit de Nederlandsche Deux-aes-vertaling van den Lutherbijbel, waarvan hij door vergelijking met een geheele reeks Latijnsche en moderne vertalingen de onjuistheid of onnauwkeurigheid meende te kunnen aantoonen. Onder alle vertalingen van alle volken stond volgens hem geen tekst zoo ver van de Hebreeuwsche waarheid af als de onze; een ‘nette, beslepene ende nau-luysterende Oversettinghe des Bybels’ was daarom dringend noodig. De lauwheid en onverschilligheid van sommigen en de gehechtheid van de eenvoudigen aan den ouden bijbel, die volgens hen voldoende was voor hun godzaligheid, mochten geen beletsel zijn om terstond de hand aan den ploeg te slaan. Zelf gaf hij twee jaar later het voorbeeld door den bijbel van Petrus Hackius opnieuw uit te geven en op den kant de juiste Hebreeuwsche lezingen en de Italiaansche aanteekeningen van Deodati in vertaling op te nemen. Wat het Nieuwe Testament aanging, volgde hij den tekst van Hermannus Faukelius, aangezien deze ‘veel correcter is als de oude’.

De aandrang, welke zoo van verschillende zijden op de Algemeene Staten werd uitgeoefend, had ten gevolge, dat Hun Hoogmogenden bij besluit van den 11den Mei 1624 de vertalers aanmaanden voort te gaan met den begonnen arbeid en dezen tot een einde te brengen, opdat de kerken en gemeenten eindelijk in het bezit zouden komen van een geauthoriseerden bijbel. Merkwaardig staaltje van omkeering der feiten! Voorts vonden de Heeren goed, dat de overzetters elk half jaar op 's lands kosten een samenkomst zouden hebben om de voorloopige redactie in onderling overleg vast te stellen. Een jaar later, den 23sten Mei 1625, kwamen de overzetters met de afgevaardigden van de nationale Synode bijeen om te beraadslagen, hoe bij dezen stand van zaken hun gedragslijn moest zijn. Afgezien van practische bezwaren als het herhaaldelijk reizen over groote afstanden en de geringe medewerking der kerkelijke overheden in hun standplaatsen, achtten zij het gewenscht om niet af te wijken van wat in Dordrecht besloten was. Zij droegen daarom de synodale deputaten op, hun bezwaren aan de Staten-Generaal over te brengen en het daarheen te leiden, dat de Hoogmogende Heeren de vroeger gedane verzoeken zouden inwilligen.

Ten slotte keurden toen de Staten-Generaal in hun resolutie van 18 Juli 1625 goed, dat de vertalers gezamenlijk, en wel te Leiden,

zouden vergaderen, dat aan de provinciën geschreven zou worden om voor hen tijdelijke ontheffing van hun functiën te verkrijgen met behoud van de traktementen en dat uit 's lands geldmiddelen de huishuur en andere onkosten bestreden zouden worden. Is het te veel gewaagd, wanneer wij veronderstellen, dat aan Bogerman's connecties met den stadhouder deze gunstige beschikking te danken is? In ieder geval heeft ook de Prins het verzoek van Bogerman aan de stedelijke regeering van Leeuwarden, om hem vrij te laten voor het werk der vertaling, ondersteund.

Toen de vertalers van het Oude Testament dispensatie hadden gekregen van het dienstwerk in hun standplaats, hetgeen soms heel wat voeten in de aarde had, en zij zich allen naar Leiden hadden begeven, hebben zij op 3 November 1626 in een samenkomst met een drietal afgevaardigden van de Staten-Generaal de door hen reeds bewerkte bijbelboeken overgelegd en vooraf orde gesteld op de financieele regeling. Den volgenden dag besloten Hun Hoogmogenden aan elken vertaler, boven zijn gewone salaris, een traktement toe te kennen van 600 gulden; bovendien 300 gulden voor huishuur, wat degenen die in Leiden hun vaste woonplaats hadden, niet zouden ontvangen, benevens 200 gulden voor een afschrijver, terwijl de onkosten voor vuur en licht in de gemeenschappelijke vergaderingen en voor het aanschaffen van boeken vergoed zouden worden. De vertalers zouden van voren af aan moeten beginnen en het recht hebben om van de erven van Marnix en Helmichius inzage te verlangen van wat door dezen ten laste der generaliteit was tot stand gebracht.

§ 3. Het werk der vertaling.

Eindelijk kon dan het werk der vertaling een aanvang nemen. Ten huize van Bogerman aan het Pieterskerkhof te Leiden had den 13den November, juist acht jaar na de opening van de Dordtsche Synode, de eerste bijeenkomst der overzetters van het Oude Testament plaats. Men besloot, dat de gastheer als voorzitter en Baudartius als secretaris van het college zou optreden, terwijl Bucerus als verdediger der overzetting ‘in zware plaetsen’ zou fungeeren; bovendien maakte men de noodige afspraken voor de verdeeling der werkzaamheden. Dat aan Bogerman (1576-1637) de leiding der vergadering toevertrouwd werd, was niet anders te verwachten. Man van gezag en bezonnen oordeel kwam de gewezen praeses der nationale Synode meer dan iemand anders in aanmerking voor een

leidende en representatieve functie. Zijn biograaf teekent zijn uiterlijk als volgt: ‘zijn hoog en gerimpeld voorhoofd, kwijnende heldere oogen, welgevormde neus, prachtige baard, die tot zijn midden reikte en sierlijk over zijne borst golfde, waren in volkomene harmonie met den deftigen ernst, welke verspreid lag over zijn gelaat, dat de sporen droeg van een voortdurend lichamelijk lijden’. Zoo indrukwekkend zijn uiterlijk voorkomen was, zoo vast en onbuigzaam was het karakter van dezen geboren Oost-Fries. Kortom, een man van stijl, die het stempel van zijn persoonlijkheid achterliet op alles wat hij ondernam. Maakten deze eigenschappen hem geschikt voor de positie van leider, zijn groote geleerdheid bood een waarborg voor een goede vervulling van zijn taak als overzetter. In zijn jeugd had hij zich te Franeker taalkundig geschoold bij Drusius en theologisch aan buitenlandsche universiteiten. De talenten van Baudartius (1565-1640) zijn ons reeds bekend (zie blz. 265). Van Gerson Bucerus (± 1565-1631), geboortig uit Vlaanderen, sinds 1588 predikant te Veere, kunnen wij berichten dat hij geroemd wordt om zijn ongewone bekwaamheid in Hebreeuwsch en oudheidkunde.

Op de volgende bijeenkomst, gehouden den 24sten November, hebben zij met hun drieën het boek Genesis doorgewerkt voor de eenparigheid in taal en stijl. Daarna verdeelden zij, zooals Bogerman en Baudartius zelf in hun ‘Cort Verhael’ mededeelen, elk boek in drie stukken. Ieder deed thuis het hem toegewezen gedeelte af en voorzag het van kantteekeningen. Dan kwamen zij weer bijeen, lazen vers voor vers in het Hebreeuwsch op en toetsten hieraan in onderling overleg de juistheid der vertaling en tekstverklaring. Deze werkverdeeling had het voordeel, dat een spoedige voortgang verzekerd werd, wat wel noodig was, omdat op de schouders der translateurs van het Oude Testament verreweg het zwaarste en omvangrijkste onderdeel van het vertaalwerk gelegd was.

De eigenlijke vertaling heeft twee jaar langer geduurd dan de Synode zich had voorgesteld. De Pentateuch kwam in den loop van 1628 gereed, maar omdat er niet voldoende afschrijvers te vinden waren voor de vermenigvuldiging der copieën, waarvan elke revisor een exemplaar ter bestudeering moest ontvangen, was men gedwongen bij de weduwe van Jan Claesz. van Dorp te Leiden 18 afdrukken te laten maken. De overzetters bonden den herzieners op het hart de proeven niet aan onbevoegden te toonen, ‘vermits [= met het oog op] de menichte van quaetwillighe menschen, die desen H. arbeyt gaerne souden verhinderen of tot spot stellen’. Gomarus, die als over-

ziener van het Oude Testament een exemplaar naar Groningen toegezonden kreeg, had dan ook alle reden om vertoornd te zijn, toen hij bemerkte, dat de overbrenger, een Groninger predikant, die als kerkelijk deputaat ter Zuidhollandsche Synode was geweest, op de terugreis uit nieuwsgierigheid het verzegelde pakket geopend en van den inhoud kennis genomen had. Hij was het volkomen eens met Bogerman, dat buitenstaanders, wanneer ze ontijdig met het werk in kennis werden gesteld, maar ‘onrype ende ongunstighe oordeelen’ zouden vellen.

Telkens wanneer er een gedeelte af was, ontvingen de reviseurs een afdruk. Behalve Gomarus toonden ook Jacobus Revius, predikant te Deventer en Jodocus Larenus, dienaar des Woords te Vlissingen, beiden geleerden van naam, metterdaad hun belangstelling door het leveren van opbouwende critiek. Kerkelijke vergaderingen volgden met aandacht de gemaakte vorderingen, spoorden soms, geheel onnoodig overigens, de translateurs tot het betrachten van meer spoed aan, en baden hun gedurig de voorlichting van den Heiligen Geest toe.

De dood van Bucerus in Augustus 1631 veroorzaakte eenige stagnatie. Er is een oogenblik sprake van geweest, dat Antonius Thysius, die door de Synode als invaller was aangewezen en inmiddels hoogleeraar te Leiden was geworden, in zijn plaats zou komen. Het bestuur der hoogeschool had er echter bezwaar tegen hem af te staan, terwijl Thysius zelf, na zich van nabij op de hoogte gesteld te hebben van de taak die hem wachten zou, verzocht van zijn plicht vrijgesteld te worden. Bogerman en Baudartius hebben toen met verdubbelden ijver het resteerend gedeelte - Bucerus was gekomen tot de vertaling van Ezechiël, terwijl de beide anderen elk eveneens een Profeet voor hun rekening hadden genomen - bewerkt. Baudartius schreef aan Revius, dat hij in zijn leven nog nooit zoo ‘geblockt’ had als hij nu op zijn ouden dag - hij was 66 jaar - moest doen. Zijn arbeid en die van Bogerman werd door menigen herziener met spanning afgewacht. De grijze Gomarus danste bijna, tot verbazing zijner bedienden, van vreugde, zoo berichtte hij Bogerman, toen hij de zes eerste kleine Profeten ontving, die na korten tijd gevolgd werden door de overige boeken des Ouden Testaments. Den 4den September 1632 kwam de ontwerp-vertaling in handschrift gereed, aan het begin van het volgend jaar de drukproef, waarmee de eerste en tevens de belangrijkste fase zich voltrokken had.

De vertalers van het Nieuwe Testament konden hun vereenigden

arbeid pas in het begin van 1628, dus anderhalf jaar later dan hun mede-overzetters, aanvangen. Deze vertraging werd veroorzaakt door de houding van den Amsterdamschen magistraat en kerkeraad. Burgemeesteren verlangden dat Jacobus Rolandus, die als vertaler tijdelijk in Leiden moest gaan wonen, tegelijkertijd zijn ambtswerk als predikant zou blijven vervullen; de kerkeraad weigerde hem af te staan, zoolang geen vergoeding werd gegeven voor het in dienst nemen van een plaatsvervanger. De Noordhollandsche Synode wist echter na lang aanhouden Rolandus vrij te krijgen. In Leiden aangekomen, had hij al spoedig een samenkomst met zijn medewerkers Festus Hommius, predikant te Leiden en regent van het Statencollege, en Antonius Walaeus, hoogleeraar in de godgeleerdheid aan de universiteit aldaar, die de plaatsen hadden ingenomen van de overleden overzetters Petrus Cornelii († 1619) en Hermannus Faukelius († 1625).

Jacobus Rolandus (1562-1632), de oudste van alle vertalers, was een Delftenaar van afkomst. Te Genève had hij gestudeerd onder leiding van Beza, en daarna te Heidelberg zijn studiën voortgezet. Deze gewezen assessor van de Dordtsche Synode was zoowel in theologisch als in taalkundig opzicht volkomen berekend voor de taak, die hem wachtte; een figuur, die uitmuntte door beminnelijkheid van karakter, maar minder op den voorgrond trad dan de anderen. Festus Hommius (1576-1642), evenals Bogerman een geboren Fries, had zijn universitaire opleiding genoten aan de hoogescholen te Franeker, waar hij aan de voeten zat van den streng Gereformeerden dogmaticus Sibrandus Lubbertus, en te Leiden, waar hij Bonaventura Vulcanus als leermeester in het Grieksch had. Als overtuigd bestrijder van de meeningen der Arminianen en als polemicus, die onvervaard in het krijt trad voor de handhaving van de Gereformeerde leer, genoot hij, de geleerde scriba van de nationale Synode, het volle vertrouwen. Antonius Walaeus (1573-1639) stamde af van een aanzienlijk Gentsch geslacht. Ook hij heeft zijn studiën in het buitenland, te Genève, waar hij Beza nog heeft ontmoet, kunnen voltooien. Algemeen geacht en geliefd om zijn geleerdheid en innemende omgangsvormen sloot hij op waardige manier de rij der overzetters.

Al spoedig nadat Rolandus was aangekomen, hebben de vertaal-colleges van beide Testamenten in een gecombineerde vergadering afspraken gemaakt omtrent de te volgen spelling en buiging van het Nederlandsch, opdat ook in dit opzicht eenheid der deelen verkregen zou worden. Het pleit voor hun werkelijkheidszin en gezond oordeel,

dat ze zich bewust aansloten bij het heerschend taalgebruik en onnoodige spellingteekens zooveel mogelijk vermeden.

Wat de wijze van werken betrof, besloten Rolandus en de zijnen, anders dan de vertalers van het Oude Testament, ieder afzonderlijk het geheele Nieuwe Testament te vertalen en te voorzien van kantteekeningen; onderwijl zouden zij de resultaten van hun arbeid in onderlinge bijeenkomsten - die ten huize van Rolandus gehouden werden - vergelijken ten einde gezamenlijk de voorloopige slotlezing vast te stellen. Deze eenigszins omslachtige maar grondige werkwijze was mogelijk, doordat hun, wat ze zelf heel goed wisten, het lichtste onderdeel van het vertaalwerk was toegewezen. Het Nieuwe Testament was niet alleen geringer van omvang dan het Oude, maar had bovendien minder verbetering noodig, omdat hun voorganger (Johannes Dyrkinus) reeds in gelijken geest had gearbeid. Daar kwam bij, dat in ieder geval Rolandus en Hommius en waarschijnlijk ook Walaeus reeds een groot gedeelte hadden gereed liggen, voordat ze overgingen tot hun gemeenschappelijke besprekingen. Van deze voorstudiën moeten zij veel gemak gehad hebben.

Aan het eind van 1628 konden zij het Evangelie van Mattheus aan de Staten-Generaal aanbieden. Op deze wijze rustig voortwerkend, waren zij met de onderlinge tekstvergelijking genaderd tot in de Handelingen der Apostelen en met de afzonderlijke overzettingen tot de kleine Brieven, toen Rolandus in 1632 op den leeftijd van 70 jaar door den dood werd weggenomen. De twee overblijvende vertalers kwamen voor dezelfde moeilijkheid te staan als hun ambtgenooten in het vorig jaar na het overlijden van Bucerus. Op verzoek van de Staten-Generaal en de Synodes zagen zij, omdat het werk toch op een eind liep, er van af om den invaller, rector Hoingius, van Harderwijk te ontbieden. Zij brachten ter bespoediging van de zaak in de aanvankelijk vastgestelde wijze van werken deze verandering aan, dat het maken van de kantteekeningen en de vertaling van het overblijvende gedeelte van het Nieuwe Testament en de Apocryphen onder beiden verdeeld zou worden. Zoo wisten zij vertraging te voorkomen en in den loop van 1634 hun arbeid gereed te krijgen voor den druk van de revisie-exemplaren.

§ 4. Het werk der herziening.

Terwijl Hommius en Walaeus zich beijverden om den achterstand dien zij op de bewerkers van het Oude Testament hadden, niet grooter te laten worden, wisten Bogerman en Baudartius den eenmaal

Afb. 35. - Johannes Bogerman, voorzitter van de Dordtsche Synode en Statenvertaler van het Oude Testament (zie blz. 284-285).

Afb. 36. - Jacobus Rolandus, Statenvertaler van het Nieuwe Testament (zie blz. 287).

verkregen voorsprong te behouden. Reeds vóór de voltooiing van de voorloopige redactie richtten zij tot Hun Hoogmogenden het verzoek, de overzieners zoo spoedig mogelijk bijeen te laten roepen om de laatste hand te leggen aan den tekst van het Oude Testament. Van voortvarendheid getuigde het tweede deel van hun request, waarin zij het octrooi voor de komende uitgave in druk verzochten ‘om alle verwarringe en ongerijmdheden van de drukkers voortekomen’. Hun bedoeling was, het recht van uitgave aan zich te trekken, opdat hun arbeid niet door onbevoegden aan den dag zou worden gebracht of door nadrukken zou worden bedorven. Op beide verzoeken hebben de Staten-Generaal gunstig beschikt; de reviseurs zouden tegen den 1sten Juli 1633 worden bijeengeroepen, terwijl aan Bogerman en Baudartius voor een tijd van 15 jaren privilege werd verleend voor het drukken, uitgeven en verkoopen van de overzetting des Ouden Testaments. De vertalers van het Nieuwe Testament ontvingen later een privilege van gelijke strekking. Bijzondere vermelding verdient de zorg der Hoogmogende Heeren voor de prijsbepaling. De bijbel moest tegen een ‘redelycken prijs’ verkrijgbaar worden gesteld; mocht het bedrag te hoog zijn, dan behielden de Hoogmogenden het recht aan zich om het te ‘modereeren’, want zij wenschten, dat de vertaling ‘in yeders handen soude mogen comen’.

Den 9den Juli 1633 had in een kamer die Bogerman te zijnen huize daartoe in gereedheid had gebracht, de eerste samenkomst van reviseurs en translateurs plaats. Behalve de gastheer en Baudartius waren aanwezig de herzieners Antonius Thysius, voorheen hoogleeraar te Harderwijk, thans te Leiden, voor Gelderland; Johannes Polyander, hoogleeraar te Leiden, voor Zuid-Holland; Abdias Widmar, predikant te Uitgeest, voor Noord-Holland; Arnoldus Teeckmannus, predikant te Utrecht, voor Utrecht; Jacobus Revius, predikant te Deventer, voor Overijsel en Franciscus Gomarus, hoogleeraar te Groningen, voor Groningen. Twee reviseurs ontbraken nog, namelijk Jodocus Larenus, predikant te Vlissingen, voor Zeeland en Bernardus Fullenius, predikant te Leeuwarden, voor Friesland. Het heeft veel moeite gekost den magistraat en kerkeraad van beide steden te bewegen hen voor het herzieningswerk af te staan, zoodat zij eerst eenigen tijd later zich naar Leiden konden begeven.

De vergaderden kozen als hun voorzitter Bogerman, Polyander als zijn plaatsvervanger, terwijl Revius als scriba zou optreden. Een commissie, bestaande uit Bogerman, Revius, Polyander en Gomarus, ontwierp een werkplan, dat in een der volgende zittingen werd

goedgekeurd. Bedriegen wij ons niet, dan is in deze regeling de practische zin van Bogerman te herkennen. Zijn groote ervaring in het leiden van vergaderingen deed hem de gevaren van het ‘zooveel hoofden, zooveel zinnen’ voorzien. Hij wilde aan de eindelooze discussies, die zich zoo licht kunnen ontspinnen over de juistheid van een vertaling, bij voorbaat den pas afsnijden door de bepaling, dat men in de onderlinge bijeenkomsten alléén zou handelen over de vraag, of de zin van de Heilige Schrift juist getroffen was. Wanneer een desbetreffende vraag gedaan werd, dan werd eerst den vertalers de gelegenheid gegeven om hun zienswijze te verdedigen. Daarna moest de vraagsteller ‘met corte woorden’ zijn gevoelen kenbaar maken, terwijl de andere aanwezigen slechts ‘met ia oft neen, oft andersins cortelyck’ hun advies zouden uitbrengen. Was eenmaal een vertaling met meerderheid van stemmen aangenomen, dan was het niet mogelijk die later nogmaals in discussie te brengen. Opmerkingen betreffende den Nederlandschen stijl moesten alleen aan den voorzitter kenbaar gemaakt worden, die tusschentijds met twee andere gemachtigden - als zoodanig werden Revius en Gomarus benoemd - de noodige veranderingen zou aanbrengen. Drukfouten enz. dienden ter correctie medegedeeld te worden aan den scriba.

Het is duidelijk, dat door deze werkwijze een vlotte voortgang der werkzaamheden mogelijk werd gemaakt. Toch zijn de acht maanden, binnen welke men gereed dacht te komen, aangegroeid tot een veertiental. Hoe bekwaam Bogerman de zittingen leidde, hoeveel hij ook van zijn zwak gestel vergde door de avonduren en een deel van zijn nachtrust op te offeren voor het ‘heilige en hoochwichtige’ werk, hij kon toch niet voorkomen, dat de duur der beraadslagingen telkens gerekt werd, doordat niet alle berzieners, naar hij zelf schreef, ‘dezelfde gave van duidelijkheid en kortheid hebben, welke zeer nuttig zou zijn om dit werk te bespoedigen’. Hij toonde zich daarover zeer geprikkeld. Eenerzijds was hij zich zijn verantwoordelijkheid jegens de Staten-Generaal bewust, die men niet op te hooge kosten mocht jagen, anderzijds moest hij, de weinig plooibare man, het tegen wil en dank aanzien, dat de reviseurs, die hij wel eens als officieele dwarskijkers beschouwd moet hebben, met meerderheid van stemmen veranderingen aanbrachten in wat door hem en zijn medevertalers goed was geoordeeld.

Het werk der herziening werd zoo den 1sten September 1634 ten einde gebracht. De Algemeene Staten kenden iederen overziener een honorarium toe van vier gulden daags, benevens vergoeding van de

reiskosten en een bedrag van driehonderd gulden voor hetgeen elk thuis had verricht eer de gemeenschappelijke vergaderingen een aanvang namen. Bogerman en Revius ontvingen uit hoofde van het vele extra-werk, dat zij als voorzitter en secretaris hadden gehad, elk honderdvijftig gulden, terwijl Bogerman nog een afzonderlijke gratificatie van vijfhonderd gulden kreeg wegens zijn bijzondere verdiensten. Een soortgelijke regeling werd later getroffen voor de overzieners van het Nieuwe Testament.

De herziening van het Nieuwe Testament begon den 16den November 1634. In het huis van Walaeus aan het Rapenburg te Leiden waren dien dag naast beide vertalers aanwezig als overzieners: uit Zuid-Holland, Henricus Arnoldi van der Linden, predikant te Delft, een zoon van den vroegeren bijbelvertaler; uit Noord-Holland, Guilhelmus Nieuhusius, rector van de Latijnsche school te Haarlem; uit Zeeland, Carolus Dematius, predikant te Middelburg; uit Utrecht, Ludovicus Gerardus à Renesse, predikant te Maarsen en uit Overijsel, Casparus Sibelius, predikant te Deventer. De drie overige reviseurs waren om verschillende redenen verhinderd: Sebastiaen Damman, predikant te Zutphen, afgevaardigde namens Gelderland, bevond zich in Spaansche gevangenschap, Henricus Alting, hoogleeraar te Groningen en gedeputeerde namens dit gewest, was op reis in Duitschland; Bernardus Fullenius, predikant te Leeuwarden, die Friesland vertegenwoordigde, kon ook nu aanvankelijk geen verlof krijgen naar Leiden te gaan.

Walaeus benoemde men als voorzitter, Van der Linden als vice-voorzitter, Hommius als secretaris en Sibelius als vice-secretaris. De wijze waarop het Nieuwe Testament werd nagezien, kwam geheel overeen met de revisie van de boeken des Ouden Verbonds. In deze vergadering ontbrak het evenmin aan critiek op het werk der vertalers. We zijn hierover nauwkeurig ingelicht, doordat twee herzieners al het verhandelde zorgvuldig aanteekenden. Sibelius, de vice-secretaris, bericht dat het Hommius ‘somwijlen bezwaarlijk en lastig voorkwam, als door de reviseurs veranderd werd, wat door hem uit bet Grieksch vertaald of op den kant aangeteekend was’. Hij schrijft het aan zijn hoogen leeftijd en door langdurigen arbeid gebroken kracht toe, dat hij dan ‘in gedachten verzonken, vergat te verbeteren, wat hij moest verbeteren’. Wanneer Hommius niet aanwezig was, nam Sibelius zijn plaats als secretaris in. Deze bleef dan echter doorgaan met in zijn eigen exemplaar notities te maken en de aangenomen wijzi-

gingen en verbeteringen op te teekenen, opdat Hommius ze hieruit kon overnemen en met eigen, hand opschrijven in het officieele revisie-exemplaar. Sibelius heeft hem later verweten, dat hij ook sommige van deze correcties heeft weggelaten. De andere overziener, die thuis den tekst met de grootste aandacht had nagezien en met niet minder belangstelling van heel het herzieningswerk aanteekening heeft gehouden, was Ludovicus Gerardus à Renesse, wiens opmerkingen acht folio-deelen in beslag namen!

Inmiddels begonnen Hun Hoogmogenden eenigszins ongeduldig te worden en ‘porden’ de vergaderden tot meer spoed aan. Vandaar dat het nazien van de Apocryphe boeken, waarmee in September 1635 een begin werd gemaakt, eenigszins met de ‘lichte hand’ geschiedde, hetgeen trouwens de wensch van de nationale Synode was geweest. Er was nog een andere reden die de reviseurs bewoog om den arbeid zoo snel mogelijk te voltooien: een vreeselijke pestepidemie, die in dat jaar in het bijzonder de stad Leiden teisterde. In de tweede jaar-helft van 1635 werden daar 17.193 menschen ten grave gedragen; volgens sommigen zouden in het geheel ongeveer 20.000 personen als slachtoffer gevallen zijn; getallen die, in aanmerking genomen de geringe bevolkingsdichtheid in vergelijking met die van den tegenwoordigen tijd, het begrijpelijk maken dat de reviseurs er aan gedacht hebben om den raad van den hoogleeraar Andreas Rivetus op te volgen en de stad te ontvluchten. Zij hebben daarom in een request aan de Staten-Generaal verzocht, hun standplaats te verleggen naar Utrecht. Deze zaak werd door Hun Hoogmogenden in de vergadering van 17 September 1635 behandeld; een resolutie is hierop echter niet gevallen, omdat de Hollandsche afgevaardigden eerst hun lastgevers wilden hooren, die op hun beurt niet wilden beslissen zonder er den magistraat van Leiden in te kennen. Vlugger dan het ingewikkelde raderwerk van de bestuursmachine verliep intusschen de herziening der apocryphe boeken. Terwijl de reviseurs vanuit het werkvertrek, dat dicht bij de begraafplaats gelegen was, op één dag soms honderd lijken ter aarde zagen bestellen, volbrachten zij, na zich in twee commissies gesplitst en het werk onderling verdeeld te hebben, den 10den October hun arbeid. Zij beschouwden het als een genadige bestiering des Allerhoogsten, dat Hij hen allen onder deze omstandigheden in het leven spaarde. Elf maanden had hun arbeid geduurd, maar zij konden den tekst nu ook met een gerust hart aan de pers toevertrouwen.

§ 5. De werkwijze der vertalers.

Zoo goed als we zijn ingelicht omtrent den uitwendigen ontwikkelingsgang van het groote werk, zoo slecht zijn we op de hoogte van zijn inwendige geschiedenis. Het materiaal voor het onderzoek ligt opgetast; er wordt slechts gewacht op iemand, die zich zal aangorden tot de aantrekkelijke taak, het innerlijk wordingsproces van onzen volksbijbel te schetsen. De eerste vraag, waarop de onderzoeker stuit, is: hoe hebben de overzetters gearbeid en van welke hulpmiddelen hebben zij zich bediend? Nicolaas Hinlopen, die in zijn ‘Historie van de Nederlandsche Overzetting des Bybels’ (1e druk 1777) een gedetailleerd relaas heeft gegeven van de uitwendige geschiedenis, schijnt een lijst van boeken onder oogen gehad te hebben, die ter beschikking der vertalers stonden. Zij kregen de verschotten voor het aanschaffen van de benoodigde boeken vergoed; daartoe plachten zij bij Hun Hoogmogenden een gespecificeerde declaratie in te dienen. Wellicht heeft Hinlopen zulk een lijst geraadpleegd. Men kan voorts vermoeden, dat zij dezelfde en soortgelijke werken gebruikt hebben als Baudartius voor de samenstelling van zijn ‘Wechbereyder’, die immers een voorproefje had gegeven van zijn lateren vertaalarbeid en als Amama bij het schrijven van zijn ‘Bybelsche Conferentie’, waarin de auteur een gedocumenteerde critiek had geleverd op het Oude Testament van den Deux-aes-bijbel.

Er is evenwel een andere en betrouwbaarder weg, die regelrecht naar de beantwoording van de gestelde vraag leidt: raadpleging van de gedeeltelijk nog bewaarde autografen van het Oude Testament, die berusten in het Oud Synodaal Archief te 's-Gravenhage. Hieronder verstaan wij niet de ‘autographa’, welke in de kist op het Leidsche stadhuis werden bewaard en welke niets anders bevatten dan de tweede en derde correctie der drukproeven, maar een groot aantal eigenhandige manuscripten van de vertalers. Het zijn verscheidene van deze handschriften geweest, ‘vol lituren [= doorhalingen] ende niet wel leesbaer’, zooals in de Haagsche particuliere Synode van 1644 werd gezegd, die de firma Jan Claesz. van Dorp gebruikt heeft voor het drukken van de revisie-exemplaren. Hier hebben we dus de origineele stukken, welke ons een blik gunnen in de werkplaats der vertalers. We zien ze aan den arbeid, op één bladzijde slechts enkele verzen bijbeltekst schrijvend en deze omgevend met een vloed van kantteekeningen. Zij brengen wijzigingen en verbeteringen aan in eigen en in elkaars werk, doorstrepen een vertaling, waarop ze later

aarzelend weer terugkomen. Zoo zien wij voor onze oogen de overzetting verschillende stadia doorloopen, totdat eindelijk na veel zorgvuldig wikken en wegen de definitieve redactie te voorschijn komt. Op de nevenbladzijde nu, soms op de tekstbladzijde, maar door een lijntje duidelijk onderscheiden van bijbelwoord en kantteekening, schrijven zij bij moeilijke plaatsen korter of langer beschouwingen, veelal in het Latijn, over de wijze van vertaling, citeeren daarbij andere vertalingen om ten slotte, met gebruikmaking van bijbelverklaringen en woordenboeken, hun standpunt te motiveeren. De onderzoeker krijgt een hoogen dunk van de nauwgezetheid hunner werkwijze. De Hebreeuwsche (Masoretische) grondtekst is het uitgangspunt. Welke uitgave zij daarvoor gebruiken, is niet zeker; waarschijnlijk is het een Venetiaansche druk, waarin tevens verklaringen van rabbijnen en de paraphrase in het Chaldeeuwsch zijn opgenomen, waarmee zij eveneens herhaaldelijk te rade gaan. De Grieksche Septuagint en de Vulgata worden regelmatig opgeslagen, benevens een lange reeks Latijnsche vertalingen en commentaren: Roomsch-Katholieke van Pagninus, Benedictus Arrias Montanus en Mercerus; Protestantsche uit den vroegen Hervormingstijd, van den Zwitser Munsterus, van den Franschman Vatablus en van den Lutherschen hebraïcus Forsthemius; voorts de Gereformeerde van Tremellius-Junius en van Piscator's oud-leerling Buxtorfius uit het bekende Bazelsche geleerden-geslacht. Evenmin versmaden zij de hulp van moderne vertalingen, zooals de Engelsche Authorized Version, den Franschen bijbel van Genève, de Duitsche vertaling van Zürich, de Italiaansche van Deodati, de Spaansche van Cyprianus de Valera en den Duitschen bijbel van Piscator. Telkens treft men citaten aan uit Nederlandsche vertalingen: den Liesveldtbijbel, de Roomsch-Katholieke editie van Leuven, de ‘Belg.’, waarmee zij den Deux-aes-bijbel bedoelen en de handschriftelijke vertaling van Faukelius. Als lexica gebruiken zij het woordenboek van Kiliaen en den ‘Nomenclator’ van Hadrianus Junius.

Het zou een langdurig onderzoek vorderen, na te gaan bij welke vertaling of commentaar de auteurs zich het meest aangesloten hebben. A priori mag ondersteld worden, dat hun voorkeur uitging naar bewerkingen, welke berustten op hetzelfde Gereformeerde Schriftbeginsel, dat zij aanhingen. De Latijnsche vertalingen van Tremellius-Junius en Buxtorfius, de Duitsche van Piscator en de Fransche van Genève moeten zij dus meer dan andere gevolgd hebben. Het verwondert dan ook niet, dat er op vele punten een onmiskenbare ver-

wantschap met Piscator waar te nemen is. Hoeveel waarde ze hechtten aan diens oordeel, blijkt hieruit het best, dat de Staten-Generaal op hun verzoek, met toestemming van Piscator's nabestaanden, zijn eigen bijbelexemplaar met bijgeschreven verbeteringen uit Herborn lieten komen. Als bewijs van zijn invloed mogen de volgende voorbeelden dienen, die we vergezeld laten gaan van de Deux-aes-redactie.

Jes. 63, 19.

Deux-aes-bijbel.	***Statenbijbel.***	***Piscator.***
Wy zijn ghelijck als te voren, doe ghij niet over ons en heerschedet, ende wy niet na uwen name ghenoemt en waren.	Wy zijn geworden [als die], over welcke ghy van outs niet en hebt geheerscht, ende die nae uwen name niet en zijn genoemt.	Wir sind worden *gleich wie die* über welche du von alters her nicht geherschet hast, welche nit nach deinem namen sind genennet worden.

Mal. 3, 5.

Ende ick wil tot u comen, ende u straffen, ende wil een snelle getuyge zijn teghen de toovenaers, overspeelders, ende meyneedighen, ende teghen die, die gewelt ende onrecht doen den dachlooners, weduwen ende weesen, ende de vreemdelinghen onderdrucken, ende my niet vreesen, spreeckt de Heere Zebaoth.	Ende ick sal tot ulieden ten oordeele naderen, ende ick sal een snel ghetuyge zijn tegen de tooveraers, ende tegen de overspeelders, ende tegen de gene die valschelick sweeren, ende teghen de gene die den loon des dagh-looners met geweldt inhouden, die de weduwe, ende den weese, ende den vreemdelinck [het recht] verkeeren, ende my niet en vreesen, seydt de HEERE der heyrscharen.	Und ich wil zu euch nahen, euch zu straaffen, und wil ein schneller zeuge seyn wider die zauberer, und wider die ehebrecher, und wider die die da falsch schweeren, dergleichen wider die die mit gewalt innhalten den lohn des taglo^{e}hners: *item die mit gewalt undertrucken* die widwe und den wa^{e}isen, und die den frembdling *vō seinem recht* lencken, uñ mich nicht fo^{e}rchten, spricht der Herr Zebaoth.

De Statenbijbel steunt met Piscator op Tremellius in:

2 *Sam.* 5, 8.

Tremellius-Junius.	***Statenbijbel.***	***Piscator.***
Dixerat enim David die illo, quisquis pertingens ad illud emis-	Want David seyde ten selven daghe; Al wie de Jebusiten slaet,	Dann David hatte gesagt desselben tages: wer die Jebusiter

sarium percusserit Jebusaeum et istos caecos et clausos exosos animo Davidis, *primarius et princeps futurus est*: ideoque dici solet, caecus et claudus non introgressurus est in hanc domum.	ende gheraeckt aen die water-gote, ende die kreupele, ende die blinde, die van Davids ziele gehaelt zijn [die sal tot een Hooft, ende tot een Overste zijn:] daerom seytmen; Een blinde ende kreupele en sal in 't huys niet komen.	schlegt, und erlanget die dachrinne, und die lamen und die blinden, denen die seele David feind ist, *der sol ein haupt und oberster seyn*. Daher spricht man: Laasz ka^{e}inen blinden noch lamen ins haus kommen.

Zonder iets van hun zelfstandigheid te laten varen, maar toch gaarne luisterend naar hun voorgangers en met bezonnen oordeel eclectisch te werk gaand bij de raadpleging van hun wetenschappelijk apparaat wisten zij een vertaling tot stand te brengen, die geheel beantwoordde aan de wetenschappelijke eischen van hun tijd. Behalve gedrukte teksten hadden zij ook handschriftelijke bewerkingen voor zich, van Marnix het boek Genesis en de Psalmen, van Helmichius het boek Genesis, van den herziener Jodocus Larenus een particuliere overzetting van Job, Prediker en Daniël, van Faukelius de historische boeken, en ten slotte de bewerkingen van sommige Schriftgedeelten, die zij zelf op eigen gelegenheid hadden gemaakt en die voor een deel nog over zijn. Uit al deze teksten hebben zij vrijelijk overgenomen, wat in hun oogen bruikbaar was. Hoe zij bijvoorbeeld met Marnix' Psalmenvertaling hun voordeel deden, blijkt overtuigend uit de volgende verzen.

Psalm 32, 2-4.

***Deux-aes-bijbel*.**	***Statenbijbel*.**	***Marnix*.**
3. Want doe ick het woude verswijgen, versmachteden mijne ghebeenten, door mijn daghelicx huylen.	Doe ick sweegh, wierden mijne beenderen veroudert, in mijn brullen den gantschen dagh.	Doe ick swege werden mijne beenderen veroudert, [oock] in mijn brullen den gantschen dach.
4. Want uwe handt was dach ende nacht swaer op mij: dat mijn sap verdroochde, als het inden somer dorre wert. Sela.	Want uwe handt was dagh ende nacht swaer op mij, mijn sap wert verandert in somer-drooghten, Sela!	Want dijne handt werde over mij beswaert bij dage ende bij nachte, mijn sap werde verandert in somerdroogten. Selah.

Of zij in moeilijke gevallen, waarvoor hun boeken geen oplossing boden, Leidsche hoogleeraren in den arm genomen hebben, zooals de

wensch der Synode geweest was, is niet bekend. Wel Weten wij, dat zij onder zulke omstandigheden zich schriftelijk hebben gewend tot hebraici elders. Zoo schreven Baudartius en Bucerus herhaaldelijk aan Larenus, terwijl van Bogerman een brief aan Gomarus bewaard is over een lastige plaats in de Psalmen. Deze brief legt, evenals de bijbelhandschriften, weer getuigenis af van Bogerman's wetenschappelijke bekwaamheid. Gomarus kon aan zijn uiteenzettingen weinig nieuws toevoegen en moest bekennen, dat hij in zijn antwoordbrief slechts uilen naar Athene had gedragen. Aan den anderen kant is er geen reden om met den levensbeschrijver van Walaeus aan Bogerman het leeuwendeel van den arbeid toe te schrijven. We hebben den schrijver van het Cort Verhael op zijn woord te gelooven, wanneer hij zegt, dat - zoolang aan Bucerus nog het leven gegund was - elk een derde gedeelte van het werk op zich nam. Zij hebben allen hun tijd uitgekocht en deden voor elkaar niet onder in werkkracht. Dat Bogerman het meest op den voorgrond trad, was een gevolg van zijn positie als leider der werkzaamheden en vertegenwoordiger van de zaak der bijbelvertaling bij hooge overheid en kerkelijke vergaderingen, een positie, welke hem onbetwistbaar toekwam op grond van zijn persoonlijk overwicht op allen, die met hem samenwerkten.

Er zijn bij ons weten van het Nieuwe Testament geen handschriften bewaard, welke de in onderling overleg vastgestelde eindredactie behelzen. De verblijfplaats van een manuscript van den secretaris Hommius, dat langen tijd bij zijn nabestaanden heeft berust en wellicht den gezochten tekst bevat, is onbekend. Daardoor zijn we niet in de gelegenheid het werk der vertalers van dit gedeelte van nabij gade te slaan. Men kan er zeker van zijn, dat zij met even groote degelijkheid en nauwgezetheid hun arbeid hebben verricht als hun collega's van het Oude Testament. Op hun werktafel moet dus een geheele reeks uitgaven van het Grieksche Nieuwe Testament, commentaren, vertalingen in het Latijn en de moderne talen en woordenboeken gestaan hebben. Bij de herziening zijn de uitgave van Utenhove voor de gelijkluidende tekstplaatsen en het exemplaar van Piscator met zijn eigenhandig bijgeschreven opmerkingen gebruikt, terwijl de uitgave van het Grieksche Nieuwe Testament met de annotaties van Beza, in 1588-'89 bezorgd door Henricus Stephanus, als uitgangspunt werd gekozen, met dien verstande dat de raadpleging van andere uitgaven vrij bleef. Het onderzoek van Prof. Grosheide heeft bewezen, dat vertalers en herzieners noch in den tekst noch in de tekstcritische

kantteekeningen zich hebben gebonden aan één uitgave, maar bij verschil van lezing zelfstandig een keuze deden, met het gevolg dat men niet zelden lezingen uit de edities van Erasmus en Robertus Stephanus aantreft. Men ziet het: hun methode van werken komt geheel overeen met die van hun medevertalers.

Op dezelfde wijze zullen zij gehandeld hebben met de voor hen liggende vertalingen. Dat zij bijvoorbeeld aan Utenhove niet alleen opgaven van concordeerende teksten, maar ook bewoordingen van den bijbeltekst ontleend hebben, blijkt uitde volgende voorbeelden, waarmee de versie van Dyrkinus (in den Deux-aes-bijbel) vergeleken kan worden.

1 *Cor.* 13, 5*a*.

Dyrkinus.	*Statenbijbel*.	*Utenhove*.
Sij en draecht haer niet oneerlick.	Sij en handelt niet ongeschicktelick.	Zij handelt niet ongheschicktlick.

***Jac.* 3, 14.**

Ist dat ghy bitteren nijt ende tweedracht hebt in u herte, wilt niet roemen, ende der waerheyt lieghen.	Maer indien ghy bitteren[1] nijdt ende twistgierigheydt hebt in uw' herte, so en roemt ende en lieght niet tegen de waerheydt.	Hebbet ghy aver bitteren ijver end twist in uwen herten, zo berommet u niet, end lieghet niet teghen de waerheyt.

Zoo zouden verder overeenkomsten met de overzetting van Piscator aan te toonen zijn, die, met de reeds genoemde, bewijzen, dat de bewerkers van het Nieuwe Testament, waar het pas gaf, gaarne een goede vertaling van anderen volgden. Aan hun onafhankelijkheid deed zulks niet den minsten afbreuk. Zooals wij weten (zie blz. 288) hadden zij afgesproken ieder op eigen gelegenheid den tekst te vertalen om dan in de gemeenschappelijke besprekingen tot overeenstemming inzake de eindredactie te geraken. Het gemis van het handschriftelijk resultaat dezer bijeenkomsten wordt nu eenigszins vergoed door de omstandigheid, dat één dezer voorstudiën, en wel die van Rolandus, bewaard gebleven is. Het handschrift, dat als dateering 11 Aug. 1629, blijkbaar het tijdstip der voltooiing, draagt, is een keurig geschreven foliant, waarvan vrijwel alle bladzijden in twee kolommen verdeeld zijn; de linker kolom bevat den Griekschen tekst in de redactie van Stephanus-Beza, de rechter de ontwerp-vertaling van Rolandus, voorzien van wijzigingen en verbeteringen, welke blijkens het schrift van

1) Ofte, *yver*.

Walaeus afkomstig zijn. De lezer merkt hier, evenals in de manuscripten van het Oude Testament, de bijna angstvallige zorg op, waarmee Rolandus en Walaeus zich beijveren de Nederlandsche weergave een zoo getrouw mogelijke afspiegeling van den grondtekst te laten zijn. De eerste zet bijvoorbeeld een vertaling op papier, keurt deze later af en plaatst op den rand een andere. Walaeus doet nog een andere wijze van vertaling aan de hand, streept zijn eigen verbetering weer door en plaatst er een andere lezing onder, die dan later, in de gemeenschappelijke zitting, nogmaals aan een wijziging onderworpen zal worden. De gedaanteverwisselingen, welke een bijbelvers op deze wijze onderging, ziet men duidelijk in:

1 *Petr.* 4, 10.

***Dyrkinus*.**	***Rolandus*.**	***Rolandus*.**
Dient malkanderen, een yegelick na dat hij gave ontfangen heeft, als goede wtdeylders der menigherley ghenade Godts.	Een ijegelijck gelyck hy een gave ontfangen heeft, bedient deselve aen (onder) u selven, als goede uytdeelders der verscheiden genade Gods.	Gelijck een yegelyck gave ontfangen heeft, *alsoe* dient daer-van onder malkanderen, als goede uytdeelders der menigerley genade Gods.
***Walaeus*.**	***Walaeus*.**	***Statenbijbel*.**
Een yegelyck gelijck de gave *is* die hij ontfangen heeft, soo bedient deselve u selven etc.	Dient malkanderen, een yegelijck na dat hij haer ontfangen heeft als goede uytdeelders ddr menigerley genade Gods.	Een yegelijck ghelijck hy gave ontfangen heeft [alsoo] bediene hy deselve aen den anderen, als goede uytdeelders der menigerley genade Godts.

Men ziet, met welk een pijnlijke zorgvuldigheid zij te werk zijn gegaan bij het weergeven van den grondtekst. Wanneer men weet, dat de Statenbijbeltekst van het Nieuwe Testament op tal van plaatsen zulk een ontwikkelingsgang achter den rug heeft, dan zal men begrijpen, dat het onmogelijk is, met eenige kans op zekerheid vast te stellen, welk aandeel elke vertaler in een gemeenschappelijk zoo door-wrochten arbeid gehad heeft.

§ 6. Karakter van den Statenbijbel.

Getrouwheid aan den grondtekst in vergelijking met den bijbel van Deux-aes.

De Synode van Dordrecht had, door het gewichtig besluit dat de overzetting zich, voorzoover de Nederlandsche taal het toeliet, te houden had aan den oorspronkelijken tekst, den vertalers een beperking opgelegd, die door de betrokkenen geenszins als een belemmering van hun bewegingsvrijheid werd gevoeld. Dat was trouwens te verwachten, aangezien vier van de zes vertalers als vooraanstaande leden van de nationale kerkvergadering hadden meegeholpen bij het opstellen van de instructie. De inzichten van de twee anderen, Baudartius (zie blz. 268-270) en Bucerus, strookten geheel met die hunner collega's; ook zij waren van oordeel, dat de oude tekst dringend door een getrouwere overzetting vervangen diende te worden. Evenals Marnix (zie blz. 259-260) en Amama (zie blz. 283) zagen zij voorbij, dat de vermeende slordigheid van den Lutherbijbel een meesterlijke, weloverwogen aanpassing aan het levende taalgebruik was; zij moèsten dat wel voorbijzien, niet alleen omdat zij, zoo kort na Luther levend, nog dat historisch perspectief misten, dat ons in staat stelt tot een waardeeren van beide vertaalmethodes, maar ook omdat de Gereformeerde Schriftbeschouwing hen noopte elke andere opvatting, als in strijd met de eere Gods, te verwerpen. De centrale beteekenis van het Woord Gods lag voor Luther, die in zijn theologie het zondebewustzijn van den mensch als uitgangspunt koos, in de vrijmakende, verlossende kracht van het Evangelie; vandaar zijn onafhankelijke, of wil men, subjectieve houding ten opzichte van canon en Schriftwoord. De Gereformeerde Statenvertalers daarentegen, gedreven door een vurigen ijver voor de eere Gods en de handhaving van Zijn souvereiniteit, gaven zich gevangen aan het Woord. ‘Want de reden des menschen en moet geen Richter zijn over het Evangelium, maer sich daer onder buyghen ende ghevanghen geven’, teekenden zij aan bij 2 Cor. 10, 5. Het Woord Gods hief Luther op, hen deed het met eerbiedigen schroom zich nederbukken voor de majesteit van den souvereinen God.

Het Gereformeerde inspiratiebegrip van dien tijd deed hen in den grondtekst de taal van den Heiligen Geest zelf zien. Wanneer zij bij Joël 2, 23 hun opvatting van het hier tweemaal staande Hebreeuwsche ‘Moreh’ verdedigen, zeggen zij: ‘Dit kan den Heyligen Geest also belieft hebben, om de beteeckeninge van 't eerste *Moreh* t'onderscheyden van het tweede.’ Waar Woord en Geest zich zoo vereenzel-

vigen, is een vrije vertaling, immers een aantasting van de hoogste majesteit Gods, onduldbaar. De taak van den overzetter is dus, zich nauwgezet rekenschap te geven van den grondtekst en dezen zoo getrouw mogelijk over te brengen in de landstaal, opdat Gods Woord ongerept blijve.

Zijn zij hierin geslaagd? Hun vertaling zou zich aandienen als: 'Nu Eerst .... Uyt de Oorspronckelijcke talen in onse Nederlandtsche tale getrouwelijck over-geset.' Wanneer wij de juistheid dezer aankondiging aan de hand van de overzetting zelf nagaan, dan moeten we tot de slotsom komen, dat men dien toon van blijde zekerheid, vooral opklinkend uit dat 'nu eerst', terecht liet hooren. Baudartius en Bogerman hadden het volste recht om in hun 'Cort Verhael', dat als voorrede bestemd was, maar door de Staten-Generaal niet werd geaccepteerd (zie blz. 313), te zeggen: 'Wy zijn gebleven by de woorden, ende ordre der woorden des Hebreeuwschen Texts, so na ende naeuwe alst ons eenichsins is mogelick geweest.' Hoe ver daardoor de tekst van het Oude Testament kwam af te staan van dien in den bijbel van Deux-aes leert de volgende pericoop.

Jesaja 40, 1-8.

***Deux-aes-bijbel*.**	***Statenbijbel*.**
1. Troostet, troostet, mijn volck, spreeckt uwe Godt.	Troostet, troostet mijn volck, sal u lieder Godt seggen.
2. Spreeckt vrientlicken met Jerusalem, ende predict haer, Dat haer ridderschap een eynde heeft: want hare misdaet is vergheven: want sy heeft dobbel ontfanghen van der handt des Heeren, voor alle haer sonde.	Spreeckt na het herte van Jerusalem, ende roept haer toe, dat haer strijt vervult is, dat hare ongherechtigheyt versoent is, dat sy van de handt des H E E R E N dobbel ontfangen heeft voor alle hare sonden.
3. Daer is een stemme eens predikers in der woestijne: Bereydet den Heere den wech, maect op den velde een effene bane onsen Godt.	Een stemme des roependen inde woestijne: Bereydet den wegh des H E E R E N , maeckt recht in de wildernisse eene bane voor onsen Godt.
4. Alle dalen sullen verhooghet worden, ende alle berghen ende heuvelen sullen vernedert worden: ende wat onghelijck is, dat sal effen, ende wat oneffen is, dat sal geslicht worden.	Alle dalen sullen verhoocht worden, ende alle bergen ende heuvelen sullen vernedert worden: ende wat crom is, dat sal recht, ende wat hobbelachtich is, dat sal tot eene valeye gemaeckt worden.

5. Want de heerlicheyt des Heeren sal gheopenbaert worden: ende alle vleesch met malkanderen sal sien, dat des Heeren mondt spreeckt.	Ende de Heerlickheydt des H E E R E N sal geopenbaert worden: ende alle vleesch te ghelijck sal sien, dat [het] de mont des HEEREN gesproken heeft.
6. Daer spreeckt een stemme: Predickt: ende ick sprack: Wat sal ick prediken? Alle vleesch is hoy, ende alle zijn goedertierenheyt is als een bloeme op den velde.	Een stemme seyt: Roept, ende hy seydt, Wat sal ick roepen? Alle vleesch is gras, ende alle sijne goedertierenheyt als een bloeme des velts.
7. Het hoy verdorret, de bloeme verwelcket: want des Heeren Gheest blaest daer in: Ja het volck is het hoy.	Het gras verdort, de bloeme valt af, als de Geest des HEEREN daer in blaest: voorwaer het volck is gras.
8. Het hoy verdorret, de bloeme verwelcket: doch het woort onses Gods blijft eewichlick.	Het gras verdort, de bloeme valt af; maer het woort onses Godts bestaet in der eewigheyt.

Het Nieuwe Testament dat in den bijbel van Deux-aes opgenomen was, werd minder ingrijpend gewijzigd, omdat de vervaardiger daarvan, Dyrkinus, evenals zijn voorganger Utenhove, de Gereformeerde Schriftopvatting gehuldigd en op zijn vertaling toegepast had. De Statenvertalers konden hier dus volstaan met een grondige herziening. Ziehier een fragment, waarin de verwantschap duidelijk te bespeuren is.

***Rom*. 8, 31-39.**

Dyrkinus.	*Statenbijbel*.
31. Wat sullen wy dan hier toe seggen? So Godt voor ons is, wie is teghen ons?	Wat sullen wy dan tot dese dingen segghen? Soo Godt voor ons is, wie sal tegen ons zijn?
32. Die zijnen eyghenen Sone niet ghespaert en heeft, maer heeft hem voor ons allen overghegheven: hoe soude hy niet met hem alle dinck schencken?	Die oock sijnen eyghenen Sone niet ghespaert en heeft, maer heeft hem voor ons allen overgegeven, hoe en sal hy ons oock met hem niet alle dingen schencken?
33. Wie sal de wtvercorene Godts beschuldighen? Godt ist die rechtveerdich maeckt:	Wie sal beschuldinge inbrengen tegen de uytverkorene Godts? Godt is 't die rechtveerdich maeckt.

34. Wie is hy die verdoemt? Christus is voor ons ghestorven, Ja veel meer die oock opgewect is, die welcke oock voor ons bidt.	Wie is 't die verdoemt? Christus is 't die gestorven is, jae dat meer is, die oock opgeweckt is: die oock voor ons bidt.

35. Wie sal ons van de liefde Christi[1] scheyden? verdruckinghe of benautheyt, of vervolginghe, of hongher, of naecktheyt, of vaerlickheyt, of sweert?	Wie sal ons scheyden van de liefde Christi? Verdruckinge, of benautheyt, of vervolginge, of honger, of naecktheyt, of gevaer, of sweert?
36. Ghelijck ghescreven is: Om uwent wille worden wy ghedoot den gantschen dach, wy zijn geacht geweest[2] als schapen die tot slachtinghe gheschickt zijn.	(Ghelijck ghescreven is, Want om uwent wille worden wy den gantschen dach gedoodt: wy zijn geacht als schapen der slachtinge.)
37. Maer in allen desen dinghen overwinnen wy, door hem die ons lief ghehadt heeft.	Maer in desen allen zijn wy meer als overwinners, door hem die ons lief gehadt heeft.
38. Want ick ben versekert, dat noch doodt, noch leven, noch Engelen, noch Overheden, noch Machten, noch tegenwoordige, noch toecomende [dinghen]	Want ick ben versekert, dat noch doodt, noch leven, noch Engelen, noch Overheden, noch machten, noch tegenwoordighe, noch toekomende dinghen,
39. Noch hoochte, noch diepte, noch eenighe ander creatuere, ons sal connen scheyden van de liefde Godts, welcke is in Christo Iesu onsen Heere.	Noch hooghte, noch diepte, noch eenigh ander schepsel ons sal konnen scheyden van de liefde Godts, welcke is in Christo Jesu onsen Heere.

De Synode had voorgeschreven, dat de overzetters, wanneer zij een hebraïsme of hellenisme tegenkwamen, te ‘hard’ om in den tekst te behouden, op den kant de letterlijke vertaling moesten aanbrengen. Van deze vrijheid hebben zij hefhaaldelijk gebruik gemaakt. Om een karakteristiek voorbeeld van hun stiptheid te noemen, wijzen wij op de vele gevallen in het Oude Testament van de soort ‘sijnen heyligen arm’ in Jes. 52, 9, waarbij staat aangeteekend: ‘Hebr. den arm sijner heyligheit. D [= Dat is] sijne Goddelicke almachticheyt, die hy in het verlossen sijnes volcx bewesen heeft.’ Ook in het Nieuwe Testament verzuimen zij nimmer afwijkingen van den grondtekst op den rand aan te geven.

Veel grooter, ja talloos, is het aantal kantteekeningen, dat het tegengestelde doel heeft: een vrije parafrase te geven van wat in den vertaalden tekst staat. Het zijn niet altijd exegetische opmerkingen, die door de letter D [= dat is] in de marginalia worden voorafgegaan, al zijn wij ons bewust, dat vertalen, omschrijven en uitleggen drie begrippen zijn, die veelal niet ver uit elkaar liggen. De vraag mag

1) Anders. Godts.
2) Schapen der slachtinghe.

gesteld worden, of de vertalers over het geheel genomen niet te dicht bij het Hebreeuwsch en Grieksch gebleven zijn; met andere woorden: laat de veelszins hebraïseerende en helleniseerende stijl van hun werk zich vereenigen met het Nederlandsche taaleigen van dien tijd? Niet ieder immers was in de gelegenheid om zich een uitgave met al de opheldernde kantteekeningen aan te schaffen. Zelfs den tegenwoordigen bijbelvasten lezer, geschoold in de archaïstische taal van de Staten-overzetting, klinken verscheidene uitdrukkingen onwennig in de ooren. Hoe onnederlandsch moeten zulke en veel andere zegswijzen, die thans verstaanbaar of zelfs gemeengoed geworden zijn, voor den tijdgenoot geweest zijn, die gewend was aan de volkseigen taal van den Deux-aes-, dat is van den Lutherbijbel. Men vergelijke:

Gen. 32, 20.

***Deux-aes-bijbel*.**	***Statenbijbel*.**
Ende segghet oock: Siet, u knecht Jacob is achter ons: want hy dochte: Ick wil hem versoenen met den gheschencke, dat voor my henen gaet: daer na wil ic hem sien, misschien sal hy my aennemen.	Ende ghy sult oock seggen: Siet, uwe knecht Jacob is achter ons: want hy seyde, Ick sal sijn aengesichte versoenen met dit geschenck, dat voor mijn aengesichte gaet, ende daer na sal ick sijn aengesichte sien, misschien sal hy mijn aengesichte aennemen.

De Statenvertalers hebben eenige kantteekeningen noodig om de bedoeling toe te lichten, terwijl de oude tekst uit zichzelf duidelijk genoeg is.

Als typische voorbeelden van hellenismen noemen we absolute constructies als ‘mijne conscientie my mede getuygenisse ghevende’ in Rom. 9, 1; tegenwoordige deelwoorden als: ‘Ende Jesus de hant uytstreckende heeft hem aengeraeckt, seggende’ in Matth. 8, 3; verleden deelwoorden als: ‘Ende gheroepen hebbende sijne tien dienst-knechten, gaf hij haer tien ponden’ in Luc. 19, 13; een voltooid tegenw. toek. tijd als: ‘saligh [zijn'se] die niet en sullen gesien hebben, ende [nochtans] sullen gelooft hebben’; een accusativus cum infinitivo als: ‘ende niemandt en kan seggen Iesum den Heere [te zijn]’ 1 Cor. 12, 3.

Door zulk een consequent toegepaste vertaalmethode is hun werk een der getrouwste vertalingen van dien tijd geworden, getrouwer nog dan die van Piscator, bij wien de Luthertekst nog duidelijk waarneembaar is. Het ‘oostersch’ karakter van het werk den Statenvertalers

FESTVS HOMMIVS S.S. THEOLOGIÆ DOCTOR ECCLESIÆ LEYDENSIS PASTOR ET COLLEGII THEOLOG. ILLVSTR. HOLLAND. ET WESTFRIS ORDD. REGENS.
Afb. 37. - Festus Hommius, Statenvertaler van het Nieuwe Testament (zie blz. 287).

Afb. 38. - Antonius Walaeus, Statenvertaler van het Nieuwe Testament (zie blz. 287).

FRANCISCVS GOMARVS BRVGENSIS SS. THEOLOGIÆ IN ACAD. LVGD. BAT. PRIMARIVS PROFESSOR. ÆTAT. XLV. ANNO CIↃ DCIIX.
Hoc etiam vobis patriæ debetur Athenæ,
Hoc etiam Brugæ quod numeretis erit.
Si pudet, ut nunc est, mea patria: certimus ultro.
Exilium tectis præstulit ille tuis.
At vos posteritas hoc saltem discite testi,
Quid patriæ possit; quid pietatis amor. DH.

Afb. 39. - Franciscus Gomarus, herziener van het Oude Testament (zie blz. 285, 286 en 289).

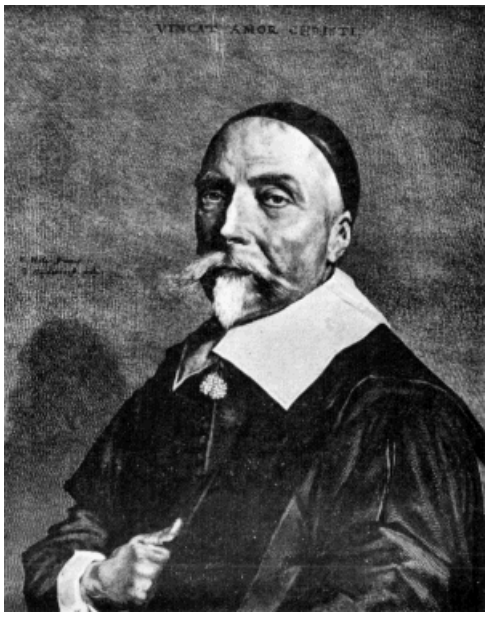

Afb. 40. - Jacobus Revius, herziener van het Oude Testament (zie blz. 289 en 309).

als een fout voor de voeten te werpen, is echter niet geoorloofd, omdat zij door hun Schriftopvatting gebonden waren. Ze wisten heel goed, dat en hoe het anders kon, maar wilden geen voet geven aan een neiging tot vrijheid, die in hun oogen bandeloosheid was.

Een gevolg van deze bijna angstvallige trouw aan het oorspronkelijke is geweest, dat de vertalers, men mag wel zeggen onbewust, in verschillende gedeelten den gloed van het oorspronkelijke hebben behouden. Het schoone coloriet van menig boek van het Oude Testament is voor een deel overgegaan op hun overzetting. Men verwisselt geenszins religieuze en aesthetische waarden, wanneer men de schoonheid van het Hebreeuwsch gehandhaafd acht in Jes. 40, 12 en volgende verzen: 'Wie heeft de wateren met sijnen vuyst gemeten? ende van de hemelen met de spanne de mate genomen? ende heeft met een dryelinck het stof der aerde begrepen? ende de bergen gewogen in een waghe, ende de heuvelen in een weech-schale?' Potgieter noemde de kloeke taal van den Statenbijbel het mannelijkste Nederlandsch dat ooit geschreven was.

Waar men in den Hebreeuwschen en Griekschen bijbeltekst de taal van den Heiligen Geest zelf zag, was het als het ware een heilige plicht de kennis van de grondtalen aan te kweeken. Alleen een juist inzicht in den zin van het oorspronkelijke kon de bedoeling des Geestes ontsluieren en den noodigen waarborg bieden voor een waarlijk getrouwe overzetting. De beoefening van de taalkunde was opgebloeid; dank zij de bemoeiingen van Sixtinus Amama en anderen was de studie der Oostersche talen en het Grieksch voor aankomende predikanten verplicht gesteld. Het is niet te verwonderen dat de Statenvertalers, zelf uitstekend geschoold en arbeidend in een sfeer van liefde voor de wetenschap, een werk hebben geleverd van wetenschappelijk hoog gehalte. Bevoegde beoordeelaars hebben na grondig onderzoek vastgesteld, dat de Statenvertaling als werk van gedegen wetenschap door geen enkele overzetting uit den tijd van haar ontstaan wordt geëvenaard, laat staan overtroffen. De zorgvuldige werkwijze der overzetters is ten goede gekomen aan haar taalkundige betrouwbaarheid. Of er dan geen fouten gemaakt zijn? Zeker, wie de loupe hanteert, ontdekt onjuiste vertalingen, maar de lezer gelieve te bedenken, dat dezelfde feilen meestal terug te vinden zijn in de Gereformeerde bijbels en commentaren in het Latijn, Fransch of Duitsch, die de overzetters gebruikten. Hetzelfde kan gezegd worden van de vele inlasschingen (zie een voorbeeld op blz. 296), die volgens den wensch van de Dordtsche Synode in een ander lettertype en tusschen haakjes

gedrukt werden. Het gebruik van het haakjessysteem, ten onzent op groote schaal reeds toegepast door Utenhove, Dyrkinus, Marnix en Faukelius, was in die dagen internationaal-Gereformeerd. De Statenvertalers zouden geen kinderen huns tijds geweest zijn, wanneer ze in dit opzicht waren afgeweken van de wetenschappelijke usances.

De kantteekeningen.

Een wezenlijk bestanddeel van den Statenbijbel vormden aanvankelijk de talrijke kantteekeningen. Zoolang de eenvoudige lezer, die tot nog toe den vrij vertaalden Deux-aes-tekst gebruikt had, zich nog vertrouwd moest maken met de vele oostersch klinkende zegswijzen van de nieuwe overzetting, was zulk een handleiding onmisbaar. Van grooter beteekenis was de omstandigheid, dat in de Gereformeerde kerken de leekentheologie van den aanvang af een belangrijke plaats heeft ingenomen. Schriftstudie werd niet alleen beoefend door de geestelijke leiders, maar evenzeer door de eenvoudige geloovigen. Het geloofsbeginsel eischte, dat men zoowel het schijnbaar bijkomstige als den ingewikkeldsten gedachtengang in het passend verband leerde verstaan. De mannen van wetenschap, ook de Statenvertalers, achtten zich geroepen, den ernstigen Schriftgebruiker een leidraad te verschaffen in den vorm van algemeen bevattelijke kantteekeningen, waarin zij het beste van hun rijke kennis hadden neergelegd. Bewondering vervult ons voor hun werkkracht en gave van popularisatie, wanneer wij de lange reeksen historische, chronologische, geografische, exegetische en dogmatische annotatiën overzien, gesteld in duidelijke en eenvoudige bewoordingen. Er moest veel werk verzet zijn voor het maken van zulk een commentaar, en al is het waar, dat deze voor een deel uit de vertaling gegroeid is, zoo moet men toch erkennen, dat de vertalers gedurende de zes jaren, welke hun arbeid geduurd heeft, hun tijd wel hebben besteed.

De meeste kantteekeningen van exegetischen en dogmatischen aard zijn door de bewerkers, naar hun Gereformeerde inzichten natuurlijk, logisch ontwikkeld uit den bijbelinhoud. Zij verklaren de Schrift met behulp van de Schrift; slechts een enkele maal halen zij ter bevestiging van het bijbelwoord een plaats uit wereldlijke schrijvers als Flavius Josephus en Suetonius aan. De Synode had bevolen, dat zij in de tekstverklaring de dogmatische geschilpunten onbesproken moesten laten. Hiermede waren uiteraard de leergeschillen met de Remonstranten bedoeld, niet de dogma's van de Roomsch-Katho-

lieke kerk. Men leze slechts de aanteekeningen bij verschillende hoofdstukken van het boek der Openbaring om te zien, dat anti-Roomsche uitleg hier als vanzelfsprekend werd beschouwd. Protestantsch is bijvoorbeeld de vertaling ‘Ouderlinghen der Gemeynte’, niet ‘priesters der kerk’ in Jac. 5, 4. Naar aanleiding van wat in dit vers volgt, noemt de kantteekenaar de zalving met olie een ‘uyterlick teeken’, ‘noch huyden-daegs als een Sacrament ghebruyckt, ende noch meer wordt het superstitieuselick misbruyckt, als men meynt dat sulcke salvinghe kracht heeft om de sonden wech te nemen, ende dat het tot saligheyt der zielen dienstigh is.’

Overigens ademen de kantteekeningen over het algemeen een geest van onbevangenheid, merkwaardig genoeg, omdat ze voor een groot deel afkomstig zijn van mannen, die in de godgeleerde meeningsverschillen van hun dagen vooraan hadden gestaan in den strijd voor de handhaving van de zuivere leer. Wat wonder, dat zij somtijds, het Synodebesluit vergetend, een Remonstrantsche stelling bestreden. Ook hebben zij, gewend als ze waren in heftiger bewoordingen hun tegenstanders te bekampen, het polemisch karakter van een aanteekening als bij 1 Tim. 2, 4 staat, niet eens gevoeld. Hier worden de woorden: ‘Welcke wil dat alle menschen saligh worden, ende tot kennisse der waerheyt komen’ als volgt toegelicht: ‘Dit woort *alle* wort hier oock genomen voor *allerley*, ghelijck blijckt uyt het voorgaende 2 vers, waer van dit vers een reden geeft: als oock uyt het woordt *wil*, want soo Godt wil dat alle menschen saligh worden, soo sullen'se oock alle saligh worden, dewijle Godt doet al wat hij wil. Psal. 115, 3. Rom. 9, 19. Ephes. 1, 11. Ende het selve wort oock bewesen uyt het gene den Apostel daer by voeght, *dat Godt wil dat sy alle tot de kennisse der waerheydt komen*, alsoo de Schrift ghetuyght dat dit is een privilegie van Godts volck. Siet Psal. 147. 19/20. Matth. 11. 25/26. Joan. 6. 45. Eph. 2. 12/etc. Dat yemant soude willen seggen, dat Godt sulcks wil, indien de menschen oock willen, dat is de saligheydt ten deele aen Godes wille, ten deele aen des menschen wille hanghen, het welck strijdt met het gene den Apostel leert, Rom. 9. 16/23. ende cap. 11. verss. 35/36. ende doorgaens elders.’ Walaeus, want hij is het, die hier aan het woord is, gaat echter niet zoover als Piscator, die in zijn bijbelvertaling zelf het Grieksche *πάντας* met ‘allerley’ weergeeft.

Afgezien van zulke leerstellige uiteenzettingen blijven er vele annotaties over, die verschillende opvattingen van een tekst vermelden, waaruit de lezer desnoods een keuze kan doen. Op den rand staan soms twee, drie, vier andere vertalingen van een bepaald woord.

Bewijzen te over, dat de vertalers voldoende wetenschappelijke soepelheid bezaten, om hun vertaling niet als de eenig juiste op te dringen.

De taal.

Het pleit voor het gezonde inzicht van de vertalers en hun lastgevers, dat men, wat de taal betreft, zich aansloot bij het heerschend gebruik. Wel bestond er nog niet een algemeene, gezaghebbende taal voor mondeling en schriftelijk verkeer, zooals wij die kennen, maar toch vormde zich in dezen tijd geleidelijk een 'schrijftaal', welke als norm dienen kon. De kern daarvan was van Hollandschen oorsprong, terwijl de bolster was samengesteld uit Zuidnederlandsche en 'Oostersche' bestanddeelen. De vertalers wilden derhalve gewestelijke eigenaardigheden zooveel mogelijk mijden. Het streven naar algemeenheid werd bevorderd door het feit, dat de commissies der vertalers en overzieners bestonden uit leden, die geboortig waren uit verschillende gewesten. Zoo was er bij de vertalers één Hollander: Rolandus, twee Friezen: Bogerman en Hommius, één Zeeuw: Bucerus en twee Vlamingen: Baudartius en Walaeus. Zooals we reeds weten (zie blz. 287), hebben de vertalers in 1627 zich met elkaar verstaan over de taal. Hun voorloopige afspraken zijn naderhand, na eenige wijzigingen op ondergeschikte punten, door de reviseurs goedgekeurd. De bedoeling was geweest om practische redenen wat ordening te brengen in de onstelselmatige spelling en buiging van het toenmalige Nederlandsch, en tevens om in het gebruik van bepaalde woorden eenzelfde gedragslijn te volgen.

De Statenoverzetters hebben het Nederlandsch niet geschapen, zooals Potgieter in zijn bekende allegorie vader Jan laat zeggen, maar eenvoudig voortgebouwd op de traditioneele bijbeltaal, die uit den Liesveldtbijbel en den Deux-aes-tekst was ontstaan en in haar ontwikkeling goeddeels evenwijdig liep aan het bovengenoemde, zich geleidelijk vormende, algemeene Nederlandsch. In die bijbeltaal was het Zuidnederlandsche element voortdurend sterk vertegenwoordigd geweest, doordat de onbekende auteur van de Liesveldtuitgave en de twee vertalers van den Deux-aes-bijbel, Dyrkinus en Van Wingen, resp. een Brabander, Vlaming en Luikenaar waren. Dat de Statenbijbel ook een reeks Zuidnederlandsche taaleigenaardigheden vertoonde was dus geen wonder. Klanken als *ie* in plaats van *ui* en *uu* in 'vyer, dier, kiecken' enz., een-verkleiningsuitgang als -*ke*(*n*) in 'dochterken, bundelken' doen nog onhollandsch, maar toch plechtig

aan. Evenmin zal men verbaasd zijn te vernemen, dat veel van het vernederlandschte bijbel-Duitsch van Luther via den Liesveldt- en Deux-aes-tekst is overgegaan in den Statenbijbel. Enkele germanismen, waaraan de laatste zoo rijk was, zijn eveneens overgenomen, andere zijn rechtstreeks uit het Duitsch of het Oostnederlandsch binnengekomen. Een karakteristiek voorbeeld was het wederkeerige voornaamwoord ‘zich’, dat in bepaalde verbindingen de plaats innam van ‘hem’. Marnix gebruikte nog ‘sick’, een vorm dien de Statenvertalers verwierpen.

Leert vergelijking met de oude bijbeltaal, dat de overzetters geen radicale wijzigingen wilden aanbrengen, zoo hebben zij niet geaarzeld haar op verschillende punten te moderniseeren. Afgezien van enkele verouderde woorden, die gehandhaafd werden, wellicht wegens hun gevoelswaarde, was de taal van den Statenbijbel geheel in overeenstemming met de gangbare schrijfgewoonten en, voorzoover mogelijk, met het gesproken Nederlandsch. Hoewel ten gevolge van de toegepaste vertaalmethode hun taal, met name in het Nieuwe Testament, in bedenkelijke mate het karakter van ‘geleerden-Nederlandsch’ ging dragen, hebben zij toch nooit uit het oog verloren, dat hun werk een volksbijbel moest worden. Vandaar de stelselmatige vermijding van bastaardwoorden, waarmee zij minder de germanismen bedoelden, die zij nog niet als onnederlandsch, althans niet als vreemd aan de volkstaal voelden, dan wel de Fransche termen, waarvan vele geschriften in die dagen wemelden. Wanneer zulke ‘geleende uytlantsche woorden’ even algemeen waren geworden als de ‘inlantsche’, hadden zij er geen bezwaar tegen ze te behouden. Zoo ontmoet men in hun werk woorden als ‘conscientie, tente, tabernakel, rebelleren, instrumenten, fondamenten, genereren, formeren, formeersel, bannissement’, ofschoon de vertalers hiermede zeer zuinig zijn geweest. In de kantteekeningen, waar ze zich meer konden laten gaan, zijn bastaardwoorden schering en inslag.

Wat spelling en buiging aangaat, hebben zij zich, zoo goed en zoo kwaad als het ging, gehouden aan de afspraken. Toch is er bij nauwlettend toezien een groot aantal inconsequenties op te merken, hetgeen, gezien den omvang van het werk en het groote aantal der vervaardigers niet te verwonderen valt. De bonte taal liet zich nog niet vangen in starre eenvormigheid.

Of Revius, de begaafde predikant-dichter, die als secretaris der herzieningscommissie van het Oude Testament een belangrijken post heeft ingenomen, inderdaad veel heeft bijgedragen tot de taalkundige

zuiverheid en letterkundige schoonheid van het werk, is niet met zekerheid te zeggen. Hij zat daar in de eerste plaats als theoloog, niet als litterator. Daarom lijkt het niet waarschijnlijk, dat hij in dit opzicht het stempel van zijn persoonlijkheid heeft kunnen zetten op het werk der vertaling, al zal zijn ervaring als stilist in de moedertaal menigmaal aan de taalkundige verzorging ten goede gekomen zijn.

Er is één ding, dat nog verklaring behoeft. Hoe komt het, kan men zich afvragen, dat een werk, dat zooveel makers heeft gehad en als alle menschenarbeid geenszins vlekkeloos is, trots dat alles op den toeschouwer den indruk maakt van een gesloten eenheid, een stijlvol geheel van stoere, schier strakke monumentaliteit? Is het louter een gevolg hiervan, dat allen zich nauwgezet hebben gehouden aan een vooraf opgesteld werkplan? De oplossing van de schijnbare tegenstrijdigheid is deze, dat hun arbeid een geloofswerk was, evenals die andere volksbijbel, die ook in de Nederlanden de harten stormenderhand gewonnen had: de vertaling van Luther. De massa, die zich hier geen steenen voor brood laat geven, moet als bij ingeving den Statenbijbel als een geloofswerk aanvaard hebben. Gestaald door eenzelfde sterk geloof, dat zijn kracht zocht in een absolute erkenning van de souvereiniteit Gods, een geloof waarvan de besliste toon in menige kantteekening getuigenis aflegt, hebben de vertalers de handen ineengeslagen voor het volbrengen van het ‘heilig’ werk, zooals zij het zelf plachten te noemen. Rustig hebben zij voortgearbeid. Anders dan de onstuimige Luther, die met het openbaar maken van zijn werk niet kon wachten tot het voltooid was, maar in reformatorischen ijver telkens een gedeelte de wereld inzond, hebben zij, door één geest gedreven, eenzelfde doelwit voor oogen, na jarenlang bezadigd overleg hun arbeid tot stand gebracht en als een gaaf geheel afgeleverd. Zoo vormt de Statenbijbel, die op klassieke wijze aan den bijbel-inhoud een Nederlandschen taalvorm geschonken had, de waardige afsluiting van de lange reeks zijner voorgangers.

§ 7. Druk en uitgave van den Statenbijbel.

Terwijl de herziening van het Nieuwe Testament nog in vollen gang was, werden de noodige voorbereidingen getroffen voor het drukken en uitgeven van het Oude. Bogerman en Baudartius waren in onderhandeling getreden met enkele drukkers, maar voordat een definitieve regeling gemaakt was, hebben burgemeesteren van Leiden

gedaan weten te krijgen, dat de uitgave van het werk, dat binnen de muren van de stad tot stand gekomen was, te Leiden zou geschieden. Zij rekenden het zich een groote eer, wanneer de nieuwe bijbel in hun stad het licht zou zien. Daar kwam bij, dat zij de kans, het handelsbelang van hun stad te behartigen, niet ongebruikt wilden laten voorbijgaan, want de uitgave moest, dank zij het octrooi, in commercieel opzicht groote baten afwerpen. In overleg met de Staten-Generaal sloten zij contracten met overzetters, uitgever en drukker, waarvan de hoofdinhoud op het volgende neerkwam. De vertalers stonden hun privilege af aan burgemeesteren en zouden ieder daarvoor 1500 gulden ontvangen, op voorwaarde dat ze de correctie der drukproeven verzorgden. Burgemeesteren verkochten op hun beurt het octrooi weer aan de Haagsche uitgeefster Machtelt Aelbrechtsdochter, weduwe van Hillebrant Jacobsoon van Wouw, die als ‘druckster van Haer Ho: Mo:’ een semi-officieele positie innam en zorg zou dragen voor de uitgifte en den verkoop. De bijbel zou te Leiden gedrukt worden door Paulus Aertsz van Ravensteyn, die zich verplichtte daarvoor met zijn gezin en geheele bedrijf uit Amsterdam over te komen. Hij moest met zijn gezellen onder eede beloven geen blad van de nieuwe vertaling in vreemde handen te laten komen. De vertalers zouden, zoodra de druk voltooid was, recht hebben op een bepaald aantal exemplaren om die aan te bieden aan verschillende overheidscolleges. Een soortgelijke verbintenis gingen in 1636 Hommius en Walaeus aan, die ieder hun octrooi overdeden voor een bedrag van 1250 gulden. Burgemeesteren bedongen ten slotte dat de oorspronkelijke stukken der vertaling, die voor de uitgave gebruikt zouden worden, gedeponeerd werden in een kist met twee sloten, welke op het raadhuis een plaats zou vinden. De eene sleutel zou berusten in handen van burgemeesteren, de andere bij een der vertalers.

De strenge winter van 1634 op 1635 was oorzaak, dat Paulus Aertsz van Ravensteyn zijn komst eenigen tijd moest uitstellen. Maar al was het een open winter geweest, dan had hij zijn werkzaamheden te Leiden toch nog niet kunnen beginnen, omdat hij, volgens Bogerman door de schuld van afgunstige vakgenooten, niet over het vereischte soort papier en de noodige lettertypen beschikte. Pas in het voorjaar van 1635 heeft hij zich in zijn nieuwe woonplaats geïnstalleerd en een begin gemaakt met de uitvoering van de opdracht, die sindsdien een vlot verloop had.

De vertalers hadden zich contractueel verplicht, de tweede en derde correctie op zich te nemen. Voor Bogerman en Baudartius beteekende

dat een nieuwe verlenging van hun verblijf in de sleutelstad. De eerste werd voortdurend namens de curatoren van de hoogeschool te Franeker, waar hij intusschen op bijzonder eervolle en gunstige voorwaarden professor was geworden, aangemaand zich naar het Noorden te begeven ten einde zijn ambt te aanvaarden. Bogerman's antwoordbrieven geven blijk van zijn verlangen om tot het laatst het werk, waaraan hij zooveel jaren zijn beste krachten had gegeven, te blijven dienen. Aan een nauwkeurige correctie van dezen arbeid die ‘voor altijd en eeuwig’ zou zijn, was ‘de gansche Nederlandsche kerk, mitsgaders de eer en reputatie dezer vereenigde landen’ zeer veel gelegen. Zijn groot verantwoordelijkheidsbesef verbood hem om maar ‘één voet te wijken’ van de correctie, die ‘als het ware de kroon van dit voortreffelijk werk’ zou zijn. Was zijn taak te Leiden afgeloopen, dan zou hij geen dag wachten met naar Franeker te komen.

Met bekwamen spoed op drie persen tegelijk voortarbeidend, wist Van Ravensteyn in den zomer van 1637 den druk te voltooien. Er moest nog een beslissing worden genomen in de kwestie op wiens naam de nieuwe bijbel zou verschijnen. De vraag was in het vorig jaar reeds door Bogerman en Baudartius aan de orde gesteld. Toen de definitieve afdruk van het Oude Testament bijna gereed was, stelden zij den Staten-Generaal voor, de uitgave te laten voorafgaan door twee voorredenen, de eene gericht tot de Staten-Generaal, de andere tot de Gereformeerde Nederlandsche kerken. In een begeleidende ‘memorie’ verzochten zij Hun Hoogmogenden advies in deze zaak. Bezwaren die de heeren Staten daartegen zouden kunnen hebben, trachtten zij bij voorbaat uit den weg te ruimen door te wijzen op het voorbeeld van andere Gereformeerde landen en koninkrijken. De Geneefsche, Italiaansche, Spaansche en Poolsche vertalingen, alle waren ze door de vertalers zelve van voorredenen voorzien. De koning van Engeland, Jacobus, had gedurende dertien jaren veertig godgeleerden op zijn kosten den bijbel laten verbeteren, en toch hadden de vertalers de voorrede mogen samenstellen. Zoo was het ook met den bijbel van Piscator gegaan. Daarom boden Bogerman en Baudartius aan om zelf de prefaties op te maken; zij zouden daarbij zorgvuldig het woord ‘dedicatie’ vermijden en alleen spreken van ‘overleveren’ en ‘presenteren’, ‘gevende hare Ho.Mo. de eer ende lof, die deselve met recht toekomt’.

In de vergadering der Staten-Generaal van 30 Mei 1636 werden ‘verscheyden deductien, pampieren ende versoecken van de translateurs van 't oude testament’ overgelegd. Daartoe behoorde een

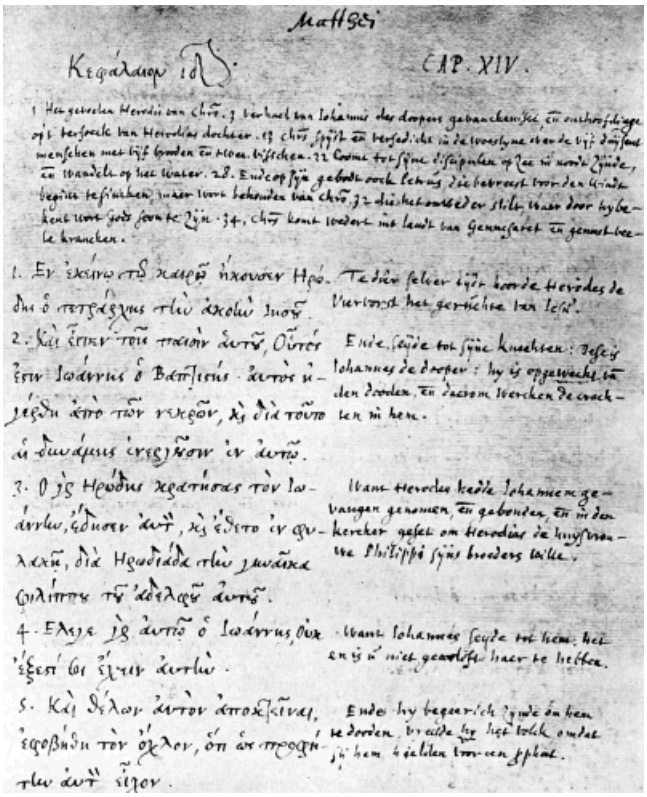

Afb. 41. - Gedeeltelijke bladzijde uit de voorvertaling van het Nieuwe Testament van Jacobus Rolandus, in de linker kolom de Grieksche, in de rechter de Nederlandsche tekst (zie blz. 298).
Handschrift van de familie Rolandus te Bussum.

BIBLIA,
Dat is:
De gantſche H. Schrifture,
vervattende alle de Canonijcke
Boecken des Ouden en des Nieuwen
TESTAMENTS.
Nu Eerſt,
Door laſt der Hoogh Mog. HEEREN
STATEN GENERAEL
vande Verenichde Nederlanden, ende volgens het
Beſluyt van de Synode Nationael, gehouden tot
Dordrecht, inde Jaren 1618 ende 1619
Uyt de Oorſpronckelijcke talen in onſe
Neder-landtſche tale getrouwelijck overgeſet.
Met nieuwe by-gevoegde Verklaringen op de duyſtere
plaetſen, ende nieuwe Argumenten voor elck der
TESTAMENTEN
Tot LEYDEN,
STATEN GENERAEL

Afb. 42. - Titelblad van den eersten druk van den Statenbijbel, in 1637 verschenen bij Paulus Aertsz van Ravensteyn te Leiden (zie blz. 314).

‘Cort Verhael van sulcx als sich heeft toegedragen belangende het werck der Translatie onses Nederlandschen Bijbels uyt de Hebreeuwsche ende Griecksche talen’, dat bedoeld was als prefatie, gericht tot de Algemeene Staten, en voorts een opgave van de redenen, waarom een nieuwe vertaling noodig was geoordeeld, gericht tot de kerken. De Heeren keurden de eerste goed, terwijl de tweede bekort diende te worden. Deze ‘geabregeerde prefatie’ werd in de zitting van 4 Juni 1637 voorgelezen en door de Heeren van Holland overgenomen.

Het schijnen vooral de Staten van Holland geweest te zijn, op wier instigatie in de resolutie van 30 Mei 1636 verandering is aangebracht. Bogerman, die zich reeds te Franeker bevond, moest er tegen zijn zin in berusten; hij schreef die wijziging toe aan het winstbejag van bepaalde personen, die vereeringen van Hunne Hoogmogenden hoopten te verkrijgen. In ieder geval werd den 2den Mei 1637 ‘op een bericht van den extraordinaris Gedeputeerde van Holland’ besloten ‘dat van dit gantsche werck aen Haer Hooch Moog. vergaderinge alleen sal worden gelaten d'eere ende den danck’. Er zat inderdaad niets onbillijks in dat de Staten-Generaal de eer van de uitgave aan zich trokken. Zonder hun onbekrompen steun, die, naar men uitgerekend heeft, een bedrag van ruim 75.000 gulden beloopen had, zou een vertaling als de Statenbijbel niet tot stand gekomen zijn.

Bogerman trachtte in een schrijven den Raad van State, die advies moest uitbrengen, te bewegen zich zooveel mogelijk te houden aan het vroegere besluit van de Staten-Generaal, en legde daartoe nieuwe ontwerpen van een ‘politycke’ en ‘ecclesiastycke’ prefatie over. De Raad van State stelde ze voor nader onderzoek in handen van het raadslid François van Aerssen, heer van Sommelsdyck. Deze heeft naast de concepten van Bogerman en Baudartius zelfstandig een prefatie van geringer omvang ontworpen, welke mede naar de Staten-Generaal werd gezonden, die daaruit een keuze hebben gedaan. Na rijp beraad hebben de Hoogmogende Heeren in hun vergadering van 29 Juli 1637 het ‘nader concept van d'authorisatie’, dat dus van François van Aerssen afkomstig was, goedgekeurd.

Het kan wel niet anders, of de kerk moet door deze beslissing teleurgesteld geweest zijn. Iemand als Revius had vroeger reeds verklaard, dat de herzieners en alle gemeenten al onrecht leden, wanneer de vertalers buiten hen om een voorrede voor het geheele werk dachten te plaatsen. Een gevoel van ontgoocheling moet zich van hem meester gemaakt hebben, toen hij bemerkte, dat zoowel herzieners als vertalers in de afwikkeling van deze aangelegenheid gepasseerd

waren. De kerk beschouwde het werk in de eerste plaats als een vrucht van de samenwerking aller gemeenten in het belang van alle gemeenten. Zij wilde aan den anderen kant niet ontveinzen, dat de medewerking van den staat in dezen onmisbaar was geweest en kwam daarom op de zaak niet terug. De acte van authorisatie bevatte overigens niets, waaraan de kerk aanstoot kon nemen; zij liet integendeel aan de kerkelijke bemoeiingen alle recht wedervaren. (Over den naam Statenbijbel zie blz. 326).

De volledige uitgave van den nieuwen bijbel - voor bescheidener beurzen waren ook minder omvangrijke edities met verkorte annotaties of zonder kantteekeningen ter perse gelegd - verscheen in kloek folio-formaat, gedrukt op zwaar papier en gezet in den bekenden Gothischen letter. De titel, in een renaissancistische omlijsting gevat, behelst de woorden: 'Biblia, Dat is: De gantsche H. Schrifture, vervattende alle de Canonijcke Boecken des Ouden ende des Nieuwen Testaments, Nu Eerst, Door last der Hoogh-Mog.: Heeren Staten Generaal vande Vereenighde Nederlanden, en volgens het Besluyt van de Synode Nationael, gehouden tot Dordrecht, inde Iaeren 1618 ende 1619. Uyt de Oorspronckelijcke talen in onse Nederlandtsche tale getrouwelijck over-geset. Met nieuwe bij-gevoegde Verklaringen op de duystere plaetsen, aenteeckeningen vande ghelijck-luydende Texten, ende nieuwe Registers over beyde Testamenten. Tot Leyden, Gedruckt by Paulus Aertsz van Ravensteyn, Voor de Weduwe ende Erfgenamen van wijlen Hillebrant Jacobsz. van Wouw, Ordinaris Druckers vande Hoogh-Mog: Heeren Staten Generaal. Met Privilege voor 15 Jaren'. Boven den titel is een opengeslagen bijbel met toepasselijke teksten afgebeeld, benevens een symbolische voorstelling van de Drieëenheid - welke afbeelding eenige jaren later volgens den wensch van sommige particuliere Synodes verwijderd werd -; aan den voet van de bladzijde herinnert een panorama van Leiden den lezer aan de plaats, waar de vertaling tot stand gekomen en gedrukt is.

Bogerman heeft de laatste handeling der vertalers, de aanbieding van het eerste exemplaar aan de Staten-Generaal, niet mogen beleven. Op het ziekbed, dat den 11den September 1637 zijn stervenssponde zou worden, heeft hij met onverzwakten geest alles gevolgd, wat met de zaak der vertaling in verband stond. Hij verzocht den Haagschen predikant Andreas Rivetus uit zijn naam bij de plechtigheid aanwezig te zijn. Baudartius liet zich vertegenwoordigen door Walaeus en Hommius. Vergissen wij ons niet, dan moet het gezelschap van drie

personen, dat zich in den middag van den 17den September 1637 naar 's lands vergaderzaal begaf, met een gevoel van voldoening in het hart zich van zijn taak gekweten hebben. Na in de vergadering toegelaten te zijn, boden zij den Heeren den eersten afdruk, in rood fluweel ‘cierlyck’ gebonden en verguld op sneê, aan onder het uitspreken van dankwoorden voor Hun ‘Christelyken iever en vaderlyke zorge, in het uitvoeren van dit voor de kerken van Nederland noodig werk betoond’. De plechtigheid, hoe kort ook van duur en hoe sober in haar verloop, moet voor de aanwezigen een beteekenis gehad hebben, die verre uitging boven die van een vormelijke beleefdheidshandeling. Deze mondelinge overdracht door en namens de auteurs was meer dan een uiterlijke plichtpleging; zij was in symbolischen zin de oplevering en onthulling van een gedenkteeken, dat jarenlange noeste arbeid van eenige voortreffelijke geleerden tot stand had gebracht. Zij droegen dit pand thans over aan de vertegenwoordigers van de Nederlandsche volksgemeenschap, in het volle vertrouwen de opgelegde taak met Gods hulp naar de mate hunner krachten te hebben volbracht.

Hoofdstuk XV.
Invoering, ontvangst, gezag en beteekenis van den Statenbijbel.

§ 1. Invoering.

De officieele bijbel zou een machtigen weerstand te overwinnen hebben, namelijk de gehechtheid aan den ouden tekst, welke in de oogen der eenvoudigen, die bij hem waren opgegroeid, alles inhield, wat voor de zaligheid noodig was. De overheid moest dus met de kerk samenwerken om de nieuwe vertaling, die niet van onder opgekomen was, in den eeredienst ingang te doen vinden. Wijze voorzichtigheid bestuurde hun maatregelen in deze zaak, omdat beide zich bewust waren, dat overhaasting en dwang slechts een schadelijke uitwerking zouden hebben.

De acte van authorisatie en approbatie, die den 29sten Juli 1637 door de Staten-Generaal was vastgesteld en sindsdien in de uitgaven werd opgenomen, gaf den wensch der Hoogmogende Heeren te kennen, dat de nieuwe bijbel ‘in de Kercken ende publijcke Scholen der Vereenighde Nederlanden, ende andere Rijcken ende Landtschappen onder onse gehoorsaemheyd resorteerende, moge worden aengenomen ende gebruyckt, ende dat dien volgens alle Kerckelicke Vergaderingen, Kerckendienaren, Professoren ende Doctoren in de Heylige Theologie, Regenten van Collegien, ende voorts allen ende een yegelicken, dat dit eenigszins aengaen mach, in 't exerceeren van der selver diensten ende bedieningen haer daer na mogen reguleeren, omme alsoo de eenigheyt, welstant ende dienst der gemelte Nederlandtsche Gereformeerde Kercken ende Schoolen meer ende meer te vorderen.’ Meer dan de wenschelijkheid eener eenparige invoering kon zij niet uitspreken, aangezien de last hiertoe alleen door de gewestelijke Staten gegeven kon worden.

Niet in Holland, zooals men wellicht zou denken, maar in Groningen is de invoering het eerst een feit geworden. Op aanschrijving der Staten werd elke kerk aldaar reeds in 1638 van twee nieuwe bijbels voorzien. Zoo geschiedde ook elders. In de Stadsrekeningen van 's-Her-

togenbosch van Sept. 1638 - Sept. 1639 wordt onder den post uitgaven vermeld: ‘Item aen Jan van Dockum, boeckvercooper, ter cause van 22 nieuwe bijbels tot 27 gul. 'tstuck aende heeren schepenen ende leden, mitsgaders aende heeren predicanten, kercke ende weeshuys gelevert, 594 gul.’ Zulk een mededeeling bewijst, dat de bijbels, de toenmalige koopkracht van het geld in aanmerking genomen, niet goedkoop waren.

De algemeene invoering in Holland, met name in Amsterdam, heeft eenigen tijd op zich laten wachten ten gevolge van de laksheid der Amsterdamsche stadsregeering, die het niet kon verkroppen, dat het octrooi voor den druk niet aan een drukker van de hoofdstad gegund was. De magistraat wilde het economisch belang van haar burgers in bescherming nemen. Wanneer streng de hand gehouden werd aan het octrooi, dreigde de Amsterdamsche bijbelproductie, welke tot nog toe groote bedrijvigheid had veroorzaakt, ten onder te gaan. Daarom lieten burgemeesteren oogluikend toe, dat de drukkers van hun stad het octrooi ontdoken en nadrukken van den Statenbijbel bezorgden zonder kantteekeningen, welke uitgaven zij tegen veel lager prijs in den handel konden brengen. De Staten van Holland, waarin Amsterdam den boventoon voerde, legden evenmin aan deze toenemende concurrentie een stroobreed in den weg. Weliswaar diende de firma Van Wouw een protest in bij 's lands Staten en richtte men ook van kerkelijke zijde vertoogen tot Hun Hoogmogenden, maar alles was vergeefsch.

Dat maakte de Amsterdamsche regenten niet gewilliger om gehoor te geven aan het verzoek van den kerkeraad, den nieuwen bijbel door de kerkmeesters op de kansels te laten leggen. Door het telkens bedenken van nieuwe uitvluchten wisten zij de kerkelijke invoering op de lange baan te schuiven, maar eindelijk moesten zij in 1641 aan den op hen uitgeoefenden aandrang toegeven, toen gebleken was, dat in alle Hollandsche steden behalve Amsterdam de Statenbijbel in kerkelijk gebruik was gekomen.

De acten der particuliere Synoden van de verschillende gewesten gewagen van de noodzaak om den bijbel overal ‘met soetigheyt’, ‘met de meeste stichtinge’ en ‘met de minste quetse ende ongemack van de gemeente’ in te voeren, een bewijs, met hoeveel omzichtigheid men te werk ging. De Zeeuwsche Synode van 1639 wilde wachten tot de nieuwe bijbels ‘in allerlei formaten sullen gedruct sijn’, blijkbaar opdat de minder welgestelde gemeenten zich tegelijk met de andere een exemplaar konden aanschaffen.

Had de kerkelijke ingebruikneming in de steden vrijwel overal een vlot verloop gehad, op het platteland van Gelderland bleven verschillende gemeenten nog jaren lang in gebreke. In de Neder-Betuwe bijvoorbeeld waren de kerkmeesters te Ingen, Ochten en IJzendoorn weigerachtig den ouden bijbel te vervangen door den nieuwen. De eerste twee gaven het verzet in 1646 en 1648 op, terwijl te IJzendoorn de invoering een jaar later haar beslag kreeg, toen de ambachtsheer de noodige ‘penningen’ had verschaft. Kerkelijk conservatisme en zuinigheidsoverwegingen waren ook elders in Gelderland oorzaak van een geringe voortvarendheid in deze zaak. De classis Zutfen kon niet voor 1653 berichten, dat alle kansels in haar ressort van de ‘publycke’ overzetting waren voorzien. In de classicale acten van de Neder-Veluwe uit dien tijd is eveneens herhaaldelijk sprake van gemeenten, die hierin ‘nog defect’ zijn, en vermaand moeten worden ‘om de selve te wege te brengen’. De tegenzin heeft hier zelfs aanleiding gegeven tot een rumoerige classicale vergadering. Ds. Hanius van Elburg voer op de bijeenkomst te Harderwijk in 1643 in heftige bewoordingen uit tegen de nieuwe vertaling. In de volle vergadering, aldus de acten, heeft hij ‘niet eens alleene, maer tot verscheiden malen seer vyl [= minachtend] ende verachtelyk .... gesproken van de hoochloffelyke nieuwe oversettinge des Bibels, 't selve onder anderen noemende nugas [= beuzelarijen], ende daervan uytroepende 't selve niet anders te syn als nieuwicheden, in sich te vervatten oneerbaerheit, ende ook alleen om particulier profyts wille aen den dag gekomen te syn ....’ Toen de vergadering hem ter verantwoording riep, ‘heeft hy terstont met grote hevicheit uytgeroepen: Soudet ghy daer wat van te boeke stellen? Ik en rade u dat niet. Ghy sult gekoppelt worden aen een ram met hoorens.’ Na afloop der vergadering, was de opgewonden man nog niet tot bedaren gekomen. Op straat heeft hij de broeders ook nog ‘voor Bloetjens uytgeroepen, ja (met reverentie gesproken) voor hontsfotten gescholden’. Nadat hij op een volgende zitting van deze classicale vergadering was geschorst, heeft hij op een buitengewone bijeenkomst verontschuldiging aangeboden, waarmee het incident gesloten was. Een dergelijke gebeurtenis maakt het begrijpelijk, dat men in Gelderland ‘met de meeste sachticheyt en discretie’ te werk moest gaan.

Intusschen mag de vermelding van zulk een voorval, dat hier slechts curiositeitshalve een plaats vindt, niet den onjuisten indruk vestigen, als zou zich allerwege verzet tegen de nieuwe overzetting geopenbaard hebben. Integendeel, op de meeste kansels werd de oude

bijbel vrij snel vervangen door de publieke overzetting. De bijbel van Deux-aes is na 1637 niet meer ter perse gelegd, terwijl in de twintig jaren tusschen 1637 en 1657 eenige honderden uitgaven van de Statenvertaling, in allerlei formaten, met en zonder kantteekeningen, verschenen. Wanneer men weet, dat elke editie een oplage had, naargelang het formaat, van 1500 à 3000 exemplaren, dan mag men veilig aannemen, dat in laatstgenoemd jaar elk Gereformeerd gezin den nieuwen bijbel gebruikte.

§ 2. Ontvangst.

Bij vrijwel alle Gereformeerde predikanten vond de publieke overzetting een welwillend onthaal. Van hen immers was het initiatief uitgegaan. Zij achtten zich nu ook verplicht de ingebruikneming in de hand te werken door op huisbezoek aanschaffing van den nieuwen bijbel aan te raden en van de kansels het voorbeeld te geven. Verschenen er geschriften van hun hand, predicaties, stichtelijke overdenkingen of verklaringen van den Catechismus, dan bezigden zij in de bijbelcitaten den nieuwen tekst. De Schriftaanhalingen in den Heidelberger werden eveneens ‘geconformeert’, niet die in de Geloofsbelijdenis en liturgische formulieren, welke nog altijd den Deux-aestekst vertoonen.

Wat de predikanten in de publieke overzetting het meest op prijs stelden, was haar getrouwheid aan den grondtekst. Het origineelst is aan die waardeering wel uiting gegeven door den Arnhemschen predikant Godeschalcus Aeltius, die in 1640 aan Baudartius o.a. schreef: ‘Ghy hebt met u consorten een goet werck gedaen, brengende onsen nederlantschen Bibel bij sijn vader ende moeder, dat is, bij de eygenschap vande hebreusche ende griecksche tale.’

De overwegend gunstige beoordeeling sloot zelfs in den kring der Gereformeerden welwillende critiek niet uit. Een aesthetisch bezwaar had de fijne stilist Johan de Brune, secretaris der Staten van Zeeland, later raadpensionaris van dit gewest, die in 1644 een Psalmberijming naar de Statenvertaling maakte. Hij was van oordeel dat ‘de Nieuwe Over-zetters den Hebreeuschen text zoo gantsch nauw end' nae hebben uytghedruckt, dat zy oock veel tijdts de ordre end' stellinghe der woorden hebben naegehevolght: waer deur het zomtijds is gheschiet, dat de zoet-vloeijentheydt vande Nederlandsche tale ghesteuyt, end' de zin niet zoo klaer end' onbekommert wert uitghedruckt’. De hebraïseerende stijl van de overzetting leidt volgens hem

tot stroefheid in de uitdrukkingswijze en belemmert de zoetvloeiendheid van ons taaleigen.

Het oordeel van den Remonstrantschen dichter Jacob Westerbaen viel heel wat scherper uit. Ook hij gaf, in 1655, een berijming van ‘Davids Psalmen’ die in de bewoordingen vrij den Statenbijbel volgde. In de inleiding schreef hij: ‘maer al sijn de woorden aldaer duytsch so valt even-wel de sin der selver op veele plaetsen duyster, om dat het Hebreeuwsch-duytsch, of verduytscht Hebreeusch is, dat om de eygene maniere van spreecken in die taele als het van woord tot woord is vertaelt noch wel duyster blijven kan, ende so valt het daer benevens noch veeltijts swaer te kunnen uytvinden hoe hier en daer den text aen een hanght: in voegen datmen hier niet alleen een tolck maer oock somtijds noch een uytlegger om het vertolckte te verstaan van nooden heeft.’

Dat Westerbaen, niettegenstaande zijn bezwaren tegen de letterlijkheid der overzetting, deze toch aanvaardde, was karakteristiek voor de houding der Remonstranten. Hun leider en woordvoerder Episcopius was in zijn ‘Institutiones Theologicae’ van gevoelen, dat het Nederlandsch van de overzetting niet voldoende recht liet wedervaren aan de eischen van ons taaleigen, maar aan den anderen kant had hij groote waardeering voor de vertaling zonder de kantteekeningen. Hij achtte haar beter dan de oude, die immers niet rechtstreeks uit de bronnen was ontstaan, maar kon toch niet nalaten aan dit oordeel toe te voegen, dat die voortreffelijkheid niet zoozeer te danken was aan het inzicht en den ijver der vertalers als wel aan de geleerdheid der theologen, wier werken zij hadden geraadpleegd. De objectiviteit der Statenvertaling was dan ook oorzaak, dat de Remonstranten haar in gebruik genomen hebben. Volgens den levens-beschrijver van Walaeus hadden vooraf vier van hun bekwaamste mannen te Arnhem een bijeenkomst gehad om het werk nauwkeurig op zijn juistheid te toetsen, maar geen storende fouten kunnen vinden.

Meer bedenkingen hadden de Remonstranten tegen de kantteekeningen. Episcopius dacht er zoo over: ‘Sunt bona, sunt quaedam mediocra, sunt mala multa’ [= er zijn goede bij, sommige zijn middelmatig, vele zijn slecht]. De Remonstrantsche predikant Engelbert van Engelen bestreed in een vlugschrift ‘Klare en duydelycke Wederlegginge van verscheyden Aenteyckeningen, ofte Annotatiën enz.’, na zijn dood in 1649 uitgegeven, vele kantteekeningen waarin de leer der praedestinatie ontwikkeld. De Remonstranten zullen dan ook wel steeds de verkorte uitgaven gebruikt hebben.

Afb. 43. - Kist waarvan de inhoud, dertien banden met drukproeven enz. van de Statenvertaling, om de drie jaar plechtig door een speciale commissie werd gevisiteerd (zie blz. 324).

Hebben de Remonstranten ongeveer tegelijk met de Gereformeerden den bijbel van Deux-aes ingewisseld voor den nieuwen, onder de Doopsgezinden heeft de Statenvertaling eerst veel later burgerrecht verkregen. Nog lang werden de Biestkensbijbels en -testamenten herdrukt (zie blz. 216 en 219), maar geleidelijk wonnen de uitgaven van den Gereformeerden bijbel, zonder kantteekeningen, ook in dezen kring terrein; in het begin van de 18de eeuw was haar positie hier vrijwel gevestigd. Zoo is de Statenvertaling toen reeds geworden, wat zij in zekeren zin nog is: de nationale bijbel van Protestantsch Nederland.

De krachtigste bestrijding is, wat wonder, gekomen van Roomsch-Katholieke zijde. Het uitvoerigst was het boekje van Arnoudt van Geluwe, getiteld: ‘Af-ghetrocken Masscher van het vermomdt Ghereformeerdt louter Woordt Godes’, verschenen te Antwerpen in 1652 en herdrukt in 1660. Het is opgesteld in den vorm van een disputatie tusschen den schrijver en vier gefingeerde figuren, die Hollanders van afkomst zijn. In den loop van het twistgesprek beschuldigt Van Geluwe de vervaardigers van den ‘Synodalen Staten-Bijbel’ van trouweloosheden, vervalschingen, misslagen, willekeurig ‘verkorten en verlanghen van Godes Woordt’. Naast 188 kennelijke fouten in de vertaling zelf heeft hij niet minder dan 9391 ‘menschelijcke verdichte’ inlasschingen opgemerkt. Elk verschil tusschen den ouden en den nieuwen ‘Geuzen’-bijbel buit hij uit om de gebreken van den laatsten sterk te laten uitkomen.

Nu de invoering van de nieuwe overzetting zoo boven verwachting geslaagd was, achtten velen den tijd gekomen voor een vervanging van de Psalmen van Dathenus. Een geheele reeks van predikanten heeft getracht aan dezen wensch tegemoet te komen, hetzij door de bewoordingen van Dathenus met behoud van zangwijzen en strofen-indeeling aan te passen aan den nieuwen bijbeltekst, hetzij door een geheel nieuwe berijming op de woorden van de Statenvertaling te vervaardigen. Als één van de meest geslaagde pogingen mag de bewerking van Revius genoemd worden, de meeste andere vertoonen een volslagen gemis aan dichterlijken maatgang, doordat de vervaardigers, uit overdreven eerbied voor den Statenbijbeltekst, dezen woordelijk volgden, zonder te letten op klemtoon of rhythme. Toevoegselen van eigen hand, die somwijlen onvermijdelijk waren, werden gecursiveerd. Welk een onzin op deze wijze somtijds te voorschijn werd gebracht, ziet men in het vierde vers van Psalm 22 naar de berijming

van den Delftschen boekverkooper Dirk Adriaanse van Disselberg, waar men het volgende leest:

> ‘Alle die my sien, die bespotten my,
> Zy steken de lippen uyt ende sy
> Schudden den kop (seggende) *tot honing Is dat een Koning*?’

Geen van deze verbeterde of nieuwe berijmingen werd echter officieel aanvaard, wat wel minder een gevolg was van hun geringe dichterlijke waarde, dan van gehechtheid aan het oude, die, wanneer het den kerkzang betreft, zich altijd bijzonder sterk gelden laat.

§ 3. Vestiging van het gezag.

De overtuiging, dat men nu een wetenschappelijk goed gefundeerden tekst bezat, heeft geleid tot een opmerkelijk verschijnsel, waaruit het vrijwel onbestreden gezag, dat de Statenbijbel zich verwerven zou, in hoofdzaak te verklaren is. We bedoelen de zorgen der kerkelijke overheid voor wat men een welbewuste verduurzaming van den tekstvorm zou kunnen heeten. Van meet af openbaarde zich een streven om den nieuwen tekst als het ware te ‘bevriezen’. Nu de overzetting waarnaar men zoo lang had uitgezien, dank zij de onverdroten toewijding van een aantal bekwame godgeleerden en den milden steun der overheid eindelijk tot stand was gekomen, nu stond de tekst ook eens voor al vast. Wijziging zou in den boezem der gemeenten slechts oneenigheid en verwarring, in het kamp der tegenstanders, die niet zouden nalaten daaruit een wapen te smeden, groot leedvermaak te weeg kunnen brengen. Bogerman had, toen het werk der vertaling nog in vollen gang was, die verduurzaming reeds voorbereid. Tot elken prijs moest voorkomen worden, dat buitenstaanders vóór de publicatie van het werk kennis zouden nemen. Dit kon slechts leiden tot onoordeelkundige critiek, die in strijd was met de heiligheid van het werk. Hij noemde later den nieuwen bijbel een werk dat ‘voor altijd en eeuwig’ zou zijn. We kunnen ons moeilijk voorstellen, dat iemand als Bogerman niet voldoenden historischen zin bezeten heeft om ondanks zijn gerechtvaardigden trots de tijdelijkheid en betrekkelijke waarde van de nieuwe vertaling te beseffen. Uit zulke handelingen en uitlatingen spreekt dan ook eer de vaste wil om een werk, waaraan zooveel moeite ten koste gelegd was, in het belang der kerken tegen ontheiliging te vrijwaren. Synodale en classicale

vergaderingen waren eveneens doordrongen van het besef, dat een fixeering van den tekst de eenheid der kerken ten goede moest komen. De Staten-Generaal wilden ter wille van de rust in den lande niet anders. Vandaar dat drie zaken nauwgezette behartiging vroegen: het verwijderen en voorkomen van drukfouten, het supprimeeren van critiek en het tegengaan van afwijkende vertalingen.

De verschillende uitgaven van den Statenbijbel, de editio princeps inbegrepen, vertoonden zooveel drukfouten, dat in synodale en classicale vergaderingen maatregelen werden beraamd om aan dit euvel paal en perk te stellen. De kerkelijke organisatie werd in haar geheel in dienst gesteld van de tekstzuivering. In het najaar van 1654 konden de afgevaardigden der Synoden en de nog in leven zijnde herzieners te Leiden samenkomen ter vaststelling van de lijst der drukfouten. In het volgend jaar, 1655, verscheen bij Paulus Aertsz van Ravensteyn, die inmiddels weer naar Amsterdam was verhuisd, het ‘Register van de Verbetering der Druckfauten ende Misstellinghen, die in den Eersten Druck van den Nieuw-Overgesetten Bibel gevonden worden.’ Twee jaar later verscheen bij denzelfden uitgever een bijbel, waarin met behulp van dit register de drukfouten van de vorige uitgaven waren weggewerkt en die daarom als de beste uitgave van de Statenvertaling bekend staat.

Zelfs nu nog waren allerlei zetfouten aan de aandacht der commissieleden ontsnapt. De vroegere reviseur Caspar Sibelius, predikant te Deventer, die al eenmaal, in 1640, buiten voorkennis der kerkelijke vergaderingen, een particuliere correctie van het Nieuwe Testament had bezorgd en deswege een berisping had opgeloopen, ontdekte tal van fouten. Hij heeft nog geprobeerd, met machtiging van de classis Deventer en de Synode van Overijsel, zijn aanteekeningen uitgegeven te krijgen, maar de Synode van Zuid-Holland wist het te voorkomen. Na den dood van Sibelius in 1658 heeft zijn weduwe, na lang aanhouden der kerkelijke vergaderingen, eindelijk goedgevonden, dat de notities van haar overleden man verzegeld werden. In later jaren heeft men op soortgelijke wijze willen verhoeden, dat de op- en aanmerkingen van den herziener Ludovicus Gerardus à Renesse, welke acht folio-banden besloegen, door den druk ‘gemeyn’ werden gemaakt. De Staten van Holland hebben de folianten in 1675 aangekocht en verzegeld in de Charterkamer opgeborgen, terwijl voor Renesse's kleinzoon een goed bezoldigde betrekking als klerk aan de secretarie der Staten werd gecreëerd.

De particuliere Synodes verhieven ook hun stem tegen bijbel-

vertalingen van niet-Gereformeerden huize, zooals de Nieuwe Testamenten van den Remonstrantschen predikant Christiaen Hartsoeker (1680), van den Sociniaan Reynier Rooleeuw (1694) en van den Sociniaan Carel Catz (1701). Het is niet waarschijnlijk, dat de geringe verbreiding dezer vertalingen een gevolg was van de kerkelijke protesten, die in de Republiek met haar officieuze vrijheid van drukpers toch weinig uitwerkten, maar zij zal veroorzaakt zijn door het gezag, dat de Statenbijbel ook buiten den kring der Gereformeerden verkregen had.

Geheel in het kader van de vereering, die men den nieuwen tekst toedroeg, paste de driejaarlijksche inspectie der authentieke documenten, die sinds 1641 het werk was van een daartoe telkens opnieuw en speciaal tot dat doel aangewezen ‘commissie ad autographa’, bestaande uit twee afgevaardigden van elke particuliere Synode, een van de Waalsche kerk en twee gemachtigden der Staten-Generaal. Wanneer dit gezelschap eerst te 's-Gravenhage in de Trèveskamer de 18 banden van de Dordtsche kerkvergadering onderzocht en in orde bevonden had, begaf het zich den volgenden morgen vroeg per Statenjacht en trekschuit naar Leiden. Daar aangekomen in het logement Den Burg, werden de heeren namens de magistraat van de stad door één der burgemeesteren of den pensionaris verwelkomd en in plechtstatigen optocht, de twee Hoogmogenden voorop, de anderen twee aan twee achter hen schrijdend, omstuwd door belangstellende burgers, naar het stadhuis begeleid. Na het verrichten van eenige nauwkeurig voorgeschreven plichtplegingen, zette men zich aan een lange tafel om tot de visitatie der stukken over te gaan. De regent van het Statencollege en de gemeentesecretaris, die elk een sleutel van de kist met de authentieke ‘instrumenten’, waarnaar de eerste druk vervaardigd was, in bewaring hadden, openden den koffer en lieten de 13 banden onder de commissieleden circuleeren. Onder deze 13 banden bevond zich, behalve de drukproeven, het exemplaar, dat den 17den September 1637 aan de Staten-Generaal was aangeboden. Na afloop van het onderzoek werd het gezelschap in 't Heeren Logement op kosten van 's lands Staten ‘deftigh onthaalt’ op een maaltijd, terwijl het stadsbestuur van Leiden acht kannen Rijnschen wijn presenteerde. In den avond werd de terugtocht aanvaard. De secretaris van de commissie placht dan in het verslag aan te teekenen, ‘dat de bezigtigde stukken zuiver en van de worm, motte en muizen ongeschonden bevonden zijn geworden’. Zoowel de gedeputeerde Hoogmogenden als de kerkelijke afgevaardigden hebben meermalen geklaagd over de ontvangst te

Leiden, de eersten omdat hun een leunstoel in plaats van een armstoel was aangeboden, de laatsten omdat hun in het geheel geen zitplaats was verleend. Op ons maakt het licht kwetsbare eergevoel der commissieleden een minder sympathieken indruk dan de noeste arbeid der vertalers. Intusschen moet deze zorg voor de ongerepte bewaring van het vaderlijk erfdeel niet weinig hebben bijgedragen tot den groeienden eerbied voor den Statenbijbel.

Het vertrouwen in de duurzaamheid van de Statenvertaling heeft den Groninger predikant Trommius er toe gebracht zijn bekende ‘Concordantie’, verschenen van 1672-'91, te vervaardigen. Het maken van een woordenlijst voor een bijbel van kortstondigen levensduur zou een onbegonnen werk geweest zijn. Maar Trommius was vast overtuigd van de levenskracht der nieuwe overzetting. In zijn inleiding prijst hij haar om haar getrouwheid en degelijkheid, maar zegt tevens, dat hij niet den indruk wil vestigen, dat de vertaling naar zijn meening ‘Authentycq’ is. Volstrekt gezag komt alleen toe aan den grondtekst, niet aan de op zichzelf voortreffelijke Statenvertaling. Ieder heeft de vrijheid om ‘sedichlick’ van den tekst ‘af te treden’, al vindt hij het niet geraden, in de publieke overzetting verandering aan te brengen; in de kantteekeningen kan de lezer immers andere vertalingen vinden. Evenmin als de Nederlandsche bijbeltekst maken de kantteekeningen aanspraak op onfeilbaarheid. De vertalers hebben nooit de bedoeling gehad aan hun werk dit karakter te geven.

Het is opmerkelijk, dat Trommius moest opkomen tegen het toeschrijven van Goddelijk gezag aan den Statenbijbel. Waarschijnlijk wilde hij een meening bestrijden, die ingang had gevonden onder de leerlingen van den Groninger hoogleeraar Maresius. Ook de Friesche classis van Zevenwouden vond het in 1682 noodig tegen een dergelijke overdrijving te waarschuwen, maar verbood aan den anderen kant toch ook weer het maken van aanmerkingen op den Statenbijbel.

In de 18de eeuw handhaafde het gezag van de overzetting zich in onverminderde mate. Karakteristiek is, wat de Axelsche predikant W. te Water schreef in een na zijn dood uitgegeven verhandeling: ‘P. Datheen en zijne Psalmberijminge verschoont’ van het jaar 1767. Er was namelijk in 1761 een uitgave verschenen, waarvan de verkorte titel luidde: ‘Boek der Boeken, dat is de gantsche H. Schrift .... waarin wel ten Grondslag gelegt is en zonder afwyken gevolgt de zin van de Nederlandsche of Staten Bijbel’. Hierin had men in het Oude Testament Gods ‘Gedenknaam’ Jehovah onvertaald gelaten, terwijl voorts ‘met ongelooflyke moeite’ verbeteringen in de taal en

spelling van de oude uitgaven waren aangebracht. Tegen dezen Jehovah-bijbel, zooals men hem later noemen zou, had Ds. Te Water vele bezwaren. Volgens hem was geen particulier persoon bevoegd om eigenmachtig spelling, taal en stijl te wijzigen, dat kon alleen geschieden door de gezamenlijke kerken van Nederland onder het oppergezag van de Staten-Generaal. Bovendien vond hij het gebruik van den naam Jehovah in plaats van Heere wetenschappelijk onjuist en van een stilistische verandering van ‘kinderen Godts’ in ‘Godts kinderen’ kon hij de noodzaak niet inzien.

Wat in Te Water's verhandeling de bijzondere aandacht trekt, is dat de voor de hand liggende benaming ‘Staeten-Bijbel’ in zijn tijd blijkbaar nog geen burgerrecht had verkregen. Hij schijnt met dien naam weinig ingenomen, aangezien hij terloops met betrekking tot dit woord zegt: ‘gelijk zommigen zig op eene vreemde wijze uitdrukken.’ Nu kan zijn tegenzin voortspruiten uit de omstandigheid, dat de Jehovah-bijbel dien naam gebezigd had, maar hij kan ook veroorzaakt zijn door den wellicht in kerkelijke kringen nog voortlevenden onwil om de eer van het werk enkel en alleen aan de Staten toe te schrijven. Het groote ‘Woordenboek der Nederlandsche Taal’ noemt als oudste vindplaats van het woord een artikel van den taalkundige A. Verwer in de Boekzaal van 1708. Het woord is echter al een halve eeuw eer gebruikt, door A. van Geluwe in zijn bovengenoemd boekje van 1652, maar met een voor de ‘Synodalen’ onaangename gevoelswaarde. Hoe het zij, eerst in den loop van de 18de eeuw is de naam Statenbijbel algemeen gangbaar geworden.

§ 4. Beteekenis.

De Statenbijbel nam spoedig ook in het huisgezin de plaats in die hij eeuwen nadien behouden heeft. In de meeste Gereformeerde, Remonstrantsche en later ook Doopsgezinde gezinnen van alle rangen en standen waren een of meer exemplaren te vinden. Kosten noch moeite werden gespaard om het heilig Boek een passend gewaad te geven. De typografische techniek vierde in de vakkundige verzorging van den Statenbijbel haar triomfen. De losse vellen, die men kocht, werden door een specialen binder in fraai gestempeld leer gebonden en voorzien van krappen en beslag van gedreven koper, zilver of goud. Dan kreeg de pronkbijbel een eereplaats in het huiselijk vertrek, op een kunstig gebeeldhouwden standerd. Bij de kerkelijke huwelijks-voltrekking ontvingen de huwenden een Statenbijbel ten geschenke,

om met dat veilig kompas te varen op de somtijds zoo woelige zee van het leven. Op den binnenkant van het schutblad werden de gedenkwaardigste gebeurtenissen in het gezinsleven geboekstaafd, aanteekeningen, die meestal werden voortgezet door de erfgenamen van het gewijd familiebezit. De vader las in de huiselijke godsdienstoefening ten aanhoore van geheel het gezin driemaal daags een kapittel, waarbij het als een loffelijke gewoonte gold om volgens een bijbelkalender de Heilige Schrift in den loop van een jaar in zijn geheel te lezen. Welk een onuitwischbaren indruk die bijbellezing op de kinderziel maakte, is het schoonst onder woorden gebracht door Jeremias de Decker in het gedicht ‘Aen mijnen Vader’:

Elck woord uw tong ontgleden
Docht mij een stale wet,
Een Godspraek elke reden;
En als ghy altemet
Uyt oud of Nieu verbond
Iet heiligs ons deed hooren,
Hoe kleefden dan mijn ooren
Aen uwen wijsen mond!
Dan sat ick opgetogen
In uwen hoogen praet;
Dan docht my in uw oogen
En degelijck gelaet
Tgelaet te sien herstelt
Des Goddelijcken Vaders
Waarvan in sijne bladers
De Geest des Heeren meld.

En hoe moeder den bijbel las is op aangrijpende wijze door Rembrandt, den vriend van De Decker, uitgebeeld in zijn bekend schilderstuk De Profetes Hanna. We zien hier de oude moeder van den schilder in vrome aandacht gebogen over den op haar schoot liggenden bijbel, het gelaat nauwelijks zichtbaar onder de groote kap. Het is, alsof de zoon door een onbescheiden blik dien verborgen omgang met God niet ontwijden wil.

De eerbied voor den Statenbijbel ging soms zoo ver, dat eenvoudigen, onbekend als ze waren met de grondtalen, in den vertaalden tekst het Woord van God zelf gingen zien. Geen tittel of jota mocht aan dit Woord veranderd worden. Den *g*(*ch*)-klank in woorden als ‘koning, dingen, mensch, wenschen’ en den uitgang *-lijk* in ‘sterfelijk, grootelijks’ las men met vollen klemtoon. De Schrift, in zijn geheel geïnspireerd, moest ook in zijn geheel gelezen worden, zoodat de geslachtsregisters van Oud en Nieuw Testament met denzelfden ernst werden voorgedragen en aangehoord als de andere Schriftgedeelten. Alleen uitgaven in Gothische letter hield men voor het zuivere Woord Gods. Onderwijs en catechisatie kweekten stelselmatig de bijbelvastheid aan, die karakteristiek was voor onze vaderen. ‘Vraagbijbels’ dienden om de Schriftkennis op de proef te stellen. De lectuur der kantteekeningen, die naast de werken van Cats dikwijls het eenig

voedsel voor den geest in het Oudhollandsch huisgezin vormden, vergrootte de bijbelkennis en versterkte de beginselvastheid der Gereformeerden. Ongemerkt onderging hun levenshouding den invloed van zulke lectuur, een eigen levensstijl ontstond die overging op de andere gezindten en bevolkingsgroepen.

Wanneer een boek zóó opgaat in de volksziel, wordt het moeilijk, zijn invloed op het volksleven te bepalen. Zelfs de wetenschap der statistiek laat ons hier in den steek, tenzij men het aantal bijbeldrukken wil laten spreken.

Het onmiddellijkst is die invloed merkbaar in het gebruik van de taal. Men hoede zich hier echter zoowel voor over- als voor onderschatting. Wanneer de Graaf van Hogendorp in zijn ‘Bijdragen tot de huishouding van Staat’ zegt: ‘De overzetting van den Bijbel, de Staten-overzetting genoemd, heeft onze taal gevestigd’, dan heeft men dit niet zóó te verstaan, dat die bijbel onze taaleenheid heeft geschapen. Wel heeft hij groote stuwkracht verleend aan een ontwikkeling, die, op het oogenblik dat het werk van de pers kwam, reeds in vollen gang was. Zonder den Statenbijbel zou zich ook wel een algemeene taal gevormd hebben, maar dank zij den eerbied dien men het Boek toedroeg, heeft die algemeene taal bij het Nederlandsche volk sneller en directer ingang kunnen vinden dan wanneer dat langs andere wegen had moeten geschieden.

De wensch van de Staten-Generaal was geweest, dat hun bijbel ook op de publieke scholen in gebruik werd genomen. Schoolboekjes en schrijfvoorbeelden werden aan den nieuwen tekstvorm aangepast. Langzamerhand ging ook de taalvorm, waarin de Statenbijbel gekleed was, in de oogen der taalkundigen een soortgelijk gezag krijgen als de gedachteninhoud. De overheid had een ‘geauctoriseerde tale’ vastgesteld, aldus bovengenoemde A. Verwer, die voor het taalgebruik evenzeer een onveranderlijk richtsnoer werd als het Woord voor het geloofsleven. Ofschoon de taal van den Statenbijbel oorspronkelijk de eenvormigheid miste, die voor een standaardtaal onontbeerlijk is, kende men haar op den duur normatieve beteekenis toe.

Belangrijker nog dan deze invloed, die van het onderwijs uitging en vooral op de geschreven taal inwerkte, is het feit, dat de volkstaal een rijken schat van woorden, zegswijzen en uitdrukkingen uit den bijbel in zich opnam, wat ten goede kwam aan de kleurigheid en kracht van het Nederlandsche taaleigen. De zeventiende-eeuwsche Protestantsche letterkunde werd nog sterker dan voorheen doortrokken met bijbelsche stijlelementen.

Een heel bijzondere plaats verkreeg de Statenbijbel in het volksleven van onze Zuidafrikaansche stamverwanten. Daar hield hij den band met het moederland in stand, hij smeedde de veelsoortige bevolkingsgroepen aaneen tot een hechte eenheid en werd het boek voor kerk en maatschappij, voor volk en individu.

De nationale beteekenis van den Statenbijbel was ook in het stamland hierin gelegen, dat hij een band sloeg om godsdienstig uiteenloopende volksgroepen en in een tijd, toen het provincialisme nog heerschte, een van de krachtigste componenten werd van de steeds hechter wordende volkseenheid. Geen gemeenplaats bevatte dan ook het randschrift van het Nederlandsche wapen, dat onderaan de titelbladzijde van den nieuwen bijbel prijkt. Het ‘Eendracht Maeckt Macht’, dat den leeuw met zijn bundel van zeven pijlen omgaf, was een spreuk, waarvan men in die tijden de waarheid meer en meer besefte.

In 1681 werden nieuwe Hollandsche guldens aangemunt, welker beeldenaar de Nederlandsche maagd vertoonde, steunend op den bijbel. Het bijschrift gaf in het Latijn te lezen: ‘dezen bijbel beschermen wij, op dezen bijbel steunen wij.’ Ziedaar in kort bestek - bijbel, geldstuk, devies - vereenigd de zorgen der Staten voor ‘religie, negotie en defensie’. De behartiging dezer trits versterkte toen de beste eigenschappen van het Nederlandsche volk: Godsvertrouwen, werkelijkheidszin en weerbaarheid. Hoe licht zijn wij thans, nu het vrije bijbelgebruik, palladium en bestaansgrond van het Protestantisme, sinds lang niet meer bedreigd wordt, geneigd te vergeten dat ook nog in de zeventiende eeuw de Staten onder leiding van den Stadhouder-Koning het vaderlijk erfdeel in taaien strijd moesten handhaven. Aan de Statenvertalers komt de eer toe dit erfdeel zijn stijlvollen vorm geschonken te hebben.

Lijst van geraadpleegde litteratuur.

Algemeen.

J.F. BEERENS, *De herkomst van den Bijbel*, Zeist 1929.
Biographisch Woordenboek van Protestantsche Godgeleerden in Nederland (voor zoover verschenen), I-V, Utrecht 1907-'s-Gravenhage 1936.
E. VON DOBSCHÜTZ, *Bible in the church*, Encyclopaedia of Religion and Ethics II, Edinburgh 1909, 579-615.
H. VAN DRUTEN, *Geschiedenis der Nederlandsche Bijbelvertaling*, Rotterdam 1895-1905.
Catalogus der Bijbel-tentoonstelling ter gelegenheid der herdenking van het 100 *j. bestaan van het Ned. Bijbelgenootschap in het Stedel. Museum te Amsterdam*, Amsterdam 1914.
F.W. GROSHEIDE, *Beknopt overzicht van de geschiedenis der Nederlandsche Bijbelvertaling*, in Bijbelsch Handboek, II, Kampen 1935.
IS. LE LONG, *Boekzaal der Nederduytsche Bijbels*, Amsterdam 1732.
Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek, onder redactie van P.C. Molhuysen, P.J. Blok en F.H. Kossmann, I-IX, Leiden 1911-1933.
Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche[3], Leipzig 1896-1913, speciaal de artikelen: *Bibellesen und Bibelverbot* en *Bibelübersetzungen*.
J. REITSMA-J. LINDEBOOM, *Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde Kerk der Nederlanden*[4], Utrecht 1933.

Eerste afdeeling (hoofdstuk I-VI): Middeleeuwen.

J.G.R. ACQUOY, *Het klooster te Windesheim en zijn invloed*, 3 dln., Utrecht 1875, 1876, 1880.
O. BEHAGHEL, *Aus einer flämischen Uebersetzung der Apokalypse*, Zeitschr. für deutsches Altertum und d. Litteratur XXII, Neue Folge X (1878).
S. BERGER, *Histoire de la Vulgate pendant les premiers siècles du Moyen-Age*, Nancy 1893.
S. BERGER, *La bible française au moyen âge*, Paris 1884.
J. BERGSMA, *De Levens van Jezus in het Middelnederlandsch*, Groningen 1895-1898.
C.C. DE BRUIN, *Middelnederlandse vertalingen van het Nieuwe Testament*, Groningen 1935.
K. BURDACH, *Die nationale Aneignung der Bibel und die Anfänge der Germanistischen Philologie*, Halle 1924.
A.W. BYVANCK, *Noord-Nederlandsche miniaturen der* 15*e eeuw in hss. van den Bijbel*, Bulletin Ned. Oudheidk. Bond 10 (1917), 260-275.
A.W. BYVANCK, *Utrechtsche miniaturen*, Het Gildeboek MCMXXIII, Jaargang VI, p. 1, 63, 106, 179.
A.W. BYVANCK en G.J. HOOGEWERFF, *Noord-Nederlandsche miniaturen in handschriften der* 14*e*, 15*e en* 16*e eeuwen*, 's-Gravenhage 1925.
J. CAMPBELL, *Annales de la typographie néerlandaise*, La Haye 1870.

J. DANIELS, *Middeleeuwsche verbodsbepalingen omtrent het lezen der H. Schrift in de volkstaal*, Studiën, 1918, 202-209.
E. VON DOBSCHÜTZ, *Bibelkenntnis in vorreformatorischer Zeit*, Deutsche Rundschau, Band 104 (1900).
C.H. EBBINGE WUBBEN, *Over Middelnederlandsche vertalingen, van het Oude Testament. Bouwstoffen voor de geschiedenis der Nederlandsche Bijbelvertaling*, 's-Gravenhage 1903 (Leidsche diss.).
C.H. EBBINGE WUBBEN, *Een Middelnederlandse vertaling van het Hooglied*, Archief voor Kerkgesch. IV, 1906.
C.H. EBBINGE WUBBEN, *De zogenaamde eerste Nederlandsche Historie-bijbel*, Archief voor Kerkgeschiedenis III, 1905, blz. 323-350.
C.H. EBBINGE WUBBEN, *Fragmenten uit Middelnederlandse bijbelvertalingen*, Groningen 1919.
F. FALK, *Die Bibel am Ausgange des Mittelalters, ihre Kenntnis und ihre Verbreitung*, Köln 1905.
P. FREDERICQ, *Corpus documentorum inquisitionis haereticae pravitatis neerlandicae*, 5 dln. Gent 1889-1906.

JOHANN MELCHIOR GOEZE, *Versuch einer Historie der gedruckten niedersächsichen Bibeln vom Jahr* 1470 *bis* 1621, Halle 1775.
W.L. VAN HELTEN, *Die altostniederfränk. psalmenfragmente, die lipsiusschen glossen un die altsüdmittelfränk. psalmenfragmente*, Groningen 1902.
G.J. HOOGEWERFF, *De Noord-Nederlandsche Schilderkunst*, I, 's-Gravenhage 1936.
S.S. HOOGSTRA, *Prozabewerkingen van het Leven van Alexander den Grooten in het Middelnederlandsch*, 's-Gravenhage 1898.
A. HYMA, *The Christian Renaissance. A History of the 'Devotion Moderne'*, Grand Rapids, Michigan, 1924.
A. HYMA, *The 'De libris teutonicalibus' by Gerard Zerbolt of Zutphen*, Ned. Arch. Kerkgesch. 1924.
JOH. JANSSEN, *Geschichte des deutschen Volkes seit dem Ausgang des Mittelalters*, I, Freiburg i/B. 1883.
CARL JOH. JELLOUSCHEK, O.S.B., *Ein mittelalterliches Gutachten über das Lesen der Bibel und sonstiger religiöser Bücher in der Volkssprache*, Beiträge zur Geschichte der Philosophie und Theologie des Mittelalters, hrsg. von Martin Grabmann. Supplementband III. 2. Halbband, aus der Geisteswelt des Mittelalters, Studien und Texte Martin Grabmann zur Vollendung des 60. Lebensjahres von Freunden und Schülern gewidmet, Münster in Westfalen 1935.
J. DE JONG, *Het karakter en de invloed van de 'moderne devotie'*, Historisch Tijdschrift IV (1925), 26-58.
F. JOSTES, *Die Schriften des Gerard van Zutphen 'De libris Teutonicalibus'*, Hist. Jahrbuch der Görres-Gesellschaft 11 (1890) 1-22, 709-717.
A. JÜLICHER, *Der echte Tatiantext*, Journal of Biblical Literature 43 (1924).
F. KAULEN, *Geschichte der Vulgata*, Mainz 1868.
R. KAUTSCH, *Die Holzschnitte der Kölner Bibel vom* 1479, Strassburg 1896.
G.C. VAN KERSBERGEN, *Het Luiksche Diatessaron in het Nieuw-Nederlandsch vertaald met een inleiding over de herkomst van den Middelnederlandschen tekst*, Rijswijk 1936 (Nijmeegsche diss.)
ADAM KLECZKOWSKI, *Neuentdeckte altsächsische Psalmenfragmente aus der Karolingerzeit*, Prace komisji jezykowej polskiej akademjí umiaj□taošet, No. 12, Krakau 1923.
FRIEDRICH KLUGE, *Unser Deutsch*[3], Leipzig 1914.
J. KROON S.J., *Katholieken en Bijbellezen*, Studiën, Tijdschrift voor Godsdienst, Wetenschap en Letteren. Jaargang 68, Deel CXXV (1936).
J. KROON, *Het bijbellezen in de eerste eeuwen*, Studiën CXV (Febr. 1931).
F. KROPATSCHEK, *Das Schriftprinzip in der lutherischen Kirche, Bd. I, Die Vorgeschichte. Das Erbe des Mittelalters*, 1904.
B. KRUITWAGEN, *Het aantal Bijbels voor* 1520 *gedrukt*, Roomsche Pers VI, 6-7.
W. LÜDTKE, *Die Uffenbachsche Evangelienharmonie* in: *Orientalia Hamburgensia*, Festgabe den Teilnehmern am 4 Deutschen Orientalistentag ... überreicht, Hamburg 1926.
F. MAURER, *Studien zur mitteldeutschen Bibelübersetzung vor Luther*, Heidelberg 1929.
K.O. MEINSMA, *Middeleeuwsche bibliotheken*, Amst. 1902.
G.J. MEIJER, *Het Leven van Jezus, een nederlandsch handschrift uit de dertiende eeuw*, Groningen 1835.

EMIL MICHAEL S.J., *Geschichte des deutschen Volkes vom dreizehnten Jahrhundert bis zum Ausgang des Mittelalters*, III, Kulturzustände des deutschen Volkes wahrend des dreizehnten Jahrhunderts, Freiburg 1903.
J. VAN MIERLO S.J., *Geschiedenis van de Oud- en Middelnederlandsche Letterkunde*, Antwerpen 1929.
W. MOLL, *Bijdragen tot de geschiedenis der Middelnederlandsche Bijbelvertaling*, Studiën en Bijdragen op het gebied der hist. Theologie IV, 288-307.
W. MOLL, *Johannes Brugman*, Amsterdam 1854.
W. MOLL, *Kerkgeschiedenis van Nederland voor de Hervorming*, 2 dln., 5 stukken, Arnhem 1864-Utrecht 1869.
W. MOLL, *De boekerij van het St. Barbara-klooster te Delft in de tweede helft der vijftiende eeuw*, Kerkhistorisch Archief IV (1866), p. 209-285.
W. MOLL, *Geert Groote's Dietsche vertalingen beschreven en toegelicht*, Handel. Kon. Ak. XIII, 1880, 1-113.
P. PIETSCH, *Ewangely und Epistel Teutsch. Die gedruckten Perikopenbücher* (*Plenarien*) 1473-1523, Göttingen 1927.
D. PLOOY, *A primitive text of the Diatessaron*, Leyden 1923.
D. PLOOY, *A further study of the Liège Diatessaron*, Leyden 1925.
D. PLOOY, *Een Oud-Christelijke Evangeliënharmonie in het Middelnederlandsch*, Stemmen voor Waarheid en Vrede 62 (1925), 258-275.
D. PLOOY, *Die heutige Lage des Diatessaronproblems*, Oriens Christianus, III S., I Bd. (23 Jahrgang) 1927.
D. PLOOY, *The Liège Diatessaron*, Edit. with a textual apparatus by D. Plooy with the assistance of C.A. Phillips, Amsterdam 1929 e.v.
R.R. POST, *Middeleeuwen* in: *Geschiedenis van Nederland. Deel II*, Amsterdam 1935.

W. PREGER, *Beiträge zur Geschichte der religiösen Bewegung in den Niederlanden in der* 2. *Hälfte d.* 14. *Jahrb., Abh. d. histor. Kl. d. kgl. Bayer. Akad. d. W., Bd. XXI, Abt.* 1, 1, München 1898.
M. REU, *Luther's German Bible*, Columbus, Ohio 1934.
M. VAN RHIJN, *Middeleeuwsche en Reformatorische Bijbelbeschouwing*, Theologisch Tijdschrift 1919.
E. ROOTH, *Studien zu den altniederfränkischen und altwestfälischen psalterversionen*, Uppsala universitets årsskrift 1924, n:r 5, Uppsala 1924.
E. ROOTH, *Eine westfälische psalmenübersetzung aus der ersten hälfte des* 14. *Jahrhunderts*, diss. Uppsala 1919.
SASSEN, *De Middeleeuwsche Bibliotheek der Abdij Kloosterrade*, Ned. Arch. v. Kerkgesch. XXIX (1937), 19-76.
O. SCHMID, *Bibellesen und Bibelverbot*, Wetzer und Weltes (Kath.) Kirchenlexicon II^2, 679 ff.
M. SCHOENGEN, *Die Schule von Zwolle von ihren Anfängen bis zu dem Auftreten des Humanismus*, diss. Freiburg 1898.
P. STAMMEYER, *De Katholieken en de Bijbel*, Het Schild. Apologetisch Maandschrift. Jaargang 17.
D.A. STRACKE S.J., *De oudste Vita St. Richarii*, Ons geestelijk Erf III (1933).
A. TROELSTRA, *De toestand der catechese in Nederland gedurende de vóór-reformatorische eeuw*, Groningen 1901.
A. TROELSTRA, *Stof en methode der catechese in Nederland vóór de reformatie*, Groningen 1903.
W. VOGELSANG, *Holländische Miniaturen des späteren Mittelalters*, Diss. Strassburg 1899.
H. VOLLMER, *Niederdeutsche Historienbibeln und andere Bibelbearbeitungen*, Berlin 1916.
H. VOLLMER [u.A.], *Die Psalmenverdeutschung von den ersten Anfängen bis Luther*, 2 Bde., Potsdam 1932-1933.
H. VOLLMER [u.A.], *Verdeutschung der Paulinischen Briefe von den ersten Anfängen bis Luther*, Potsdam 1934.
H. VOLLMER [u.A.], *Verdeutschung der Evangelien und sonstiger Teile des Neuen Testaments von den ersten Anfängen bis Luther*, Potsdam 1935.
H. VOLLMER [u.A.], *Neue Texte zur Bibelverdeutschung des Mittelalters*, Potsdam 1936.
H. VOLLMER [u.A.], *Alttestamentliche Texte zur Bibelverdeutschung des Mittelalters*, Potsdam 1937.
C.G.N. DE VOOYS, *Iets over Middeleeuwse bijbelvertalingen*, Theologisch tijdschrift XXXVII (1903), 111-158.
C.G.N. DE VOOYS, *De Dietse tekst van het traktaat 'De libris Teutonicalibus'*, Ned. Arch. Kerkgesch. N.S. IV, 1906, 113-134.
C.G.N. DE VOOYS, *Bijdragen tot de Middelnederlandse woordgeografie en woordchronologie. I. De mnl. bijbelvertalingen*. Tijdschr. v. Ned. Taal- en Letterk. 43 (1924).
W. DE VREESE, *De verspreiding onzer handschriften en oude boeken over den aardbodem*, Bibliotheekleven XVI (1931).
W. DE VREESE, *Paradox over den grooten nood der Nederlandsche philologie*, Hand Mij. der Ned. Lett. 1933, 30-61.
W. WALTHER, *Die deutsche Bibelübersetzung des Mittelalters*, Braunschweig 1889-1892.

L.A. TE WINKEL, *Over de psalmen van Wachtendonck*, Versl. en meded. der Kon. akad. afd. Letterk. X, 315 v.v.
ZALEWSKI, *Psalterii versionis interlinearis vetusta fragmenta Germanica*, Schr. der polnischen Akademie No. 11, Krakau 1923.

Tweede afdeeling (hoofdstuk VII-XII): Hervormingstijd.

N. BEETS, *De houtsneden in Vorsterman's Bijbel*, Amst. 1915.
S. BERGER, *La Bible au seizième siècle*, Paris 1879.
PAUL BERGMANS, *Les Imprimeurs belges à l'étranger*. Nouv. éd. revue et augmentée. Société des Bibliophiles et iconophiles de Belgique, 1922, in - 4°, 186 p., 1 carte, marques typogr. et lettres ornées.
P. BLOCCIUS, *Meer dan twee hondert ketterijen*, 1566.
C.C. DE BRUIN, *Die ältesten niederländischen Uebersetzungen von Luthers Neuen Testament*, in: H. Vollmer's Alttestamentliche Texte zur Bibelverdeutschung des Mittelalters, Potsdam 1937.
C.P. BURGER, *Een Nieuw Testament van Doen Pieterz. teruggevonden*, Het Boek IV (1915), 113-117.
CH. AL. CAMPAN, *Mémoires de Francisco Enzinas*, texte Latin inédit avec la traduction française au XVI siècle en regard 1543-1545 avec notice et annotations par Ch. Al. Campan 2 dln., 3 stukken, in: Coll. de mém. relatifs à l'hist. de Belgique, Brussel 1862, 1863.
S. CRAMER en F. PIJPER, *Bibliotheca Reformatoria Neerlandica, Geschriften uit den tijd der Hervorming in de Nederlanden, opnieuw uitgegeven*, dl. I-X, 's-Grav. 1903-1914.
L.M. VAN DIS, *Reformatorische rederijkersspelen*, Diss. Utrecht 1937.
J.I. DOEDES, *Over Nederlandsche Bijbeluitgaven in het midden der* 16*de eeuw ten dienste der Hervormingsgezinden* in: Voor driehonderd jaren, Harderwijk 1869.

J.I. DOEDES, *De Schriften des N.V. voor het eerst in de Nederlandsche taal gedrukt. Na* 350 *jaren herdacht*, Stemmen voor Waarheid en Vrede, 1872, 1194-1221.
J.I. DOEDES, *Geschiedenis van de eerste uitgaven der Schriften des Nieuwen Verbonds in de Nederlandsche taal* (1522, 1523), Utrecht 1873.
J.I. DOEDES, *Nieuwe Bibliografisch-Historische Ontdekkingen*, Utrecht 1876.
P. FREDERICQ, *Corpus documentorum inquisitionis haereticae pravitatis neerlandicae*, 5 dln., Gent 1889-1906.
P. FREDERICQ, *De Nederlanden onder Keizer Karel*, I, Gent 1885.
R. FRUIN, *De aanstelling van Marnix als bijbelvertaler*, Hand. Mij Lett. 1867, 3-14,
J.C. GASSER, *Vierhundert Jahre Zwingli-Bibel* 1524-1924. *Denkschrift zum* 400-*jährigen Bestand der Zürcher Bibelübersetzung*, Zürich 1924.
P. GENARD, *Personen te Antwerpen in de XVIe eeuw voor het feit van 'religie' gerechtelijk vervolgd*, Antwerpsch Archievenblad, VII-VIII.
J.M. GOEZE, *Versuch einer Historie der gedruckten Niedersächsischen Bibeln vom Jahr* 1470 *bis* 1621, Halle 1775.
F.W. GROSHEIDE, *Een Vierde Eeuwfeest* (*Het eerste gedrukte Grieksche Nieuwe Testament*), Stemmen des Tijds III (1913-1914), 241-253.
F.W. GROSHEIDE, *Een vierde Eeuwfeest*, Stemmen des Tijds 1922.
F.W. GROSHEIDE, *Bijdrage tot de Geschiedenis der Nederlandsche Bijbelvertaling*, Geref. Theol. Tijdschr. XXII.
F.W. GROSHEIDE, *Over illustraties in oude Nederlandsche Bijbels*, Stemmen des Tijds, Juni 1925, 113-126.
F.W. GROSHEIDE, *Het Nederlandsche Nieuwe Testament, uitgegeven te Emden in* 1559, Ned. Arch. v. Kerkgesch., N.S., 14 (1918), 126-151.
F.W. GROSHEIDE, *De Bijbeltekst in Bibliotheca Reformatoria Neerlandica I*, Ned. Arch. v. Kerkgesch. 1929.
J.H. HESSELS, *Ecclesiae Londino-Batavae Archivum, Tomi I, II, III*^{I,II}, 1887, 1889, 1897, vooral deel II en III, Cantabr. 1887-1897.
J.G. DE HOOP SCHEFFER, *Geschiedenis der kerkhervorming in Nederland van haar ontstaan tot* 1531, Amsterdam 1873.
L. KNAPPERT, *Petrus Bloccius*, Theol. Tijdschrift XXXVIII.
A. VAN HULZEN, *Onderzoek naar ketterse boeken te Vianen op last van Margaretha van Parma ingesteld door de Prokureur Generaal van het Hof te Utrecht in Januarie* 1566, Bijlage III (blz. 126-134) in: Utrecht in 1566 en 1567, Groningen 1932 (Utr. diss.).
H.Q. JANSSEN, *Jacobus Praepositus*, Amst. 1862.
N.C. KIST, *Petrus Bloccius. Eene bijdrage tot de inwendige geschiedenis der Nederlandsche Kerkhervorming, en eene proeve van haren onafhankelijken oorsprong en hare zelfstandigheid*. Archief voor Kerkelijke Geschiedenis inzonderheid van Nederland XIII (1842), 1-119.
L. KNAPPERT, *De opkomst van het Protestantisme in eene Noord-Nederlandsche stad*, Leiden 1908.
L. KNAPPERT, *Ontstaan en vestiging van het Protestantisme in de Nederlanden*, Utrecht 1924.
C. KRAFFT, *Zur Geschichte der beiden rheinischen Märtyrer Adolf Clarenbach und Peter Fliesteden*, Theologische Arbeiten aus dem rheinischen wissenschaftlichen Prediger-Verein V (1882).
M.E. KRONENBERG, *De geheimzinnige drukkers Adam Anonymus te Bazel en Hans Luft ontmaskerd*, Het Boek VIII (1919), 241-280.

M.E. KRONENBERG, *Het zoogenaamde winkelkasboek van Jan Seversz.*, Het Boek 14 (1925), 334-338.
M.E. KRONENBERG, *Uit het bedrijf der Antwerpsche drukkers in het begin van de* 16*e eeuw*, De Gulden Passer 1926 (IV).
M.E. KRONENBERG, *De drukker-martelaar A. van Bergen* ± 1542, H.B. 1927, XVI, 1-8.
M.E. KRONENBERG, *Vervolging van kettersche boeken in de Nederlanden* (*C.* 1518-1528), Het Boek 16 (1927), 163-190.
H.H. KUYPER, *De geboortestonde der Reformatie*, Stemmen des Tijds 1913.
J.A.C. VAN LEEUWEN, *Erasmus' Grieksche Nieuwe Testament*, 1 *Maart* 1516, Stemmen des Tijds, Vijfde jaargang (1916), II, 1-19.
M.F. VAN LENNEP, *Gaspar van der Heyden* 1530-1586, Proefschr. Amst. 1884.
J. LINDEBOOM, *Het Bijbelsch Humanisme in Nederland*, Leiden 1913.
J. VAN MIERLO S.J., *Een katalogus van handschriften in Nederlandsche bibliotheken uit* 1487, Ons geestelijk Erf II (1928).
J.W. MULLER, *Fragment eener zestiendeeeuwsche Nederlandsche spraakkunst*, Tijdschrift voor Nederlandsche taal- en letterkunde 38 (1919).
WOUTER NIJHOFF en M.E. KRONENBERG, *Nederlandsche Bibliographie van* 1500-1540, I, 's-Gravenh. 1923, II, Afl. 1 t/m. 5, 's-Gravenhage 1936-1937.

F. VAN ORTROY, *Contribution à l'histoire des imprimeurs et des libraires belges établis a l'étranger*, Revue des Bibliothèques XXXIV (1924), Paris 1925, en XXXV (1925), Paris 1926.
F. VAN ORTROY, *Christophe van Remunde*, Biographie nationale, t. XIX, col. 35-40, Brux. 1907.
J.W. PONT, *De Geschiedenis van het Lutheranisme in de Nederlanden tot* 1618, Haarlem 1911.
F. PIJPER, *Jan Utenhove, zijn leven en zijne werken*, Leiden 1883.
M. REU, *Luther's German Bible*, Columbus, Ohio 1934.
F.H. REUSCH, *Der Index der verbotenen Bücher. Ein Beitrag zur Kirchen- und Literaturgeschichte*, Bonn 1883-1885.
A. RISCH, *Luthers Bibelverdeutschung*, Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte 40 (135).
A. RISCH, *Die deutsche Bibel in ihrer geschichtlichen Entwicklung*, Berlin 1907.
CHR. SEPP, *Verboden lectuur. Een drietal Indices librorum prohibitorum toegelicht*, Leiden 1889.
J.J. VAN TOORENENBERGEN, *Het Oudste Nederl. verboden boek*, 1523: *Oeconomica Christiana, Summa der Godliker Scrifturen*, Leiden 1882.
PROSPER VERHEYDEN, *Verhooren van Mark Martens en van Jacob van Liesveldt* (1536), Tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen, 1906, t. IV, p. 245-261 (vooral p. 255-256).
W. WALTHER, *Luthers Deutsche Bibel*, Berlin 1917.
F.C. WIEDER, *De Schriftuurlijke Liedekens*, 's-Gravenhage 1900 (Diss. Amst. 1900).
HILDEGARD ZIMMERMANN, *Beiträge zur Bibelillustration des* 16. *Jahrhunderts*, Strassburg 1924.
H. ZIMMERMANN, *Die Bildausstattung der sog. Reformatorenbibel*, Lutherjahrbuch 1929.

Derde afdeeling (hoofdstuk XIII-XV): Statenvertaling.

S. AMAMA, *Bijbelsche Conferentie*, Amsterdam 1623.
J. ANSPACH, *Bijdrage tot de geschiedenis der statenoverzetting des Bijbels*, De Navorscher 27 (1877), 295-305.
J. ANSPACH, *Commissie ad autographa*, De Navorscher 1877, 278-280.
H.H. BARGER, *Ons Kerkboek*^{2}, Rotterdam 1907.
W. BAUDARTIUS, *Wech-Bereyder op de verbeteringhe van den Nederlantschen Bybel*, Arnhem 1606.
J. BORSIUS, *Hermannus Faukelius*, Arch. v. kerkel. gesch., XV (1844), 287-344.
S.P.E. BOSHOFF, *Volk en Taal van Suid-Afrika*, Amst. Diss. 1921, 118-129.
G. BROM, *Bijbelkennis en literatuurstudie*, Nieuwe Taalgids, 1928, 124-129.
H. EDEMA VAN DER TUUK, *Johannes Bogerman*, Gron. 1868 (diss.).
G.A. EVERS, *De bijbel als gevelsteen te Utrecht*, Bibliotheekleven III, 1918, 4-10 en 34-46.
R. FRUIN, *De aanstelling van Marnix als bijbelvertaler*. Hand. Mij Lett. 1867, p. 3-14.
ARNOUDT VAN GELUWE, *Den af-ghetrocken Masscher*, Antwerpen 1652.

F.W. GROSHEIDE, *Welken tekst volgt de Staten-vertaling van het Nieuwe Testament?*, Geref. Theol. Tijdschr. 14 (1913), 209-239.
F.W. GROSHEIDE, *Bijbelvertalen*, Amsterdam 1916.
F.W. GROSHEIDE, *Hoe een nieuwe bijbelvertaling ontvangen wordt*, Jaarverslag Nederlandsch Bijbelgenootschap over 1930. Bijbelhuis Amsterdam 1931.
J.A. VOR DER HAKE, *De ondergang van het voornaamwoord du*, De Nieuwe Taalgids IX, 241, 296.
J. HANIA, *Wernerus Helmichius*, Utr. 1895 (diss. V.U. Amst.).
D. HARTING, *Over de verklarende tusschenvoegsels in de Staten-Vertaling des Bijbels*, Jaarb. v. Wet Theol. V. (1847).
J. HEINSIUS, *Klank- en buigingsleer van de taal des Statenbijbels*, Gron. 1897 (Amst. diss.).
JOD. HERINGA, *Bijzonderheden betreffende de vervaardiging van de gewone Nederlandsche Bijbelvertaling*, Arch. v. Kerkel. Gesch. 5 (1834), 57-202.
NIC. HINLOPEN, *Historie van de Nederl. Overzettinge des Bijbels*, Leiden 1777.
I. VAN IPEREN, *Kerkel. hist. van het Psalmgezang der Christenen*, I, Amsterdam 1777.
G.P. VAN ITTERZON, *Hinderpalen op den weg der Statenvertaling*. Nieuwe Theol. Studiën 20 (1937), 130-144.
G.P. VAN ITTERZON, *Franciscus Gomarus*, 's-Gravenhage 1929 (Diss. Leiden).
H.Q. JANSSEN, *Aanteekeningen betreffende de Bijbelvertaling van Marnix van St. Aldegonde, en wat op de Kerkelijke Vergaderingen na zijnen dood omtrent het overzetten der Heilige Schrift beraamd is*, Kerkhist. Archief II (1859), 65-77.
H. KAAJAN, *De proacta der Dortsche synode in* 1618, Diss. Amsterdam 1914.
H. KAAJAN, *De groote synode van Dordrecht* 1618-1619, Amsterdam 1918.
A.C.J. VAN DER KEMP, *Willem Baudart*, Arch. v. Ned. Kerkgesch., dl. VII (1899), 225-277.
L. KNAPPERT, *Stukken uit den stichtingstijd der Nederlandsche Hervormde Kerk*, Ned. Arch. v. Kerkgesch., Nieuwe Serie 7 (1910).
W.P.C. KNUTTEL, *Acta der Particuliere Synoden van Zuid-Holland*, I-VI.

J.D. DE LIND VAN WIJNGAARDEN, *Antonius Walaeus*, Leiden 1891.
E.J.W. POSTHUMUS MEYES, *Jac. Revius, zijn leven en werken*, Utrecht 1895 (diss.).
J. REITSMA en S.D. VAN VEEN, *Acta der prov. en partic. synoden*, 8 dln., Gron. 1892-1899.
H.J. ROYAARDS, *De aanteekeningen van Ludovicus Gerardus à Renesse aangaande de overzetting des Bijbels*. Nieuw Archief voor Kerkel. Gesch. 2 (1854), 231-238.
J.C. RULLMANN, *De Statenbijbel*, in: De Dordtsche Synode van 1618-1619. Uitg. van 'Filippus' 1918, blz. 133-171.
F.L. RUTGERS, *Acta van de Nederlandsche synoden der zestiende eeuw*, 's-Gravenhage 1889.
H. SCHLOSSER. *Die Piscatorbibel. Ein Beitrag zur Geschichte der deutschen Bibelübersetzung*, Heidelberg 1908.
H. SCHLOSSER, *Graaf Jan VI van Nassau-Dillenburg* 1535-1606 *de theoloog onder de broeders, en zijn verdiensten ten aanzien van het kerkelijke leven in Nassau*, in: Je Maintiendrai. Een boek over Nassau en Oranje. Geschiedk. bijdr. bijeengebracht onder leiding van F.J.L. Krämer, I, blz. 215-223, Leiden 1905.
D.F. SIBINGA, *Over de Nederl. vert. des Bijbels, de Statenvertaling genoemd*, Godgel. Bijdr. V, 1831, blz. 641-681.
De Statenvertaling 1637-1937, Uitgegeven voor het N.B.G. ter gelegenheid van het driehonderdjarig bestaan der Statenvertaling, Haarlem 1937.
G. TJALMA, *Ph. van Marnix, heer van St. Aldegonde*, Amst. 1896.
J.J. VAN TOORENENBERGEN, *Philips van Marnix van St. Aldegonde. Godsdienstige en kerkelijke geschriften*, II, blz. XXXIX-LXIV, 's-Gravenhage 1873.
H.W. TYDEMAN, *Caspar Sibelius*, Godgel. Bijdragen voor 1849, 481-533.
J. VERDAM, *Uit de geschiedenis der Nederlandsche taal*[4], Zutphen 1923.
G. VISSERING, *Proeve eener beantwoording der vraag, welke zijn de gebreken der dusgenoemde Staten-Vertaling van de Schriften des N. T's*? Jaarb. v. Wet. Theol. X (1852), 258-291, 411-453.
C.G.N. DE VOOYS, *Geschiedenis van de Nederlandsche taal in hoofdtrekken geschetst*, Groningen 1931.
WILLEM TE WATER, *P. Datbeen en zijne Psalmberijminge verschoont, uitg. door N.C. Kist*, Kerkhist. Arch. II (A'dam 1859), 115-128.
P.J. WIJMINGA, *Festus Hommius*, Leiden 1899 (diss.).
C.H.O.M. VON WINNING, *Johan de Brune de Oude*, Groningen 1921.
A. YPEY en I.J. DERMOUT, *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk*, 4 dln., met 4 dln. *Aanteekeningen*, Breda 1819-1827.